

30 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Gašper Mithans

JUGOSLOVANSKI KONKORDAT

Pacem in *discordia*
ali jugoslovanski
»kulturkampf«

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2017

Inštitut za novejšo zgodovino

30 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Gašper Mithans

JUGOSLOVANSKI KONKORDAT

Pacem in *discordia*
ali jugoslovanski
»kulturkampf«

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 30
ISSN 2350-5664

Gašper Mithans
JUGOSLOVANSKI KONKORDAT
Pacem in *discordia* ali jugoslovanski
»kulturkampf«

Soizdajatelj in Znanstveno-raziskovalno središče Koper,
sofinancer št. 30 Univerzitetna založba Annales

Recenzenta dr. Bogdan Kolar
dr. Bojan Godeša

Jezikovni pregled Ajda Gabrič
Prevod povzetka Borut Praper
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 300 izvodov

Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost
podprla Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

322(497.1)"1918/1941"

327(497.1:456.31)"1918/1941"

MITHANS, Gašper

Jugoslovanski konkordat : pacem in discordia ali jugoslovanski
"kulturkampf" / Gašper Mithans ; [prevod povzetka Borut Praper]. -
Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2017. - (Zbirka Razpoznavanja
= Recognitiones ; 30)

ISBN 978-961-6386-78-4

291160832

VSEBINA

- 7 PREDGOVOR

- 13 KATOLIŠKA CERKEV IN POLITIČNO-RELIGIOZNE RAZMERE V KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1918–1941)**
 - 17 Politični katolicizem v Evropi in Kraljevini Jugoslaviji
 - 25 Religija in narodno vprašanje v prvi Jugoslaviji
 - 34 Medverski odnosi v Kraljevini Jugoslaviji: odnos med Katoliško cerkvijo in Srbsko pravoslavno cerkvijo
 - 45 Pravna regulacija odnosov med verskimi skupnostmi in državo: primer Katoliške cerkve

- 57 KONKORDATSKA POGAJANJA MED KRALJEVINO JUGOSLAVIJO IN SVETIM SEDEŽEM 1922–1935**
 - 61 Zunanje- in notranjepolitične okoliščine pri sklepanju jugoslovanskega konkordata (1918–1935)
 - 118 Konkordatska pogajanja med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem
 - 164 Podpis konkordata
 - 168 Pregled modifikacij konkordatskih predlogov in osnutkov v času pogajanj (1922, 1925, 1931, 1933–1935)
 - 188 Primerjava predloga jugoslovanskega konkordata z drugimi konkordati in sorodnimi zakoni
 - 208 Slovenci in konkordatska pogajanja

217	POTRJEVANJE KONKORDATA IN KONKORDATSKA KRIZA (1935–1938)
219	Od podpisa konkordata do začetka konkordatske krize (1935–december 1936)
229	O konkordatski krizi (december 1936–februar 1938)
244	Potek konkordatske krize in vpleteni akterji
322	Obdobje »reconciliacije« (1938–1941)
329	SKLEP
339	POVZETEK
347	SUMMARY
355	SEZNAM KRATIC
357	VIRI IN LITERATURA
373	IMENSKO KAZALO

PREDGOVOR

V pričujočem delu so poudarjeni pravni vidiki konkordata med Kraljevino SHS/Jugoslavijo¹ in Svetim sedežem, poleg tega pa je predstavljen tudi širši družbeni pogled na pogajanja in potrjevanje tega sporazuma. Uvodne odgovore na vprašanje o dolgotrajnosti pogajanj in neuspešnosti ratifikacije jugoslovanskega konkordata ponuja oris politično-religiozne situacije v prvi Jugoslaviji s kasnejšo umestitvijo problematike odnosov med državnimi oblastmi in Katoliško cerkvijo² (zlasti njenim vrhovnim organom) v notranje- in zunanjepolitične povezave kraljevine. Z analizo vloge akterjev pri sprejemanju in odpovedi konkordata, družbenih mrež in kanalov, po katerih se je vplivalo na izide pogajanj in na odzive množic, se kaže kar se da celovita slika v prvi vrsti pravnega statusa Katoliške cerkve.

Monografijo sestavljajo predgovor, trije osrednji deli in sklep. Za razumevanje kompleksnosti sprejemanja in potrjevanja jugoslovanskega konkordata, s katerim naj bi se na institucionalni ravni pravno uredilo odnose med Katoliško cerkvijo in državo v Kraljevini Jugoslaviji, ter jugoslovanskih družbenih, političnih in verskih razmer, so v začetnem delu opredeljena kon-

1 V nadaljevanju se izraz Kraljevina Jugoslavija uporablja za celotno obdobje kraljevine v času med svetovnjima vojnama.

2 V nadaljevanju KC za Katoliško cerkev in SPC za Srbsko pravoslavno cerkev.

ceptualna polja politike (politični katolicizem), religije (vključno z medverski odnosi) in naroda. Ti koncepti zrcalijo odnose, predstavljajo stične točke oziroma točke spora med državno in lokalno oblastjo v prvi Jugoslaviji in Evropi na eni ter Katoliško cerkvijo na drugi strani v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno. Glavni interesi političnih strank in idejnih usmeritev ter njihovo prepletanje v stremljenju po moči in oblasti producirajo razkorak med pričakovanimi interesi in preferencami glavnih akterjev pri sprejemanju jugoslovanskega konkordata. KC se je namreč v Evropi v obdobju med svetovnjima vojnama pri soočanju z modernizacijo in sekularizacijo družbe in države zanašala predvsem na stranke političnega katolicizma, Katoliško akcijo in konkordatsko politiko. Slednja »strategija« je tudi srž te monografije. Predstavljeni so tudi pravni status KC v prvi Jugoslaviji in različni modeli urejanja odnosov med verskimi skupnostmi in državami.

Temeljni fokus študije je na pogajanjih (1922–1935), potrjevanju in končni odpovedi ratifikacije konkordata (1935–1938) med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem. Neuspeli poskus sprejetja jugoslovanskega konkordata prikazuje vsa pomembna razhajanja in uskladitve v odnosih med KC in kraljevino. Problemi so se generirali in odražali na ravni diplomatskih stikov kot tudi skozi odzive javnosti, političnih strank, KC in SPC na proces pogajanj in predvsem ratifikacije. Ta zgodba prav tako zrcali temeljne težave, s katerimi se je v veliki meri neučinkovito soočala prva Jugoslavija vse od svojega nastanka do svojega propada.

Pred analizo konkordatskih pogajanj so predstavljeni zunanjepolitični in notranjdržavni razlogi za sklenitev konkordata in ozadje teh odločitev oziroma stališč. Izpostavljeni so tudi dvomi in interference v času pogajanj o konkordatu, tako na državni kakor na mednarodni ravni. Pri tem so obravnavani predvsem odnosi med jugoslovanskim državnim vrhom, Svetim sedežem ter vodstvom KC v Jugoslaviji. Nekoliko obširneje je predstavljena problematika pravne ureditve položaja KC v Jugoslaviji kot temeljnega razloga za sklenitev konkordata. Sledi

prikaz stikov in konkordatskih pogajanj med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo z analizo izbranih osnutkov in predlogov konkordata, promemorij, njihovih modifikacij ter komentarjev na osnutke. Končni predlog konkordata iz leta 1935 se je vsebinsko primerjalo še z drugimi pomembnimi konkordati, sklenjenimi v obdobju med obema vojnama, z zakonodajo o SPC in veljavnimi zakoni za KC v slovenskem delu kraljevine.

Pozornost je namenjena tudi recepciji konkordatskih pogajanj na Slovenskem. Pri tem so obravnavani predvsem posamezniki, ki so aktivneje sodelovali pri pogajanjih in/ali spremljali leta. Predstavljena pa so tudi izhodišča za vprašanje, zakaj konkordat ni vzbudil večje pozornosti na Slovenskem, predvsem med t. i. konkordatsko krizo.

V tretjem delu so predstavljeni dogajanje in vpletene strani v času sprejemanja konkordata od njegovega podpisa do predložitve v razpravo v skupščini, v času konkordatske krize in odpovedi ratifikacije konkordata ter v obdobju po njegovem preklicu do začetka druge svetovne vojne. Na eni strani so izpostavljeni razlogi Stojadinovićeve vlade za ratifikacijo konkordata, dolgo obdobje do glasovanja o konkordatu v skupščini in »protikonkordatski boji« ter na drugi strani razlogi za odloge ratifikacije konkordata v senatu in končni preklic sporazuma.

Potek »konkordatske krize« je predstavljen skozi oči različnih glavnih akterjev: 1) Srbske pravoslavne cerkve, 2) opozicijskih političnih strank kot nasprotnikov, 3) vlade in namestništva, 4) nekdanje Slovenske ljudske stranke, 5) jugoslovanske škofovske konference in Svetega sedeža kot podpornikov konkordata, 6) Hrvatske seljačke stranke kot »nevtralne« strani in 7) Islamske verske skupnosti v obrobni vlogi. Obravnavani so tudi »odzivi« Slovencev na konkordatsko krizo. V sklepnem poglavju monografije pa so prikazane posledice odpovedi konkordata v kratkem obdobju do pričetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji.

V sklepu so predstavljene ključne ugotovitve in izpostavljene razlike v primerjavi s tematsko sorodnim delom Igorja Salmiča.

Z metodološkega vidika je problematično, da se zgodovina religij in Cerkev pogosto obravnava v okviru nacionalnih zgodovin in da raziskave tega področja niso integrirane v zgodovinopisje, tako da se večinoma analizira zgolj eno od religij ali Cerkev in se raziskave omejujejo na nacionalni oziroma državni okvir.³ Slovensko zgodovinopisje v tem oziru ni nobena izjema. Zgodovina religij in verskih institucij je namreč (pre)večkrat razpeta med »teološko« zgodovino in »sekularno« zgodovino, medtem ko je slednja neredko antipod prvi z očitnimi »antiklerikalnimi« vzgibi, ne ena in ne druga pa se ne odmakneta od nacionalnega diskurza. V pričujoči študiji je tako poudarek na preseganju teh dveh usmeritev, saj njen pristop skuša zajeti čim več različnih aspektov – tako vsebinskega, metodološkega (analiza literature različnih historiografij, biografskih virov, arhivskih virov, deskripcija dogajanja in analiza konceptov, metoda komparacije med KC in SPC) kot epistemološkega s pristopom, ki zgodovinsko študijo dopolnjuje z antropološkimi in sociološkimi uvidi.

Prvi del povezuje teoretsko-konceptualni okvir z zgodovinskim ozadjem »konkordatske zgodbe«, medtem ko preostanek monografije temelji na deskripciji in analizi zgodovinskega gradiva. Izpostaviti je treba zlasti sveže odprte arhivske vire iz Vatikanskega arhiva (Archivio Segreto Vaticano), predvsem fond nunciature v Jugoslaviji, in Zgodovinskega arhiva drugega oddelka državnega tajništva (Archivio storico della seconda Sezione della Segreteria di Stato)⁴, v katerem so pomembna zlasti diplomatska poročila o jugoslovanskem konkordatu med nunciature v Beogradu in Svetim sedežem. Ta pa dopolnjuje gradivo iz Arhiva Jugoslavije, s katerim poročila primerjamo. Arhiv Jugoslavije hrani najobsežnejšo dokumentacijo o odnosih med jugoslovanskim državnim vrhom in KC v Kraljevini Jugoslaviji. Pregledano pa je bilo tudi relevantno gradivo v Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti. Oddelek Arhiva Srpske pravo-

3 Glej: Wörsdörfer, »*Slawischer*«.

4 Nekdanje »Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari«.

slavne crkve, ki hrani gradivo iz obdobja med obema vojnama, v času raziskave ni bil dostopen raziskovalcem, prav tako pa ni urejen arhiv jugoslovanske škofovske konference v Zagrebu. V Sloveniji je bilo uporabljeno arhivsko gradivo iz Nadškofijskega arhiva Ljubljana, Pokrajinskega arhiva Nova Gorica (fond Engelberta Besednjaka), Nadškofijskega arhiva Maribor, Zgodovinskega arhiva Celje in Arhiva Republike Slovenije.

Za izbrano tematiko⁵ se v zadnjih petih letih kaže vse večje zanimanje, saj sta bili v Sloveniji in Italiji obranjeni (vsaj) dve doktorski disertaciji o konkordatu med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo.⁶ Poleg številnih starejših znanstvenih prispevkov⁷ je opaziti tudi porast novejših del,⁸ gotovo pa predstavlja največji preboj knjiga Igorja Salmiča, ki kot prvo v monografski obliki zajame tudi arhivsko gradivo iz Vatikanskih arhivov. Delo slovenskega avtorja, izdano v italijanskem jeziku, pa problematiko približa še publiki izven držav nekdanje Jugoslavije, četudi se je temu področju med prvimi že posvetil Massimiliano Valente.⁹ Temeljne monografske študije o konkordatskem vprašanju že obstajajo v hrvaški in srbski historiografiji,¹⁰ a te večinoma na podlagi nepopolnih arhivskih virov bodisi iščejo krivca za odpoved konkordata v Srbski pravoslavni cerkvi in prostozidarjih ter ščitijo katoliške akterje¹¹ bodisi je zaznati oči-

5 Za podrobnejši pregled zgodovinskega gradiva, posvečenih jugoslovanskemu konkordatu, glej: Salmič, *Al di là*, str. 6–20.

6 Mithans, *Urejanje odnosov*; Salmič, *Le trattative*.

7 Bonutti, »Neratificirani« konkordat; Dolinar, *Jeglič*; Kolar, *Škof Rožman*; Kolar, *Delna izvedba*; Košir, *Cerkvenopolitične razmere*; Košir, *Cerkev*; Košir, *Il concordato*; Krošelj, *Borba za konkordat*; Mišovič, *Zatamnjena istorija*; Mišovič, *Srpska crkva*; Mužič, *Katolička crkva*; Novak, *Magnum Crimen*; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*; Petrović, *Versko obrazovanje*; Petrović, *Projekat konkordata*; Simić, *Jugoslavija i Vatikan*; Simić, *Vatikan*; Živojinović, *Lučić*, *Varvarstvo*; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*; Žutić, *Dimić*, *Rimokatolički klerikalizam*.

8 Manojlović Pintar, *Još jednom*; Pirjevec, *Vatikanski arhivi*; Ratej, *Odenki politizacije*; Kolar, *Korošec*; Radić, *Jugoslavija i Vatikan*; Mithans, *Sklepanje*; Mithans, *Vloga*; Mithans, *Anton Korošec*; Kljajić, *Nikola Moscatello*; Valente, *Diplomazia pontificia*; Valente, *Santa Sede*; Salmič, *Oriente e Occidente*; Salmič, *Kralj Aleksander*; Salmič, *Al di là*; Sredojević, *Konkordat u skupštini*.

9 Valente, *Diplomazia pontificia*; Valente, *Santa Sede*; Valente, *Pio XI*.

10 Prim. Salmič, *Al di là*; Mithans, *Ključni akterji*.

11 Mužič, *Katolička crkva*; Mužič, *Masonstvo u Hrvata*; Kolarić, *Ekumenska trilogija*.

ten protivatikanski in protikatoliški sentiment z insinuacijami o povezavah jugoslovanske Katoliške cerkve s fašistično Italijo.¹² S to monografijo se v slovenskem zgodovino­pisju skuša preseči te politično motivirane tendence in ponuditi knjižno delo še v slovenskem jeziku.

Ponuja se vprašanje, zakaj se je povečala aktualnost te tematike, ki presega zgolj od leta 2006 odprt dostop do vati­kanskih dokumentov¹³ in možnosti novih osvetlitev dogajanja ter tako zagotovljeno izvirnost študije. Četudi kompleksnost preprečuje temeljitejši odgovor na teh straneh, gre razlog iskati v splošnem večjem zanimanju za versko-politične problematike skladno z vzporednimi procesi radikalizacije verskih prepričanj (in verske nestrpnosti) v sodobni družbi na eni in povečanje ignorance do vsega religioznega na drugi strani. Toliko večjo težo nosijo dela, ki stremijo k znanstveni objektivnosti do raziskovalnega problema in kritični samorefleksiji.

Študija je plod večletnih raziskav, ki so se v obliki monografije sklenile v okviru avtorjevega podoktorskega raziskovalnega projekta, financiranega s strani Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Za vsebinske komentarje se zahvaljujem zlasti Egonu Pelikanu, Bogdanu Kolarju, Bojanu Godeši, Francetu M. Dolinarju, Jožetu Pirjev­cu in Igorju Salmiču. Za uredniško pomoč hvala Alešu Gabriču iz Založbe Inštituta za novejšo zgodovino in Univerzitetni založbi Annales, ZRS Koper. Ajdi Gabrič se zahvaljujem za odlično lektoriranje besedila. V veliko pomoč so mi bili tudi pogovori in spodbude sodelavcev in sodelavk na ZRS Koper ter zlasti bližnjih.

12 Mišović, *Zatamnjena istorija*; Mišović, *Srpska crkva*; Petrović, *Versko obrazovanje*; Petrović, *Projekat konkordata*; Novak, *Magnum Crimen*; Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*.

13 Za študij zgodovine Katoliške cerkve v obdobju fašizma v Julijski krajini glej: Pelikan, *Cerkev*.

**KATOLIŠKA CERKEV
IN POLITIČNO-
RELIGIOZNE RAZMERE
V KRALJEVINI
JUGOSLAVIJI
(1918–1941)**

Pri obravnavi družbenopolitične in religiozne situacije v prvi Jugoslaviji, ki je pogojevala diplomatsko fazo in fazo potrjevanja konkordata v parlamentu s končno odpovedjo podpisanega sporazuma, so ključni štirje tematski sklopi: 1) povezave med religijo in politiko (primer političnega katolicizma) ter 2) religijo in nacionalizmom, 3) medverski odnosi in 4) pravni status verskih skupnosti v državi na primeru Katoliške cerkve. Pri tem se bo izpostavilo tri koncepte: religijo, politiko in nacionalno v odnosu do države.

Privilegirano mesto za opazovanje mehanizmov moči so relacije med posameznikom in družbo, zlasti med njenimi institucijami. Po Pierru Bourdieuju je družba večdimenzionalni prostor, ki ga sestavlja več polj. Vsako polje razvije lastno distinktivno logiko, ki je nujno potrebna za razumevanje specifičnega aspekta družbenega sveta. Polje zaznamujejo implicitna in eksplicitna pravila obnašanja ter lastna določitev, kaj nekomu prinaša moč (t. i. kapital). Polja obstajajo v kontekstu in so tako le relativno neodvisna drugo od drugega. Dogajanja na enem polju vplivajo na dogajanja na drugem. Ljudje in organizacije se premikajo med polji in skušajo prenesti kapital in moč iz enega polja na drugega.¹⁴ Teorija polja omogoča analizo družbene reprodukcije, transformacije, zgodovinske kontinuitete ter prelomov tako družbenih realnosti in struktur na makroravni kot tudi dinamik na mikroravni. Omogoča pa tudi prikaz različnih (in podobnih) načinov delovanja na religioznem in političnem polju, njihove avtonomnosti in soodvisnosti v nacionalnem, mednarodnem in transnacionalnem kontekstu.

Politično polje je tako polje, kjer se skozi tekmovalnost med političnimi akterji s kreiranjem političnih idej, programov in konceptov oblikujejo »politični produkti«. Državljan mora nato izbirati med temi produkti, pri čemer se njegov status državljana zniža na status »potrošnika«.¹⁵

14 Leander, *Habitus and Field*, str. 3–5; Bourdieu, *Genesis*; Bourdieu, *Political Representation*.

15 Bourdieu, *Political Representation*.

Po Bourdieuju sta z ločitvijo intelektualnega in fizičnega dela povezana dva procesa: nastanek religioznega polja in proces racionalizacije verovanj in obredov. Religiozno polje zaznamujejo produkcija, reprodukcija in razširjanje verskih dobrin in uslug ter naraščajoča institucionalna kompleksnost. Poleg tega je zanj značilna »moralizacija« verskih praks in reprezentacij.¹⁶ Z nastankom religioznega polja verski specialisti (tj. duhovščina, teologi, duhovni voditelji ipd.) monopolizirajo religiozno produkcijo in z medsebojnim tekmovanjem za moč/oblast usmerjajo principe delovanja na tem polju.¹⁷ Pri tem je treba poudariti, da je pomen laikov večji, kot jim ga pripisuje Bourdieu, saj bi tudi v katolicizmu že pred drugim vatikanskim koncilom težko rekli, da so bili »verski specialisti« edini, ki so posedovali religiozni kapital.

Do diferenciacije med različnimi polji je prišlo z obdobjem modernosti, pri njej pa je pomembno vlogo odigral tudi pojav nacionalnih držav. Da nobeno polje ni v celoti avtonomno, je še bolj opazno v modernizirajočih se državah, med katere je sodila tudi prva Jugoslavija. V primeru religioznih praks je predvsem v javnem diskurzu prihajalo do politizacije, bodisi strankarske (antiliberalizem, antikomunizem) in/ali nacionalistične (antijugoslovanstvo, antisrbstvo, antinemštvo). Tudi v večjih konfliktih z drugimi verskimi skupnostmi se je »spopad« najpogosteje selil na politično polje (zelo očitno je to v primeru konkordatske krize), tako da je uporabljal diskurz in vzvode politike, med drugim tudi zato, ker se je vključil »dodatni« akter – državna oblast. Verovanje laikov in klerikov je namreč utemeljeno na nezmožnosti prepoznavanja političnih relacij, ki so osnova dinamike religioznega polja.¹⁸

Religiozno in politično polje se po navadi umeščata v okvir nacionalnega prostora, čeprav niti Bourdieu ni trdil, da so polja nujno zamejena oziroma usklajena z mejami nacionalne države.

16 Dianteill, *Pierre Bourdieu*, str. 535–536.

17 Bourdieu, *Legitimation*, str. 121.

18 Bourdieu, *Genesis*, str. 20, 25; prim. Verter, *Theorizing Religion*, str. 155.

Jugoslovanski primer je sploh specifičen, saj je šlo za večnacionalno državo, in podobno kot pri Švici ali Belgiji kaže na to, da meje med polji niso nujno meje med državami.¹⁹ Govorimo lahko recimo o slovenskem, hrvaškem, srbskem in drugih literarnih poljih, torej o transnacionalnosti že znotraj države.

Narod predstavlja v večji ali manjši meri identitetno sidro tako religioznih kot še bolj izrazito političnih institucij. Tega ni moč zanikati niti v primeru »univerzalistične« Katoliške cerkve, ki je vedno pustila močan pečat na državni in nacionalni ravni. Zato bomo raziskavo usmerili v analizo relacij med glavnimi akterji v konkordatskih pogajanjih in poskusu ratifikacije – tj. med predstavniki državnih organov in religioznih institucij, predvsem Katoliške cerkve in Srbske pravoslavne cerkve. Ti so neredko nastopali v več pozicijah in vlogah, »kapital«, ki so ga pridobili na enem polju ali področju, so občasno uspeli izkoristiti tudi na drugem, včasih pa jim je lahko »dvojna vloga« tudi škodila. Ekspliciten primer tega so duhovniki, ki so se ukvarjali s politiko in/ali diplomacijo.

Poudariti je potrebno še, da tako politične kot religiozne institucije delujejo na več nivojih: v primeru Katoliške cerkve na transnacionalni ravni kot občestvo katoliških vernikov s centrom na Svetem sedežu, na ravni držav, pa tudi lokalno v škofijah in župnijah oziroma posameznih krajih. Poleg tega pa tudi individualno. Ločimo namreč med petimi ravnmi katolicizma: Svetim sedežem, episkopatom, duhovščino, teologi in laiki. Laike lahko delimo še na »aktivne subjekte« in anonimno množico vernikov.²⁰

Pri svojem delovanju so verske skupnosti odvisne od državnih oblasti, odnosi med prvimi in drugimi pa so običajno regulirani z različnimi pravnimi ukrepi. Posebnost Katoliške cerkve je v tem, da – izrazito v času papeževanja Pija XI. – sklepa sporazume med Svetim sedežem in določeno državo s posebno pogodbo, imenovano konkordat, ki ureja vse oziroma večino posameznih in skupnih interesnih področij obeh strank.

19 Prim. Sapiro, *Le champ*, str. 70–85.

20 Aubert, *L'Eglise*, str. 107–113.

POLITIČNI KATOLICIZEM V EVROPI IN KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Za temo, ki jo obravnavamo, predstavlja vstop KC na politično polje – vzpostavitev modernega političnega katolicizma – temeljni prelom. Gre za pojav, s katerim se je KC prilagajala moderni družbi v državah, v katerih je meščanska revolucija razmajala ali celo porušila podedovano razmerje med KC in državo. Katoliška cerkev je tako na nov političen način iskala razmerje z državo, če le mogoče, pogodbeno (s konkordati).²¹ Moderni politični katolicizem je utemeljil preobrat, pri katerem je morala KC tradicionalno izkustvo reflektirati na novo s teoretsko utemeljitvijo (neotomizem) in z razvojem socialne doktrine. S tem je svoj konservatizem na nek način prilagodila »novim« razmeram,²² kar je omogočilo tudi širšo politično mobilizacijo. S tem se je tudi demonstriralo, da je poslanstvo Cerkve vplivati na vsa področja družbenega življenja.²³

Organizacijsko gledano je tako politični katolicizem na Slovenskem in drugod v Evropi temeljil na treh stebrih: 1) cerkveni hierarhiji, 2) katoliški stranki oziroma njenih vodilnih politikih in tvorcih ideologije – »Ideologielieferantih«²⁴ in 3) aktivistični ter društveni strukturi.²⁵

21 Pleterski, *Katoliška ali nacionalna*, str. 22.

22 Dragoš, *Katolicizem*, str. 118.

23 Laurent, *Catholicism*, str. 813.

24 Pelikan, *Biografske podobe*, str. 543.

25 Conway, *Catholic Politics*, str. 2.

Politični katolicizem v Evropi lahko med letoma 1918 in 1945 razdelimo na tri faze. V prvi fazi, ki je trajala od konca prve svetovne vojne do poznih dvajsetih let, je dominiral trend razširjene prisotnosti katolicizma v parlamentarni politiki. V drugi fazi od konca dvajsetih do konca tridesetih let je bila integracija katolicizma v parlamentarno politiko zaustavljena in se je v večini srednje in južne Evrope oddaljila od demokratičnih struktur k novim oblikam avtoritarizma. Katoliško politiko v dvajsetih letih so zamenjala vedno bolj militantna in pogosto antidemokratična katoliška gibanja. Tretja in zadnja faza zajema obdobje druge svetovne vojne.²⁶

V medvojnem času je Katoliška cerkev za spopad s sekularizacijo in soočanje z modernizacijo družbenopolitičnih razmer v evropskih deželah uporabljala neke vrste »trojno strategijo«:

1. stranke političnega katolicizma,
2. Katoliško akcijo in
3. konkordatsko politiko.²⁷

Zmotno pa je misliti, da je bilo postopanje Svetega sedeža, škofovskih konferenc ter katoliških cerkva na lokalni ravni vedno skladno s to »trojno strategijo«. Pravzaprav gre za strategijo, ki jo je skoraj v celoti prevzela le »konservativna« katoliška desnica, ki je postala »oficielna« struja političnega katolicizma in tako tudi institucionalne KC v posameznih državah. Krščanski demokrati in krščanski socialisti so bili del političnega katolicizma, ki pa so zlasti v tridesetih letih uživali manj podpore vrha Katoliške cerkve oziroma so bili, zlasti katoliška levica, odkrito kritizirani. Podobno je bilo s katoliškimi društvi, ki se niso hotela povezati s Katoliško akcijo. Tudi katoliške stranke se v svojem političnem programu niso v vseh točkah ujemale z uradnimi stališči Katoliške cerkve.

V Evropi²⁸ je na začetku tridesetih let prišlo do delitev znotraj katoliškega tabora. Katoliška desnica se je vse bolj usmerjala

26 Conway, *Catholic Politics*, str. 6–8.

27 Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 299–300.

28 Bolje rečeno zahodni in srednji »razsvetljenski« Evropi, saj so bili procesi sekularizacije kot ključni pogoj za ločitev duhov in nastanek krščanskih strank precej drugačni in zapozneli zlasti v pravoslavnem delu Evrope.

v integralistično in stanovsko-korporativistično smer, v antikomunizem, antisocializem, antiliberalizem in tudi antidemokratizem ter se približevala idejam fašizma. Katoliška levica – t. i. krščanski socialisti – se je v istem obdobju začela vse bolj približevati idejnemu izhodiščem marksizma in simpatizirati z Ljudsko fronto. Sredina – krščanska demokracija – pa je v poznih dvajsetih letih ter v začetku tridesetih let začela vse bolj slabeti zlasti v državah z avtoritarnimi in totalitarnimi režimi.²⁹ Temu je sledila tudi razpustitev stranke *Partito popolare italiano* (1926), nemškega *Zentruma* (1933) ter krščanskosocialne stranke v Avstriji. Vendarle pa je naj bi bila tesna povezava med Katoliško cerkvijo in posvetnimi oblastimi v državah s protofašističnim režimom (Portugalska, Španija, Avstrija) eden izmed faktorjev, ki je preprečil, da bi se te države prevzele totalitaristični režim.³⁰

Proces se je na enak način odvil na Slovenskem, kjer v dvajsetih letih v slovenskem katoliškem taboru še ni opaziti razhajanj, ki nato zaznamujejo trideseta leta. Prevladovala je namreč usmeritev t. i. krščanskega solidarizma, ki so jo pred prvo svetovno vojno oblikovali Janez E. Krek, Aleš Ušeničnik in Anton Korošec.³¹

Konec dvajsetih let pa označuje vrsta prelomnih dogodkov, ki so pomembno vplivali na razmere v Jugoslaviji, Italiji, Evropi in po svetu. Leta 1929 je prišlo do svetovne gospodarske krize, ki je v Evropi dosegla vrhunec sredi tridesetih let. V Kraljevini SHS je kralj Aleksander istega leta uvedel osebno diktaturo. V Italiji pa se je na oblasti s sklenitvijo Lateranske pogodbe s Svetim sedežem popolnoma utrdil fašizem. Slednje je imelo negativne in dolgoročne posledice tudi za Slovence v Julijski krajini.³²

Katoliška desnica (A. Ušeničnik,³³ F. Ušeničnik, L. Ehrlich, E. Tomec, I. Ahčin, C. Žebot), se je od začetka tridesetih let vse

29 Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 523.

30 Mithans, *Odnosi*, str. 757.

31 Več glej: Dragoš, *Katolicizem*, str. 231; Prunk, *Politične koncepcije*, str. 121–122; Gašparič, *SLS*; Dolenc, *Med kulturo*.

32 Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 488; Pelikan, *Vizitacije*; Mithans, *Reprezentacije*.

33 Glej: Pirc, *Aleš Ušeničnik*.

Anton Korošec, predsednik SLS
(MNZS, SL 11430)

bolj usmerjala v integralistično in stanovsko-korporativistično smer, v antikomunizem, antisocializem, antiliberalizem in tudi antidemokratizem ter se približevala idejam fašizma. Na Slovenskem sta razvoja kasnejše levice in sredine še v dvajsetih letih potekala skupno, sledeč programu krščanskosocialnega gibanja pred prvo svetovno vojno. Ta katoliška levica se je v tridesetih letih pod vplivom marksizma vse hitreje cepila na »levico« (krščanski socialisti – A. Tominec, F. Terseglav, N. Kuret, T. Fajfar idr., Jugoslovanska strokovna zveza, socialistični kristjani – E. Kocbek), ki je prehajala na pozicije marksizma, in na »sredino« (krščanski socialni aktivizem A. Gosarja, F. S. Finžgar, J. Janžekovič, J. Šolar, primorski krščanski socialci E. Besednjak, V. Šček, J. Kralj, J. Bitežnik idr.), ki je vztrajala na principih krščansko-demokratske tradicije. Od leta 1935 je nekdanja SLS znova sodelovala v vladi, ki pa se je v mednarodnem pogledu prav tako kot KC zlasti po začetku španske državljanske vojne (1936) vse

bolj nagibala k sodelovanju s fašističnimi gibanji zaradi pretirane bojzani pred nevarnostmi komunizma.³⁴ To kratkovidnost in »zožitev duhov« so v veliki meri nadaljevale medvojne odločitve jugoslovanskih »meščanskih strank« (emigrantska vlada in njihova podpora Mihajloviću, SLS-ovo opravičevanje kolaboracije z okupatorji, nastanek NDH). Omogočili sta vzpon komunistične partije znotraj narodnoosvobodilnega gibanja.³⁵

Pri obravnavi povezav med katolicizmom in politiko je v jugoslovanskem kontekstu potrebno orisati tudi razmere v številčno največjem katoliškem narodu v državi, zlasti zato, ker so že med slovenskim in hrvaškim katoliškim gibanjem kljub podobnostim obstajale bistvene razlike. V Banovini Hrvaški, ki je bila del ogrskega dela Habsburške monarhije, ni prišlo do cerkvenopolitičnih reform liberalnega značaja, ki bi spremenile položaj KC in pospešile proces sekularizacije. Brez boja med KC in državo je bil na začetku 20. stoletja edini motiv za mobilizacijo hrvaških katoličanov konfrontacija s političnimi in kulturnimi skupinami, ki so zahtevale sekularizacijo družbenega življenja. Te skupine pa takrat še niso bile tako vplivne, da bi zagovornike katoliškega hrvaštva lahko spodbudile k sistemsko organiziranemu delovanju.³⁶

Začetnik katoliškega gibanja na Hrvaškem je bil, enako kakor v Sloveniji, Anton Mahnič, od leta 1896 škof na otoku Krku. Njegova odločenost, da vzpostavi versko politično stranko, je vzbudila več nasprotovanj, zlasti v krogu glavnega hrvaškega ideologa Stjepana Korenića. Korenić je bil prepričan, da morajo biti politični interesi Katoliške cerkve kot »večne ustanove« zastopani skozi vse hrvaške politične skupine. Vezanje katoliškega gibanja zgolj na eno stranko naj bi poleg razdora med hrvaškimi katoličani tudi omejevalo njegovo svobodo v boju za rekatolicizacijo družbe. Podpora Pija X., kriza dualizma po letu 1903 ter poraz politične koalicije, ki se je predstavljala kot politični ek-

34 Dolenc, *Med kulturo*, str. 120–121; Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 488, 523.

35 Prim. Godeša, *Čas odločitev*.

36 Strecha, *Za krst*, str. 65.

sponent hrvaškega katolicizma leta 1901, so militantnemu katoliškemu ekskluzivizmu Antona Mahniča postopno omogočili prevlado v hrvaškem katoliškem gibanju. Šele leta 1918 je bila ustanovljena prva katoliška verska stranka.³⁷

Hrvatska pučka stranka (HPS) nikdar ni imela večjega vpliva med Hrvati. Celo nekateri člani Domagoja in Orlov so nasprotovali politizaciji religije na takšen način in so raje namenili podporo »liberalni« Hrvatski seljački stranki, največji tekmici HPS. Prvi voditelj največje hrvaške stranke – Stjepan Radić – je podpiral ustanovitev hrvaške nacionalne Katoliške cerkve, neodvisne od Svetega sedeža, prav tako pa je pogosto jasno izražal protikatoliške poglede.³⁸

Po večletnem sporu okoli Katoliške akcije, nad katero je izrazito bdel zagrebški nadškof Alojzije Stepinac, je konec leta 1934 tudi Hrvaška katoliška akcija sprejela nova pravila in prevzela strukturo krovne organizacije. Zaradi vse večjih nasprotij pa je škofovska konferenca leta 1937 prepovedala vsem duhovnikom, da bi pisali ali izdali karkoli o Katoliški akciji. Je pa nadškof Stepinac preprečil aktivno politično delovanje duhovnikov, prav tako v tridesetih letih ni bila ustanovljena katoliška stranka. Škofje so namreč leta 1938 v okrožnici prepovedali duhovnikom v aktivni službi ali upokojenim, da bi nastopili na volitvah. Prav tako je imela hrvaška Katoliška akcija, ki je tudi drugod po Evropi (na primer v Italiji) zamenjala katoliške politične stranke, pred začetkom vojne kar 56.729 članov.³⁹

Po mnenju Stelle Alexander Katoliška cerkev na Hrvaškem, kljub temu da so bili prebivalci tam močno katoliški, »za razliko od Slovenije, ki je imela versko politično stranko, ki jo je vodil duhovnik, ni bila politično ‚klerikalna‘ in ni igrala neposredne vloge v strankarski politiki«. Kot je bilo nekoč rečeno: »Na Hrvaškem cerkev sledi ljudem, ne pa jih vodi.«⁴⁰ Slednje pa ni-

37 Alexander, *Croatia*, str. 33; Strecha, *Za krst*, str. 63–71; Kolarić, *Ekumenska trilogija*.

38 Alexander, *Croatia*, str. 31–66; Kolarić, *Ekumenska trilogija*.

39 Alexander, *Croatia*, str. 40–49.

40 Alexander, *Croatia*, str. 33; prim. Žutić, Dimić, *Rimokatolički klerikalizam*.

kakor ne pomeni, da je bila KC na Hrvaškem »odporna« proti nacionalizmu.

Glede na spreminjajoče se družbene razmere je politični katolicizem vse težje podajal ustrezne odgovore na aktualna vprašanja. Za širšo sliko je treba pojasniti vsaj osnovne premise odnosov med političnim katolicizmom in liberalizmom ter marksizmom oz. njunega »antiklerikalizma«. Katolicizem je bil namreč nenehno kritiziran s strani sekularnih ideoloških sil liberalizma in socializma kakor tudi s strani predstavnikov procesov, ki so prinašali ekonomske, družbene in znanstvene spremembe in spodkopavali institucionalne strukture, oblast in hegemonijo katoliške vere.⁴¹

Liberalci tako na Slovenskem kot drugje niso nasprotovali družbeno-političnemu delovanju duhovščine. »Klerikalizem« je bil zanje nesprijemljiv zato, ker je duhovščina skušala notranjo cerkveno ureditev prenašati na politično področje. Poleg tega se je pri svojem delovanju na političnem področju sklicevala na posebno avtoriteto in pristojnosti Katoliške cerkve, kar jih je postavilo v vlogo (za liberalce) nepremagljivih tekmecev.⁴²

Evropski liberalizem je že v 19. stoletju zahteval več prostora za delovanje in razmišljanje, kakor so ga dovoljevali sprejeti zakoni in konvencije v Evropi. Nekateri predstavniki religioznih krogov pa so to interpretirali kot željo po preveliki svobodi in menili, da preveč svobode pelje v pravico do brezbožnosti in tako v izgubo pravice do varnosti in blaginje.⁴³

V Zahodni Evropi je bila glavna liberalna zahteva povezana z vero. Liberalno mnenje je izvorno temeljilo na verskem nestrižanju. Pomemben del liberalizma je bila kritika vseobsegajoče religiozne ortodoksnosti posttridentinskega krščanstva. Sprejeta je bila svobodna pravica izražanja tudi tistega religioznega mnenja, ki ni bilo sprejeto ali prevladujoče. Ta aksiom je imel

41 Conway, *Catholic Politics*, str. 1.

42 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 80; Perovšek, *O demokraciji*, str. 16.

43 Perovšek, *Na poti*, str. 43–45; Chadwick, *The secularization*, str. 21–22; Schulze, *Država in nacija*, str. 286.

dve posledici: pri religiji mora pravica do religioznega mnenja zajemati pravico do religiozne prakse in svoboda religioznega mnenja je nemogoča brez svobode mnenja.⁴⁴

Druga ideologija, ki jo bomo na tem mestu izpostavili v odnosu do KC in političnega katolicizma, je marksizem. Marx je dejal, da religija ni teorija, ki obstruira demokracijo. Videl jo je kot zunanji znak notranjega konflikta med državo in družbo ter kot osnovo za družbeno delitev. Religija ni bila več sojena na podlagi njene resnice, temveč po družbenih, političnih in moralnih posledicah. Ena od Marxovih tez o religiji je, da obstaja nekompatibilnost med religijo in svobodo človeka.⁴⁵

Marx je verjel, da je religija napaka, iluzija, tolažba za zatirane ljudi. Menil je, da mora biti religija odpravljena, ker mora biti odpravljena iluzija, in da morajo biti ljudje pripravljene do tega, da se soočijo z realnostjo. Pogoj, da se lahko odpravi iluzijo, pa je tudi sprememba okolja.⁴⁶

Da izbrisemo religijo, po Marxu potrebujemo družbeno revolucijo, ne znanosti.⁴⁷ S tem Marx seveda ne misli, da gre brez znanstvene teorije, in se ne gre antiintelektualizma, pač pa polemizira s filozofi, ki po njegovem svojega posla ne opravljajo dobro, ker so v službi vladajoče ideologije. Revolucija mora biti tako proti religiji, ker je religija bistveni del družbene strukture, ki jo mora revolucija strmoglaviti. Videl je namreč potrebo po spremembi celotne družbe, ki religije ne potrebuje. Dejansko pa je, v nasprotju z vtisi, Marx o religiji zelo malo napisal.⁴⁸

44 Chadwick, *The secularization*, str. 26–27; Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, str. 75–79; Loomer, *Die Trümer*, str. 197–214.

45 Marx, *Kritika Heglove*, str. 189–208.

46 Chadwick, *The secularization*, str. 50.

47 Marx, *Nemška ideologija*.

48 Chadwick, *The secularization*, str. 65; Kupisch, *Das Jahrhundert*, str. 11–13, 137–150.

RELIGIJA IN NARODNO VPRAŠANJE V PRVI JUGOSLAVIJI

Politične, kulturne in verske realnosti v Jugoslaviji ni možno analizirati, ne da bi vključili tudi narodno vprašanje. Narodno vprašanje vpeljujemo kot kategorijo, ki zajema aspekte t. i. Nationbuildinga od oblikovanja narodne zavesti in nacionalnih mitov kot podstati oblikovanja narodne identitete ter nacionalizma do utrjevanja dominacije enega naroda oz. nacije v državi ali zahtev manjšega naroda po več narodnih pravicah (zlasti v večnacionalnih državah). Odnosa med religijo (in verskimi skupnostmi) ter narodom oziroma narodnim vprašanjem torej niti ne moremo obravnavati brez navezav na politiko in državo.

Nacionalizma ne gre enačiti z narodno zavestjo. Po ožji definiciji nacionalizem samo izraža določeno nacionalno ideologijo, določen širok sodobni pogled na svet, ki zajema celosten prodor nacionalne zavesti v vsako aktualno situacijo. Nacionalna ideologija se je pojavila v času ene največjih strukturalnih kriz evropske zgodovine, ko je stari sistem partikularističnega in hierarhičnega razreda odstopil mesto demokratičnemu in dinamičnemu sistemu. Podobno kot pri narodu ločimo dve različici nacionalne ideologije/nacionalizma – romanticistični nacionalizem, ki zagovarja, da so najpomembnejše meje naroda njene jezikovne meje, in nasprotuje povečevanju naroda na račun prevzema tujih nacionalnih elementov, ter integralni nacionalizem,

ki je izrazito asimilacijski in nevaren za suverenost sosednjih narodov.⁴⁹

Pri rabi obravnavanih konceptov se postavlja vprašanje aplikacije konceptov naroda in nacije na prvo Jugoslavijo. Če Slovence, Hrvate in Srbe v obdobju med obema vojnama definiramo kot narode, so potem Jugoslovani nacija? To bi bila logična izpeljava iz korelacije pleme – narod, ne bi pa bila v skladu z relativnim »neuspehom« oblikovanja jugoslovanske »državne« identitete kot objekta prepoznavanja in samoprepoznavanja.⁵⁰ Zlasti v tridesetih letih 20. stoletja se je s »krizo jugoslovanske ideje« povečala družbena vloga religije in njenih institucij, povečevali sta se distanca in napetost med verskimi skupnostmi, vse več verskih vsebin pa je prodiralo v nacionalne ideologije.⁵¹ Kaže, da se v obdobju do druge svetovne vojne še ni trdneje razvila »jugoslovanska identiteta«, nacionalni sentiment je očitno prevladal tudi nad jugoslovanskim integralizmom. Posledično ni moč govoriti o obstoju »nacije« kot enega dominantnega naroda v nacionalni državi, saj v Jugoslaviji ni bilo absolutno večinskega naroda in je skupna pripadnost državi temeljila bolj na »nacionalni« osnovi.⁵² Obstajali so trije konstitutivni narodi, številčne manjšine in druge etnične skupnosti na različnih stopnjah »razvoja« v narod oziroma nacijo.

Koncepta naroda oz. narodnega vprašanja pa ni mogoče celostno obravnavati brez koncepta religije. Kot pravi A. Hastings, so narod, etnija, nacionalizem in religija štirje posebni in odločujoči elementi znotraj evropske in svetovne zgodovine in so tako povezani, da jih je nujno potrebno obravnavati skupaj.⁵³ Kljub temu se obravnava religije kot karakteristike naroda in nacionalizma večina vodilnih teoretikov tega področja, kot so Anthony D. Smith, Ernest Gellner in Eric Hobsbawm, izogiba. Barbara-Ann Rieffer njihovo zanemarjanje vloge religije pripri-

49 Banac, *Nacionalno pitanje*, str. 18; Smith, *The ethnic origins*, str. 22–31.

50 Gellner, *Nations and nationalism*, str. 7; Barth, *Ethnic groups*.

51 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 192.

52 Prim. Perica, *Balkan idols*, str. 89–108.

53 Hastings, *The Construction*, str. 1.

suje modernističnemu pristopu k nacionalizmu, ki ga predstavlja kot moderen sekularni fenomen.⁵⁴ Anderson nacionalizem postavlja celo na mesto funkcionalnega ekvivalenta religije, s tem ko leta prevzame vlogo, ki jo je v integraciji skupnosti prej igrala religija, le da so zdaj skupnosti tudi narodi. Slabljenje religije naj bi omogočalo nastanek narodov.⁵⁵ Po drugi strani pa je problematično, kot poudarja Birke, da se zgodovina religij in Cerква obravnava v okviru nacionalnih zgodovin in raziskave tega področja niso integrirane v globalno zgodovino, tako da se večinoma analizira zgolj eno od religij in cerkva in so raziskave omejene na nacionalni oziroma državni okvir.⁵⁶

Religija kot vera, kult, kodeks ravnanja ter verska skupnost pogosto ustvarja posameznike, ki delujejo v njenem imenu. Versko prepričanje v nadnaravna bitja in moralni kodeks ponujata posamezniku pogled na svet, mesto v vesolju in relativno razumljivo organizacijo posameznikovega življenja na osnovi tega pogleda na svet. Religija priskrbi tako identiteto kot tudi smernice verujočim posameznikom. Religija nudi izbire, odgovore in pomen življenja. Vendar v tej funkciji ni edina; tudi nacionalizem ima potencial, da ljudem nudi napotke, po katerih lahko »krmarijo« skozi pogosto konfuzen in kompleksen svet.⁵⁷ Vredna razmisleka je tudi teza, da »ni bila religija opij ljudstva, ampak nacionalna zavest«.⁵⁸

Ne glede na to, kje govorimo o nacionalizmu, in ne glede na to, kako govorimo o njem, smo nujno v vprašljivem položaju. Vsi smo namreč nujno nosilci določenega nacionalizma in na videz nasprotujemo nekemu drugemu nacionalizmu. Na tem področju ni nevtralnega stališča ali diskurza. Sleherno stališče je pristransko in delno. Ne zgolj kot zavzemanje stališča za nacionalizem neke nacije ali zoper njega in potemtakem za tako na-

54 Rieffer, *Religion and Nationalism*, str. 222–223; prim. Wörsförförfer, »*Slawischer*« und »*lateinischer*«, str. 172.

55 Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 36; Lüchau, *Toward a Contextualized*, str. 372–373.

56 Wörsförförfer, »*Slawischer*« und »*lateinischer*«.

57 Rieffer, *Religion and Nationalism*; Lüchau, *Toward a Contextualized*; Stowers, *The Concepts*.

58 Wörsförförfer, »*Slawischer*« und »*lateinischer*«, str. 184.

cijo samo ali zoper njo, temveč kot poskus definiranja nacionalizma. S tem se že znajdemo sredi dvoumnosti, saj na eni strani med vsemi nacionalizmi obstaja absolutna formalna podobnost, na drugi strani pa sleherna nacija, se pravi sleherni nacionalizem, na absolutno enkratni način opredeljuje nacionalizem, še posebej pa ga na absolutno enkratni način projicira na drugega. Nacionalizem je pravzaprav projektivna ideologija.⁵⁹

Interpretacije zlasti odnosov med narodi so torej vedno pogojene z avtorjevo pripadnostjo lastnemu narodu/naciji kot tudi z drugimi ideologijami, zlasti odnosom do religije. Takšno »projiciranje« poglobitev na religijo, narod, »skupno« (jugoslovansko) zgodovino je močno prisotno v hrvaški in srbski historiografiji (prim. polemiko Banac–Ekmečić),⁶⁰ nekoliko manj pa v delih slovenskih zgodovinarjev.

V slovenskem nacional(istič)nem diskurzu v jugoslovanskem kontekstu ni »očitnega«, diametralnega Drugega (kot med Srbi in Hrvati). Vendar je bila, kot opozarja M. Ratej, drža KC v prevladujočem jugoslovanskem političnem diskurzu problematizirana kot protijugoslovanska ne na ravni slovensko-srbskih odnosov, temveč na ravni hrvaško-srbskega spora.⁶¹

Nacionalizem in religija imata več skupnih karakteristik. Oba si delita »zamišljeno skupnost«, zanašata se na pomembnost simbolov (zastav, križev itd.) v funkciji povezovanja svojih pripadnikov, (pogosto) sta navezana na teritorij, svojim pripadnikom nudita sistem verovanja ter razvijata skupno identiteto.⁶²

V številnih nacionalnih gibanjih najdemo religiozne elemente. V nekaterih nacionalnih gibanjih je religija igrala pomembno vlogo in je določila jezik ter vsebino, ki so ju uporabljali narodni voditelji (prim. pravoslavni kralj in srbske vlade), v drugih primerih je bila religija uporabljena zgolj kot kohezivni element za združitev določene skupine ljudi. Razsežnost vpliva

59 Balibar, *Strah pred množicami*, str. 379; Schulze, *Država in nacija*, str. 164–181; prim. Močnik, *3 teorije*, str. 199.

60 Perica, *Balkan idols*, str. IX.

61 Ratej, *Odenki politizacije*, str. 37.

62 Anderson, *Zamišljenje skupnosti*, str. 6; Rieffer, *Religion and Nationalism*, str. 216.

religije na nacionalna gibanja je bila odvisna od tipa nacionalne države ter političnega sistema, ki bo sledil. V večini primerov t. i. verskega nacionalnega gibanja je bil rezultat nedemokratski režim. Demokracija namreč potrebuje kompromis, ki pa ga spoj nacionalizma in religije otežuje.⁶³

Če se osredotočimo na moderni pomen ideje nacije, torej na nacionalizem kot moderen pojav, lahko rečemo, da je nacionalizem partikularizem, saj sleherni nacionalni entiteti pripisuje različne »izvore«, »korenine« in razglaša, da morajo te entitete nadzirati usodo »svojih« članov in da morajo ostati ločene druga od druge, da bi ohranile identiteto. Vendar je nacionalna/nacionalistična ideologija tudi univerzalistična, in sicer na dva načina. Najprej zato, ker je v splošnem ni mogoče ločiti od ideje, da med ljudmi, ki pripadajo isti naciji, ne bi smelo biti nobene naravne ali dedne razlike in da morajo imeti vsi »sinovi« (pogosteje kakor »hčere«) nacije enake možnosti. Nato: nacionalizem je imel najpogosteje obliko ideologije »izvoljenega ljudstva«, bodisi tako, da si je to formulacijo sposodil neposredno iz biblične tradicije, bodisi z rabo drugih, tako rekoč sinonimnih izrazov. Pojem »izvoljeno ljudstvo« pa je ambivalenten: v njem se neločljivo mešata partikularizem (ali izjemnost) in univerzalizem. Nacija si lahko nalogo, da bi rešila človeštvo ali prinesla mir ali da bi civilizirala itn., naloži le s pogojem, da o sebi misli kot o neposredno univerzalni. Potemtakem mora iz svoje partikularnosti odstraniti sleherni partikularistični značaj in sleherni partikularistični način obstajanja ter jo zapolniti z univerzalističnimi elementi. Ti pa so najpogosteje laicizirana verzija velikih religij z njihovim idealom pravice in univerzalnega bratstva vseh ljudi.⁶⁴

Zgodovinsko se v moderni dobi zares zdi, da sta lahko tako hegemonistični postali zgolj dve ideološki shemi (dve shemi »totalne skupnosti«), ki sta bili med seboj konkurenčni in sta se izmenjevali: shema religije (predvsem krščanstvo in islam) in

63 Rieffer, *Religion and Nationalism*, str. 236–237.

64 Balibar, *Strah pred množicami*, str. 363–364; prim. Mojzes, *Yugoslavian inferno*, str. 39–41; Kolsto, *Procjena uloge*, str. 11–12.

shema nacionalizma. Sleherna je zgodovinska tekunica druge in ima svoj lasten politični cilj: cilj religije je mir med nacijami in v njihovih medsebojnih razmerjih, cilj nacionalizma pa prisiliti religije k strpnosti.⁶⁵

Te teze naj služijo kot izhodišče za razpravo odnosov Slovencev do katolicizma ter Srbov do pravoslavja v prostorsko-časovnem kontekstu Kraljevine Jugoslavije. Nacionalna ideja je imela tako pri Slovencih kot pri Srbih partikularističen, ekskluzivističen karakter v herderjanskem smislu.⁶⁶ Pri obojih pa je prisoten tudi univerzalizem v obliki ideologije »izvoljenega ljudstva«, četudi se pri Slovencih obremenjenost z lastno posebnostjo izraža v manjši ali vsaj manj agresivni meri kot pri Srbih. Univerzalistične elemente je Slovincem priskrbela prav povezava z »univerzalistično« Katoliško cerkvijo. V njenem okviru naj bi Slovenci v Jugoslaviji ter na presečišču slovanskega, germanskega in romanskega sveta skupaj s Hrvati predstavljali most med katolicizmom in pravoslavljem (poleg »muslimanskega otoka«) – na eni strani kot *ante murale catholicismum*,⁶⁷ na drugi strani kot most za širitev katolicizma na Vzhod (npr. spreobračanja srbskih pravoslavcev v uniate), kot most med Evropo in otomanskim svetom, Evropo in Balkanom. Liberalci in komunisti so manko »univerzalizma« zapolnili z iskanjem »internacionalizma« – pri liberalcih je to bila integralna jugoslovanska ideja (četudi realno le različica velikosrbske ideje), pri komunistih »Internacionala«. Medtem pa je pri Srbih ideologija svetosavja jasno povzdigovala Srbe na raven »bogonosnega ljudstva«, še več, Beograd je za Carigradom in Moskvo videla kot »tretjo prestolnico« pravoslavja kot edinega »pravega« krščanstva.⁶⁸

Izpostaviti velja tudi mnenja, da brez Biblije in njene krščanske interpretacije ter implementacije narodi in nacionalizmi, kot jih poznamo, nikdar ne bi mogli obstajati. Še več,

65 Balibar, *Strah pred množicami*, str. 391–392.

66 Prim. Schulze, *Država in nacija*, str. 163–164.

67 Prim. Kolstø, *Procjena uloge*, str. 11–12.

68 Ranković et al., *Vladika Nikolaj*; Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 913.

religija lahko ustvari dominantni karakter nekaterih nacij in nacionalizmov.⁶⁹

Ko torej govorimo o spoju religije in nacionalizma, se nanašamo na eni strani na prehajanje verskih idej v ideologijo nacionalizma, pri čemer je akter verska skupnost, torej Cerkev kot najvišja oblika organiziranosti verske skupnosti. Natančneje, če sledimo Bourdieuevi distinkciji med *producenti* (verskimi specialisti oz. cerkvenimi uradniki) ter *konzumenti* (laiki),⁷⁰ gre znotraj verskih skupnosti za hierarhičen prenos idej prek duhovščine, verskih političnih strank, verskega tiska ipd. do širše množice vernikov. Po drugi strani pa gre tudi za prodor nacional(istič)nih idej v versko ideologijo, kar se kaže pri odnosu slovenskih katoliških ideologov do narodnega vprašanja.

Narodna gibanja, kot na primer gibanje za Zedinjeno Slovenijo ali deklaracijsko gibanje (1917), KC niso puščala indifereentne. Tudi ona je morala zavzeti stališče o avtonomiji in suverenosti naroda. Nosilci političnega katolicizma na Slovenskem so vero smatrali sploh kot predpogoj obstoja naroda (in še prej kulture). Zato so skušali zaobjeti pripadnost veri in narodu z enačenjem slovenstva s katolištvom⁷¹ oziroma z odrekanjem slovenstva »nevernim« in »krivovernim« (v Mahničevem duhu principa aut – aut). Na tak način so »univerzalistični« verski kriteriji, ki presegajo narodne meje, služili za obračunavanje na slovenski politični sceni.

Banac meni, da nacionalna komponenta univerzalističnih religij (npr. katolicizma in islama) ni bila točen ekvivalent nacionalno-religiozne simbioze v srbski pravoslavni tradiciji. Razlika ni bila v tem, da bi bile »katoliške« koncepcije univerzalistične v »splošnem« smislu ter pravoslavne »lokalne« v smislu regionalne: nesporno je, da so bile nacionalne tradicije prisotne v katoliški kulturi na Hrvaškem, islamski kulturi v Bosni ter drugje. Razlika je očitna, če dojamemo, da niti katolicizem niti islam ni-

69 Hastings, *The Construction*, str. 4.

70 Bourdieu, *Genesis*, str. 9; prim. de Certeau, *Iznajdba vsakdanjosti*.

71 Glej: Dragoš, *Katolicizem*, str. 136–142.

sta imela poglavitne vloge pri oblikovanju hrvaške (nacionalne) ali bosanske (regionalne ali nacionalne) zavesti. Bolj kot med katerimi koli drugimi južnoslovanskimi narodi je Srbom religijska pripadnost pomagala oblikovati nacionalno identiteto.⁷²

Srbska pravoslavna cerkev je bila kulturna in kvazipolitična institucija, ki je utelešala in izražala etos srbskega ljudstva do tolikšne mere, da sta se nacionalnost in religija zlili v posebno »srbsko vero«. Ta vloga SPC je imela malo zveze z religijo kot teologijo ali kot sistemom osebnega verovanja in prepričanja.⁷³ V pravoslavnem svetu so Cerkev, etnična skupnost in država rastle skupaj. Pod Otomanskim cesarstvom je srbska duhovščina aktivno sodelovala pri ljudskih uporih in vojnah za obnovitev državnosti. SPC je postala Cerkev-bojevnica, zvesta ohranjanju etnične identitete ter boju za državnost in nacionalnost. Ključni element srbske religije in nacionalizma je kosovski mit. Poleg kosovskega mita je imel veliko vlogo pri stvaritvi srbskega naroda tudi kult »narodnih« svetnikov, ki je bil pomembnejši kot pravoslavna teologija. Kult narodnih svetnikov je ena najbolj prepoznavnih značilnosti srbskega pravoslavja, je pa tudi pomemben element srbske narodne identitete.⁷⁴ Po mnenju *cerkvenega* zgodovinarja Radoslava Grujića so »od konca 16. ter skozi vse 17. stoletje voditelji naše Cerkve vzpostavili modro in daljnoročno prakso s podporo vere in narodnega ponosa skozi čaščenje naših narodnih svetnikov in mučencev«. ⁷⁵ Medtem ko *sekularni* zgodovinar Milorad Ekmečić meni, da so »cerkveni koncili, ki so se vršili med letoma 1769 in 1787, zaznamovali začetek pomembnega prispevka srbske cerkve k modernemu srbskemu nacionalizmu«. ⁷⁶ Vsaj od 18. stoletja dalje naj bi Srbska pravoslavna cerkev obračala etnični nacionalizem v religijo in pravoslavje spajala z ideologijo obnovljene narodnosti.⁷⁷ Reli-

72 Banac, *Nacionalno pitanje*, str. 51.

73 Petrovich, *A History*, str. 10.

74 Perica, *Balkan idols*, str. 7–9.

75 Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, str. 93–94.

76 Ekmečić, *Stvarjanje Jugoslavije*, str. 41.

77 Ekmečić, *Stvarjanje Jugoslavije*, predgovor.

gija je, kot piše Velimirović, temu nacionalizmu dala avro, revolucionarni žar, preroško vizijo in zagovor.⁷⁸

Vera je vezivo protonacionalizma, pa tudi modernega nacionalizma, ki jo je navadno obravnaval precej zadržano, kot silo, ki bi lahko spodbijala monopol nacije med njenimi pripadniki. Razširjenost transnacionalnih religij je tam, kjer se je razvil moderni nacionalizem, onemogočila religijsko-etnično identifikacijo, saj je namen svetovnih religij prekriti etnične, jezikovne, politične in druge razlike. Po drugi strani pa univerzalistične resnice pogosto tekmujejo, ljudstva, ki so na mejah ene izmed teh resnic, pa lahko kot etnično znamenje izberejo drugo (primer Hrvatov in Srbov).⁷⁹

78 Ranković et al., *Vladika Nikolaj*, str. 224.

79 Hobsbawm, *Nacije*, str. 84–85.

MEDVERSKI ODNOSI V KRALJEVINI JUGO- SLAVIJI: ODNOS MED KATOLIŠKO CERKVIJO IN SRBSKO PRAVOSLAVNO CERKVIJO

Nacionalne in etnične identitete, ki so jih zlasti v 19. stoletju oblikovali Slovenci, Hrvati, Srbi, Črnogorci in druge entitete, ki so po prvi svetovni vojni iskale načine mirnega sobivanja v skupni državi, so bile v precejšnji meri vezane na religijo. V novi državi so bile prisotne tri večje verske skupnosti: Srbska pravoslavna cerkev (46,6 %), Katoliška cerkev (39,4 %) in islamska verska skupnost (11,2 % vernikov).⁸⁰ Iz večinsko katoliške Avstro-Ogrske so tako katoliški Slovenci in Hrvatje prešli v multikonfesionalno državo, kjer njihova vera ni bila več najboljše zastopana, medtem ko se je Srbska pravoslavna cerkev morala posloviti od statusa državne religije. Na eni strani imamo tako Katoliško cerkev s svojim »univerzalizmom«, na drugi pa »nacionalno«, avtokefalno Srbsko pravoslavno cerkev. Odnosi niso bili urejeni niti pravno, večkrat se je tudi izjalovil sprejem medverskega zakona.

Če soočimo konservativne aspekte Katoliške cerkve na eni in Srbske pravoslavne cerkve na drugi strani, vidimo, kako so že v genezi nove države nastajale verske, nacionalne in druge nestrpnosti ter posledično tudi težave na področju vseh družbenih podsistemov, vključno s pravom in relacijo verska skupnost – država.

80 Po cenzusu prebivalstva iz leta 1921 (Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 893).

Katoliški krogi v Kraljevini SHS, natančneje Anton Mahnič (po letu 1917, pred tem je nasprotoval združitvi), Anton Bonaventura Jeglič, Aleš Ušeničnik in Ante Alfrević, naj bi – v skladu s politiko Svetega sedeža – po interpretacijah nekaterih avtorjev v združitvi videli možnost prozelitizma, širitve KC na vzhod oz. procesa *Drang nach Osten*.⁸¹ Tako naj bi katoliški Slovenci in Hrvati rešili pravoslavne brate – šibke zaradi zloma carske Rusije in izgube moči Ruske pravoslavne cerkve – pred spreobračanjem v protestantizem.⁸² V tem kontekstu medverskega srečevanja se omenja tudi t. i. *cirilmetodijska ideja*, ki je v primerjavi s starejšo uniatsko koncepcijo izhajala iz skupne slovansko-krščanske dediščine. Ob vzpostavljanju cerkvenega edinstva je cirilmetodijska ideja predvidevala zaščito neodvisnosti pravoslavnega obreda in tradicije ob priznavanju papeške avtoritete. Glavni zagovornik te ideje je bil đakovski škof J. Juraj Strossmayer.⁸³ Tudi F. Grivec, eden izmed slovenskih pionirjev sodobnega ekumenizma, je videl versko in kulturno poslanstvo katoliških Slovanov »v pospeševanju krščanske asimilacije med Vzhodom in Zahodom v duhu krščanske ljubezni in edinosti, v duhu miru in sprave med narodi«. ⁸⁴ Bistvo te ideje je Grivec videl v tem, da naj bi Slovani kot most povezovali Vzhod in Zahod, slovanski katoliški teologi pa naj bi preučevali vzhodno pravoslavno teologijo v duhu Cirila in Metoda kot apostolov enakopravnosti vseh narodov in vesoljne cerkvene edinosti.⁸⁵ Prepričevanje pravoslavcev, da bi prestopili v uniatsko cerkev, je bilo tudi sicer usmeritev Svetega sedeža do »pravoslavne Vzhoda« po prvi svetovni vojni, saj si je le-ta želel »zapolniti [domnevni, op. G. M.] duhovni vakuum, ustvarjen s propadanjem pravoslavne cerkve«. ⁸⁶ Škof Strossmayer in episkop Veli-

81 Novak, *Magnum Crimen*, str. 45–65.

82 Novak, *Magnum Crimen*, str. 45–65; prim. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 7–9; Ramet, *Nihil obstat*, str. 156; Kent, *The Pope*, str. 25–26.

83 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 189–190.

84 Grivec, *Pravoslavje*, str. 115–116.

85 Janežič, *Prispevek profesorja Grivca*, str. 206–207.

86 Rhodes, *The Vatican*, str. 132; Kent, *The Pope*, str. 25–26; Lacroix-Riz, *Vatikan*, str. 23–25. Glej tudi encikliko papeža Pija XI. *Rerum Orientalium* o ustanovitvi Instituta za orientalske študije.

Katoliška cerkev sv. Cirila in Metoda v Beogradu
(*Ilustrirani Slovenec*, 24. 11. 1929, str. 371)

mirović sta verjela, da bi združitev cerkva omogočila slovansko hegemonijo, a se je pokazalo, da religija ni mogla biti »duhovni cement« jugoslovanske edinosti. Medsebojna sumničenja so bila pregloboka, da bi jih lahko zamenjala abstraktno vzpostavljena jugoslovanska ideologija. Cirilmetodijska ideja ni nikdar postala dominantna v slovenski in hrvaški katoliški organizaciji. V dvajsetih letih je zlasti zaradi vse ostrejših polemik s svetosavjem tudi začela izgubljati na moči. Kljub temu jo je imela SPC za rafinirano obliko združivitvene propagande. Ker je vprašanje hegemonu ostajalo odprto, se je namesto dialoga iskala priložnost za prozelitizem.⁸⁷

Srbska stran je, po navedbah nekaterih piscev, v skupni državi SHS videla možnost za uresničitev sanj o velikosrbski ideji in povezanosti srbskega naroda z vero – v *svetosavju*. Ideji se, po mnenju nekaterih avtorjev, kažeta med drugim v homoge-

87 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 191; Perica, *Balkan idols*, str. 16; Mojzes, *Yugoslavian inferno*, str. 18.

nizacijski politiki med uniati v »južni« Srbiji in Albanci ter v pozivu Hrvatom in Slovencem, da se pridružijo SPC.⁸⁸ Po ideji *svetosavja* naj bi Srbsko pravoslavno cerkev ustanovil sv. Sava, ki »simbolizira enotnost Srbov in neodvisno cerkev z lastno nacionalno, kulturno in družbeno identiteto«.⁸⁹ Eden glavnih ideologov *svetosavja* je bil episkop Nikolaj Velimirović, nekakšen srbski Anton Mahnič, ki je zavrnil moderno evropsko kulturo, ker naj bi bila izgubila krščanske vrednote. Sekularizacijo zahodnih družb so ideologi *svetosavja* namreč prikazovali kot posledico katoliške hegemonije. Zgodovinsko »misijo« Srbov kot »bogonosnega« naroda je N. Velimirović videl v povezavi Zahoda z Vzhodom.⁹⁰ Svetosavje je postalo vodilna misel pri ideologih SPC v začetku tridesetih let, ko so se ideje in koncepcije uradne ideologije znašle v krizi. Svetosavska ekleziologija je vključila tako elemente državne kakor tudi narodne tradicije. Ideja bratstva vseh ljudi v Kristusu ni negirala obstoja nacije kot naravne in zgodovinske danosti. Nacija je v svetosavski cerkvi kot višji vrednoti dobila svoj polni smisel. Pravoslavje namreč priznava nacijo kot »nekaj individualnega, samostojno v ostalem svetu nacij«. Osnovni namen pravoslavne cerkve naj bi bil, da »preobrazi vsak narod v božji narod in uvede svet narodov v božji svet«. Takšen ekleziološko-družbeni pristop pa je v kontekstu nacionalno-verskega pluralizma nujno vodil v medverske konflikte. Vnos državno-narodnega elementa v svetosavsko ekleziologijo je nujno omejeval ideal »nadržasne« in »nadkonfesionalne« širine *svetosavja*. Univerzalistična oblika *svetosavja* je spodbujala zблиževanje SPC s pravoslavnimi, ne pa s katoliškimi Slovani. Svetosavska kritika katolicizma izhaja iz postulata, da je samo pravoslavje očevalo prvobitno krščanstvo in čistost učenja svetih očetov. Pri tem je »sekularizacija zahodnih družb« prikazovana kot posledica katoliške hegemonije. Katoliški Rim in

88 Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 3; Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 908; Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 164; Ramet, *The three Yugoslavias*, str. 46–48; Ratej, *Odenki politizacije*, str. 35–52.

89 Alexander, *Croatia*, str. 32.

90 Falina, *Between »Clerical Fascism«*, str. 41; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 173.

ateistična Moskva sta postala glavni ideološki obsesiji ideologov SPC. Ta začetna ideja duhovne obnove, ki jo je inspiriral kult sv. Save, pa se je s povezovanjem s profašističnimi silami (Ljotičevim Zborom) preobrazila v ekskluzivno politično ideologijo klerikalnih krogov SPC in v militantno gibanje. Vladika Nikolaj Velimirović in Dimitrije Ljotić sta se tako povezovala na osnovi militantnega antikomunizma in pravoslavnega mistiциzma. Vodstvo SPC je sprejelo svetosavsko koncepcijo duhovne osnove pravoslavja, niso pa bili vsi arhieriji somišljeniki episkopa Velimirovića. Zadržani so bili zlasti do Ljotičeve neracionalne mešanice religije, ideologije in politike.⁹¹ Tudi »konkordatska kriza« oziroma že odzivi SPC na konkordatska pogajanja so bili v veliki meri osnovani na prepričanju o nuji zaščite Srbov pred »strašnim Drugim«, na mesto katerega je bil postavljen Vatikan, »stoletja osovražen Istanbul in turški sultan« pa sta bila zdaj »iznenada predstavljena kot zaščitnika pravoslavja«. ⁹² Povedne so tudi reinterpretacije Garašaninovih *Načertanij* v obdobju med obema vojnama in kasneje, ko je več zgodovinarjev, tako jugoslovanskih kakor tujih, v velikosrbski ideji videlo jugoslovansko idejo (Slobodan Jovanović, Vasilij Popović, Fedor Nikić, Viktor Novak, Karl Schilling, Walter Köhler in drugi).⁹³

SPC je z nastankom skupne Kraljevine SHS izgubila privilegirano mesto državne religije, a lahko bi rekli, da je kot vera kraljeve dinastije z največjim številom pripadnikov in največjim političnim kapitalom pravno in politično ohranila mesto vodilne religije.

Kolarić z očitno protisrbsko držo izpostavlja, da je z razglasitvijo praznika sv. Save za splošni nacionalni praznik na dan prišla ideologija svetosavja in svetosavskega nacionalizma. Sv. Sava, utemeljitelj srbske narodne cerkve, naj bi bil prikazan kot ideal vsakega krščanskega naroda. Episkop Velimirović je rad poudaril, da nobenemu drugemu Evropejcu ni uspelo ustvariti

91 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 166, 171–173, 176–179, 194; Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 913–917.

92 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 164.

93 Šimunić, »*Načertanije*«, str. 65–66.

nacionalne Cerkve. Po njegovem mnenju naj bi po oktobrski revoluciji ter pravni in fizični likvidaciji Ruske pravoslavne cerkve, ki se je do takrat smatrala za »tretji Rim«, svetovno pravoslavno javnost pritegnila Beograd in SPC. Nastopil naj bi čas »četrttega Rima« ali čas pravoslavnega Beograda kot novega središča svetovnega pravoslavja. V resnici naj bi to idejo ustvarila nova velikosrbska državna oblast.⁹⁴

Pravoslavje in katolicizem sta v svojih izključujočih se različicah poglobljala dezintegracijske procese v jugoslovanski družbi. Neuspeh družbene integracije na osnovi ideologije jugoslovanstva je obnovil vlogo religije kot faktorja družbene in narodne integracije. Ideologizirana verska prepričanja pa v kontekstu zastrujočih se odnosov med narodi niso mogla odigrati integracijske vloge »civilne religije« z ozirom na vsebine, ki bi bile obojestransko sprejemljive za pripadnike vseh večjih verovizved v državi.⁹⁵

Cirilmetodijska ideja je izčrpala svojo moč v poskusu, da se po slabljenju slovanske ideologije s poudarjanjem uniatskega aspekta vzpostavi med cerkveno religijo in narodno religijo. Pojmovanje verskega mira kralja Aleksandra je bilo blizu razumevanju civilne religije kot verske garancije za obstanek jugoslovanske državne tvorbe, a ta mir je zgodovinsko zakasnel. Cirilmetodijska ideja ni dala katolicizmu narodnega karakterja, svetosavje pa je afirmiralo cerkvenost na škodo narodnega karakterja pravoslavja. Medcerkveni jez se je poglobil, ker sta se obe cerkvi zaprli v strogo omejeni versko-nacionalni prostor.⁹⁶ Kriza jugoslovanske misli in slabljenje vpliva liberalnega meščanstva sta povečevali družbeno vlogo religije in njenih institucij, z vse večjo distanco in napetostmi med cerkvami so religiozne vsebine vse pogosteje prodirale v nacionalne ideologije. Univerzalistični značaj krščanstva je bil umaknjen v korist poudarjanja zgodovinskih zaslug za vzpostavitev narodnih identitet

94 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 913, 916–917.

95 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 191; Kerševan, *Nacionalna identiteta*, str. 810–811.

96 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 190–191; prim. Kostić, *Delovanje*, str. 96–97.

in povezovanja z nacionalističnimi ideologijami. Ideje duhovne obnove so se izrodile v oblike cerkvene religioznosti, povezane s klerikalno politično koncepcijo, in se v nekaterih primerih približale profašističnim idejam. Klerikalne ideologije so druga drugi konfrontirale skoraj v vsem, razen v skupni oceni komunizma kot glavnega sovražnika religije in nacije.⁹⁷

Za vse velike monoteistične religije je značilna njihova konservativnost oziroma ohranjanje »večnih« vrednot. V primeru pravoslavnih cerkva lahko govorimo o še večjem vplivu konservativcev na cerkveno hierarhijo. Kakor pravi Sabrina Ramet, se pravoslavni svet v večini primerov upira akomodaciji na spremembe v svetu. Eden izmed poglavitnih vzrokov za takšno držo se zarisuje v manku tako razsvetljenstva kakor tudi renesanse v pravoslavnem svetu.⁹⁸

Slednje je pomemben socialni in kulturni dejavnik, ki se je odražal zlasti v že omenjeni tesni, tudi institucionalni povezanosti naroda z religijo ter religije z državo, tj. v obliki državne vere oziroma avtokefalnosti pravoslavnih cerkva. Razsvetljenstvo je, sicer v manjšem obsegu in v drugačni obliki kakor na primer v Franciji ali Veliki Britaniji, zajelo dežele pod habsburško krono, ne pa tudi »evropskega dela« Osmanskega cesarstva. Srbska podpora liberalnemu političnemu režimu – oziroma različici, ki se je vzpostavila v času Kraljevine Jugoslavije – se zato zdi toliko bolj pragmatična.

Poglejmo si še ilustracijo medverske situacije v tem obdobju na Slovenskem, s poudarkom na oblikovanju verske skupnosti SPC v Celju.

Stiki med idejami in pripadniki katolicizma, drugih ver ter ateizma so na Slovenskem že starejši pojav, je pa v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja prvič opaziti zametke verske pluralizacije v slovenskem prostoru. Predvsem v Prekmurju sta bili že prej prisotni judovstvo in evangeličanstvo, slednje tudi v večjih mestih na Slovenskem in z lastnimi šolami. Pomemben »novi«

97 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 192–193; prim. Dvorniković, *Karakterologija*, str. 959.

98 Ramet, *The three Yugoslavias*, str. 148.

akter po prvi svetovni vojni je bila gotovo pravoslavna cerkev, ki je kmalu po združitvi države v treh največjih mestih v slovenskem delu kraljevine ustanovila srbske pravoslavne cerkvene občine, nato pa tudi cerkve, in sicer v Celju (1932), v Ljubljani (1936)⁹⁹ in v Mariboru (1938), obnovljena pa je bila tudi Ruska kapelica (1936–1940). Predvsem na območjih, kjer se stikata slovensko in hrvaško etnično ozemlje ter med pristaši HSS, so se pojavili primeri starokatolicizma. Starokatoliška cerkev je delno dobila podobo civilne religije. Število muslimanov pa je bilo v tem času na Slovenskem minimalno.

V mestu Celje, ki je leta 1931 štelo 17.154 prebivalcev, sta takrat po nekaterih podatkih živela 402 pravoslavca¹⁰⁰ (brez vojakov in vključujoč vse pravoslavne cerkve), 233 je bilo evangeličanov augsburške in reformirane veroizpovedi, 30 judov in 114 pripadnikov drugih veroizpovedi (verjetno 97 muslimanov),¹⁰¹ kar kaže na razgibano versko strukturo urbanega središča, ki se je znatno razlikovala od slovenskega podeželja.

Od pravoslavnih cerkvenih občin na slovenskem ozemlju je ohranjenih največ podatkov o srbski pravoslavni parohiji v Celju. Tako kot drugod po Sloveniji v Celju do združitve ni bilo veliko pravoslavnih vernikov. Po popisu iz leta 1920 je v Celju (brez vojakov in jetnikov) živelo 6.286 prebivalcev, od tega je bilo 6.049 katoličanov, 199 evangeličanov, 21 judov in 5 pravoslavcev.¹⁰² Šele po nastanku Jugoslavije so se v večjih slovenskih mestih nastanili vojaki, orožniki, duhovniki, profesorji, sodniki ter v manjši meri tudi obrtniki in delavci pravoslavne vere. »Iz narodnih in drugih razlogov« se je tudi pri mnogih Slovencih kmalu pojavila želja, da bi stopili v pravoslavje – in mnogi so sčasoma to res storili. V mestih se je delež pravoslavcev zelo povečal. V Celju je stalno živelo tudi 1000 vojakov pravoslavne vere, ki so pripadali 39. pehotnemu polku, s častniki in njho-

99 Več glej: Voje, *Gradnja*.

100 *Splošni pregled Dravske banovine*, str. 4–5.

101 *Splošni pregled Dravske banovine*, str. 4–5; prim. Maver, *V (ne)znanem novem mestu*.

102 ZAC, SI ZAC 995; Bulovan, *Kronika Srbske pravoslavne parohije*, str. 77; prim. Maver, *V (ne)znanem novem mestu*.

vimi družinami. Na pobudo trgovca Ilije Zečeviča so v Celju leta 1922 oblikovali pravoslavno cerkveno občino, ta pa je določila odbor za izgradnjo pravoslavne cerkve. Dela pri gradnji pravoslavne cerkve v pretežno katoliški Sloveniji niso potekala gladko. Po mnenju kronista celjske cerkvene občine je večina ljudi gledala na duhovne potrebe pravoslavcev s simpatijo (večina je tudi darovala prispevek za izgradnjo pravoslavne cerkve), vendar je prihajalo do nagajanj, predvsem s strani nestrpnih »klerikalcev«, ki naj bi se bali pravoslavja in so hoteli ovirati gradnjo.¹⁰³ Ljubljanska banska uprava je novembra 1937 poslala vsem šolam in prosvetnim oddelkom mestnih poglavarstev in okrajnih načelstev navodilo, da učenci katoliške vere ne smejo sodelovati pri svetosavskih cerkvenih proslavah, ne kot nastopajoči in v spremstvu učiteljev ne kot obiskovalci.¹⁰⁴ Celjska srbska pravoslavna cerkvena občina je ob koncu leta 1936 štela 352 pravoslavnih družin s 621 člani v 85 krajih in v vseh devetih okrajih. Od vseh vernikov je bilo brez vojakov 356 Srbov, 208 Slovencev – od tega v Celju 87 –, 51 Rusov, 3 Bolgari in 3 Nemci. Namen cerkvene občine je bil služiti duhovnim potrebam tistih, ki so že v pravoslavni veri, a tudi širiti pravoslavno vero med Slovenci.¹⁰⁵ »Rezultate« najboljši slikovito ponazarjajo besede duhovnika, ki je zapisal: »Na splošno Slovenci namreč težko sprejemajo naše običaje, le malokrat obiščejo cerkev, kot da bi se bali, da bi se v izvrševanju svojih dolžnosti preveč izpostavljali. Nekateri, ki so pravoslavje sprejeli iz osebnega interesa, kot na primer ločitev zakonske zveze, namestitve in podobno, ostajajo globoko v duši enaki kot prej – katoliki. Takšnih je največ /.../. V okraju Laško se jih je v enem letu kar 9 vrnilo v rimskokatoliško vero, /.../ upokojena učiteljica /.../ je prešla v pravoslavje le zaradi tega, da je lahko legalizirala svoje izvenzakonske otroke, ki jih je imela s svojim ločenim ljubimcem. Takšnih in podobnih primerov je še več, mogoče tudi celih 80 %, in pravoslavje težko shaja s tem.

103 Himmelreich, *Celjska pravoslavna*, str. 15.

104 Bulovan, *Kronika Srbske pravoslavne parohije*, str. 106.

105 Himmelreich, *Celjska pravoslavna*, str. 18; Bulovan, *Kronika Srbske pravoslavne parohije*, str. 77.

Posvetitev hrama sv. Save v Celju, 19. junij 1932
(ZAC, SI_ZAC/1025, šk. 1, 018 00058)

Vsi, brez izjeme, obsojajo naziv ‚srbska‘ pravoslavna parohija, uradni srbski jezik in cirilico. Prepričani so, da navedeno onemogoča širitev pravoslavja med Slovenci.«¹⁰⁶

Eno od bolj kislih jabolk spora je bilo področje sklepanja zakonskih zvez med osebami različnih veroizpovedi, vključno s prestopanjem iz katoliške vere v srbsko pravoslavje ali islam z namenom zakonske razveze. Zakoni o različnih priznanih veroizpovedih v Jugoslaviji so bili izključujoči tudi na področju določanja verske vzgoje otrok iz takšnih versko mešanih zakonov.¹⁰⁷ Avstrijska zakonodaja je namreč na Slovenskem katoličanom omogočala zgolj ločitev od postelje in mize, ne pa zakonske razveze in možnosti nove poroke. Nekatoliški kristjani, četudi so bili poročeni s katoličanom, pa so svoj zakon lahko razvezali in se v drugo poročili, čeprav samo z nekatoliško osebo. Katoličan je lahko dosegel vnovično poroko s prestopom v pravoslavje po sprejetem Zakonu o srbski pravoslavni cerkvi leta 1929, po

106 Bulovan, *Kronika Srbske pravoslavne parohije*, str. 72.

107 Glej: Kušej, *Konkordat*.

sprejemu zakona o muslimanski verski skupnosti leta 1930 pa je začelo naraščati tudi število prestopov v islam.¹⁰⁸ Zaradi privilegiranega položaja pravoslavne cerkve so bili za reformo zakonskega prava, ki bi preprečilo takšne »anomalije«, še posebej zainteresirani v Katoliški cerkvi, ki si je nadejala, da bo to vprašanje uredil konkordat.

Odziv na tem območju dominantne Katoliške cerkve na prisotnost »novih« verskih skupnosti je bil z izjemo nekaj pobud za ekumensko gibanje pričakovano odklonilen, saj je versko pluralizacijo spremljala tudi agitacija za prestop katoličanov v druge vere.¹⁰⁹ Prozelitizem so izvajali večinoma predstavniki verskih skupnosti iz drugih delov države ali pa je bilo konvertiranje kako drugače povezano z nacionalnostjo, kar je nasprotovanja razširilo prek področja religioznosti.

108 Cvirn, *Boj*, str. 67, 89, 92–93.

109 Prim. Mithans, *Rimskokatoliška cerkev*.

PРАВNA REGULACIJA ODNOSOV MED VERSKIMI SKUPNOSTMI IN DRŽAVO: PRIMER KATOLIŠKE CERKVE

Vprašanje pristojnosti cerkvene in državne oblasti je eno od osrednjih vprašanj t. i. cerkvene politike oz. politike države do cerkva/verskih skupnosti v najširšem pomenu besede. Neposredno je povezano s pravom (v primeru krščanskih verskih skupnosti govorimo o cerkvenem ali kanonskem pravu) oz. pravno regulacijo odnosov med cerkvijo in državo. Ena izmed oblik urejanja teh odnosov s KC je konkordat. Sledi prikaz konkordata kot sporazuma med Svetim sedežem in določeno državo, s pregledom zgodovine konkordatov in orisom konkordatov, sklenjenih pred prvo svetovno vojno na območju Jugoslavije in veljavnih vse do druge svetovne vojne.

Poznamo več modelov ureditve odnosov med verskimi skupnostmi in državo ter tipologij, ki so se skozi čas tudi spreminjale. Po mnenju Gorazda Kušaja, profesorja ustavnega prava iz obdobja med obema vojnama, ne more priti do popolne ločitve med cerkvijo in državo, ker se medsebojna področja ne morejo vsebinsko tako ločiti, da bi bile kolizije same po sebi izključene. Iz bistva države in njene suverenosti pa izhaja, da je država dolžna določiti področje, ki ga prepušča svobodnemu udejstvovanju veroizpovedi.¹¹⁰ Pri tem določanju področij ima

110 Kušej, *O razmerju*, str. 9.

država dve glavni poti. Zavzame lahko indiferenten odnos do veroizpovedi in jih tako podredi obči kategoriji zasebnih društev in pravni ureditvi, veljavni zanje. Ta sistem se v prvi vrsti označuje kot *sistem ločitve države od veroizpovedi* oz. ločitve države od cerkve. Druga pot pa je ta, da država določeni ali določenim veram priznava posebno, privilegirano pravo. Država daje notranji organizaciji takih ver status javnopravne ustanove. V zameno za takšno privilegiranost pa država v veliki meri zahteva in izvršuje nadzorovalno oblast. V tem primeru je torej zveza med državo in privilegiranimi veroizpovedmi tesnejša, poimenovana je *sistem umerjene državne nadoblasti, vrhovnosti nad veroizpovedmi* oziroma cerkvami. Vendar tudi ta sistem spada že pod širši pojem ločitve cerkve od države, če je v državi paritetno privilegiranih več veroizpovedi. V Kraljevini Jugoslaviji je bilo *načelo paritete* oz. verske enakopravnosti spremljano po sistemu umerjene državne nadoblasti in jasno priznано v obeh ustavah.¹¹¹

Hussarek podobno ločuje med tremi glavnimi vrstami razmerja med državo in cerkvami: 1) koordinacijski sistem (npr. konkordat), 2) sistem ločitve države od verskih skupnosti ter 3) sistem državne vrhovnosti (t. i. državna cerkovnost).¹¹²

Petrović kritično izpostavlja, da naj bi Sveti sedež s »teorijo koordinacije« zasnoval odnos do države, ki je KC zagotavljal dominanten položaj. Čeprav se po tej teoriji cerkvena in državna oblast postavljata v enakopraven položaj, naj bi KC pripadla pravica, da razmejuje delovanje dveh oblasti, cerkvene in državne, kakor tudi da določi vprašanja vzajemnega interesa, ki se bodo regulirala s sporazumom, tj. konkordatom. Nasproti temu naj bi vidovdanska ustava konstituirala Kraljevino SHS kot moderno državo, katere pravni sistem je vse priznane verske skupnosti postavil v okvir državnopravnega nadzora.¹¹³ V jugoslovanskih ustavah iz let 1921 in 1931 je bila potrjena enakopravnost ver,

111 Kušej, *O razmerju*, str. 9–12; prim. Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 58–69.

112 Vilfan, *Državno versko pravo*, str. 10.

113 Petrović, *Projekat konkordata*, str. 485–486.

s čimer je bil opuščen sistem državne cerkve, ni pa bil sprejet princip ločenosti verske skupnosti od države.

Velja tudi omeniti, da Janez E. Krek ni kategorično nasprotno ločitvi KC od države. Menil je, da je v času, ko državna oblast namerava uzakoniti ločitev in je dovolj močna, da to tudi stori, za cerkvene in verske interese bolje, da cerkev pri tem sodeluje. V nasprotnem primeru bi se izvedla brez cerkve in izključno proti njej. V tem procesu je videl tudi nekatere prednosti, avtonomijo in depolitizacijo KC je smatral kot koristno. Med drugim se je zavzemal tudi za dosledno samofinanciranje iz prostovoljnih prispevkov.¹¹⁴

Leonid Pitamic, profesor državnega prava na ljubljanski univerzi, je poudaril pomembnost načina, kako razumemo ločitev in kako jo izvedemo.¹¹⁵ Pitamičeva tipologija loči med tremi načini ločitve države od verskih skupnosti:

1. prepoved cerkva (prepoved združevanja, javnega izpovedovanja);
2. enačenje države z določeno cerkvijo (t. i. državno cerkvaštvo: državna organizacija je tudi cerkvena organizacija in obratno, duhovniki so tudi državni uradniki in voditelj države je tudi voditelj cerkve, druga verstva, razen državnega, so manjvredna ali pa nedovoljena);
3. odobritev oz. priznanje večjih ali vseh cerkva:
 - a) izenačenje z društvi (avtonomija ne/vere in vseh cerkva, izenačenje z društvi, država nudi cerkvi društveno svobodo brez drugih podpor);
 - b) privilegiranje nad ostalimi društvi (državno podpiranje cerkva z denarjem in/ali drugače, hkrati tudi državno vmešavanje v verske zadeve; enak status za vse cerkve (pariteta) ali pa enim več, drugim manj (nepariteta) – prim. Kraljevina SHS).¹¹⁶

114 Glej: Krek, *Ločitev Cerkev*; Dragoš, *Socialne posledice*.

115 Dragoš, *Kam vodi zakon*, str. 21.

116 Pitamic, *Država*, str. 458–464.

Poglejmo si še nekaj novejših tipologij (raz)ločitve države od verskih skupnosti.

Po Minnerathu poznamo v Evropi pet vrst (raz)ločitve države od verskih skupnosti: 1. etablišana oz. državna cerkev (prim. anglikanska cerkev v Angliji, prezbiterijanska cerkev na Škotskem, luteranstvo na Norveškem, Danskem in Švedskem (do 2000) ter pravoslavna cerkev v Grčiji), 2. priznana bogoslužja (prim. francoska republika (1802), Belgija), 3. ločitev brez sodelovanja (Francija (1905), Nizozemska (1981)), 4. avtonomija in institucionalno sodelovanje (prim. Nemčija, Avstrija, Švica) in 5. samostojnost in sodelovanje (prim. Italija, Španija, južna Evropa, vzhodna Evropa (po 1989)).¹¹⁷

Če povzamemo zgoraj navedene modele ureditve odnosov med državno in duhovno oblastjo (oz. duhovnimi oblastmi), opazimo različne stopnje in načine sodelovanja obeh oblasti, pri čemer so tu poudarjeni predvsem pravni principi urejanja odnosov. Pri tem je v primeru najtesnejše povezave med državno in duhovno oblastjo (t. i. ureditev s cerkveno državo, teokracija, cesaropapizem, hierokracija) verska skupnost najbolj podvržena državnim oblastem, kljub temu da ima tudi največ privilegijev. Na drugi strani so v strogih primerih ločitve (npr. v ZDA) pogoji za »svobodno« delovanje verskih skupnosti med najbolj optimalnimi, kljub temu da imajo te skupnosti (zgolj) status društev in so potisnjene v zasebno sfero. V slednjem primeru je tudi konfliktnost med različnimi verskimi skupnostmi manjša kot v primeru t. i. sistema priznanih cerkva, kjer »objektivnih« kriterijev državne podpore verskih skupnosti in »popolne« enakopravnosti, še manj pa »subjektivnih« v smislu zagotavljanja zadovoljstva, pač ni moč doseči.

Pot, kot so jo izbrali v Kraljevini Jugoslaviji – s sprejemanjem verskih zakonov in ustav s posameznimi priznanimi veroukaznimi (v primeru KC konkordata) ter nato (željeno) uvedbo medverskega zakona (več v nadaljevanju) –, se je izkazala za predolgotrajno in neučinkovito, saj je še povečala politizacijo

117 Minnerath, *Modeli odnosov*, str. 33–39.

verskih skupnosti in verskih idej ter tudi konflikte med verskimi skupnostmi, najizraziteje v primeru t. i. konkordatske krize v času potrjevanja konkordata.

Dejanska razmejitev pristojnosti duhovne in državne oblasti je lahko v nekaterih državah sporna, zato se sklepa konkordatski dogovor, s katerim Katoliška cerkev oziroma papež in država urejata svoje odnose z medsebojnim sporazumom.¹¹⁸ Prvi konkordat, sklenjen med najvišjima predstavnikoma posvetne in duhovne oblasti, cesarjem Henrikom V. in papežem Kalistom II., je wormski konkordat iz leta 1122.¹¹⁹

Splošna raba besede »konkordat« (sicer so besedo *conventio-pactum convectrum* papeži uporabljali že v 12. stoletju) za sporazume med Katoliško cerkvijo in državami sega v 19. stoletje, uporablja se od Napoleonovega konkordata (1801) dalje. Pontifikat Pija IX. (1846–1878) se označuje kot nova doba v zgodovini konkordatov, čas papeža Pija XI. (1922–1939) pa imenujemo konkordatsko dobo zaradi številnih sklenjenih konkordatov z nastankom novih držav po prvi svetovni vojni. Novost teh konkordatov je v poudarjanju enakopravnosti partnerjev in popolne suverenosti držav podpisnic. Lahko rečemo, da so konkordati pogodbe, ki slonijo na obojestranskih koncesijah Katoliške cerkve in države.¹²⁰ Pri tem se odpira vprašanje, od kod Katoliški cerkvi kot neodvisni ustanovi pravica, da se z državo pogaja kot enakopraven partner in ji celo daje koncesije.

Tudi Mužić opozarja, da konkordat ni mednarodni sporazum, ker se ne sklepa med vrhovnimi oblastmi dveh narodov, temveč med vrhovnim predstavnikom KC in državo za en narod (ali več narodov), živeč v tej državi. Pogojem meddržavnega sporazuma pa ne ustreza zato, ker ga sklepa papež kot vrhovni poglavar katoličanov, ne kot predstavnik vatikanske države. Vseeno se konkordat dojema kot sporazum, ki se sklepa v pisni obliki med predstavnikom najvišje državne oblasti in papežem

118 Mužić, *Katoliška crkva*, str. 13; prim. Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 68–69; Schöppe, *Konkordate*, str. XXI; Košir, *Cerkvenopolitične razmere*, str. 35.

119 Schöppe, *Konkordate*, str. XXI, XXVI; Košir, *Cerkvenopolitične razmere*, str. 42.

120 Bonutti, »*Neratificirani*« konkordat, str. 132; Schöppe, *Konkordate*, str. XXVI, XXVII.

kot vrhovnim duhovnim poglavarjem katoliških vernikov v tej državi. Z njim dva enakopravna podpisnika zase in za svoje naslednike trajno določita pravni položaj KC v državi, s katero se podpisuje konkordat, in tudi odnos države s Svetim sedežem.¹²¹

Borut Košir pri problematiki »subjektov« sklepanja konkordata izpostavlja še druge aspekte. Meni namreč, da naslavljanje konkordatov kaže, da je kontrahent na eni strani Sveti sedež, ne celotna Katoliška cerkev, na drugi pa celotna država, ne njena vrhovna oblast.¹²² To – v oziru na naslove konkordatov – resda velja za konkordate, sklenjene po prvi svetovni vojni,¹²³ ne pa tudi za starejše konkordate, kjer sta stranki v naslovu konkordatov večinoma papež ter država ali kralj/knez neposredno.¹²⁴ Košir nadalje obrne »neenakopravnost pravnih oseb« v prid Svetemu sedežu, češ da položaj Svetega sedeža v odnosu do Katoliške cerkve ne ustreza položaju vrhovnega suverena države v odnosu do države, kjer se oblast deli med različne organe in ni tako enotna kakor pri cerkveni oblasti. Zato nekateri profesorji javnega prava menijo, da je subjekt konkordata izključno Sveti sedež, ne Katoliška cerkev.¹²⁵ Tega mnenja po Koširju ni moč sprejeti. Papež naj ne bi zgolj predstavljal Katoliške cerkve, temveč naj bi jo poosebljal. Koncept »poosebljanja« pa dopušča razlago, da pri konkordatu na strani Cerkve ni dveh kontrahentov, tj. Svetega sedeža in celotne Cerkve. Prav tako je Katoliška cerkev osnova, na podlagi katere je Sveti sedež sploh priznan kot mednarodna pravna oseba. Konkordat naj bi zaradi urejanja interesov dveh oblasti na istem teritoriju, pri čemer država priznava KC kot institucijo z lastnimi mejami pristojnosti, neodvisno oblastjo in avtonomnim redom, urejal notranji državni red. Bolj kot drugi mednarodni sporazumi naj bi bil konkordat neposredno povezan s pravnim in političnim redom države, po-

121 Mužič, *Katoliška crkva*, str. 13–14; prim. Schöppe, *Konkordate*, str. XXIV–XXVIII; Košir, *Il concordato*, str. 17–19; Stres, *Cerkev in država*, str. 29.

122 Košir, *Il concordato*, str. 18.

123 Mercati, *Raccolta di concordati 1954*.

124 Mercati, *Raccolta di concordati 1919*.

125 Košir, *Il concordato*, str. 18; Le Fur, *Le Saint-Siège*, 92.

sebeno z ustavo, ki je izvirna matrica in primarni element. Ko se spremeni osnova državnega reda, lahko konkordat izgubi obvezno veljavo z vidika države ali KC.¹²⁶

Obstaja vrsta teorij, ki zagovarjajo ali spodbijajo legitimnost konkordatov, pri čemer se sklicujejo na različne teze: od protiustavnosti konkordatov do mednarodnih človekovih in verskih pravic, ki so jim podrejene države.¹²⁷ O pravni naravi konkordata obstajajo tri stališča: a) »teorija privilegijev«, b) »teorija legalitete« in c) »teorija konkordata«.

- a) Po »teoriji privilegijev«, ki ima malo pristašev, je konkordat privilegij, ki ga KC kot oblast, ki je v duhovnem smislu nad državo, podeljuje državi in vladarju na tak način, da lahko vedno brez soglasja druge strani od njega odstopi ali ga spremeni.
- b) »Teorija legalitete« zavzema nasprotujoče stališče s tem, da trdi, da je konkordat zakon, ki ga izvaja država kot vrhovna oblast na svojem teritoriju, nadrejena KC. Po tem razumevanju lahko država brez obzira na KC prekliče ali spremeni konkordat.
- c) Konflikt dveh navedenih tez je poskušala rešiti »teorija konkordata«, ki zagovarja, da je konkordat sporazum med Cerkvijo in državo kot enakopravnima in neodvisnima oblastema.¹²⁸

Tako ali drugače ima konkordat obliko mednarodne pogodbe v vseh fazah priprave in potrjevanja sporazuma, ki ga – za isto skupnost – skleneta predstavnik države (vlada) ter Sveti sedež (papež). Skoraj vsi konkordati so bili mišljeni kot »večni sporazumi«. Teksti starejših konkordatov so bili vsi v latinskem jeziku, prvi dvojezični je bil konkordat s Španijo (1753), od konkordata s Portugalsko (1857) pa je latinščino vse pogosteje izrinjala italijanščina (glej na primer konkordata s Črno goro in s Srbijo). Pri dvojezičnih konkordatih je Pij XI. poleg državnega

126 Košir, *Il concordato*, str. 8, 19.

127 Bonutti, »Neratificirani« konkordat, str. 132.

128 Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 51; prim. Schöppe, *Konkordate*, str. XXIV–XXVIII; Schatz, *Zwischen Säkularisation*, str. 46–48.

jezika uporabljal samo italijanščino. Potem ko se je francoščina uveljavila kot »diplomatski jezik«, se je uporabljala tudi kot »konkordatski jezik«, predvsem z »vzhodnoevropskimi« državami (glej konkordate z Rusijo (1882), Latvijo (1922), Litvo (1927), Poljsko (1925), Romunijo (1927), Jugoslavijo (1935), *modus vivendi* s Češkoslovaško (1935)).

Konkordat ureja povsem cerkvene, povsem državne, zlasti pa »mešane« zadeve. Sveti sedež je pogojeval podpis konkordata z določenimi minimalnimi načeli:

- a) svoboda cerkve glede verskega pouka, uveljavljanje moralnih vrednot, podeljevanje zakramentov in izvrševanje cerkvenega bogoslužja;
- b) priznanje kanonskega prava o jurisdikciji in urejevanju cerkvene hierarhije, verskega, duhovniškega in redovniškega življenja, discipline, urejanja zakonskih zvez, verske vzgoje v šolah itd.;
- c) priznanje politične neodvisnosti cerkve, zlasti v novonastalih državah, ki so temeljile na etnični pripadnosti.¹²⁹

Sicer pa je večina konkordatov urejala sledeča vprašanja:

- a) odnose med celotno Katoliško cerkvijo in določeno državo;
- b) vprašanja verske svobode in verskega opravljanja;
- c) notranjecerkvene zadeve;
- d) zadeve, ki so (ali se vsaj predpostavlja, da so) skupne Katoliški cerkvi in državi (zakonsko pravo, šolstvo, pogrebne zadeve);
- e) položaj in predprave KC in njenih vernikov v državi;
- f) pravice in ugodnosti države na cerkvenem področju;
- g) državna podpora KC;
- h) regulacija sekularizacije;
- i) učinkovitost konkordata;
- j) premoženjske pravice KC;
- k) vprašanje določanja mej (škofij idr.);
- l) raba jezika v določenih državah.¹³⁰

129 Bonutti, »*Neratificirani konkordat*«, str. 132, 134.

130 Schöppe, *Konkordate*, str. XXII, XXIII.

Na osnovi nauka o državi in Cerkvi kot dveh popolnih družbah je v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja Katoliška cerkev sklepala mednarodne pogodbe in konkordate, ki so ji zagotavljali prednostni položaj v državi, država pa se je opredelila kot konfesionalna država. Po drugem vatikanskem koncilu naj bi KC sklepala mednarodne pogodbe »v drugačnem duhu in iz drugačnih stališč«. ¹³¹ »V tem novem doktrinarnem okviru se ni spremenilo juridično samorazumevanje, ki ga ima Cerkev o sami sebi, spremenilo se je umevanje narave in vloge države. Za obrambo svoje svobode in torej tudi svoje pravne in organizacijske avtonomije Cerkev ne računa več na posebno zaščito, temveč na napredek in utrditev pravne države in na pospeševanje človekovih pravic. Cerkev misli izvajati svojo duhovno suverenost glede verske svobode znotraj civilnega prava.« ¹³²

Kot izhodišče za nadaljnjo razpravo o cerkvenopolitični ureditvi Katoliške cerkve v prvi Jugoslaviji in konkretno o jugoslovanskem konkordatu si bomo na tem mestu ogledali še temeljne vsebinske poteze konkordatov, sklenjenih na območju, ki ga je po prvi svetovni vojni obsegala Kraljevina SHS. Ti zakonski akti in sporazumi so bili: avstrijski (1855, Hrvaška s Slavonijo) in srbski (1914) konkordat, ¹³³ konvencija s Črno goro (1886), ¹³⁴ konvencija med Svetim sedežem in Avstro-Ogrsko za Bosno in Hercegovino (1881) in avstrijski (1874, Slovenija, Dalmacija) ter ogrski zakoni (Banat, Bačka, Baranja in Medmurje).

131 Stres, *Cerkev in država*, str. 27–28.

132 Minnerath, *L'Eglise*, str. 424.

133 Več o vsebini konkordatov glej: Mužič, *Katoliška crkva*, str. 15–23; Salmič, *Al di là*, str. 32–46.

134 Več glej: Jakulj, *Medunarodni ugovori*.

V konkordatih obravnavane točke		1855 Avstrija	1886 Črna gora	1914 Srbija	1935 Jugoslavija
1	Pastorala v javnih ustanovah	/	/	/	29
2	Izobraževanje za duhovniški poklic, semenišča	6, 17, 31	12	11, 18	24, 25, 30
3	Usklajevanje nerešenih in novoodprtih vprašanj	35	13	20	23, 36, 37
4	Nameščanje uslužbencev KC	4, 17, 19, 22–25	2, 6	4, 9	3, 10, 31
5	Zakonska zveza	10	9, 10	12, 13	32
6	Prisega (kralju)	20	4	7	4
7	Lastnina in premoženje	29–31	/	17, 18	16, 19, 20, 22, Izjava ¹³⁵
8	Končanje (časovna omejitev konkordatov)	/	/	/	/
9	Prazniki	/	/	/	/
10	Svoboda katoliške vere	1, 16	1	1	1
11	Molitev za državo	/	11	15	5
12	Jurisdikcija in druge uradniške naloge	4, 5, 8–12, 17	3, 5, 6, 8, 10	2, 3, 8–10, 13	7, 10, 14, 20, 31, 32
13	Katoliška akcija, društva	/	/	/	33, 34
14	Duhovščina	11, 13, 14, 16, 21	/	19	7, 8, 13, 16, 30, 34
15	Vojaška obveznost	/	/	19 ¹³⁶	30
16	Pastorala v vojski	/	/	/	31
17	Manjšine, jeziki	/	/	/	10, 11, Priloga
18	Misijonarstvo	/	/	/	/
20	Redovi in kongregacije ter njihovi pripadniki	28	/	/ ¹³⁷	12, 28, 30

135 V izjavi Ljudevita Auerja, priloženi h konkordatu, vlada zagotavlja, da se bo agrarna reforma v ljubljanski škofiji izvedla na najugodnejši način oz. da ljubljanska škofija ne bo obravnavana drugače kakor druge škofije (Mercati, *Raccolta di concordati 1954*, str. 216).

136 Dodal G. M.

V konkordatih obravnavane točke	1855 Avstrija	1886 Črna gora	1914 Srbija	1935 Jugoslavija
21 Patronati	12, 22, 24–26	/	/	21
22 Verski pouk	7, 8	8	10	11, 26
23 Šole	5, 7, 8	8	10	24, 26–28
24 Državna pomoč	33	4, 7, 12	5, 11	15, 17, 18
25 Davki, carina	/	/	18	17, 19
26 Kazenskopravna zaščita	14	/	/	7, 13
27 Univerze	6	/	/	25
28 Komuniciranje s Svetim sedežem	2, 3	/	/	6
29 Razmejitev (škofij idr.)	18	3 ¹³⁸	2	2
30 Glagolica	/	/	Priloga h konkordatu	Priloga h konkordatu
31 Verska vzgoja otrok iz mešanih zakonov	/	Priloga h konkordatu	14	32
32 Imenovanje škofov	19	2	4	3

Zgornjo preglednico sem priredil po Schöppejevem modelu, tako da sem smiselno dodal pomembne manjkajoče točke (glagolica, verska vzgoja otrok iz mešanih zakonov in imenovanje škofov) ali jih izpustil, ker niso bile zajete v nobenem izmed izbranih konkordatov, ter dodal nekaj popravkov. Tako je plastično z navedbo posameznih členov konkordatov prikazano, katere vsebinske točke so bile zajete v avstrijskem, črnogorskem in srbskem konkordatu ter jugoslovanskem konkordatskem predlogu, podpisanim leta 1935, in ta pregled tako služi kot referenca oz. orientacija za kasnejšo analizo jugoslovanskega konkordata. Konkordati so bili sklenjeni na območjih z različnimi

137 V originalu je naveden 19. člen, a po mojem mnenju neutemeljeno, saj se redov in/ali kongregacij sploh ne omenja (Mercati, *Raccolta di concordati 1919*, str. 1102).

138 Schöppe pušča to mesto v preglednici prazno (Schöppe, *Konkordate*, str. 521), a tretji člen črnogorskega konkordata je določal, da so vsi katoličani na območju Črne gore pod jurisdikcijo barskega nadškofa (Mercati, *Raccolta di concordati 1919*, str. 1048).

verskopoličnimi karakteristikami – v Avstriji so katoličani prevladovali, medtem ko so bili v Črni gori in Srbiji maloštevilni, posledično pa sta bila tudi konkordata krajša. Slednja pa sta imela določene specifike (npr. glagolica (za Črno goro je papež odobril rabo glagolice leta 1887), mešani zakoni), ki so bile kasneje vključene tudi v jugoslovanski konkordat. Prav tako je pomembna primerjava z avstrijskim konkordatom (1855), zlasti na področju šolstva, premoženjskih pravic ter pravne in druge zaščite duhovnikov ter redovnikov.

Če je pred prvo svetovno vojno kot model pri sklepanju drugih konkordatov služil avstrijski konkordat, je tega kasneje zamenjal latvijski. V spremenjenem času Sveti sedež državnim oblastim ni nameraval več priznati enakih privilegijev, kot jih je »starim monarhom«, četudi so si tega želeli tudi v Jugoslaviji. Poleg tega si je več vladnih predstavnikov prizadevalo, da bi se srbski konkordat prenesel na celotno območje prve Jugoslavije, čeprav je bila veljavnost tega konkordata, podpisanega malo pred pričetkom velike vojne, vprašljiva. Papež Benedikt XV. je leta 1921 odrekel možnost, da bi politične tvorbe, ki so po vojni prenehale obstajati ali so se izraziteje spremenile, lahko prevzele stare konkordate. Sveti sedež je sicer potrdil veljavnost srbskega konkordata, a le na območju nekdanje Kraljevine Srbije.¹³⁹

139 Salmič, *Al di là*, str. 138; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 175; AJ, 372, 1, 9. Gasparri Bakotiću, 6. 6. 1919.

**KONKORDATSKA
POGAJANJA MED
KRALJEVINO
JUGOSLAVIJO IN
SVETIM SEDEŽEM
1922–1935**

V drugem delu monografije se bomo osredotočili na konkordatska pogajanja (1922–1935), v tretjem pa na potrjevanje (1935–1937) in neuspeh poskus ratifikacije konkordata (1937–1938) med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem. »Zgodba«, »afera« o jugoslovanskem konkordatu namreč povzema vse glavne stične točke ter zaplete v odnosih med Katoliško cerkvijo in kraljevino v celotnem času obstoja prve Jugoslavije. Konkordat je bil nekakšno znamenje časa v politiki Svetega sedeža v medvojnem obdobju in tako zlasti za novonastale države ter »nove režime« preizkus v spretnostih diplomacije v pogajanjih s Svetim sedežem in sposobnostih njegove uspešne prezentacije znotraj države. Torej test, katerega prvo fazo je Kraljevina Jugoslavija s težavo sicer zaključila, a nikakor ni uspela izpeljati druge faze. Konkordat je sprožil še več konfliktov in zrcali domala vse vrste problemov jugoslovanske države, tj. zunanje- in notranjepolitične, narodne, verske, medverske, mejne, ustavne, pravne, ideološke idr. Kaže pa tudi na nekonsistentno držo in politizacijo vrha Katoliške cerkve v Kraljevini Jugoslaviji in nezaupanje v takratno državno oblast. Podobno oceno bi lahko podali tudi za SPC, spreminjanje odnosa do vprašanja konkordata pa je bilo značilno še za številne politične stranke. Kljub temu je treba biti pazljiv pri prezentaciji jugoslovanskega konkordata kot unikuma. S prikazom geneze konkordatskih členov in s primerjavo z drugimi konkordati se bo preverilo, ali je ta sporazum posebnost v vsebinskem smislu. Skozi celotno knjigo pa bodo predstavljeni proces nastajanja tega akta in odziv na sklenitev ter poskus ratifikacije. Skozi to se gotovo kaže več specifičnih okoliščin, zlasti dolgotrajnost kot takšna in vmešavanje drugih verskih skupnosti, predvsem SPC. Vendarle pa so tudi mnoga druga konkordatska pogajanja trajala precej let in oblikovale so se opozicije na več straneh. Kot primer lahko podamo avstrijski konkordat iz leta 1855, ki je bil nato preklican, na katerega se tudi nanaša oznaka *Kulturkampf*, večkrat uporabljena tudi v jugoslovanskem primeru.

V tem delu bodo predstavljeni zunanjepolitični in notranjdržavni razlogi za sklenitev konkordata ter okoliščine, ki so

pripeljale do te potrebe in izbire. Pozornost bomo namenili interferencam oziroma oviram, ki so se pojavljale v času pogajanj, tako na državni kot na mednarodni ravni. Pri tem se bo izpostavilo odnose med državnim vrhom Kraljevine Jugoslavije, Svetim sedežem in jugoslovansko škofovsko konferenco. Podrobneje bo predstavljena problematika pravne ureditve položaja KC v Jugoslaviji.

Sledil bo prikaz diplomatskih stikov med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo. Za konkordatska pogajanja lahko rečemo, da so bila sestavljena iz več faz: med letoma 1922 in 1925 gre za pripravljalno fazo, ko je Komisija za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata za jugoslovansko vlado sestavila prva dva (neuradna) načrta oziroma osnutka (1922 in 1923) konkordata. Sledila so konkordatska pogajanja med jugoslovansko in vatiškansko diplomacijo v Rimu leta 1925 kot prvi direktni pogovori o tem vprašanju med akterjema. V letih od 1925 do 1930 so pogajanja zastala. Naslednja faza je bila faza izmenjav dveh vladnih jugoslovanskih konkordatskih predlogov in dveh vatiških promemorij v letih 1931 in 1933. Kralj Aleksander se je nato leta 1933 odločil, da naj konkordatska pogajanja potekajo tajno prek posebnega pooblaščenca Nikole Moscatella neposredno z državnim tajnikom Pacellijem. Ta, zadnja faza pogajanj je bila uspešna in se je končala s podpisom konkordata.¹⁴⁰ Predstavljeni bodo nekateri osnutki in predlogi konkordata (1922, 1925, 1931, 1933, 1934, 1935), njihove modifikacije in komentarji na osnutke ter obojna »aktivna« konkordatska pogajanja leta 1925 in med letoma 1933 in 1935.

Z namenom umestitve jugoslovanskega konkordata v mednarodni okvir in s tem problematizacije – argumentacije njegove »posebnosti« bosta opravljene vsebinska primerjalna analiza z drugimi pomembnimi konkordati, sklenjenimi v obdobju med obema vojnama, ter primerjava poteka pogajanj. To nam bo omogočilo oceno možnosti, da je bila osnova za odpoved konkordata njegova vsebina.

140 Prim. Salmič, *Al di là*.

Iz širšega jugoslovanskega konteksta se bomo osredotočili še na slovenske akterje, posameznike, ki so vidneje vplivali oz. sodelovali v procesu konkordatskih pogajanj. Konkordat sam pa – nekoliko presenetljivo – ni vzbudil večje pozornosti v severnem delu Jugoslavije.

ZUNANJE- IN NOTRANJEPOLITIČNE OKOLIŠČINE PRI SKLEPANJU JUGOSLOVANSKEGA KONKORDATA (1918–1935)

Predstavljene bodo teze o razlogih za sklenitev konkordata in o interferencah, ki so vplivale na to, da je od prvih priprav osnutka konkordata do podpisa konkordata preteklo kar trinajst let. Ob pregledu literature naletimo na vrsto zunanjepolitičnih, notranjepolitičnih, pravnih in drugih razlogov za to, da so vlade želele skleniti konkordat s Svetim sedežem. Prav tako so predstavljeni razlogi, zakaj naj bi določeni akterji (na primer italijanska vlada, Hrvatska seljačka stranka, jugoslovanski katoliški škofje) nasprotovali vsakršni sklenitvi konkordata, sklenitvi določenega (»slabega«) osnutka konkordata ali sklenitvi konkordata v takratni (»neugodni«) politični klimi. Argumenti za te predpostavke so precej nepodprti, zato jih bomo s predstavitvijo notranje- in zunanjepolitičnega ozadja na podlagi zbranega arhivskega gradiva ter literature poskušali bolj kritično ovrednotiti in analizirati.

I – Zunanjepolitični okvir Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)

Zunanjepolitična situacija Kraljevine Jugoslavije (1918–1941) je na več načinov pogojevala angažiranost jugoslovanske politike pri pogajanjih, interesov večjih političnih sil pa ni mogoče povsem odpisati tudi ob siceršnji notranjedržavni krizi v

času potrjevanja konkordata. Težave v mednarodnih odnosih so bile večkrat eden glavnih faktorjev za preložitve pogajanj, saj so pričakovano imele prednost. Odnos Svetega sedeža do Jugoslavije (in drugih držav, ki so vplivale na potek pogajanj z Jugoslavijo) pa bo podrobneje analiziran v okviru razlogov in interferenc pri sklepanju konkordata in neposredno v sklopu konkordatskih pogajanj.

Tako za težave pri urejanju odnosov med državo in verskimi skupnostmi v Kraljevini Jugoslaviji kakor tudi za odnose med verskimi skupnostmi in etnično-nacionalnimi skupinami so ključni različne družbeno-kulturne zgodovinske realnosti v novi državi ter dogajanja v Evropi in po svetu.

Pri analizi zunanjepolitičnih razmer v odnosu do konkordata so najpomembnejši politični odnosi med Jugoslavijo in Italijo, prav tako pa povezave s Francijo in malo antanto, zblíževanje z Nemčijo po letu 1934 ter t. i. avstrijsko vprašanje v neposredni povezavi s hrvaškim (in potencialnim slovenskim) vprašanjem. Na drugi ravni pa so zelo pomembni pogledi Svetega sedeža na politiko Jugoslavije ter njegova posredovanja vanjo.

Turbulentni odnosi med Italijo in Jugoslavijo so bili v obdobju med obema vojnama – z izjemo nekaj »pomiritev« – stalnica. Sklepi pariške mirovne konference, kjer je grof Sforza izpogajal »za Italijo ugodno kompromisno rešitev«, s katero je bil skoraj v celoti uresničen Londonski sporazum, pač niso mogli biti dobri temelji za odnose med obema državama.¹⁴¹

Mussolinijev prihod na oblast je napetosti še zaostрил. Vse večji nacionalistični (iredentistični) pritiski Italije ter težnje fašistične politike po nadzoru nad podonavsko regijo in Balkanom so kmalu prišli do izraza v » aferi Reka«. Po drugi strani pa je Italija iskala načine, kako Jugoslavijo oslabiti ter uničiti. Izkoristila je nestabilne odnose Jugoslavije s skoraj vsemi sosedami, s ciljem, da jo stisnejo v obroč.¹⁴² ObstoЈ Jugoslavije je bil po mne-

141 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 28; La Croix-Riz, *Vatikan*, str. 93–97, 129.

142 Rahten, *Slovenska ljudska stranka*, str. 105, 112–114; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 37, 51–54; La Croix-Riz, *Vatikan*, str. 129, 136.

nju Francije in Velike Britanije potreben zaradi ohranjanja ravnotežja sil na Balkanu in v vzhodnem Sredozemlju. Diplomatski poskusi ureditve razmer (npr. pogodba o Reki (1924), Jadranski pakt (27. junij 1924)) niso imeli večje teže, kar pa ni škodovalo gospodarskim odnosom med državama (prim. nettunske konvencije). Italija je izkoriščala tudi neurejene jugoslovanske notranje razmere, zlasti s financiranjem ter podporo ustašev in makedonskih revolucionarjev.¹⁴³ Leta 1927 se je še povečal strah pred italijansko obkolitvijo, saj so konflikti naraščali na vseh mejah. Posledično se je Jugoslavija še tesneje naslonila na Francijo, kar pa je italijanski tisk takoj označil za protiiitalijansko akcijo.¹⁴⁴ Malo pred šestojanuarskim državnim udarom je Mussolini zavrnil podaljšanje Jadranskega pakta. Pogovori med poglavarjema držav so bili neuspešni zaradi razhajanja okoli albanskega vprašanja in zaradi dučjevega prepričanja, da je Jugoslavija tik pred propadom.¹⁴⁵

Širšo problematiko in eno večjih preokupacij jugoslovanske zunanje politike predstavlja tudi t. i. avstrijsko vprašanje, tj. možnost restavracije habsburške monarhije,¹⁴⁶ čeprav ta ideja ni imela širše mednarodne podpore.¹⁴⁷ Strah pred povratkom Habsburžanov na prestol v Budimpešti, podkrepjen z vse večjim madžarskim revanšizmom, je bil glavni razlog, da so se Jugoslavija, Romunija in Češkoslovaška leta 1920 odločile, da se povežejo v t. i. malo antanto. Trozvezo je kmalu podprla Francija, še zlasti, ker je bila člen v tistem varnostnem pasu, ki so ga zahodne sile skušale potegniti okrog Sovjetske zveze in tako preprečiti širjenje boljševizma. Po Hitlerjevem prihodu na oblast pa je glavni cilj Francije postal čim temeljitejše obkroženje Nemčije, čemur je Jugoslavija nasprotovala. Francija je namreč Habsburžane

143 AJ, 372, 11. Pismo zunanjega ministra Bogoljuba Jevtića poslaniku Jevremu Simiću, 27. 12. 1932.

144 AJ, 372, 11. Pismo Jevtića Simiću, 27. 12. 1932; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 15. Pismo nuncija Pellegrinettija državnemu tajniku Pietru Gasparriju, 5. 9. 1927.

145 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 76–78.

146 Glej tudi: AJ, 74, 1. Mesečno poročilo, februar 1936, S. Rašić, generalni konzul Kraljevine Jugoslavije v Milanu, zunanjemu ministrstvu, konec februarja 1936.

147 AJ, 372, 11. Pismo Simića Jevtiću, 16. 10. 1933; AJ, 372, 11. Pismo Jevtića Simiću, 27. 12. 1932.

(kot potencialno orožje proti Nemčiji) in italijanske ambicije po vplivu v Avstriji in vzhodnem Jadranu videla kot manjše zlo od anšlusa. Po ocenah jugoslovanske diplomacije pa je italijanska nevarnost predstavljala neposredno grožnjo, nemška pa zgolj potencialno možnost. V povratku Habsburžanov je Jugoslavija namreč videla tudi nevarnost priključitve dela Jugoslavije k Avstriji. Nasprotno je severni del države, kjer so večinoma živeli Slovenci in Hrvati, anšlus smatral za večjo pretnjo kot restavracijo stare monarhije.¹⁴⁸ Zaradi strahu pred razpadom države je Beograd dajal prednost povečevanju nemškega vpliva v Avstriji pred italijanskim. S takšnim razvojem avstrijskega vprašanja naj bi bila dosežena dva cilja jugoslovanske diplomacije: preprečitev restavracije Habsburžanov in zmanjšanje italijanskega vpliva v Avstriji, Podonavju ter zlasti Sredozemlju. Naslanjanje na Nemčijo je v jugoslovanski zunanji politiki postajalo vse pomembnejše ob vzporednem slabljenju povezav s Francijo in malo antanto. Skupni interes v odnosu do avstrijskega vprašanja je imela Jugoslavija tudi z Italijo.¹⁴⁹ Avstrija je odigrala dvojno vlogo v jugoslovansko-italijanskih odnosih – kot most in kot kamen spotike.¹⁵⁰

Ob približevanju Jugoslavije Nemčiji¹⁵¹ in v posledičnem sprejemanju možnosti anšlusa, kar za Češkoslovaško in Romunijo ni bilo sprejemljivo, so se začeli krhati odnosi znotraj male antante.¹⁵² Povezovanje Italije, Avstrije in Madžarske, še posebej z rimskimi protokoli leta 1934, je povečalo nelagodje Jugoslavije, četudi je šlo dejansko le za »ustvarjanje satelitov«.¹⁵³

Kraljevina Jugoslavija je imela neurejene ali nezadovoljivo urejene meje in odnose tudi z Albanijo, Madžarsko in Bolgarijo.

148 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Paola Bertolija, nuncijskega tajnika, državnemu tajniku Eugeniu Pacelliju, 17. 3. 1938.

149 AJ, 372, 10. Pismo zunanjega ministrstva Kraljevine Jugoslavije poslaništvu Kraljevine Jugoslavije pri Svetem sedežu (naprej: poslaništvo), 7. 7. 1931.

150 Boban, *Kontroverze*, str. 142–147.

151 Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 6. 1937.

152 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 33, 78–79; La Croix-Riz, *Vatikan*, str. 126; Rahten, *Slovenska ljudska stranka*, 105.

153 AJ, 372, 11. Pismo poslanika Simiča zunanjemu ministru Jevtiću, 16. 10. 1933.

Napetosti so obstajale predvsem med Jugoslavijo in Bolgarijo, a so se sčasoma začeli odnosi izboljševati. V Jugoslaviji so, meneč, da imajo zaščiteno jugozahodno mejo, postali odločnejši v odnosih z Italijo in Madžarsko.¹⁵⁴ 24. januarja 1937 sta Jugoslavija in Bolgarija podpisali še sporazum o prijateljstvu.¹⁵⁵

Francija je v svojem trudu po ohranitvi razmer moči v Evropi finančno in politično podpirala Jugoslavijo in malo antanto. Z Jugoslavijo je tako leta 1927 sklenila petletni pakt o prijateljstvu, ki sta ga državi podaljšali leta 1932.¹⁵⁶ K sporazumu so poskušali pritegniti tudi Italijo, kar pa je Mussolini odklonil. Idejo trojnega sporazuma je poskusil oživiti Briandov naslednik Barthou leta 1934, a za to niti v Beogradu niso pokazali večje pripravljenosti, pogovori pa so se zaključili z atentatom v Marseillu. V takih razmerah je francoska vlada vložila vse sile v doseganje že dalj časa zastavljenega političnega cilja: izboljšanju odnosov med Beogradom in Rimom in s tem okrepitvi svoje pozicije proti Nemcem v jugovzhodni Evropi.¹⁵⁷ Vzrok za ohladitev odnosov tako s Francijo kot znotraj male antante pa gre iskati v zbliževanju Jugoslavije z Nemčijo, ki je začela prevzemati vlogo »zaščitnice« zlasti v odnosu do Italije. Sredi leta 1935 je tudi Paolo Bertoli, tajnik vatikanske nunciature v Beogradu, pisal, da ni več čutiti globlje francosko-jugoslovanske naveze: »Hrvati so Francoze vedno smatrali za sovražnike, podpornike Srbov. Srbi tudi niso več kazali posebnih simpatij do nacije, ki jih je odkrito obravnavala kot svojo kolonijo. Zvezo so predvsem izkoriščali zaradi materialnih koristi ter protiitalijanske politike. Odnosi so se občutno ohladili po umoru kralja Aleksandra. Le Slovenci so vse do nedavnega gojili simpatije do Francozov zaradi njihove pomoči nasproti Mussolinijevi Italiji. Tudi ta naklonjenost pa se je zmanjšala po sporazumu med Italijo in Francijo v Rimu januarja 1935.«¹⁵⁸

154 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 4. 1936.

155 Rahten, *Slovenska ljudska stranka*, str. 108–109; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 79–80.

156 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 15. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 5. 9. 1927; AJ, 372, 11. Pismo Jevtiča Simiću, 27. 12. 1932.

157 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 82–83, 96; Mousset, *La politique*, str. 324–327.

158 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Bertolija Giuseppu Pizzardu, tajniku Kongregacije za izredne cerkvene zadeve, 25. 6. 1935.

Že leta 1933 je Aleksander kot odgovor na sporazum med Veliko Britanijo, Francijo, Nemčijo in Italijo aktivno posegel v zunanjepolitično dejavnost na Balkanskem polotoku. S ciljem, da bi Balkan povezal z malo antanto in tako okrepil svoje pozicije, je odločilno prispeval k sklenitvi vrste bilateralnih pogodb med Jugoslavijo, Romunijo, Grčijo in Turčijo, ki so si medsebojno zagotovile nedotakljivost meja, obenem pa se je zavzel za izboljšanje odnosov z Bolgarijo. Vrhunec prizadevanj je bil Balkanski pakt med Jugoslavijo, Grčijo, Romunijo in Turčijo (1934).¹⁵⁹

Medtem je prišlo do prelomnega dogodka: 30. januarja 1933 je v Berlinu prevzel oblast Hitler. Njegovo zmago so v Jugoslaviji sprejeli z mešanimi občutki. Vsekakor je Aleksander v novi Nemčiji videl manj nevarnega sogovornika od Italije in zato ni storil ničesar, da bi zajezil naglo rast nemškega gospodarskega vpliva v Jugoslaviji. Gospodarsko sodelovanje z Nemčijo se je takrat zdela tudi edina rešitev, da se država izvleče iz gospodarske krize. Podporo Hitlerju je bilo mogoče opaziti tudi na mednarodnem področju.¹⁶⁰ Večina jugoslovanske vlade je anšlus Avstrije res pozdravila, medtem ko se je Korošec za nekaj časa znašel v delikatni poziciji, razpet med mnenjem slovenskih volivcev, prestrašenih pred »novo sosedo«, in vlado, ki ji je pripadal.¹⁶¹ Za temi dvomi čez dve leti ni ostala nobena sled več. Velik preobrat je predstavljal padec Francije junija 1940, ko se je Korošec (in z njim nekdanja SLS) popolnoma naslonil na tretji rajh, pri čemer je v Cvetkovičevi vladi nekdanji ostri nasprotnik Nemcev postal protagonist pronemške politike, tako na ravni približevanja silam osi kakor tudi uvajanja rasističnih zakonov. Ugodno rešitev za Slovenijo – ki naj bi se prilagodila »novemu redu«¹⁶² –, je torej videl »pod pokroviteljstvom tretjega rajha«.

Italijani, ki so še vedno upali, da bo Jugoslavijo mogoče vključiti v podonavski sistem pod italijanskim vodstvom, so z

159 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 79; Dedijer, *Nova država*.

160 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 80–81; Ramet, *The three Yugoslavias*, str. 103–104.

161 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Bertolija Pacelliju, 17. 3. 1938.

162 Godeša, *Čas odločitev*, str. 34.

ogorčenjem opazovali vse večji vpliv Nemčije v Jugoslaviji. V odgovor na Balkanski pakt in zблиževanje Jugoslavije z Bolgarijo in Nemčijo je Mussolini z avstrijskim kanclerjem Dolfusom in madžarskim premierjem Gömbösem 17. marca 1934 podpisal rimske protokole o političnem in gospodarskem sodelovanju. Jugoslavija je protestirala, Francija in Češkoslovaška pa sta v strahu pred Nemčijo pozdravili rimske protokole kot pomembno zavezitev Hitlerjevega ekspanzionizma. Tako so se že v tem trenutku začele rahljati vezi znotraj male antante, pa tudi med Parizom in Beogradom, kar je spodkopalo temelje tistemu sistemu, ki ga je Francija oblikovala v prejšnjem desetletju na Balkanu in v Srednji Evropi.¹⁶³ Ponesrečen poskus anšlusa Avstrije in atentat na Dolfussa 25. julija 1934 sta razmere na podonavsko-balkanskem področju zaostriła do skrajnosti. Na Brennerju sta trčila Mussolini in kralj Aleksander, ki je zadržal morebitno italijansko posredovanje v Avstriji.¹⁶⁴

Abesinska vojna je politično in s sankcijami Društva narodov tudi gospodarsko osamila Italijo, kar je pripeljalo do njene povezave z Nemčijo,¹⁶⁵ ki pa ni odpravila tekmovanja med silama glede njenega vpliva na Balkanu.¹⁶⁶ To rivalstvo je poskušal izkoristiti Stojadinović. Čeprav ni imel ne volje ne možnosti, da bi se izvil iz vedno tesnejšega nemškega objema, ga je skušal vsaj ublažiti z istočasnim približevanjem Italiji. Že konec septembra 1936 sta državi sklenili trgovinsko pogodbo. Sledili so presenetljivo dobri odnosi med Beogradom in Rimom, kar je seveda povzročalo resne skrbi v Parizu in Pragi.¹⁶⁷ Situacijo je nuncij Pellegrinetti ocenil z besedami: »Dokončno lahko potrdimo, da vlada ne vodi germanofilske, frankofilske,

163 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 4. 1936.

164 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 81; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 417–418.

165 Glej: Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 98; AJ, 74, 1. Mesečno poročilo, februar 1936, S. Rašić, generalni konzul Kraljevine Jugoslavije v Milanu, zunanjemu ministrstvu, konec februarja 1936.

166 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 17. 11. 1936.

167 Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 119, 80. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 27. 10. 1936; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 17. 11. 1936.

anglofilske ali italofilske politike, ampak samo jugoslovansko; drži se, kot je rekel v podobnem kontekstu Salandra leta 1915, svetega nacionalnega egoizma.«¹⁶⁸

Februarja 1937 so v Rimu pričeli pogovore o poglavitnih spornih točkah med Italijo in Jugoslavijo: o ustaški emigraciji, slovenski in hrvaški manjšini v Julijski krajini in albanskem vprašanju. 25. marca 1937 pa sta Stojadinović in italijanski zunanji minister grof Ciano podpisala pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju.¹⁶⁹

Pellegrinetti je v Vatikan poslal sledeč opis politične situacije v Evropi sredi leta 1937: »Mala antanta neprestano vzdržuje videz, da ne more nič skaliti dobrega prijateljstva. V resnici se ves čas govori o krpanju. Romunija se preveč povezuje s protisovjetsko, protičeško, do neke mere celo germanofilsko Poljsko, ne da bi ponovno zanikala povezave s Francijo. Jugoslavija se spogleduje z Nemčijo, v kateri pa Praga upravičeno vidi največjo nevarnost. Madžarska se prosto oborožuje, v škodo sosedam, ki so ravno zoper njo z dvomljivim jamstvom ustanovile malo antanto. Os Pariz-Moskva se ne krepi, os Rim-Berlin pa trpi od hipertrofije dveh ekstremov in Dunaja, ki ga napada rja. Nobenega odziva pa ni opaziti s strani Angležev, Špancev in drugih, ki se vse bolj zavijajo v klobčič.«¹⁷⁰

Politika Svetega sedeža do Jugoslavije v času med obema vojnama se nazorno kaže skozi poglede (in dejanja) papeških nuncijev v Beogradu in z neposrednim večjim ali manjšim vplivom na jugoslovanske škofo, predvsem že z njihovim imenovanjem.¹⁷¹ Poslanik pri Svetem sedežu Josip Smodlaka je menil, da četudi je bila večina kardinalov Italijanov, je bilo med njimi zelo malo nacionalistov. Podpirali naj bi italijansko vlado, ker jim je bila z vidika verskih in cerkvenih interesov bližja in ker je bila bolj fleksibilna kot katerakoli druga vlada po združenju Italije. Poleg tega naj bi v fašizmu videli konservativno silo, ki bi lahko

168 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 6. 2. 1937.

169 Sala, *Priprave*; AJ, 37, 30, 217. Politični sporazum z Italijo sklenjen v Beograd, 25. 3. 1937.

170 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 6. 1937.

171 Na tem mestu se še ne bomo posvetili vprašanju konkordata.

preprečila protiversko boljševistično gibanje. Zaradi velikih problemov, kot je bilo širjenje boljševizma, naj bi pri manjših zadevah pogledali fašistični vladi skozi prste. Najvišjo ceno za to pa so plačevali »Jugoslovani« (npr. preganjanje duhovnikov v Istri). Zato je Smodlaka poskušal pridobiti podporo neitalijanskih kardinalov Van Rossuma, Fruhwitha, Merry del Vala ter majordoma Sampera.¹⁷² Precej bolj kritičen je bil Smodlakin naslednik Jevrem Simić, ki ga je treba sprejeti tudi z nekaj zadržki: »Ne sme se pozabiti, /.../ da je rimska kurija v rokah tistih, ki so najbolj prežeti z italijanskimi čustvi.«¹⁷³ Dodal je: »Razume se samo po sebi, da bo Vatikan dovolj previden, da ta njegova naveza ne bo nosila demonstrativnega obeležja. Težko je verjeti, da bi se odprto in sistematično vpregel v kolesja italijanske politike, saj bi s tem naletel na odpor v ostalem katoliškem svetu.«¹⁷⁴ S sumničanjem je bila sprejeta tudi odstranitev Pietra Gasparrija z mesta državnega tajnika. Simić je razloge videl v zadržanosti kardinala Gasparrija do sklenitve lateranske pogodbe in velikih koncesij, ki jih je papež dal Mussoliniju, da je do tega sporazuma prišlo. Kardinal Gasparri naj bi bil bolj kritičen do fašizma kakor v tistem času Pij XI. Imel je tudi velik vpliv v rimski kuriji, kar papežu, znanemu po svoji avtoritativnosti, gotovo ni bilo povšeči, po drugi strani pa se je imel Pietru Gasparriju zahvaliti za papeško izvolitev.¹⁷⁵

Izpostavlja se tudi vloga Svetega sedeža pri agitaciji za restavracijo habsburške monarhije. Papeški nuncij v Budimpešti Paolo Schioppa naj bi na podlagi poročil iz poslaništva Kraljevine SHS pri Svetem sedežu »iskreno delal za povratek Habsburžanov«.¹⁷⁶ Madžarska vlada, četudi naj ne bi nasprotovala vrnitvi Habsburžanov, si ni želela tako neposrednega vme-

172 AJ, 372, 3. Pismo Josipa Smodlake, poslanika Kraljevine SHS pri Svetem sedežu, Ninčiču, 13. 11. 1923. Glej tudi: AJ, 372, 3. Pismo Smodlake Ninčiču, 17. 11. 1923.

173 AJ, 372, 7. Pismo Simića zunanjemu ministru Voji Marinkoviću, 20. 4. 1927.

174 AJ, 372, 7. Pismo Simića Marinkoviću, 20. 4. 1927.

175 AJ, 372, 9. Pismo Simića Generalni politični direkciji Ministrstva za zunanje zadeve, 28. 12. 1929.

176 AJ, 372, 3. Pismo M. Milojevića, sekretarja poslaništva, zunanjemu ministru Momčilu Ninčiču, Pešta, 29. 9. 1923.

šavanja Svetega sedeža.¹⁷⁷ O tem so obvestili tudi državnega tajnika Gasparrija, a je ta insinuacije, da je za tem delovanjem Sveti sedež, zavrnil, v zvezi z nuncijem Schioppo pa zaprosil za »dokaz« o njegovi »dejavnosti«. ¹⁷⁸ Leta 1931 je bila nekdanja avstro-ogrska cesarica Zita ob obisku Rima sprejeta v avdienco tudi pri papežu. Namen obiska naj bi bil vrnitev njenega sina Otona na madžarski prestol in njegova poroka z najmlajšo hčerjo italijanskega kralja. Vsaj poroko naj bi Sveti sedež podpiral.¹⁷⁹ Leta 1931 je tisk začel pisati, da Sveti sedež podpira italijansko vlado pri zastopanju mnenja o potrebi po reviziji mirovnega sporazuma, zato se je sestalo več ambasadorjev in poslanikov pri Svetem sedežu. Državnega tajnika Pacellija so prepričevali, naj Sveti sedež prek svojega službenega organa zavrne te informacije. Kardinal Pacelli je vztrajal, da Sveti sedež podpira nevtralno politiko, sicer pa natančnega odgovora ni dal, najverjetneje, ker o tem še ni govoril s papežem.¹⁸⁰ Pred podpisom sporazuma Ciano-Stojadinović pa je nuncij Pellegrinetti opozoril, da pravoslavni Srbi in nekateri drugi zmotno povezujejo »Mussolinijev Rim z Rimom Svetega Petra, italijansko politiko z vatikansko politiko« ter precenjujejo vpliv odnosov med Italijo in Vatikanom na poskuse italijansko-jugoslovanskega zблиževanja. Ta vpliv naj bi bil dejansko zanemarljiv.¹⁸¹

Stiki z Veliko Britanijo so oživel v času regentstva kneza Pavleta Karadjordjevića,¹⁸² predvsem pa ob zori druge svetovne vojne in v času, ko se je Jugoslavija trmasto izmikala vstopu med centralne sile. Knez Pavle in večina ministrov Cvetkovićeve vlade so se predvsem po padcu Francije zavzeli za približevanje Nemčiji, vendar naj bi bilo to le navidezno in taktično (»čista kamuflaža«, kot se je izrazil Cvetković). Takšnemu manevru tudi

177 AJ, 372, 3. Pismo Milojevića zunanjemu ministru Ninčiču, Pešta, 29. 9. 1923.

178 AJ, 372, 3. Pismo Milojevića zunanjemu ministru Ninčiču, Pešta, 29. 9. 1923; AJ, 372, 3.

Pismo poslaništva Ninčiču, 20. 11. 1923; AJ, 372, 3. Pismo Brane Markovića, sekretarja poslaništva, zunanjemu ministrstvu Kraljevine SHS (MID), 10. 10. 1923.

179 AJ, 372, 10. Pismo zunanjega ministrstva Kraljevine Jugoslavije poslaništvu, 7. 7. 1931.

180 AJ, 372, 10. Pismo Simića Marinkoviću, 21. 11. 1931.

181 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 17. 11. 1936.

182 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 6. 2. 1937.

Britanci niso nasprotovali.¹⁸³ Velika Britanija pa je – za razliko od Jugoslavije – vse do konca verjela, da bo Italija v vojni ostala nevtralna, in je slednji dajala prednost pred željami Jugoslavije. Chamberlain je ignoriral svarilo kneza Pavleta, naj se povežejo s Sovjetsko zvezo, če ne, se bo ta z Nemčijo. Res sta 22. avgusta 1939 von Ribbentrop in Molotov podpisala pogodbo. 1. septembra so nato Hitlerjeve čete prestopile poljsko mejo, 17. septembra pa še sovjetske. V teh razmerah je knez namestnik Pavle skušal prepričati Britance in Francoze, naj zasedejo Solun, s tem okrepijo Grčijo in zagotovijo Jugoslaviji komunikacijo z njimi. Predlogi so zbudili zanimanje v Franciji, ne pa v Veliki Britaniji. Knez Pavle se je pozanimal, ali bi Britanci v primeru italijanskega napada Jugoslaviji priskočili na pomoč. Ti so ga znova zavrnil, kar je dokončno pokopalo njegovo zaupanje v zahodne zaveznike. Zato je po dolgih letih znova vzpostavil gospodarske in diplomatske stike z Moskvo. Po pristopu Madžarske, Romunije in marca 1941 tudi Bolgarije k silam osi in po vkorakanju nemških čet v te tri države pa se regent ni mogel več upirati firerjevemu naraščajočemu pritisku. Zaradi vse večje odvisnosti jugoslovanskega gospodarstva od rajha, slabe vojaške pripravljenosti in ker od Britancev, pa tudi od Turkov in Sovjetov ni bilo pričakovati posebne pomoči, so se odločili za podpis pakta.¹⁸⁴

Po dolgem obotavljanju je knez Pavle dosegel, da se je firer obvezal, da Jugoslavije ne bo zapletel v vojno in da ne bo zahteval prehoda nemških čet čez njeno ozemlje, po zmagi nad Grčijo pa naj bi jih nagradil s Solunom. Končno besedo pred pričetkom vojne na jugoslovanskih tleh pa so imeli Britanci. Po jugoslovanskem pristopu k silam osi 25. marca 1941 so Britanci 27. marca organizirali puč. Vojska je pod vodstvom generalov Mirkovića in Simovića skoraj brez nasilja izvedla državni udar, strmoglavila vladno in regentstvo ter proglasila 17-letnega kralja Petra II. za polnoletnega.¹⁸⁵ Hitler je takoj ukazal posebno vojno

183 Godeša, *Čas odločitev*, str. 67.

184 AJ, 38, 109, 247. Izjava jugoslovanske vlade ob pristopu Kraljevine Jugoslavije k Trojnemu paktu, 25. 3. 1941.

185 AJ, 38, 4, 6. Proklamacija kralja Petra II. Karadordevića povodom stupanja na presto Kraljevine Jugoslavije, 27. 3. 1941; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 107.

operacijo z zgovornim imenom »Strafgericht«. 6. aprila 1941 so Nemci brez vojne napovedi ali ultimata napadli Jugoslavijo iz svojih oporišč v Bolgariji, 18. aprila 1941 pa je bila podpisana brezpogojna kapitulacija.¹⁸⁶

II – Notranjepolitični okvir Kraljevine Jugoslavije (1918–1941)

Preden preidemo na razloge za odločitev za konkordat, bomo strnili še glavne točke notranje politike Kraljevine Jugoslavije.

Osnovni politični problem, s katerim se je srečevala država južnih Slovanov, je bilo že obravnavano narodno vprašanje, ki je bilo tesno povezano z vprašanjem pravic in odnosov med verskimi skupnostmi. Poglejmo si nekaj statističnih podatkov.

Narodnostna sestava Jugoslavije je bila leta 1918 sledeča: Srbov in Črnogorcev je bilo 38,8 %, Hrvatov 23,9 %, Slovencev 8,5 %, Muslimanov 6,3 %, Makedoncev 5,3 %, Nemcev 4,3 %, Albancev 4,0 % in Madžarov 3,9 %.¹⁸⁷ Podobno se je razmerje med Srbi na eni in Hrvati ter Slovenci na drugi strani izražalo skozi versko pripadnost. Pripadnikov pravoslavne vere je bilo leta 1921 46,6 %, katoličanov 39,4 %, muslimanov 11,1 %, protestantov 0,5 %, katoličanov grškega obreda pa 0,4 %. Deset let kasneje je bilo pravoslavcev 48,7 %, katoličanov 37,45 %, muslimanov 11,2 %, evangeličanov augsburške vere 1,26 %, evangeličanov reformirane vere 0,4 %, judov 0,49 % in starokatoličanov 0,05 %.¹⁸⁸

Obdobje med obema vojnama bi v Jugoslaviji lahko politično razdelili na tri obdobja: obdobje parlamentarne »demokracije« (1918–1929), obdobje diktature (1929–1934/1935) in režim Jugoslovanske radikalne zajednice – približevanje silam osi (1935–1941).

186 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 107–109; Čepič et al., *Ključne*, str. 10.

187 Ramet, *The three Yugoslavias*, str. 45.

188 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 893.

Takoj po združitvi je prišlo do trčenja različnih političnih kultur, »balkanske« in »avstrijske«, ter različnih političnih vizij o ureditvi skupne države. Zato je vse težje rešljivo postajalo vse bolj akutno »hrvaško vprašanje«, saj so bile zahteve katoliških Hrvatov oz. HSS za večinsko srbske vlade preveč radikalne.¹⁸⁹ Jasno je bilo, da Hrvatov ne gre v nedogled ignorirati in da koalicije srbskih strank s slovenskimi »klerikalci« ali »liberalci« ter muslimansko stranko ne zagotavljajo trajnejše stabilnosti države, zato so v Beogradu iskali rešitve, ki ne bi preveč posegale v samo ureditev države. Na federalizem pač niso pristajali. Eno od možnosti so videli tudi v sklenitvi konkordata, torej v ureditvi pravnega položaja Katoliške cerkve, ki je predstavljala močno zaslombo tako Hrvatov kot Slovencev. Da lahke rešitve ni bilo, dobro okarakterizira izjava nekega srbskega odvetnika v Zagrebu: »Vi Hrvati, vi niste Hrvati. Vi ste u prvom redu katolici, u drugom redu katolici, u trećem redu tek Hrvati, a Jugoslaveni tek na desetom mestu.«¹⁹⁰

Neurejeno narodno vprašanje se ni odražalo samo v pogostih menjavah vlad, temveč še toliko bolj v vse večji moči in nasilju radikalnih nacionalističnih skupin, kot so bili ustaši ali makedonski komiti (VMRO), pa tudi četniki. Ustava v življenje kraljevine niti slučajno ni prinesla konsolidacije, še več, povzročila je še večji razkol. Uradno je zakoličila centralistični sistem in ni priznavala obstoja različnih narodov v Jugoslaviji, četudi je priznavala razlike med različnimi »plemeni«. Razmere so se nekoliko umirile julija 1925 z vstopom Stjepana Radića v vlado, ki pa jo je zapustil že jeseni 1926.¹⁹¹ Do najhujše krize v tem obdobju je prišlo s streljanjem na hrvaške poslance, ko je 20. junija 1928 Puniša Račić smrtno ranil Stjepana Radića. Takrat je prvič prišlo tudi do resne nevarnosti razpada države. O tej opciji je razmišljal tudi kralj Aleksander,¹⁹² a se je nato – po neprepričljivi-

189 Zečević, *Slovenska ljudska stranka*, str. 187–211; Gašparič, *SLS*, str. 164–167.

190 AJ, 37, 9, 54. Pismo ministru o katoličanih na Hrvaškem, 22. 1. 1935.

191 Prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 9, 13. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 20. 8. 1925.

192 Pribičević, *Diktatura*, str. 71–77.

vem Koroščevem vodenju države¹⁹³ – odločil za uvedbo osebne diktature.¹⁹⁴

Kralj Aleksander je sistematsko delal na tem, da bi čim bolj oslabil politične stranke v državi. Od štiriindvajsetih vlad, ki so se menjale v obdobju Kraljevine SHS, je sam izzval krizo kar enaindvajsetih.¹⁹⁵ Te »težave« je končno odpravil 6. januarja 1929, ko je razpustil narodno skupščino, prepovedal politične stranke in imenoval novo vlado, ki mu je bila neposredno odgovorna. V preimenovani, na banovine razdeljeni Kraljevini Jugoslaviji je močno spodbujal unitarizem, ki je bil z ustavo leta 1931 tudi dokončno uzakonjen, tako v odnosih med narodi kakor tudi v državni organizaciji. Ena od njegovih prednostnih nalog je bila tudi ureditev odnosov s priznanimi verskimi skupnostmi. Precej zahtevno nalogo mu je uspelo v razmeroma kratkem času (med letoma 1929 in 1931) uspešno opraviti, z izjemo odnosov s KC in manjšo starokatoliško cerkvijo. Kljub posebnemu kraljevemu angažiranju pri delu na konkordatu se je ta pričakovano izkazal za »trdo jabolko«, ki pa je kralju všečno obliko – in tako njegov blagoslov – dobil še za časa njegovega življenja.

Diktatura pa je odprla le še več problemov in povečala nezadovoljstvo. Radikalen protest proti razmeram so predstavljale zagrebške, ljubljanske in druge punktacije ter posledične aretacije in konfinacije, med drugim tudi Vladka Mačka in Antona Korošča.¹⁹⁶ Organiziranih je bilo več poskusov atentata na kralja, ki so pripeljali do »uspeha ustašev« v Marseillu 9. oktobra 1934.

Ideja o jugoslovanstvu kot o enem narodu treh plemen, ki se jo je nasilno plasiralo v politiko ter vzdrževalo prek prosvetnih dejavnosti z ukinitvijo kulturnih in drugih društev, ki so temeljila na narodni in/ali verski osnovi, ni uspela, niti ni

193 Prim. ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 4. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 29. 7. 1928.

194 Dedijer, *Jugoslavija*, str. 431–433; Zečević, *Slovenska ljudska stranka*, str. 352–395; Rahten, *Slovenska*, str. 75–102, 133–134.

195 Dedijer, *Jugoslavija*, str. 433; Jurčec, *Skozi luči in sence*, str. 202; Boeckh, *Christian Churches*, str. 157.

196 Prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Osutek pisma Pellegrinettija najverjetneje Pacelliju.

mogla zaživeti iz več razlogov.¹⁹⁷ V državi so živeli narodi, ki so imeli že visoko razvito narodno zavest in niso bili pripravljeni sprejeti dominacije drugega naroda. Niti ni bilo naroda, ki bi številčno izrazito prevladoval. Jugoslovanstvo je bilo pri Hrvatih, Slovencih in drugih nesrbskih narodih sprejeto kot vsiljevanje srbskega centralizma, če ne kar velikosrbske ideje. Za ostri nasprotnici jugoslovanske ideje – v praksi ali kot ideala – pa sta se s podporo nacionalnih teženj izkazali tudi KC in SPC, četudi se je slednja predvsem v prozelitskih akcijah prikazovala kot narodno, tj. jugoslovansko, religijo.

Nov zagon je leta 1935 po Jevtičevem neuspehu na volitvah do neke mere prinesel režim JRZ z vlado Stojadinović-Spaho-Korošec.¹⁹⁸ Enega največjih uspehov gotovo predstavlja vidno okrevanje gospodarstva v tistem času, četudi na račun vse večje odvisnosti od tretjega rajha. Prišlo pa je tudi do delne demokratizacije političnega sistema, četudi je bilo danih precej praznih obljub.¹⁹⁹ Znova so zaživela nekatera društva, omilila se je tudi državna cenzura, volilni sistem pa je ostal nespremenjen. Še vedno pa se je odlašalo s hrvaškim vprašanjem. Maček je leta 1937 v Farkašiću skupaj s Samostojno demokratsko stranko, Davidovičevimi demokrati, Stanojevičevimi staroradikali ter Zemljoradniško stranko podpisal sporazum Združene opozicije, ki je predvidel načrt prehoda na parlamentarni sistem ter določilo, da se nova ustava²⁰⁰ ne more sprejeti brez pristanka večine Srbov, Hrvatov in Slovencev.²⁰¹ Maček se je na volitvah leta 1938 s strankami iz Združene opozicije še bolj približal vladni stranki kot leta 1935. Regent Pavle je bil vse bolj nezadovoljen s Stojadinovičevo »totalitarno« *politikom. Po konkordatski krizi, samo-*

197 Glej tudi: Gašparič, *SLS*, str. 121–122.

198 Stojkov, *Vlada*, str. 13–46.

199 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Bertolija Pizzardu, 25. 6. 1935; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935.

200 Glej: AJ, 37, 10, 60. Sporazum Udružene opozicije iz 8. 10. 1937; prim. AJ, 37, 64, 385. Odprto pismo vodij strank: Ace Stanojeviča, Ljube Davidoviča in Jovana Jovanoviča knezu Pavletu Karađorđeviću, 1936; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 4. 1936.

201 Dedijer, *Jugoslavija*, str. 440.

svojem vodenju države, zlasti pogovorih s Ciano o razkosanju Albanije, za katere ni imel pooblastil, in nepripravljenosti, da bi se pogajal s Hrvati, se je knez Pavle odločil za Stojadinovićevo zamenjavo.²⁰²

Zunanje- in notranjepolitične razmere so namreč nakazovale, da je treba hrvaško vprašanje čim prej urediti.²⁰³ To je bila tako tudi prioriteta novega ministrskega predsednika Cvetkovića, ki je 26. avgusta 1939 z Mačkom sklenil sporazum, ki je predvidel ustanovitev Hrvaške banovine z lastnim saborom in avtonomno vlado, osrednja vlada pa bi še vedno ohranila nadzor nad zunanjo politiko in vojsko.²⁰⁴ Srbski kulturni krog pod vodstvom Slobodana Jovanovića je razvil široko propagando in odkrito šovinistično dejavnost proti Hrvatom. Izbruh protesta je imel še drugo posledico: nova Cvetkovićevo vlada je med svoje najnujnejše naloge uvrstila reformo volilnega zakona. Regent je zato razpustil skupščino in senat v pričakovanju, da bo v kratkem mogoče izvoliti nov parlament, ki bo bolje odražal voljo ljudstva. Ko pa je Cvetković zaslutil te načrte, se je v soglasju z Mačkom odločil, da ne razpiše volitev. Sporazum tako ni nikoli dobil parlamentarne odobritve, vlada pa je več kot eno leto upravljala državo brez kakršnegakoli nadzora.²⁰⁵ Dolgo pričakovana »rešitev« tako ni zadovoljila nikogar, predvsem pa je prišla prepozno. Kraljevina Jugoslavija je že bila ujeta v nacistične in fašistične mreže, obkoljena s »sovražnimi« sosedami, ki so se ena za drugo pridruževale silam osi.

III – Razlogi za odločitev za konkordat

Pri vprašanju konkordata naletimo na zanimive kontradikcije – ali je konkordat projugoslovanski ali »cepi« jugoslovanstvo (kar so bili tudi očitki opozicije v času konkordatske krize)?

202 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 93, 99–100; Stojkov, *Vlada*, str. 215–216, 220–221.

203 AJ, 37, 9, 54. Branko Stražičić, poročilo za redakcijo časopisa »Vreme«, 6. 4. 1937.

204 AJ, 74, 11, 20. Tekst Sporazuma Cvetković-Maček, 26. 8. 1939.

205 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 101–102; Dedijer, *Jugoslavija*, str. 440–442.

Postavljata se tudi vprašanje »moderne države« kot primata države nad verskimi skupnostmi ter problem politizacije le-teh.

Četudi bomo izpostavili predvsem razloge, ki so jih za sklenitev konkordata imele jugoslovanske vlade, je treba vzeti v ozir tudi razloge drugih »strank« – Svetega sedeža ter lokalne KC, za katero se je sklepal konkordat in ki je vršila pritisk (»podajala predloge in komentarje«) na obeh straneh. Sporazum, ki je *de iure* bilateralen, je *de facto* trilateralen. Po eni strani zato, ker Sveti sedež kot zastopnik KC v določeni državi za dotično cerkev v konkordatu uveljavlja in sprejema tudi pravice in obveze, ki so lahko neodvisne od želja te lokalne cerkve. Zastopa in zagovarja torej tudi svoje lastne interese, ki pa – kot interesi suverena – takoj postanejo del skupne politike Katoliške cerkve. Po drugi strani pa lokalna Katoliška cerkev, za katero se konkordat sprejema, teži k temu, da bi bili v celoti sprejeti vsi njeni predlogi, in po drugih kanalih poskuša vplivati na konkordatska pogajanja, ki jih sama – ker nima pooblastil – ne more voditi. Šele takšna razčlenitev nam omogoča raziskati vlogo, ki jo je imela v času konkordatskih pogajanj in nato sprejemanja konkordata »jugoslovanska KC« kot avtonomni subjekt. Nosilec politike t. i. jugoslovanske KC je bila jugoslovanska škofovska konferenca, kot njene glasnike pa smatramo vse katoliške škofove in nadškofe v Kraljevini Jugoslaviji. Ko torej govorimo o vlogi KC pri sklepanju konkordata, vključujemo poglede in akcije visoke duhovščine tudi individualno, medtem ko druge akterje iz kroga KC – katoliškega tabora, ki so imeli tako neposreden in močan vpliv na katoličane v Jugoslaviji kot tudi možnost obiska Svetega sedeža, npr. Antona Korošca, obravnavamo ločeno. Prav tako je treba ločeno analizirati vlogo Nikole Moscatella, zadnjega pogajalca za konkordat, medtem ko lahko prejšnje pogajalce, pogajalsko delegacijo in ostale predstavnike jugoslovanskega poslanstva pri Svetem sedežu obravnavamo v okviru vladne politike. Posebej je treba izpostaviti tudi papeškega nuncija v Kraljevini Jugoslaviji Ermenegilda Pellegrinettija, saj je njegov prispevek k vsebini konkordata in k politiki Svetega sedeža do Jugoslavije

impresiven. Izven krogov KC in jugoslovanske vlade pa bomo v tem delu obravnavali še vlogo Hrvatske seljačke stranke ter bežno Srbske pravoslavne cerkve, upoštevali pa bomo tudi zunanjepolitične faktorje.

Razlogi jugoslovanskih vlad²⁰⁶ za urejanje odnosov s Katoliško cerkvijo s konkordatom so številni. Nekateri se skladajo z razlogi oziroma interesi za sklenitev konkordata, ki jih je imel Sveti sedež in ki jih je imela jugoslovanska škofovska konferenca, ne pa vsi, zato bomo pri analizi predstavili stališča vseh treh »glavnih akterjev«.²⁰⁷ Zaradi prikaza različnih pogledov in pričakovanj, kaj naj bi konkordat prinesel za državo in njene prebivalce ter kakšni naj bi bili interesi glavnih akterjev, bomo obravnavali tudi manj relevantne razloge, na katere lahko naletimo v tisku, dokumentih in literaturi.

Še prej pa je treba povzeti dogajanje pred dokončno odločitvijo, da bosta Sveti sedež in Kraljevina SHS ubrali konkordatsko pot.

Sveti sedež je priznal Kraljevino SHS šele 11. novembra 1919, redni diplomatski stiki pa so bili vzpostavljeni z ustanovitvijo jugoslovanskega poslaništva pri Svetem sedežu in apostolske nunciature v Beogradu spomladi 1920.²⁰⁸ Zanimanje Svetega sedeža za versko-politični razvoj v novi državi je bilo veliko, zato so tja napotili posebnega odposlanca Pierra Bastiena, ki je vrhu KC poročal o situaciji od konca novembra 1918 do maja 1919.²⁰⁹ Že takrat se je izkristaliziralo osnovno izhodišče Svetega sedeža, da je potrebno zaščititi katoliške Slovence in Hrvate, ki so v primerjavi s pravoslavni Srbi v podrejenem položaju. Jugoslovanska škofovska konferenca je že kmalu po ustanovitvi

206 Na tem mestu bomo obravnavali razloge, ki so se pojavili v obdobju od ustanovitve države do podpisa konkordata 25. 7. 1935. Ti pa so v veliki meri ostajali isti tudi kasneje v času konkordatske krize.

207 Razlogi škofovske konference ne bodo predstavljeni ločeno, temveč bodo prikazani skozi njihove odzive na pogajanja in potrjevanje konkordata, potrebe KC v Jugoslaviji (in tako tudi škofovske konference) po sklenitvi konkordata pa so zajete v tem poglavju.

208 Radić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 692.

209 Več glej: Valente, *Diplomazia pontifica*, str. 17–81; Salmić, *Al di lá*, str. 64–72. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 1448, 581–583.

Apostolska nunciatura v Beogradu
(*Ilustrirani Slovenec*, 15. 9. 1929, str. 291)

Kraljevine SHS v okviru svojih sej v obdobju 1918–1921 sama sestavila osnutek konkordata oz. načrt »o avtonomiji Katoliške cerkve«. ²¹⁰ Škof Jeglič pa je s spomenico dal pobudo za pripravo konkordata že novembra 1918. ²¹¹ Po Bastienovih poročilih pa naj bi škofje tudi sami pričeli pogovore z vlado o osnutku novega konkordata. ²¹² Posledično je zagrebškega nadškofa oštel državni tajnik Pietro Gasparri, in sicer iz strahu, da bi želeli v konkordatskih pogajanjih preskočiti vatikansko diplomacijo. ²¹³ Zato je Sveti sedež pohitel in odprl pogovore z Beogradom o urejanju položaja KC. Poleg tega je prišlo v tem času do konflikta med Svetim sedežem in jugoslovansko vlado glede pristojnosti ob imenovanju novega škofa v Đakovem. Ker diplomatski stiki še niso bili vzpostavljeni, so se pri Svetem sedežu odločili, da bodo imenovanje izpeljali brez vpletanja vlade, le preko dunajskega nuncija Valfre di Bonza in zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja. Jugoslovanska vlada pa je zahtevala pravico *nihil obstat* iz srbskega konkordata. Po približno enem letu je bil junija 1920

210 NŠAL, sp. V, 269. Načrt statuta za avtonomijo Katoliške cerkve v Kraljevini SHS, 1922.

211 Dolinar, *Jeglič*; Kolar, *Škof Rožman*.

212 Salmič, *Al di lá*, str. 61–64, 133.

213 Glej: Salmič, *Al di lá*, str. 61–64.

za škofa imenovan Antun Akšamović, pri čemer je Sveti sedež popustil in se predhodno posvetoval z vlado, ali ima ta do kandidata kakšne zadržke. Po sporu je obema stranema postalo jasno, da se mora razčistiti veljavnost srbskega konkordata z možnostjo pričetka pogajanj za sklenitev novega. Nekateri predstavniki vlade, vključno s premierjem Nikolo Pašićem, so se zavzemali za razširitev srbskega konkordata na celotno Jugoslavijo. Državni tajnik Gasparri je sicer priznal veljavnost srbskega konkordata, a le za območje nekdanje Kraljevine Srbije. Novi nuncij v Beogradu Ermenegildo Pellegrinetti je leta 1922 dobil nalogo, da preuči možnost sklenitve pogodbe, ki bi katoličanom zagotavljala verske pravice na celotnem območju kraljevine. Nuncij je moral preveriti, ali bi bilo možno skleniti novi konkordat, sicer pa naj bi v primernem času sporočil svoje predloge. Sveti sedež je preferiral možnost novega konkordata, istega mišljenja pa je bil tudi takratni jugoslovanski poslanik pri Svetem sedežu Lujo Bakotić. Jugoslovanska vlada se je julija 1922 že lotila zadeve z ustanovitvijo Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata.²¹⁴

Treba je opozoriti, da na tem mestu izhajamo iz predpostavke, da je bila politika vseh vlad do vprašanja sklenitve konkordata razmeroma konsistentna. Pri nekaterih razlogih za konkordat pričakovano prihaja do odstopanj, predvsem zaradi širokega časovnega razpona, in te se bo tudi izpostavilo.

Razlogi oziroma interesi za sklenitev konkordata so bili s strani jugoslovanskih vlad sledeči:

1. Ureditev pristojnosti države in pristojnosti KC

V interesu vseh treh glavnih akterjev (Svetega sedeža, KC v Jugoslaviji in vlade Kraljevine SHS) je bila ureditev odnosov med državo in KC. KC v Jugoslaviji je že leta 1918 na škofovski konferenci predlagala, da se to uredi s konkordatom. Vlada je na to pristala leta 1922, četudi so bile možne še druge rešitve z

214 Salmič, *Al di lá*, str. 118–140.

državnim medverskim zakonom, ne nujno izključljivim s konkordatom. Kot smo že omenjali, gre tudi za obdobje, v katerem je bilo sklepanje konkordatov stalna smernica papeške politike, v vodilnih krogih jugoslovanske politike pa je bilo še precej politikov, ki so sodelovali pri sklepanju srbskega konkordata. Med njimi je bil na prvem mestu Nikola Pašić, večkratni predsednik (tudi) jugoslovanskih vlad. Postavlja se sicer vprašanje, komu je bolj koristilo oziroma bolj škodilo »sivo polje« zakonodaje o verskih skupnostih, ki ga državna ustava ter drugi zakoni niso urejali. Splošen sklep bi bil, da je bila sklenitev zase čim ugodnejšega sporazuma tako v interesu države kot KC.

2. Ureditev pravnega statusa KC – poenotenje pravnih sistemov zakonodaje, ki se nanaša na delovanje KC

Najverjetneje najtrdnější argument, da je konkordat potreben za vse strani, je bila neenotna zakonodaja, ki je urejala odnose med Katoliško cerkvijo in državo. Za Katoliško cerkev je bilo namreč v državi v veljavi šest različnih sporazumov oziroma državnih zakonov, prevzetih iz prejšnjih sistemov:

- srbski konkordat, sklenjen leta 1914 med Svetim sedežem in Kraljevino Srbijo, veljaven tudi po prvi svetovni vojni;
- konvencija s Črno goro (1886);
- za območje Bosne in Hercegovine je bila leta 1881 sklenjena konvencija med habsburško monarhijo in Svetim sedežem;
- v Sloveniji in Dalmaciji (v Avstro-Ogrskem delu Cislajtarije) so položaj veroizpovedi urejali avstrijski zakoni: Državni osnovni zakon iz 1867, Zakon o medverskih odnosih iz 1868, Zakon o zakonskem priznanju verskih skupnosti iz leta 1874 in Zakon o uredbi zunanjih pravnih razmerij Katoliške cerkve iz istega leta;
- v Banatu, Bački, Baranji in Medmurju so veljali ogrski zakoni;
- na Hrvaškem in v Slavoniji, v transljajtanskem delu monarhije, sta veljavna posebna državna zakona iz časa Avstro-Ogrske: Zakon o verskih odnosih iz leta 1906, Zakon o

priznanju muslimanske vere iz leta 1916; hkrati pa tudi avstrijski konkordat iz leta 1855.²¹⁵

Kaotično stanje na področju zakonodaje o verskih skupnostih v Kraljevini SHS je kralj Aleksander poskušal urediti že januarja 1919 z izdanim razglasom o enakosti veroizpovedi. Uredba o strukturi Ministrstva ver z dne 31. julija 1919 je določila temu ministrstvu nalogo, da vsem z zakonom priznanim veroizpovedim v kraljevini zajamči dosledno izvedbo načela enakopravnosti. Vidovdanska ustava je to načelo nato izrecno prevzela, prav tako pa tudi ustava iz leta 1931.²¹⁶ Ustava iz leta 1921 je zagotovila priznanje enakopravnosti veroizpovedi za priznane in usvojene vere ter ministrstvu in verskim skupnostim naložila, da sprejmejo verske zakone in ustave za posamezne veroizpovedi. S tem so bile verske skupnosti hkrati podvržene večjemu državnemu nadzoru.

Že predlogi državne ustave so izzvali mnogo kritik s strani Katoliške cerkve, predvsem 13. (v končni verziji 12. člen ustave), 16. in 28. člen. Predstavnik KC je razburil zlasti t. i. Kanceljapograf (7. odstavek 13. oz. 12. člena ustave), ki je verskim predstavnikom prepovedoval delovati v strankarske namene preko verskih bogoslužij, člankov verskega značaja ali pri drugačnih oblikah opravljanja svojih poklicnih dolžnosti.²¹⁷ Pri 16. členu je predstavnik KC zmotilo, da verski pouk ni bil predpisan kot obvezen, temveč naj bi se izvajal na željo staršev oz. skrbnikov,²¹⁸ medtem ko se pri 28. členu niso strinjali z določilom, da zakonska zveza sodi pod nadzor države.²¹⁹ Najprej so se oglasili nekateri poslanci v skupščini in sledil je tisk. Pridružili so se jim še

215 Salmič, *Al di lá*, str. 108–111.

216 Kušej, *O razmerju*, str. 12.

217 Novak, *Magnum Crimen*, str. 146; Perovšek, *Slovenska politika*.

218 Prim. Manojlovič Pintar, Još jednom, str. 158, kjer pravi, da je bil po vidovdanski ustavi verouk samo formalno fakultativen, a dejansko obvezen. Z Zakonom o srednjih šolah in Zakonom o narodnih šolah iz leta 1929, pa tudi z Zakonom o verskem pouku v narodnih, strokovnih, srednjih in učiteljskih šolah v Kraljevini Jugoslaviji pa je verouk postal obvezen.

219 Novak, *Magnum Crimen*, str. 146–147.

katoliški duhovniki po vsej državi. Tako je Upravni odbor Vzajemnosti, organizacije škofijske duhovščine zagrebške nadškofije, poslal predsedništvu konstituante, predsedniku vlade in ministru ver peticijo proti Kancelparagrafu.²²⁰

Večji problem ustave v odnosu do verskih skupnosti pa je bil ta, da ni zagotavljala popolne enakosti vsem veroizpovedim, saj jih je delila na »usvojene« in »neusvojene«, »priznane« in »nepriznane«. Na vprašanje, katere so bile te »usvojene« in »priznane« verske skupnosti, pa ustava sploh ni odgovorila niti si o tem niso bili enotni pravniki.²²¹ Pod nazivom »usvojene veroizpovedi« so bile pojmovane tiste verske skupnosti, ki so imele na področju Kraljevine SHS ob sprejetju ustave svoje verske občine, za »priznane veroizpovedi« pa so veljale tiste, ki takrat niso imele svojih verskih občin, a so bile kot take priznane s posebnim zakonom. Med »usvojene« veroizpovedi so spadale pravoslavna, katoliška (rimskega, grškega in armenskega obreda), evangeličanska (augsburske in helvetske vere), judovska (šafardskega in aškenaškega obreda) in muslimanska vera (hanefitskega obreda). Med »priznane« veroizpovedi pa so sodile starokatoliška, menonitska in baptistična cerkev. Kasneje sta bili z odlokom Ministrstva za vero (1923) med »usvojene« veroizpovedi sprejeti tudi starokatoliška in baptistična cerkev.²²²

Po sprejetju vidovdanske ustave je vlada sklicala zastopnike pravoslavne, katoliške, evangeličanske, muslimanske in judovske veroizpovedi k t. i. verski anketi. Anketa je potekala od 15. do 21. novembra 1921 in naj bi vlado seznanila z mišljenjem posameznih usvojenih veroizpovedi, preden bi začela reševati versko-politična vprašanja.²²³ Na zasedanjih so razpravljali o pravnem položaju vseh v ustavi priznanih veroizpovedi v Kraljevini SHS, o ureditvi medverskih odnosov, o materialni podpori verskih uslužbencev vseh priznanih ver in rešitvi vprašanja,

220 Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 62.

221 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 889–890; prim. Kušej, *O razmerju*, str. 15.

222 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 890; Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 70.

223 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 185; Mužić, *Katolička crkva*, str. 52–53; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 171–172.

v kolikšni meri naj se obdržijo in kako naj se praznujejo številni verski in državni prazniki.²²⁴

Predstavniki KC so v anketi izpostavili, da dvojni pravni red (cerkveno in državno pravo) obstaja že zelo dolgo, posledično pa tudi spor o mejah kompetenc državnih in cerkvenih oblasti. Za rešitev teh sporov bi bil po njihovem mnenju najboljši medsebojni sporazum – konkordat, saj bi bile le na ta način zaščitene avtonomija Katoliške cerkve, skladnost in medsebojna podpora cerkve in države ter bi bili preprečeni kakršnikoli verski konflikti. V državi naj bi se jasno kazala potreba, da se z državnim zakonom uredijo medverski odnosi, pri čemer naj bi bilo osnovno načelo popolna enakopravnost vseh usvojenih in z zakonom priznanih ver. To bi pomenilo, da se mora z vsako versko skupnostjo postopati skladno z njenim naukom, bistvom in cilji – ne z vsako enako, ampak z vsako po svoje.²²⁵

Rado Kušej meni, da naj bi bilo za državo izmed Cerkev oz. verskih skupnosti najtežje pravično urediti odnose s KC, ker ima ta enotno, mednarodno organizacijo, ki jo vodi verski poglavar kot najvišji zakonodajalec, katerega sedež je izven meja Kraljevine SHS. KC naj bi bila, tako Kušej, glavna svetovna etična avtoriteta in nepravična politika do nje ne bi vznemirila samo velikega dela domače javnosti, temveč tudi del katoličanov v tujini in tudi v vrhovnem vodstvu.²²⁶

Kakor je imela verska anketa v Beogradu namen, da obvesti službene kroge o zahtevah in pogledih vseh priznanih veroizpovedi do države, tako se je uredništvo časopisa *Nova Evropa* v Zagrebu odločilo, da se posvetuje z glavnimi predstavniki veroizpovedi, da oni povedo in razjasnijo svoja gledišča in nezadovoljstvo širši javnosti. Uredništvu so se odzvali najeminentnejši cerkveni dostojanstveniki in članki so bili izdani v letu 1923. Že takrat je bilo nenavadno, da na istem forumu govorijo pravoslavni, katoliški, protestantski in celo starokatoliški predstavniki.²²⁷

224 Kušej, *Verska anketa*, str. 3–4.

225 Kušej, *Verska anketa*, str. 5–20.

226 Kušej, *Verska anketa*, str. 5–6.

227 Novak, *Magnum Crimen*, str. 168–176.

Vprašanje položaja priznanih veroizpovedi v odnosu do države se ni rešilo v enem samem zakonu, temveč so posamezne priznane verske skupnosti dobile vsaka svoja posebna organizacijska pravila z ustreznimi državnimi zakoni. Takšni zakoni so bili sprejeti za Srbsko pravoslavno cerkev z Zakonom o Srbski pravoslavni cerkvi (8. november 1929), judovsko versko skupnost (14. december 1929), islamsko versko skupnost (31. januar 1930, spremenjen 28. februarja 1936), evangeličansko krščansko cerkev in reformirano krščansko cerkev s skupnim Zakonom o evangeličansko-krščanskih cerkvah in o reformirani krščanski cerkvi (14. april 1930). Katoliška cerkev si je enotno zakonsko ureditev obetala s konkordatom. Izmed usvojenih veroizpovedi enotnega organizacijskega zakona nista dobili še starokatoliška in baptistična cerkev. Podrobna organizacija je navedena v t. i. ustavah verskih skupnosti, izdanih po pooblastilu zgornjih zakonov. Izdane so bile Ustava SPC (16. november 1931), Ustava nemške evangeličansko-krščanske cerkve augsburške veroizpovedi (19. september 1930), Ustava slovaške evangeličansko-krščanske cerkve augsburške veroizpovedi (24. junij 1932), Ustava reformirane krščanske cerkve (5. november 1933) ter Ustava islamske verske skupnosti (24. oktober 1936). Medtem ko so državni zakoni delo državnega organa oz. organov, pristojnih za zakonodajo, so verske ustave, določene s temi zakoni, skupno delo pristojnih avtonomnih verskih organov in državnega organa kralja oziroma ministra za pravosodje, lahko tudi ministrskega sveta.²²⁸

Že v času diktature se tako kot državna prioriteta pojavlja potreba po jasnem definiranju položaja KC, finančno in organizacijsko ene najpomembnejših institucij v državi.²²⁹ Vprašanje je, ali bi bilo po sprejetih zakonih vseh priznanih veroizpovedi (vključno z ratificiranim konkordatom) možno sprejeti še zadovoljiv medverski zakon. Brez medverskega zakona (ali kakšne drugačne rešitve) bi med temi verskimi zakoni/ustavami/kon-

228 Kušej, *O razmerju*, str. 14; prim.: Vilfan, *Državno versko pravo*; Dolenc, *Pravna zgodovina*.

229 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 159.

kordatom namreč še vedno obstajala izključujoča se določila predvsem v medverskih zadevah.

Ker konkordat ni bil nikoli ratificiran, prav tako pa tudi ne medverski zakon, državna ustava iz leta 1931 pa tudi ni prinesla nobenih posebnih sprememb, se pravni položaj KC v Jugoslaviji ni spremenil. Je pa prišlo do nekaterih zakonskih sprememb, ki so se nanašale neposredno na KC (zakon o verskih skladih iz leta 1939), ali pa na področje, ki ga je KC smatrala za »skupno«, kot je bil na primer zakon o narodnih šolah iz leta 1929²³⁰ na splošno ter ožje nova pravila izvajanja verouka.

3. Ureditev hrvaškega vprašanja z oslavitvijo hrvaškega gibanja – kompromis s katoličani namesto ureditve narodnega vprašanja na politični ravni

Eden najbolj perečih problemov v državi, ki se je stopnjeval iz leta v leto, je bilo neurejeno narodno vprašanje, predvsem hrvaško. Konkordat bi predstavljal nekakšen kompromis tako s katoliškimi Slovenci kot s Hrvati. Vlada je bila torej pripravljena zagotoviti več verskih pravic, ne pa političnih. Konkordat naj bi strnil vrste katoličanov na Hrvaškem na verski osnovi in s tem zmanjšal nezadovoljstvo in nacionalni naboj, ki je spodbujal hrvaško gibanje, vodeno s strani Hrvatske seljačke stranke. Po letu 1935 so se sicer pojavili resni poskusi ponovne ustanovitve hrvaške katoliške stranke z namenom razbitja hrvaškega gibanja, a predvidevamo lahko, da je bilo to v vladnih krogih – z izjemo Antona Korošca, ki se pojavlja kot glavni pobudnik²³¹ – bolj ena od »začasnih« možnosti. Podobno dinamiko odnosov lahko vidimo že v odnosih med Narodno radikalno stranko in SLS skozi dvajseta leta in nenazadnje tudi v okviru JRZ.²³²

230 Glej: *Službene novine*; popravki k zakonu so bili sprejeti še leta 1931 in 1933.

231 AJ, 37, 9, 48. Poročilo poverjenika iz Zagreba, 11. 11. 1937. O »katolički socialni stranki« glej tudi: Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 472.

232 Glej: Ratej, *Odtienki politizacije*.

4. Učvrstitev KC kot utrdbe v boju proti komunizmu

Kakšna je bila realna ocena o komunistični »nevarnosti« na začetku tridesetih let,²³³ po desetletju prepovedi komunistične stranke, je težko reči, gotovo pa so se vlade zavedale komunističnega revolucionarnega potenciala zlasti v času gospodarske krize – ta argument je tako precej pridobil na moči sredi tridesetih let, še bolj pa v času konkordatske krize. Ahčin piše: »Kdor je hotel pobijati masonstvo, je moral udariti tudi po komunistih in obratno. In Korošec je storil oboje. Kot notranji minister [v času JRZ, op. G. M.] je smatral komunizem za zelo nevarnega sovražnika.«²³⁴ Drugače je bilo v dvajsetih letih, ko se je na občinskih volitvah leta 1923 s komunisti proti liberalcem povezala celo SLS. Ta novica je sprožila alarm tudi pri Svetem sedežu, a so bili pri njem nato zadovoljni z Jegličevo obrazložitvijo in podporo, ki mu jo je izkazal nuncij Pellegrinetti.²³⁵ To desetletje kasneje seveda ne bi bilo več mogoče.

Katoliška cerkev je zlasti s Katoliško akcijo razvila ne le močan protikomunistični program, ampak organizacijo, ki je imela cilj »vplivati na vse pore življenja«. Njen vpliv je bil tako precej večji kot vpliv političnih strank, katerih večina je sicer tudi imela protikomunistične programe. Resda pa se je znotraj katoliškega tabora z ljudskofrontnim taborom kasneje krepila tudi katoliška levica.²³⁶

V luči »protikomunističnega boja« lahko najdemo tudi pomemben razlog za podporo ustanovitvi hrvaške katoliške stranke. Argument protikomunizma je izpostavil že kralj Aleksander, kar kaže na to, da problem ni bil aktualen le v drugi polovici tridesetih let. Ne sme pa se spregledati niti dejstva, da je antikomunizem predstavljal eno od stičnih točk med KC in tako avtoritarnimi (med katere lahko kot »tradicionalno diktaturo«

233 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 119, 80. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 28. 9. 1936; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 119, 80. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 27. 10. 1936.

234 Godeša, Dolenc, *Izgubljeni spomin*, str. 213.

235 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 17. 1. 1923.

236 Glej tudi: Mišović, *Srpska crkva*, str. 106. O angažiranju komunistov pri demonstracijah proti konkordatu leta 1937 v poglavju o ratifikaciji konkordata.

umestimo tudi šestojanuarsko diktaturo) kot tudi »desnimi« totalitarnimi gibanji in režimi,²³⁷ česar so se Aleksander ter jugoslovanske vlade gotovo zavedali. To izpostavlja tudi Eric Hobsbawm: »Avtoritarci in konservativci starega kova – admiral Horthy; maršal Mannerheim s Finske, zmagovalec državljanske vojne belih proti rdečim na neodvisnem Finskem; polkovnik in pozneje maršal Pilsudski, osvoboditelj Poljske; kralj Aleksander, nekdanj kralj Srbije, tedaj na novo združene Jugoslavije; ter general Francisco Franco iz Španije – niso imeli nobene posebne ideološke usmeritve razen antikomunizma in predsodkov, tradicionalnih za njihov razred.«²³⁸

5. Utrjevanje unitarnega »jugoslovanstva« – je konkordat projugoslovanski ali cepi jugoslovanstvo?

Unitaristična in centralistična politika je bila stalnica v politiki Kraljevine Jugoslavije, v času kraljeve diktature pa se je intenzivirala. V tem času se je posebno pozornost namenilo omejevanju združevanja na verski in narodni osnovi. To je pomenilo tudi urejanje odnosov s priznanimi verskimi skupnostmi, tudi KC, zavedajoč se njenega političnega kapitala. Verske skupnosti, zlasti KC, naj bi »Jugoslovane« razločevale. Nekateri pa so v programu »verske strpnosti«, ki ga je poudarjala vlada, videli način za zmanjševanje religioznega vpliva.²³⁹ Po drugi strani pa bi ravno sprejetje konkordata lahko pomenilo izražanje »bratrske povezanosti« s priznavanjem različnosti, nasprotovanje sprejetju pa bi anticipiralo spor med »plemeni«.²⁴⁰

Drža KC je bila problematizirana kot protijugoslovanska na ravni hrvaško-srbskega spora. To predpostavlja, da v takratnih razmerah srbski vodilni politiki niso videli tolikšnega problema v politizaciji KC, glede na to, da so podpirali ali, bolje, tolerirali SLS in delno spodbujali ustanovitev hrvaške katoliške stranke,

237 Mithans, *Slovenian Catholic Right*; Mithans, *Odnosi*.

238 Hobsbawm, *Nacije*, str. 107.

239 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 16. 12. 1929.

240 AJ, 37, 2, 9 Stojadinovičevi govori. Ekspoze Stojadinoviča o konkordatu pred odborom za preučitev vprašanja konkordata, 8. 7. 1937.

kot v nacionalizmu Slovencev in toliko bolj Hrvatov. Že Radić je pozival k ustanovitvi hrvaške nacionalne cerkve,²⁴¹ kar je v Beogradu gotovo vzbudilo pomisleke, četudi naj bi »ločitev od fašističnega Vatikana« predstavljala »zgodno« pot, a le v smislu ustanovitve »jugoslovanske katoliške cerkve«. Dobro so se namreč zavedali, da »sveti oče« iz Rima blaži narodna gibanja in bi se njegovo vlogo s konkordatom lahko izkoristilo v ta namen.

6. Zadušitev verske manjšine – »klerikalnih elementov« pri Hrvatih in Slovencih

Pozornost je treba posvetiti hipotetičnemu razlogu, da bi se s konkordatom lahko zmanjšala utemeljenost nadaljnjih obtožb kršitev verskih pravic s strani režima, ki bi jih podali katoličani. Sklenitev konkordata naj bi v mednarodni javnosti predstavljala, da država spoštuje in zagotavlja pravice katoličanov. Slednje je bilo seveda kmalu po sklenitvi konkordata s tretjim rajhom (1933) postavljeno pod velik vprašaj. V vsakem primeru pa bi konkordat lahko nudil neko trdnejšo podlago, na katero bi se Sveti sedež in KC v Jugoslaviji eventuelno lahko sklicevala. Pri tem argumentu pridobi na teži tudi 8. člen konkordatskega osnutka (1935), ki je aktivni duhovščini vseh priznanih veroizpovedi prepovedoval članstvo v političnih strankah in delovanje v njihovo korist. Poraja se namreč vprašanje, ali bi to imelo vpliv na delovanje nekdanje SLS in ali je bilo tudi to v slogu Aleksandrovega razbijanja strank. Kot je rekel minister Maksimović, naj bi Korošec konkordatu nasprotoval, ker bi SLS z njegovim sprejetjem izgubila politični kapital.²⁴²

Tudi francoski ambasador pri Svetem sedežu François Charles-Roux je ob spodbujanju Jugoslavije, da pristopi k pogajanjem, dejal, da jim s sklenitvijo konkordata ne bo mogel nihče več očitati glede verskega stanja v državi.²⁴³ Podobno razmišljanje je opaziti tudi pri Pichonu: »Konkordati so utrdili politično

241 Glej: Alexander, *Croatia*, str. 31–66; Kolarić, *Ekumenska trilogija*.

242 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

243 Charles-Roux, *Huit ans*, str. 130–131.

strukturo, včasih tudi odvzeli ‚protestirajočim‘ katoliškim manjšinam vzroke za pritoževanje. Že pred vojno so nekatere daljnovidne države izkoristile te diplomatske ugodnosti. Med njimi je bila tudi Kraljevina Srbija.«²⁴⁴ Še bolj konkreten je bil Charles Loiseau, svetovalec kralja Aleksandra pri oblikovanju vladnega predloga konkordata leta 1931: »Najboljši način, da se razbije navidezno povezavo med katoliškim sentimentom in tem, kar bi lahko poimenovali ‚hrvaštvo‘, bi bilo Svetemu sedežu ponuditi priložnost, da to povezavo javno obsodi. Tako bi ‚duhovne otroke‘ tudi rešili spon političnih strank. Glede na golo dejstvo, da bo [Sveti sedež, op. G. M.] sklenil sporazum s pomembno silo, kaže, da bo preprečil ali vsaj poskušal preprečiti možnost, ki bi privedla do kolizije ‚duhovnih otrok‘ s strankarskimi interesi. Ne le, da bi [Sveti sedež, op. G. M.] s tem dokazal, da odklanja ločevanje Hrvatov in Slovencev od ostalih ‚subjektov‘ v kraljevini, kar je temelj avtonomistov, federalistov in separatistov, ampak da tudi zaupa državi.«²⁴⁵

V kolikor je bil konkordat kompromis Slovincem in Hrvatom na verski (ne na nacionalni) osnovi, vsekakor ni bilo v interesu države, da bi z njim katoličane politično okrepila.

7. »Nacionalizacija« Katoliške cerkve v Jugoslaviji

Pomemben je vzgib, ki predpostavlja »nacionalizacijo« KC v Jugoslaviji. To se nakazuje tudi pri vztrajanju vlade pri tem, da se Jugoslaviji prizna pravica do uporabe glagolice in stare cerkvenoslovanščine v liturgiji. Pravica do izvajanja liturgije v stari cerkvenoslovanščini – v »vulgarnem« jeziku ni bilo dovoljeno maševati nobeni verski skupnosti v Jugoslaviji, niti SPC – je bila postavljena kot eden glavnih pogojev, da Jugoslavija sploh sklene konkordat. Večkrat se je KC očitalo, da je med vsemi verskimi skupnostmi najbolj »separatistična«, ker ima »poglavarja« izven države (še slabše, v Rimu). Z »nacionalizacijo« KC pa je seveda mišljena ustanovitev »jugoslovanske katoliške cerkve« – zato

244 Pichon, *The Vatican*, str. 140; prim. Coppa, *The Vatican*, str. 201–202.

245 Loiseau, *Deux conversations*, str. 14.

tudi vztrajanje na tem, da se glagolica dovoli v celotni državi. »Zahteve za rabo narodnega jezika v bogoslužju, uperjene proti latinščini, so vsebovale seme avtonomije jugoslovanske cerkve in izključenje stare duhovščine.«²⁴⁶

Glagolici je ostro nasprotoval nuncij Pellegrinetti – menil je, da bi povzročila verski nemir v državi –, kar je kralj v Besednjakovem poročilu komentiral: »Sedaj se torej vidi – Pellegrinetti je zares naš sovražnik.«²⁴⁷

8. Povečanje ugleda države v mednarodni javnosti

Konkordat je zlasti v obdobju med obema vojnama predstavljal ugled v diplomaciji, še toliko bolj med številnimi novimi državami, nastalimi po prvi svetovni vojni, ki jim je konkordat prinesel dodatno mednarodno priznanje. Potrditev Svetega sedeža pa so iz različnih, predvsem političnih razlogov iskali tudi avtoritarni in totalitarni režimi (Nemčija, Italija, Avstrija). Kot je zapisal Pichon: »Konkordat predstavlja ‚privilegij‘, podarjen določeni državi, to je definiran kanonični statut, kot rezultat sporazuma med suverenom in papeštvom.«²⁴⁸

Politika Svetega sedeža je bila nevtralnost in pripravljenost na stike z vsemi režimi: »Cerkev samo zahteva, da se organizacija države, kakršnekoli narave že je, ne vtika v svobodo verskega čaščenja, niti v svobodo duhovnikov, da opustijo funkcijo svoje pisarne.«²⁴⁹ Sklepanje konkordatov je predstavljalo kompromis med Katoliško cerkvijo in vlado, ki ni popolnoma priznavala zahteve Katoliške cerkve po neodvisnosti. Prepričan, da takšni sporazumi, ki jim je zaradi nezaupljivosti do strankarske politike dajal prednost, pomagajo KC, se je Pij XI. pogajal s fašističnimi, socialističnimi (pruski konkordat – takrat socialistična vlada) in demokratičnimi režimi. Pričakovano se je Sveti sedež hitreje sporazumel z avtoritarnimi režimi, ki niso imeli težav s

246 La Croix-Riz, *Vatikan*, str. 125.

247 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

248 Pichon, *The Vatican*, str. 139–140.

249 Coppa, *The Vatican*, str. 201–202.

politično pluralnostjo in antiklerikalizmom, ki je bil prisoten v nekaterih demokratičnih državah.²⁵⁰

Sklenitev sporazuma s Svetim sedežem je bila tudi priznanje državne »stabilnosti«, kar je bilo v primeru Jugoslavije – v primežu Italije in njenih »satelitov« – gotovo pomembno.

9. Pritisk »svetovalke« Francije

V interesu Francije je bilo, da Jugoslavija sklene konkordat, saj je v ureditvi odnosov s Svetim sedežem in verskih problemov v Jugoslaviji videla tudi pomemben prispevek k ohranjanju *statusa quo* v Evropi. V tridesetih letih je Francija pritiskala na kralja Aleksandra, naj ta uredi odnose s Svetim sedežem tudi zaradi zблиževanja Francije in Italije (proti Nemčiji).²⁵¹ Francoški ambasador pri Svetem sedežu Charles-Roux (1932–1940) je celo pozval obe strani, da ponovno pričneta pogajanja. Sveti sedež je spodbudil, naj z nadaljevanjem pogajanj z Jugoslavijo dokaže, da je neodvisen od Italije. Jugoslovanom pa je dejal, naj se ne obnašajo, kot da so katoličani zanemarljiva manjšina v njihovi državi. S sklenitvijo konkordata, meni Charles-Roux, bi se lahko otresli protisrbske agitacije s strani Hrvatov in Slovencev, ki sloni na očitkih glede verskega stanja v državi, ter dosegli konsolidacijo.²⁵² Kljub temu da se je Nikola Moscatello, svetovalc na jugoslovanskem poslaništvu pri Svetem sedežu, pogajal neposredno z državnim tajnikom Pacelijem, »za hrbtom« Charlesa-Rouxa, Francozu to ni preprečilo, da ne bi poskušal drugače vplivati na Sveti sedež in na Beograd. Uspelo mu je pustiti svoj pečat na tekstu konkordata, ko je prejel osnutek v francoščini, da ga popravi. 25. julija 1935 se je po podpisu nazdravilo sklenitvi konkordata, a kot piše Charles-Roux: »Ob pogovoru z jugoslovanskim ministrom je kardinal Pacelli dejal: ‚Če je kdo danes zadovoljen, je to francoski veleposlanik.‘ Res sem bil, še toliko bolj ob zahvalah beograjskega vladnega uradnika.«²⁵³

250 Coppa, *The Vatican*, str. 81–82, 202.

251 Kent, *The Pope*, str. 157.

252 Charles-Roux, *Huit ans*, str. 130–131.

253 Charles-Roux, *Huit ans*, str. 131–132.

10. Vpliv Italije

Odnos Italije do sklenitve sporazuma med Svetim sedežem in Jugoslavijo se je precej spreminjal. Vse do sredine tridesetih let se kaže, da je Italija prej nasprotovala konkordatu, kot pa ga podpirala. V času približevanja obeh držav pa se pojavljajo celo izjave, da naj bi bila ratifikacija konkordata del sporazuma med državama leta 1937.²⁵⁴ Britanski poslanik v Jugoslaviji Ronald I. Campbell je tako zapisal, da naj bi Italija vršila pritisk na Stojadinovića, da ratificira konkordat, ta pa naj bi iz lastne nečimrnosti pomislil, da bi bila v protokole ob obisku ministra Ciana vključena tudi izmenjava ratificiranega sporazuma s Svetim sedežem.²⁵⁵ Da je bil konkordat del sporazuma, se je seveda izkazalo za zmotno, gotovo pa je bil del pogovorov med Rimom in Beogradom tudi konkordat. Jože Pirjevec na primer izpostavlja, da bi se s sklenitvijo konkordata povečal ugled Jugoslavije pri Italiji.²⁵⁶ Konkordat je bil namreč pomemben na ravni ureditve odnosov med Jugoslavijo in Italijo (ter Svetim sedežem).²⁵⁷ Po mnenju Čolakovića, ki ga moramo sicer jemati s precej rezerve, naj bi Stojadinović, da bi obdržal ravnotežje v odnosu do drugega evropskega partnerja v silah osi, pristal na sklenitev konkordata, s katerim je Katoliška cerkev v Jugoslaviji dobila takšne pravice, ki jih ni imela nobena druga verska skupnost.²⁵⁸ Ne le, da bi dobri odnosi Jugoslavije s Svetim sedežem v takratni konstelaciji sil najverjetneje pozitivno vplivali tudi na odnose z Italijo, s konkordatom bi se tudi določile nove teritorialne meje med škofijami, prav tako pa je konkordat vseboval člen o zaščiti narodnih manjšin (11. člen).²⁵⁹ Slednji je bil vključen na pobudo Engelberta Besednjaka in naj bi imel recipročen učinek.

254 Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 472.

255 Avramovski, *Britanci*, str. 573–575.

256 Pirjevec, *Jugoslavija*.

257 Ratej, *Odtenki politizacije*, str. 44.

258 Čolaković, *Kazivanje*, str. 147; Mišović, *Srpska crkva*, str. 19.

259 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

11. Zmanjšanje vpliva papeškega nuncija v Jugoslaviji

Na videz manj pomemben razlog je prepričanje, da bi se s konkordatom zmanjšal vpliv nuncija. Na to posebej opozori Besednjak v pogovoru s kraljem Aleksandrom, v katerem izpostavlja tudi prisego škofov kralju (4. člen) in ustanovitev »permanentne komisije« (mešane paritetne komisije; 36. člen), kar naj bi za državo pomenilo velik uspeh in pomoč pri njeni konsolidaciji. Vsaka zloraba pridiganja v protidržavne namene naj bi bila onemogočena in naj bi se preprečevala s strani KC same. Mešana paritetna komisija pa bi hkrati omejevala pristojnosti papeškega nuncija v državi. »Pellegrinetti bo imel manj možnosti, da se vmešava v naše notranje zadeve. Mnoge zadeve, v okviru katerih je Pellegrinetti do zdaj interveniral pri naših oblasteh, bodo postale praktično povsem notranja zadeva naše države, saj bo o njih odločala komisija, v kateri bodo sedeli izključno naši ljudje.«²⁶⁰ Nuncij Pellegrinetti se je že leta 1926 ob sporu z Radićem znašel sredi »medstrankarskega boja«.²⁶¹ Ob raznih aferah in protestih jugoslovanskih škofov so beograjski krogi skoraj vedno obtožili Pellegrinettija kot osebo, ki »vleče niti iz ozadja«. Nuncij se je na to odzval: »To je stara spretnost, s katero popravljajo mnenje, tako da interne pritožbe in proteste jugoslovanskih katoličanov pripišejo impulzom od zunaj – papežu, Vatikanu, nunciju, Mussoliniju.«²⁶² Njegov trud za ureditev razmer med KC in Kraljevino Jugoslavijo kaže na to, da je verjel v državo, kar pa ga je pogosto vodilo tudi v konflikte s katoliško hierarhijo na Hrvaškem, redkeje pa tudi na Slovenskem, saj sta se mu zdeli preveč nacionalistični in omejeni z lastnimi interesi.²⁶³ Dokaj pa je bil rezerviran do Slovenske ljudske stranke, saj je med njim in Korošcem obstajala očitna antipatija.²⁶⁴

260 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

261 Simić, *Vatikan*, str. 40–42.

262 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 14, 18. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, Beograd, 28. 11. 1932.

263 Prim. ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 12, 6. 9. 1930.

264 Pirjevec, *Vatikanski arhivi*, str. 305; prim. Valente, *Diplomazia pontificia*, str. 409–413.

Nuncij Pellegrinetti je Kongregaciji za izredne cerkvene zadeve posredoval poročilo,²⁶⁵ v katerem navaja razloge in dvome glede sklenitve konkordata. To poročilo je bilo del gradiv o novem osnutku konkordata z Jugoslavijo in lahko bi rekli, da so se njegovi pogledi v veliki meri skladali s pogledi Svetega sedeža.

1. Jugoslavija predstavlja predvsem v verskem pogledu nekakšen popolni novum na Balkanu. Katoličani po novem predstavljajo manjšino v državi, kjer tako kraljeva dinastija kot politični vrh pripadata SPC. Kraljevina Jugoslavija predstavlja izjemo med evropskimi državami v smislu, da nima religije, ki bi zajemala absolutno večino prebivalstva v državi.
2. Jugoslavija nima državne Cerkve, temveč zgolj »priznane veroizpovedi«, ki uživajo, čeprav ne vedno v praksi, popolno pravno pariteto v odnosu do države, ki jih (načeloma) enakovredno subvencionira. Razumljivo pa so katoličani dejansko – številčno in politično – v podrejenem položaju v primerjavi s SPC, ki ji poleg dinastije pripada tudi vojaško poveljstvo, velika večina diplomatov, ministrov in visoke administracije.
3. Nevaren vpliv ima prostožidarstvo. Nova sekta, imenovana »hrvaška starokatoliška cerkev«, katere število privržencev v desetih letih sovražne propagande ni preseglo deset tisoč, širi zmedo in sovraštvo.
4. Ločeni verski skupnosti, katoliška in pravoslavna, v političnem oziru pripadata različnima »rodovoma« in kultura. Srbi so vezani na bizantinsko tradicijo, Hrvati in Slovenci pa na zahodnoevropsko. Tako se antagonizem med »rodom« in politiko na žalost povezuje z vero, kar dela vsak verski problem posebej delikatni. Zlasti med Hrvati je živ spomin na lastno nacionalno državo, od koder izvira tudi tendenca do separatizma ali vsaj do avtonomije. Kakor Srbi povezujejo svojo Cerkev s svojim plemenom, tako

265 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

- Hrvati na nek način povezujejo katolicizem s hrvaštvom.
5. Jugoslovanski integralizem, ki je program vlade, skuša ublažiti razlike med »rodovi« z ustvarjanjem unitarnega modela. Ker je razširjeno mnenje, da je pomembna ali celo glavna ovira združevanju verska raznolikost, se teži k temu, da bi se religije omejilo na nekakšen skupni imenovalc z razglašanjem strpnosti in nekakšne indiferentnosti. Katoliško cerkev se pri tem obtožuje intransigence in nenačelnosti, saj njenega verskega voditelja ni v Jugoslaviji, temveč je v Italiji, v sovražni in nevarni sosedi. Posledica tega je uvedba zakonodaje, ki je na področju šolstva, izobraževanja in društvenega udejstvovanja mladine zagotovila državi monopol – država je ena, Cerkve so številne in v konfliktu. Le zaradi tega lahko država unificira Cerkve, ki, kot pravijo, neizogibno razločujejo ljudi. Od vseh naj bi najbolj ločevala ljudi Katoliška cerkev zaradi svoje velike intransigence in zaradi protislovanskih čustev katoličanov ob meji – Italijanov, Nemcev, Madžarov.
 6. Drugo plat KC v Jugoslaviji predstavlja pomanjkanje enotne zakonodaje.
 7. Zgodovine sporov na verskem polju v zadnjih letih pa niti ni treba ponavljati.²⁶⁶

»Vse kaže na to, da dober konkordat odgovarja potrebi nove države, v kateri bi bilo koristno odstraniti, kar je iz preteklosti ostalo odvečnega ali škodljivega, ter utrditi temeljne pravice bilateralnega značaja, z namenom, da se doseže boljša prihodnost.«²⁶⁷ Pellegrinetti trdi, da je za jugoslovansko državo konkordat še bolj koristen kot za KC, zanjo naj bi bil celo nujen. [Skoraj, op. G. M.] vse veroizpovedi so namreč že imele svoj verski zakon, ki je urejal odnose med državo in njihovimi verskimi

266 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

267 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

Palača Državnega tajništva v Vatikanu, kjer je bil konkordat podpisan.
(*Slovenec*, 26. 7. 1935, str. 1)

voditelji, državi je ostajala le še Katoliška cerkev – »splendid isolation«.²⁶⁸

Sklenemo lahko, da so v prid sklenitvi konkordata govorile neurejene zunanje- in notranjepolitične razmere, hkrati pa so sklenitev oteževale. Konkordat bi lahko prinesel večjo stabilnost v odnosih s »sovražnimi sosedami«, zlasti z Italijo. Francija je namreč v tem aktu videla način premostitve konfliktov med državama. Hkrati je v začetku tridesetih let postajalo vse akutnejše vprašanje anšlusa Avstrije, nekaj možnosti pa je imela tudi vrnitev Habsburžanov na prestol v Budimpešti. Zaradi notranje razcepljenosti je imel Beograd slednjo za resnejšo nevarnost in ravno konkordat naj bi imel povezovalni ter konsolidacijski učinek, ki bi »utišal« tiste Slovence in Hrvate, ki so bili še vedno vezani na Dunaj. Z ureditvijo verskega vprašanja in tako izničenjem povodov, da bi se »Drugi« vmešavali v jugoslovansko notranjo politiko, naj bi se zmanjšala tudi navezanost na »oba Rima« – tako zveza ustašev z Mussolinijem kot tudi jugoslovanskih škofov s papežem. A v Jugoslaviji se je za bolj urgentno

268 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

izkazalo narodno vprašanje, ki je ves čas pogojevalo tako sklepanje konkordata kot tudi končno odpoved.

IV – Interference v času konkordatskih pogajanj (1922–1935)

»Se je jugoslovanska vlada – parlamentarna ali diktatorska – sploh kdaj sklicevala ali poskušala navesti tehtne razloge, zakaj se ne razume z rimsko kurijo? Nasprotno: pogajanja se vodijo v tej smeri od leta 1923; če pogajanja še vedno niso uspela, je potrebno za to iskati razloge drugje, ne le pri eni strani.«

(Charles Loiseau)²⁶⁹

Ves čas konkordatskih pogajanj z večkratnimi prekinitvami, številnimi vladnimi osnutki (1922, 1923)²⁷⁰ in vladnimi predlogi konkordatov (iz let 1925, 1931 in 1933) vse do podpisa konkordata leta 1935 je prihajalo do številnih interferenc – pritiskov na jugoslovansko vlado in Sveti sedež s strani tujih držav, jugoslovanskih škofov ter predvsem hrvaških in slovenskih političnih strank (v prvi vrsti HSS in SLS).²⁷¹ Za mnenje o konkordatu pa kralj Aleksander ni pozabil povprašati niti SPC, kot da bi vedel, da bo ta odigrala ključno vlogo pri njegovem sprejemanju. V kolikor smo torej prej analizirali razloge vlade in Svetega sedeža za sklenitev konkordata, bomo na tem mestu kronološko predstavili pomisleke proti konkordatu, ki so prihajali tudi iz katoliškega tabora in sta jih izzvali notranja politika Jugoslavije in vpetost tako Svetega sedeža kot kraljevine v mrežo mednarodnih tokov. Obstajalo je namreč precejšnje neskladje interesov vpletenih strani.

269 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 6. Charles Loiseau: Za jugoslovanski konkordat (*Extrait du Monde Slave*, 4. 9. 1933, Tome III).

270 Osnutkov je bilo še precej več, predvsem v času pogajanj med letoma 1933 in 1935.

271 Nasprotovanja liberalcev, komunistov in prostožidarjev ter drugih »antiklerikalnih« političnih opcij bomo obravnavali le za čas konkordatske krize.

Pri tem je pomembno tudi preveriti možnosti, da je KC v Jugoslaviji (oz. njeni visoki predstavniki) v določenih trenutkih zavirala pogajanja za konkordat ali konkordatu celo odrekla podporo.

Kot prvo izstopa nenavadno dolgo obdobje sklepanja konkordata. Charles Loiseau pri analizi razlogov za počasnost sklepanja konkordata zavrača, da v državi ne bi bilo interesa za ureditev verskih vprašanj, ter tudi, da bi bila država antiklerikalna v smislu, »kot se to razume na Zahodu«. »Lažje je pisati zgodovino zamud pri teh pogajanjih kot o vzrokih za spore, četudi eni razložijo druge. V Rimu v podobnih primerih po navadi niso hiteli, v Beogradu pa še manj. Medtem ko so v Rimu morda preveč previdni v postopkih, v Beogradu postopek ne teče niti v parlamentu niti med visoko birokracijo. Že nestabilnost jugoslovanskih vlad med letoma 1920 in 1929 bi lahko razložila, zakaj vlade konkordatskih predlogov niso obravnavale resno, pogosto tudi ne pravilno. Po tem, ko je kralj vzel oblast v svoje roke, se zdi, da bi se njegovi načrti lahko lažje izpeljali. A v meri, v kolikšni je bil ta uspeh odvisen od hitrosti in dobre volje ministrov, zadolženih, da preštudirajo dosjeje in jih sproti dopolnjujejo, je ‚sila slavne lenobnosti‘, katere posledice so vidne v toliko drugih zadevah, če ne v vseh, gotovo prispevala k odložitvam brez povodov. Naslednji vzrok je v tem, da je zelo težko pravoslavce odvaditi – zaradi njihove tesne prepletenosti naroda in religije – odklanjanja ideje tuje jurisdikcije pri njih. Si je jugoslovanski konkordat nakopal politične ugovore? Nagibamo se k domnevam, da bo njegov učinek podvržen tem [političnim, op. G. M.] interesom. Katoliške množice, na splošno, nimajo v navadi, da bi svoje nezadovoljstvo preložile na Sveti sedež: zelo rade odgovornost za to predajo na lastne vlade. Javnost razburjajo še druga vprašanja: o šolah, Sokolu, glagolici in stari cerkvenoslovanščini v liturgiji. Sklenitev jugoslovanskega konkordata ima v mednarodnem življenju ‚epizodično‘ mesto, brez širšega pomena. Predstavlja se predvsem kot učinek posebnih okoliščin, ki vladajo med Svetim sedežem in Jugoslavijo,

sporazum, katerega koristi ne presegajo mej dotične države.«²⁷² Svetozar Ritig, ki je v imenu KC v Jugoslaviji predstavil poglede škofov na ureditev položaja KC v Jugoslaviji, je bil pri takratnem papežu Benediktu XV. dobro sprejet. Benedikt XV. je postavil cilj okrepitve KC v Jugoslaviji na štiri temelje: 1) na enega predstavnika hierarhije v Jugoslaviji – zagrebškega nadškofa, eventualno kardinala, 2) na zavezanost k združenju Cerkve, 3) na staro cerkvenoslovanščino v liturgiji in 4) na papeško okrožnico o obletnici rojstva sv. Hieronima.²⁷³ Kasnejše težave predvsem pri vprašanju stare cerkvenoslovanščine v liturgiji in glagolice tako odpirajo vprašanje, ali je menjava papežev neugodno vplivala na sklenitev jugoslovanskega konkordata. Navsezadnje se je Benedikt XV. strinjal, da bi se srbski konkordat razširil na celotno ozemlje Kraljevine SHS, po drugi strani pa je vse konkordate in konvencije, veljavne na ozemlju Kraljevine SHS pred prvo svetovno vojno, razveljavil. Izvolitev kardinala Rattija za naslednika Benedikta XV. leta 1922 je bil sporazum med strujama, ki sta ju vodila kardinal Merry del Val (ki je podpiral nadaljevanje politike Pija X.) ter kardinal Gasparri (za kontinuiteto dela Benedikta XV.). Prvi vtis je bil, kot piše jugoslovanski poslanik pri Svetem sedežu Lujo Bakotić, da je Merry del Vala Pij XI. zadovoljil zgolj z izbiro imena; s podelitvijo blagoslova z zunanjega balkona bazilike sv. Petra prvič po letu 1870 pa nadaljuje politiko prejšnjega papeža ter še bolj poudarja zблиževanje Svetega sedeža in Italije. Narod naj bi to takoj dojel in slišali so se vzkliki: »*Viva il papa italiano!*«²⁷⁴

V novembru leta 1922, nekaj mesecev po pričetku delovanja Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata, sta ostro napadla delo ožjega odbora komisije časopisa *Slovenec*²⁷⁵ in *Vrhbosna*. Glavna vzroka napadov sta bila določilo o nastavljanju škofov in uvedba stare cerkvenoslovanščine v katoliško liturgijo po vsej državi. Tudi Rado Kušej je v intervjuju za *Slo-*

272 Loiseau, *Deux conversations*, str. 3–5, 11–15, 19.

273 NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik škofovske konference iz leta 1919.

274 AJ, 372, 2. Pismo Bakotića Ninčiču, zunanjem ministru, 7. 2. 1922.

275 *Slovenec*, 16. 11. 1922.

venski narod zavračal uvedbo stare cerkvenoslovanščine.²⁷⁶ V širšem odboru komisije je »klerikalec« Hohnjec zaradi motenja dela izzval opomin s strani škofa Uccelinija, nakar je protestno zapustil sestanek. Z nastopom škofa Uccelinija nadškof Bauer in škof Akšamović sicer nista bila zadovoljna, a sta priznala, da »ih je oslobodilo teške more u liku Hohnjeca«.²⁷⁷ Strah, da se bo iz tega razvila afera, je bil upravičen. Korošec je namreč 23. junija 1923 v zvezi z delom komisije v narodni skupščini sprožil interpelacijo proti zunanjemu ministru Ninčiču. Pri tem je obrazložil, da člani komisije, ki so pravoslavne vere, v tem vprašanju niso merodajni, in tudi sicer večina članov širšega odbora komisije naj ne bi imela primernega strokovnega znanja. Pomembneje naj jim bi bilo, da od prisotnih katoliških predstavnikov izvlečejo čim večje ugodnosti za nadvlado države nad Katoliško cerkvijo.²⁷⁸ Vendar Korošec menda ni bil dobro obveščen o začetkih razgovorov s Svetim sedežem.²⁷⁹

Korošec je leto kasneje ujezil tudi Sveti sedež zaradi domnevnega »vmešavanja« v imenovanje jugoslovanskega kardinala. Novico o tem je objavil *Osservatore Romano*, kasneje pa tudi Koroščevo »obrazložitev«, ki ji je sledil pomislek: »Veseli nas, da se dr. Korošec spomni, da ta vprašanja ne spadajo v pristojnost političnih strank. Upajmo, da ni hotel izključiti svoje skupine. V kolikor se bodo tega načela držale njegova in vse druge politične skupine, bo sporazum s Svetim sedežem hitrejši in bolj vdan.«²⁸⁰

V jugoslovanski javnosti so se začele pojavljati tudi konkordatu alternativne oz. dopolnilne rešitve. Predsednik katoliškega odseka na Ministrstvu ver Mihajlo Lanović je januarja 1920 sestavil prvi predlog zakona o medverskih odnosih (tiskan kot: *Izvestiteljjev predlog Zakona o međuverskim odnosima u*

276 *Slovenski narod*, 16. 11. 1922.

277 Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 178.

278 *Slovenec*, 26. 6. 1924; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 178–179; AJ, 372, Pismo F. Uccelinija »Vrlo cenjeni gospodine Doktore«, Kotor, 21. 11. 1923; S.R.R.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 12. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 27. 6. 1923.

279 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 186.

280 AJ, 372, 4. Smoldlaka »gospodu ministru«, 9. 2. 1924.

Kraljestvu Srba, Hrvatata i Slovenaca) z namenom, da se v držav-
nih, cerkvenih in strokovnih krogih prične razprava o urejanju
medverskih odnosov in da Ministrstvo ver razišče vsa neobho-
dna dejstva za izdelavo končnega zakonskega načrta.²⁸¹ Predlog
zakona v prvem delu obravnava predlog medverskega zakona,
ki se deli na sedem odstavkov: 1) svobodo vere in vesti, 2) za-
konito priznane vere, 3) priznavanje novih ver, 4) versko pri-
padnost otrok, 5) izstop iz vere in verski prestop, 6) medversko
zakonsko pravo ter 7) prehodne in zaprte ustanove. V drugem
delu je predložena razlaga vsakega člana predloga medverskega
zakona. Predlog je bil 17. julija 1920 razposlan z okrožnico Mi-
nistrstva ver, med drugim tudi katoliškim škofom.²⁸²

Predlogu medverskega zakona so se med drugim uprli škof
Anton B. Jeglič, škof Josip Marčelić in nadškof Antun Bauer.²⁸³
Škof Jeglič in nadškof Bauer sta poslala Ministrstvu ver svoj
ugovor. Njuni argumenti so sloneli predvsem na predpostavki,
da Katoliška cerkev ni samo javnopravna organizacija ali zdru-
ženje. KC je v primerjavi z državo združena verska skupnost s
povsem samostojno organizacijo, katere obseg preči meje vsake
države. Papež kot vrhovni poglavar KC ni podrejen nobeni dr-
žavni oblasti. Slednje naj bi bilo tudi v skladu z versko enako-
pravnostjo.²⁸⁴ Komentarje na osnutek medverskega zakona iz
leta 1924 (1925) je podal tudi Nikola Moscatello. Pohvalil je delo
komisije in kot zaprošeno podal predloge, kaj bi bilo treba v za-
konu spremeniti, da bi bil sprejemljiv tudi za KC. Pri tem je še
opozoril, da je treba biti previden, da se z medverskim zakonom
ne bi prejudiciral konkordat in da se ne bi moralo v bodočem
konkordatu preklicati kakšne od ureditev zakona.²⁸⁵ Kasneje je
bilo predloženih še več drugih osnutkov medverskega zakona
(leta 1925, 1931 in 1940),²⁸⁶ ampak zakona, ki bi urejal zlasti

281 Petrović, *Konkordat*, str. 436.

282 Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 54.

283 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 69–75; Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 54–61; Petrović,
Konkordat, str. 436–439.

284 Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 55.

285 AJ, 372, 4. Poročilo Nikole Moscatella, 16. 7. 1924.

286 AJ, 372, 4. Predlog osnovnega zakona o verah in medverskih odnosih, 1924.

pravo o (versko mešanih) zakonskih zvezah,²⁸⁷ verski pripadnosti in vzgoji otrok iz versko mešanih zakonov ter prestopanje iz ene vere v drugo, v obdobju kraljevine niso uspeli sprejeti.²⁸⁸

Prva leta Kraljevine SHS do začetka priprav konkordata leta 1922 in prvih dveh osnutkov konkordata, ki ju je sestavila komisija, so v zunanji politiki zaznamovala predvsem pogajanja na pariški mirovni konferenci in vse ostrejši konflikti z zahodno sosedo. Po sprejeti Rapalski pogodbi in Mussolinijevem prihodu na oblast je bilo najbolj akutno reško vprašanje. Odnosi z Italijo so bili pomembni skozi celotno obdobje konkordatskih pogajanj. Vprašanje, ki si ga je treba postaviti, je namreč, ali je Italija blokirala sprejetje jugoslovanskega konkordata in na kakšne načine bi to lahko počela. Pogosto zasledimo navedbe, da je Sveti sedež zavlačeval s konkordatom, ker si ni želel poslabšati odnosov z Italijo. Prav tako bi lahko imelo italijansko podpiranje uporniških gibanj v Jugoslaviji – poleg drugih ciljev – z destabilizacijo odnosov med katoličani in pravoslavci posreden vpliv tudi na vprašanje konkordata. Nezanemarljivo pa je tudi ignoriranje fašistične politike do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini s strani Svetega sedeža.²⁸⁹ Vrh KC je bil namreč mnenja, da je treba novo ozemlje čim prej integrirati v italijansko državo, katere oblast pač ni imela posluha za težave narodnih manjšin.

Vlada je že od vsega začetka dela na jugoslovanskem konkordatu želela, da bi ta temeljil na srbskem konkordatu (1914). Temu so nasprotovali člani Komisije za preučitev konkordata,²⁹⁰ katerega ožji odbor je poglede na osnovna vprašanja posredoval ministru Ninčiču 25. oktobra 1922.²⁹¹ Zaključki ožjega odbora so bili predani vladi 21. decembra 1922, plenarna komisija (»širši« odbor) pa je predstavila zaključke 27. junija 1923. Sklepi Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata so bili

287 Glej tudi: Cvirn, *Boj*.

288 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 805–806; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 4. Predsedstvo škofovske konference o medverskem zakonu, 30. 4. 1928.

289 Prim. Mithans, *Odnosi*; Pelikan, *Vizitacije*.

290 Dolinar, *Jeglič*, str. 308.

291 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8. Osutek konkordata, 25. 10. 1922.

javnosti prvič predstavljeni v *Politiki* 2. julija 1923.²⁹² Kljub nasprotovanju določenega dela komisije je vladni predlog iz leta 1925 temeljil na konkordatu s Kraljevino Srbijo.

V okviru odnosov med Svetim sedežem in Kraljevino SHS sta posebno pozornost vzbujala dva specifično »jugoslovanska« problema: upravljanje Zavoda sv. Hieronima ter raba glagolice in stare cerkvenoslovanščine v liturgiji.²⁹³ Prvega se je poskušalo rešiti leta 1924 v sporazumu med Kraljevino SHS in Italijo, hkrati z reševanjem reškega vprašanja.²⁹⁴ Po tem sporazumu naj bi bil rektor zavoda Italijan, prorektor pa Jugoslovan. Zavod je bil namenjen »južnim Slovanom« oz. prvotno *natio Dalmatica et Sclavonica*, po razpadu Avstro-Ogrske, ki ji je pripadalo patronatsko pravo nad zavodom, pa je ostajalo vprašanje njegove uprave nerešeno. Zadeve je zapletlo še to, da je prostore v njem našlo tudi Poslaništvo Kraljevine SHS pri Svetem sedežu. V zavodu je prišlo do konflikta med vodstvom in štirimi študenti ravno v času, ko se je v Rimu nahajala tudi jugoslovanska delegacija za sklenitev konkordata. Sprti strani nista prišli do soglasja, Sveti sedež pa je ureditev hieronimske afere postavil kot »conditio sine qua non« za sklenitev konkordata. Vprašanje je ostalo odprto do leta 1928.²⁹⁵

Precejšnje nelagodje je med vladnimi pogajalci sprožil obisk jugoslovanskih škofov pri papežu tik pred pričetkom pogajanj. Ti so papežu predstavili svoja stališča glede konkordata, med katerimi je izstopalo stališče, da se vprašanje uvedbe glagolice in katoliške liturgije v stari cerkvenoslovanščini po celotni državi izloči iz konkordata, saj je to notranjecerkveno vprašanje. Na škofovskih konferencah so leta 1918 in 1919 podprli idejo

292 Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 178–180.

293 Več o glagolici in stari cerkvenoslovanščini v liturgiji glej: AJ, 372, 1. Vprašanje katoliške liturgije v stari cerkvenoslovanščini – poročilo poslanika Bakotića, 15. 1. 1919.

294 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Italijansko-jugoslovanski sporazum o Zavodu Sv. Hieronima v Rimu, 27. 1. 1924; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – Zavod Sv. Hieronima v Rimu, november 1925.

295 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – Zavod Sv. Hieronima v Rimu, november 1925; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 14. Pismo nuncija Pellegrinettija državnemu tajniku Gasparriju, 7. 11. 1925.

razširitve stare cerkvenoslovanščine v liturgiji na celo državo (kjer bi želele posamezne župnije), zaradi težavnosti pa so predlagali, da bi se namesto glagolice uporabljalo latinico.²⁹⁶ Ritig je po predstavitvi pogledov jugoslovanske KC pri papežu Benediktu XV. in državnem tajniku leta 1919 o konkordatu dobil vtis, da je Sveti sedež pripravljen dovoliti uvedbo glagolice (in njeno razširitev po celotnem ozemlju Kraljevine SHS) ter da naj bi to bilo urejeno v konkordatu. Nadškof Bauer je oktobra 1921 ostro zanimal govornice, da naj bi papež v pismu njemu ter škofoma Jegliču in Akšamoviću ponudil sprejetje stare cerkvenoslovanščine v liturgiji, a naj bi jo odklonili, meneč, da bi to lahko prebudilo gibanje za prestop v pravoslavje oz. po drugi verziji, da bi to vznemirilo katoliške vernike, da se jih hoče spreobrniti v pravoslavje. Govornice naj bi bile absolutno napačne, saj jim papež stare cerkvenoslovanščine in glagolice naj ne bi niti omenjal, sicer pa naj bi nadškof Bauer »vedno vztrajal, da se bo ta stvar uredila s sklenitvijo konkordata s Svetim sedežem.«²⁹⁷ Na prvi škofovski konferenci po menjavi papežev (24.–29. april 1922) se je formulacija o glagolici spremenila oziroma precizirala:²⁹⁸ glagolica naj bi se dovolila v župnijah, kjer bi ljudje to želeli [na tem stališču temelji tudi priloga k podpisanemu konkordatu iz leta 1935, op. G. M.]. Škof Jeglič piše: »V Dalmaciji zahtevajo verniki in razni duhovniki glagoljaštvo s tako silo, da se je zares bati prestopa v pravoslavje, ako se ne dovoli. V hrvaških pokrajinah se pa vpeljati sedaj absolutno ne more, ker je sovraštvo med Hrvati in Srbi grozno, pa bi se katoličani pobunili, ako bi se vpeljala stara cerkvenoslovanščina. Pri nas smo bolj indiferentni, vendar razen izobražencev bolj proti, kakor za.«²⁹⁹ Na »spomladanski« konferenci leta 1924 so škofoje sklenili, da ne bodo podprli postulata v konkordatskem osnutku glede uvedbe gla-

296 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Zapisnika sestankov jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925, 3. 6. 1925; NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (27.–29. 11. 1918); NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (15.–20. 7. 1919).

297 AJ, 372, 2. Pismo nadškofa Bauerja ministru ver, 2. 10. 1921.

298 Prim. Salmič, *Al di lá*, str. 203–204.

299 Otrin, Čipić Rehar, *Jegličev dnevnik*, str. 857.

golice v vseh župnijah, temveč bodo vztrajali pri prejšnji formulaciji iz leta 1922.³⁰⁰ Opozoriti je tudi treba, da je papež že leta 1921 na celotnem ozemlju Kraljevine SHS podelil pravico, da se 1) evangelije in poslanice v vseh petih mašah poje v hrvaškem, srbskem in slovenskem jeziku ter da se 2) Rimski obrednik prevede v narodni jezik z namenom deljenja svetih zakramentov v narodnem živem jeziku.³⁰¹ Sklepamo lahko, da je bilo slednje za mnoge pomembnejše kot pravica do rabe glagolice in stare cerkvenoslovanščine v liturgiji. So pa škofje vse od leta 1918 naprej podpirali natis mašne knjige v stari cerkvenoslovanščini, a zaradi lažjega branja v latinici, ne v glagolici.³⁰² Potrebno je tudi ločiti med »nasprotovanjem« glagolici – kar je škofom očitala vlada – ter zagovarjanjem rabe glagolice na željo vernikov določenih župnij, torej nasprotovanjem »obvezni« uvedbi glagolice po celotni državi, kar bi bilo dejansko težko izvedljivo, saj mnogi duhovniki niso poznali te pisave. Po drugi strani pa lahko vztrajanje jugoslovanske vlade pri uvedbi glagolice in stare cerkvenoslovanščine po celotnem ozemlju kraljevine razložimo s tem, da je v stari cerkvenoslovanščini videla kohezivni element s premoščanjem jezikovnih razlik in razdruževanja med katoličani ter hkrati »odmik« od Rima, od »latinskega obredja« ter približanje pravoslavju. Medtem je Kušej leta 1922 menil: »Ako je vlada res stavila zahtevo po uvedbi staroslovenskega obrednega jezika in se ob tej zahtevi sporazum razbije, bo upravičena domneva, da je hotela ali svoj neuspeh s slovansko gesto prikriti, ali pa da svoje naloge od prvega začetka ni razumela.«³⁰³

Prav tako se škofje z jugoslovansko vlado niso strinjali v točkah glede Zavoda sv. Hieronima – menili so, da naj bi jugoslovanski poslanik zavod predal v upravo KC – in združitve barske in beograjske nadškofije s prenosom titule *Primas Ser-*

300 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (24. 1.–5. 2. 1924).

301 NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (30. 4.–6. 5. 1921).

302 NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (27.–29. 11. 1918); NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (15.–20. 7. 1919); NŠAL, sp. V., 269., Zapisnik iz jugoslovanske škofovske konference (20.–23. 8. 1923); Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (24. 1.–5. 2. 1924).

303 *Slovenski narod*, 16. 11. 1922.

biae iz Bara v Beograd.³⁰⁴ *Osservatore Romano* je celo zapisal, da se je prvič v zgodovini zgodilo, da bi se škofje neke države neposredno vmešavali v konkordatska pogajanja.³⁰⁵ Ta izjava ni povsem točna, saj škofovska konferenca lahko deluje kot posvetovalni organ pri konkordatskih pogajanjih in je to tudi počela, res pa je bil čas, kdaj so podali svoja stališča, kočljiv.

O »tajni resoluciji«, ki naj bi bila sprejeta med obiskom škofov pri papežu, se je v javnosti veliko govorilo, čeprav ni bilo nobenega gradiva, ki bi pričalo o tem, kaj so se škofje pogovarjali na avdienci. Iz sedaj dostopnih zapisnikov sestankov škofov s papežem in državnim tajnikom pa je razvidno, da je beseda res tekla tudi o glagolici in da so jugoslovanski škofje predstavili stališča, nasprotna vladnim.³⁰⁶ Zanimivo je, da je podobne ugovore kot škofje, kar bomo podrobneje videli v nadaljevanju, na konkordatskih pogajanjih zavzela tudi vatikanska delegacija, še več, to so bila ravno tista »nepremostljiva razhajanja« obeh strani, zaradi katerih so pogajanja zastala. Po vsej verjetnosti je sicer šlo za podobne poglede, ne prevzemanje mnenja škofov. Pri tem je treba opozoriti, da se jugoslovanski diplomati pred prihodom v Rim na pogajanja s Svetim sedežem niso uskladili na nobeni točki, da so svoj predlog poslali v vpogled zelo pozno in da bi bilo pričakovati uspešen zaključek pogovorov brez kompromisov na obeh straneh naivno.

Konkordatska pogajanja naj bi se sicer nadaljevala jeseni, a je prišlo do zastoja. Nadaljevanje je ob t. i. hieronimski aferi otežil Stjepan Radić, ki je kot predstavnik najštevilčnejšega katoliškega naroda v državi in takratni prosvetni minister konkordat zavrnil, saj naj bi ga sestavljali Srbi.³⁰⁷

Jasno izraženo stališče jugoslovanskih škofov Svetemu sedežu o vladnem predlogu konkordata leta 1925 se ne sklada z

304 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Zapisnika sestankov jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925, 3. 6. 1925.

305 Glej: AJ, 372, 5. Pismo Smodlake Ninčiću, Rim, 13. 6. 1925.

306 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Zapisnika sestankov jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925, 3. 6. 1925.

307 Novak, *Magnum Crimen*, str. 234; prim. Mužić, *Katolička crkva*, str. 67–68; Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 187; Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 923.

bolj zadržanim postopanjem leta 1920, ko so škofje na konferenci sprejeli sklep, da bi bilo prezgodaj razpravljati o obliki avtonomije KC v Kraljevini SHS, preden bo sklenjen konkordat. Odločili so se, da se Svetemu sedežu kljub temu, da konkordat še ni bil sklenjen, predstavi že sestavljen načrt avtonomije KC v Jugoslaviji. Pri tem so opozarjali, da se o njem na škofovski konferenci ni razpravljalo, saj niso želeli z ničemer prejudicirati določb bodočega konkordata. Lahko pa bi informacije služile kot informacija Svetemu sedežu.³⁰⁸ Je pa v tem času prišlo že do več trenj med državo in KC v Jugoslaviji, kot na primer ob sprejemanju ustave (Kancelparagraf) in ob načrtu zakona o osnovnih šolah v letih 1924 in 1925, ter posledično do strahu katoliških škofov pred poseganjem države v notranje zadeve KC, kar so lahko opazovali pri SPC.³⁰⁹ Delovanje KC v prvi Jugoslaviji je dobro povzel Jeglič, ki izpostavlja, da obstajata dve meji suverene države: naravno pravo (družina) in cerkveno pravo (KC), v katerega področje država nima pravice razširiti svoje zakonodajne moči. »Ko država sklepa konkordat s Cerkvijo, mora spoštovati meje naravnega in cerkvenega prava, če želi sebi dobro. Katoliška cerkev ni protidržavna, ona daje državni avtoriteti posebno moč ter obvezuje vernike k poslušnosti. Če se Cerkev bojuje proti krivicam, ki jih izvaja najvišja oblast, se ne bojuje proti državi, niti proti njeni suvereniteti, ampak proti zlorabi vrhovne oblasti, nasilju in tiranstvu,« piše Jeglič.³¹⁰

V treh letih, odkar se je pričelo delo na sklenitvi konkordata, sta v to – zaviralno – posegla tudi prvaka največje slovenske in hrvaške stranke. Milan Jovanović, odpravnik poslov na jugoslovanskem poslaništvu pri Svetem sedežu, je opazil, da je bilo pri več škofih in katoliških strankah (SLS in Hrvaški pučki stranki) po svetohieronimski aferi opaziti pomanjkanje interesa, da bi se konkordat sploh sklenilo. Bolj naj bi bili zainteresirani za to, da bi dobili zagotovila, da lahko nadaljujejo s svojim, po

308 NŠAL, sp. V., 268. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference (13.–20. 4. 1920); NŠAL, sp. V., 268. Načrt statuta za autonomijo katoličke crkve u kraljestvu SHS, 1922.

309 Dolinar, *Jeglič*.

310 NŠAL, sp. V., 269. Jegličevo poročilo o sklenitvi konkordata, napisano leta 1922 ali 1923.

njegovem mnenju, v pogledu državne in narodne enotnosti niti malo upravičenim delom. Poleg tega so začele proti konkordatu protestirati tudi druge verske skupnosti, saj so menile, da bi s konkordatom KC dobila privilegirani položaj, ki njim ni bil zagotovljen z nobenim posebnim zakonom ali sporazumom. Med katoliškimi avtoritetami je imel Jovanović za posebej »problematične« nadškofa Šarića, škofa Jegliča in Slamića, tajnika nadškofa Bauerja. Jovanović je bil prepričan, da je bil v času dogovarjanj o konkordatu primeren trenutek, da bi se jih zamenjalo, saj naj bi šlo »za ljudi stare avstrijske mentalitete, ki se ne morejo sprijazniti z novim stanjem. S primernim pristopom bi se dalo doseči zahteve, zlasti, ker se tukaj [pri Svetem sedežu, op. G. M.] precej bojijo spora med Radićem in Korošcem, saj ni zagotovo, da bi Korošec iz tega boja izšel okrepljen. Zato bi radi do rednih volitev zagotovili KC vse pozicije, ki jih trenutno drži.«³¹¹ Paolo Bertoli je – sicer kasneje – ob podpisu konkordata izjavil, da je bil Korošec vedno proti konkordatu zaradi nasprotovanja politiki Svetega sedeža, ki naj bi bila fašistična in protislovanska, ter zaradi nezaupanja Srbom.³¹² Korošec naj bi zaradi političnih razmer v državi v drugi polovici 1920. let, predvsem zaradi odnosa hrvaških politikov do konkordata, pričel zagovarjati ureditev pravnega položaja Katoliške cerkve z notranjim zakonom.³¹³

Do novega vladnega predloga je od pogajanj leta 1925 preteklo kar približno šest let. Gre torej bolj za obdobje »zavlačevanja« oz. »zastojanja pogajanj«, ko je ostajalo vprašanje Zavoda sv. Hieronima in druge lastnine KC odprto³¹⁴ in ko je bila pozornost Svetega sedeža prednostno usmerjena k reševanju t. i. rimskega vprašanja. Pogajanja med Svetim sedežem in Kraljevino Italijo so se pričela poleti leta 1926 in zaključila 11. februarja 1929 s podpisom Lateranske pogodbe.³¹⁵ Zaradi slabih italijansko-

311 AJ, 69, 7, 12. Odpravnik poslova Jovanović Ninčiću, Rim, 19. 1. 1926.

312 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Bertolija Pizzardu, 25. 6. 1935.

313 Kolar, *Korošec*, str. 199; Otrin, Čipić Rehar, *Jegličev dnevnik*, str. 1037.

314 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 6. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 20. 9. 1927.

315 Coppa, *Controversial Concordats*, str. 92–95.

-jugoslovanskih odnosov naj bi se Sveti sedež izogibal pogajanjem s Kraljevino SHS, saj bi ta lahko razburila Italijo.³¹⁶

21. januarja 1929 so štirje škofje obiskali Beograd in ministrom za kulturo, prosveto, notranje zadeve ter agrarno reformo predstavili svoje zahteve, ki naj bi se upoštevale v konkordatu, za katerega so slišali, da se spet pripravlja. Izpostavili so pet točk: 1) v šolah naj bi se ohranil verski pouk, 2) nasprotovali so uvedbi civilne zakonske zveze, 3) z agrarno reformo naj se ne bi škodilo obstoju Cerkve, 4) proračun za Katoliško cerkev se ne bi smel zmanjšati ter 5) opustil naj bi se medverski zakon.³¹⁷

Drugi konflikt je v tem obdobju prekinitve pogajanja v letih 1929 in 1930 sprožil nov jugoslovanski zakon o narodnih šolah, ki je razburil tudi Sveti sedež. Jugoslovanska KC se je močno uprla zakonu in tudi dosegla nekatere popravke. Spor o šolskem vprašanju se je vlekel že nekaj let³¹⁸ in je – kot pri vsakem konkordatu – predstavljal eno prednostnih interesnih področij tako države kot KC. Kriza se je tako zaostila, da je nadškof Bauer konec leta 1929 v pismu nunciju Pellegrinettiju dejal, da naj Sveti sedež zagrozi s prekinitvijo diplomatskih stikov, če vlada ne bo pripravljena spremeniti zakona o narodnih šolah in verskih družtvih.³¹⁹ V zvezi z novim zakonom o narodnih šolah in ukinitvijo Orla je 6. januarja 1930 pri jugoslovanski vladi po več protestih škofov³²⁰ in nuncijevih »notah«³²¹ interveniral tudi Sveti sedež z

316 Loiseau, *Deux conversations*, str. 22–23; glej tudi: AJ, 372, 10. Pismo Simića zunanjemu ministrstvu, 4. 7. 1931; AJ, 372, 10. Pismo Simića Marinkoviću, 29. 8. 1931; AJ, 372, 10. Pismo Simića Marinkoviću, 18. 8. 1931.

317 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 6. 2. 1929.

318 Glej: NŠAL, sp. V., 269. Pripombe Lamberta Ehrlicha na načrt zakona o osnovnih šolah, obravnavanega v narodni skupščini 20. 10. 1923, 6. 4. 1924; NŠAL, sp. V., 269. Dopis predsedstva škofovske konference prosvetnemu ministrstvu v zvezi z načrtom zakona o osnovnih šolah, 24. 6. 1925; prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 4, 2. Pismo nuncija Gasparriju, 30. 11. 1921; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 18. 9. 1929; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 22. 6. 1929.

319 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 16. 12. 1929.

320 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 5. Pismo »verskega odseka« (oddeljenja) Ministrstva za pravosodje Kraljevine Jugoslavije, 13. 6. 1930.

321 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 5, »Nota verbale« Pellegrinettija zunanjemu ministru Kraljevine SHS, 18. 2. 1930.

aide-mémoire.³²² Nekatere od teh pripomb so bile upoštevane v popravkih zakona leta 1930 in z Zakonom o verskem pouku v narodnih, meščanskih, srednjih in učiteljskih šolah v Kraljevini Jugoslaviji (1933), druge pa v podpisnem konkordatskem predlogu.

Poročila jugoslovanskega poslaništva pri Svetem sedežu so predvsem od srede dvajsetih let dalje pogosto omenjala povezave med rimsko kurijo in italijansko vlado ter direktno in indirektno posredovanje slednje v konkordatska pogajanja z Jugoslavijo. Simić leta 1931 piše, da je, kljub temu da so skušali pogajanja obdržati tajna, za njih izvedela italijanska vlada. Pogajanja naj bi italijanska vlada v času konflikta med Vatikanom in Italijo videla kot še eno demonstracijo proti italijanski vladi.³²³ Na vprašanje, ali se Sveti sedež boji, da bi bilo ogroženo izredno zadovoljivo stanje odnosov z italijansko vlado v času sklepanja sporazuma z jugoslovansko vlado, Loiseau ne poda direktnega odgovora. Strinja se, da italijanska vlada v tisku vztraja pri napovedih o razbitju jugoslovanske enotnosti in da vodi zunanjo politiko, ki poskuša isto doseči z drugimi sredstvi.³²⁴ »V kolikor je kaj podlage v govoricah, ki krožijo na poslańštvi in kar se potihoma bere v tisku, jugoslovanski konkordat ne bo imel večjega učinka na zlom enotnosti političnih smernic, od katerih smo odstopili: na nek način bi lahko ubral pravo pot in s tem to poglavje zaključil. /.../ Na dan, ko bo sklenjen ta konkordat, se bo gotovo spraševalo: ‚Kaj si Mussolini misli o tem?‘, a to bo rečeno na nov način. Ne bo se odnehalo, dokler se ne bo italijanskemu diktatorju pripisalo, da se je poslužil svojega vpliva v prid sporazuma, kar je gotovo storil v primeru konkordata z rajhom. Sprejelo se bo vsaj možnost, da v konkordatu ni videl preveč slabega ter da ni uporabil uradnih in poluradnih sredstev, da bi ga

322 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 4, Aide-memoire Svetega sedeža naslovljen na vlado Kraljevine SHS, 6. 1. 1930.

323 AJ, 372, 10. Pismo Simića zunanjemu ministrstvu, Rim, 4. 7. 1931; AJ, 372, 10. Pismo Simića Marinkoviću, 29. 8. 1931; AJ, 372, 11. Pismo Moscatella ministrstvu za zunanje zadeve Kraljevine Jugoslavije, 30. 12. 1932.

324 Loiseau, *Deux conversations*, str. 22.

preprečil. To bi že štel kot znak popustljive politike, za katero ni dovolj reči, da mora zbrati volilne glasove Svetega sedeža: vredna je njegovega odličnega sodelovanja.«³²⁵

»Teorija« o italijanskem vplivu na konkordatska pogajanja Svetega sedeža z Jugoslavijo ni bila zgolj »jugoslovanski konstrukt«, temveč vtis širše mednarodne javnosti.³²⁶ Drži, da je bila večina kardinalov Italijanov in da nekateri med njimi tudi niso skrivali nacionalističnih teženj (npr. kardinal Vanutelli), prav tako je možno sprejeti tezo, da Sveti sedež predvsem v času zaključevanja Lateranske pogodbe ni želel razburjati Mussolinija z odprtjem pogajanj s Kraljevino SHS. V času, ko je Italija v vzhodni sosedbi videla nestabilno državo, ki nima prihodnosti, gotovo ni bila naklonjena temu, da bi se le-ta utrdila na svetovnem zemljevidu s sklenitvijo konkordata in s tem morda celo uredila ali vsaj izboljšala notranjepolitične razmere. Arhivski viri žal ne podajo natančnega odgovora o tej vlogi Italije.

K napetim italijansko-jugoslovanskim odnosom je še pripela izdaja spomenice 19. marca 1931, v kateri je nadškof Bauer po predlogu Engelberta Besednjaka³²⁷ katoličane po svetu opozoril na fašistično nasilje do Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Kmalu za tem incidentom je prišlo do spora med Pijem XI. in Mussolinijem okoli Katoliške akcije (*Non abbiamo bisogno*), kar je Svetemu sedežu najverjetneje narekovalo previdnejšo politiko do Jugoslavije po eni strani, po drugi pa je opaziti, da so se zahteve – sočasno s težavami, ki jih je imela KC do države na področju vzgoje mladine – na področju šolstva in izobraževanja povečale. O tem priča tudi za Jugoslavijo »nesprejemljiv« odgovor (promemorija) Svetega sedeža na vladni predlog konkordata iz leta 1931.

Kmalu je sledil vnovičen spor med Svetim sedežem in Beogradom – najverjetneje najostrejši, ki bi skoraj pripeljal do prekinitve diplomatskih stikov – po tem, ko so škofje 17. novembra

325 Loiseau, *Deux conversations*, str. 22–23.

326 Charles-Roux, *Huit ans*, str. 130.

327 PANG 1133, t. e. 5, a. e. 3/1. Pismo Engelberta Besednjaka Janku Kralju, 14. 7. 1934.

1932 izdali t. i. »protisokolsko poslanico« (prebrano vernikom 8. januarja 1933)³²⁸ in nekaj dni kasneje, 22. novembra 1932, še Memorandum jugoslovanskih škofov vladi.³²⁹ 23. februarja 1933 naj bi poslanik Simić iz zanesljivih virov izvedel, da je italijanska vlada vršila močan pritisk na Sveti sedež, naj ta prekine stike z Jugoslavijo,³³⁰ česar pa iz drugih virov ni mogoče potrditi. Papež je v aprilu 1933 zaradi domnevnega hudega kršenja verskih pravic katoličanov, kar naj bi poslanica evidentno potrdila, odklonil sprejem jugoslovanske delegacije predstavnikov državnega zbora, ko so prišli v Rim.³³¹

Presenetljivo sta Sveti sedež in Jugoslavija ravno v tem času obnovila pogajanja. Ta je sprva vodil poslanik Jevrem Simić, nato pa je mesto pogajalca prevzel Nikola Moscatello. Kralj se je odločil, da bodo pogajanja potekala tajno,³³² neposredno med Moscatellom in državnim tajnikom Pacelijem. Glede na ovire, ki so jih z vmešavanjem producirali jugoslovanski episkopat, (nekdanje) politične stranke, Italija, tuji in domači tisk idr., ter dejstvo, da je šlo za čas osebne diktature, je bila takšna – sicer redko prakticirana – odločitev pričakovana, nenavadno je bilo le, da se je za tajnega pogajalca izbralo precej nepoznano osebo oziroma človeka na nižjem položaju.³³³ Uspešnost pogajanj delno potrjuje tudi dejstvo, da je umik omenjenih akterjev s prizorišča pogajanj ugodno vplival na sklepanje konkordata. Boj med jugoslovansko KC in državnimi oblastmi, v katerega se je, kot že omenjeno, vpletel tudi Sveti sedež, pa je bil daleč od tega, da bi se prekinil. Govorilo se je o »Kulturkampf«,³³⁴ pozornost javnosti pa (takrat) ni bila usmerjena h konkordatu.

328 NŠAL, sp. V., 269. »Protisokolska poslanica« predsedstva škofovske konference, 17. 11. 1932; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 55. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 13. 6. 1932.

329 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 14, 18. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 22. 11. 1932.

330 Žutić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 414.

331 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 6. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 4. 1933; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 6. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 26. 4. 1933.

332 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

333 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 106.

334 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Osnutek pisma Državnega tajništva – oddelek za odnose z državami.

Tajnost pa je v naslednji fazi – pri sprejemanju konkordata – pokazala tudi svoje negativne plati, ki so se zrcalile predvsem v očitkih s strani HSS in SPC, da njiju ni nihče »vprašal za mnenje«. ³³⁵ Slednje ne drži popolnoma. Res je, da med vladnimi predstavniki, ki so sodelovali pri usklajevanju konkordatskega predloga, ni bilo Hrvatov, Moscatello in nadškof Bauer pa – sicer Hrvat – nista bila člana HSS, kar je bilo tudi sicer mišljeno z očitkom o »izključenosti Hrvatov« oz. »srbskem sporazumu«.

Srbskemu patriarhu Varnavi pa so konkordatski predlog predstavili tako kralj kot tudi ministra Jevtić in Kojić ter tik pred odhodom v Rim še pravosodni minister Auer. ³³⁶ Patriarh Varnava naj bi po pisanju takratnega metropolita ter kasneje Varnavinega naslednika Gavriila kralju »slepo zaupal«, da je konkordat dober. ³³⁷ Če je patriarh Varnava – četudi s strani KC označen za nacionalista – že sprejel konkordatski predlog in je med metropolitih prevladovalo mnenje, da si »katoliški bratje« zaslužijo konkordat (a ne kakršnegakoli!), pa je bilo prisotne precej nestrpnosti med verskima skupnostma. Časopisa patriarhije, *Glasnik* in *Vjesnik*, sta objavljala članke, v katerih se je napadalo papeža, ohridski episkop Velimirović pa je pogosto pridigal proti KC in katoliški duhovščini. ³³⁸

Zadnje – objektivno – podaljšanje pogajanj je prinesel tragični dogodek v Marseillu, ki je poleg povzročitve »zastoja« v času Uzunovićeve vlade tudi preložil podpis konkordata na naslednjo vlado. Podpisnik na strani Jugoslavije je bil v času nove vlade JRZ nekoliko »malenkostni« Ljudevit Auer kot pravosodni minister. To funkcijo naj bi po Stojadinovičevih zapisih ravnovoljo podpisal konkordata »odvzel« soustanovitelju stranke Mehmedu Spahu, ki kot musliman naj ne bi bil primeren, da bi konkordat nosil njegov podpis. ³³⁹ Takšno premierovo odloči-

335 Glej naslednji del knjige.

336 Dožić, *Memoari*, str. 96.

337 Dožić, *Memoari*, str. 96.

338 Loiseau, *Deux conversations*, str. 16; glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 58.

Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 11. 1933; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 22. 12. 1930.

339 Stojadinović, *Ni rat*, str. 481.

tev Auer v svojih spominih zavrača.³⁴⁰ Z izbiro podpisnika pa je bil kljub temu nezadovoljen nadškof Bauer, saj je bil prepričan, da je Ljudevit Auer prostozidar.³⁴¹ Te insinuacije je Stojadinović ovrgel.³⁴²

Ravnanje jugoslovanskega episkopata v odnosu do vprašanja komemoracije obletnic smrti kralja Aleksandra v letih 1935, 1936 in 1937 pa zrcali previdno politiko »lokalne«³⁴³ KC, ki se je želela izogniti vnovičnim konfliktom z državno oblastjo in potencialnim konfliktom s SPC – gotovo tudi zaradi pričakovanja ratifikacije konkordata –, a je morala za »dovoljenje«³⁴³ za počastitev smrti »svojega«³⁴³ kralja v katoliških cerkvah prositi Sveti sedež.³⁴³

Razloge, zakaj naj bi nekateri katoličani (tako duhovniki kot laiki) – poleg prostozidarjev, »antiklerikalcev«, srbskih nacionalistov in drugih »sovražnikov Katoliške cerkve« – nasprotovali sklenitvi jugoslovanskega konkordata, je podal tudi nuncij Pellegrinetti. Pri tem je izpostavil tri razloge oziroma motive: »Prvi motiv je v prepričanju mnogih, da srbska vlada ni iskrena, da je bizantinska, da preigrava Sveti sedež in išče, da bi izkoristila njej ugodne člene, tako da bi si podjarmila Cerkev, ne da bi to opazili tisti, ki so naklonjeni katoličanom. Drugi motiv je strah, da bi konkordat, četudi dober, ali raje zlasti če bo dober, okrepljen režim, ki ga smatrajo za sovražnega. Takšen režim, enkrat okrepljen z naklonjenostjo Svetega sedeža, se ne bi več menil za konkordat, ampak bi sledil svojemu programu srbizacije in postopnemu odstranjevanju tistega, kar je hrvaško, slovensko in katoliško.«³⁴⁴ Zadržke razloži še podrobneje: »Prvi ugovor izvira iz verskih čustev, drugi pa iz politične koristi.« Pellegrin-

340 Mužič, *Katolička crkva*, str. 78.

341 Stojadinović, *Ni rat*, str. 521.

342 Salmič, *Al di là*, str. 375–376.

343 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 111, 76. Pismo Bauerja Pellegrinettiju, 11. 9. 1935; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 111, 76. Pismo Bertolija Pizzardu, 11. 9. 1935; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 111, 76. Pismo Pellegrinettija o komemoraciji smrti kralja Aleksandra, 2. 10. 1937.

344 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

netti pravi, da naj bi ta skupina »opozicionistov« »fantazirala« o neodvisni Hrvaški in videla oporo pri doseganju svojega cilja v italijanski vladi; daleč za njo pa »njegovo svetost«. Cerkevno oblast naj bi imeli za sovražno in pogosto naj bi preganjali katoliške cerkvene ustanove, čeprav naj bi šlo za nekonsistentno skupino.³⁴⁵ Nuncij meni, »da se lahko in se mora odgovoriti, da konkordat, četudi ga vlada krši in se z njim preigrava, ni škoda za Cerkev *per se*, ker bo njihov pazljiv in energičen maščevalec Sveti sedež, povezan z vsemi katoličani v državi in s solidarnostjo vernikov tudi drugih nacij. Do zdaj so se verski spori razvili predvsem med škofi, vlado in Svetim sedežem in so se omejili na splošno na proteste diplomatskega in tajnega značaja. Vendar bi v primeru odprte in zlohotne kršitve konkordata s strani jugoslovanske vlade, ki ga bo slovesno podpisala, protest Svetega sedeža dobil povsem drugačno obliko, učinkovitost in notoričnost. Če bo vlada, kakor se upa, zvesto izpolnila obveznosti, ne vidim, zakaj katoličani ne bi bili hvaležni in ne bi priznali zasluge. Režim bi v tem primeru opravil dobro delo in če tega rezultata ne bi upoštevali, bi to bilo samo zaradi neupravičene politične strasti. Seveda konkordat ni nobeno ‚čudežno zelišče‘ za vsako bolezen, a to se je zgodilo, bolj ali manj, v vsaki državi, četudi nimajo takšnih posebnih razmer kot Jugoslavija.«³⁴⁶

»Tretji ugovor, ki temelji na predpostavki, da bo Jugoslavija kmalu razpadla, se mi ne zdi utemeljen. Konkordati se sklepajo s trenutno obstoječimi državami in se ne morejo nanašati na bolj ali manj problematične ocene o tem, kaj bo prinesel čas.«³⁴⁷

Sarajevski nadškof Šarić je poslal Svetemu sedežu spomenico, v kateri nasprotuje konkordatu. Po mnenju Šarića, »katerega podpora hrvaškemu separatizmu naj bi temeljila na odkriti goreči veri«, naj bi bila jugoslovanska vlada gluha za katolicizem in Hrvate, konkordat pa naj bi samo slepil mednarodno javnost, zadušil proteste hrvaških katoličanov, se vmešal v

345 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 55. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 25. 10. 1933.

346 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 55. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 25. 10. 1933.

347 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 55. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 25. 10. 1933.

življenje Cerkev in ustvaril teren, naklonjen novi zasedi proti katoliškemu in ne-srbskemu »elementu«.³⁴⁸

Zdi se, da so šli vsi akterji na »vse ali nič«, kot je dejal Pellegrinetti: »Dober konkordat koristi Cerкви in državi, slab nobenemu.«³⁴⁹

348 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 55. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 25. 10. 1933.

349 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 11. 1930.

KONKORDATSKA POGAJANJA MED KRALJEVINO JUGOSLAVIJO IN SVETIM SEDEŽEM

Med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem je bilo posredovanih več vladnih osnutkov in predlogov konkordata (leta 1922, 1923, 1925, 1931 in 1933) ter odgovori (promemorije) Svetega sedeža nanje (1931, 1933). Leta 1935 je bil vendarle pripravljen končni predlog, ki sta ga obe stranki tudi podpisali. Izpostavili bomo predlog iz leta 1925 in končni skupni predlog ter tajna pogajanja, ki so tekla med letoma 1933 in 1935.

Vir za preučevanje pogajanj med Kraljevino SHS in Svetim sedežem so za leto 1925 zapisniki sestankov med delegacijama in usklajevanj (»sednice«) jugoslovanske delegacije. Viri za preučevanje pogajanj med Moscatellom in kardinalom Paccelijem ter mons. Pizzardom (1933–1935) pa temeljijo predvsem na dokumentih iz Besednjakovega fonda iz Pokrajinskega arhiva Nova Gorica, tj. poročilih s sestankov med Moscatellom in predstavniki jugoslovanske vlade ter Besednjakovim pogovorom s kraljem Aleksandrom o konkordatu, Moscatellovih spominih³⁵⁰ in na dokumentih iz Vatikanskih arhivov, zlasti posredno iz korespondence nuncija Pellegrinettija. Za prikaz, kako so se členi konkordata spreminjali od predloga do predloga, od osnutka do osnutka, se bo več pozornosti namenilo tudi modifikacijam konkordata, ki na vsebinski ravni kažejo na spremembe

350 Veraja, *Nikola Moscatello*.

in koncesije, ki sta jih sprejeli obe strani. Podane bodo tudi konkretne informacije predlagateljev teh sprememb. To ponuja detajlni vpogled v vsebino konkordatskih predlogov.

I – Predhodno obdobje in pripravljalna pogajanja 1922–1925

Na prvi »jugoslovanski« škofovski konferenci po razpadu Avstro-Ogrske (27.–29. november 1918) so škofje pozdravili združitev vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov v eno neodvisno državo, priznali Narodno vijeće za vrhovno začasno oblast, izrazili pa so tudi, da bodo priznali tisto dokončno oblast, ki jo bo po ustavodajni skupščini določila narodna volja.³⁵¹ Že takrat so zavzeli stališče, da se odnosi KC z novo državo urejajo v dogovoru s Svetim sedežem – torej s konkordatom,³⁵² od česar tudi kasneje niso odstopili. Prva jugoslovanska vlada s Stojanom Protićem na čelu ni bila pripravljena začeti pogajanj za nov konkordat, zato je iniciativo prepustila Svetemu sedežu.

Prvi stik oz. delovanje v smeri sklenitve konkordata predstavlja odhod Svetozarja Ritiga v Rim (20. junija 1919), kjer je papežu Benediktu XV. in državnemu tajniku Pietru Gasparriju v imenu jugoslovanskih škofov izročil promemorijo.³⁵³ S tem je konkordatsko vprašanje pritegnilo širšo pozornost. Odzivi Svetega sedeža so bili dokaj obetavni, a zahtevali so, kot je sporočil Ritig, da jugoslovanska vlada naredi prvi korak.³⁵⁴

Leta 1922, potem ko je nadškof Bauer oktobra 1921 ministra ver opozoril na to, »da ni glasu o konkordatu«,³⁵⁵ je bil vladi predložen tudi »Načrt konkordata med Svetim sedežem in

351 NŠAL, sp. V, 268. Zapisnik škofovske konference v Zagrebu, 28. 11. 1918.

352 Mužič, *Katolička crkva*, str. 45; prim. Novak, *Magnum Crimen*, str. 74; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 168; NŠAL, sp. V, 268. Zapisnik seje škofovske konference v Zagrebu od 15. do 20. julija 1919; S.RR.SS., AA.EE.SS., Austria – Ungheria, 1448, 581. Konferenca jugoslovanskih škofov v Zagrebu, 27. 11. 1918.

353 NŠAL, sp. V, 268. Pro-memoria Svetemu sedežu, Msgr. Dr. Svetozar Ritig, delegat zagrebškega nadškofa pri pogajanjih Cerkve s Kraljevino SHS (Jugoslavijo), 28. 6. 1919; NŠAL, sp. V, 268. Zapisnik seje škofovske konference v Zagrebu od 15. do 20. julija 1919.

354 NŠAL, sp. V, 268. Zapisnik seje škofovske konference v Zagrebu od 15. do 20. julija 1919.

355 AJ, 372, 2. Pismo nadškofa Bauerja ministru ver, 2. 10. 1921.

Kraljevino SHS« kot »neuradni osnutek katoliških škofov«. Ta Načrt vsebuje predvsem nekoliko bolj dodelane točke konkordata med Kraljevino Srbijo in Svetim sedežem z nekaj dopolnili, vezanimi na 12. in 16. člen Ustave o ureditvi škofij tako, da se bodo ujemale z državnimi mejami, dodanih pa je še nekaj izsledkov iz verske ankete iz leta 1921.³⁵⁶

V tem času, ko je bil tri leta in pol (od 1. januarja 1921 do 27. julija 1924) v opoziciji tudi Korošec, je prišlo do razmaha nenaklonjenosti oz. trenj med katoliškim taborom in Beogradom.³⁵⁷ Takrat sta proti konkordatu odločno nastopila demokratska poslanca Gregor Žerjav in Juraj Demetrović s podporo državnemu zakonu.

Med katoliškimi delegati (štirje duhovniki in škof kot predsedujoči) ter ministrom ver je v Beogradu (16.–18. novembra 1921) celo potekala seja, na kateri se je obravnavalo vprašanje, kako urediti pravne zadeve v državi med KC in vlado v primeru, da do sklenitve konkordata ne bi prišlo. Predstavniki Katoliške cerkve so pričakovali, da bo zakon zlasti smernice in upravljanje cerkvenega premoženja urejal ločeno od cerkvene avtonomije. V duhu »jožefinizma« so bili pripravljene sprejeti, da bi se s statutom dal delen vpliv laikom bodisi z vodenjem in upravljanjem cerkvenega premoženja bodisi z vodenjem verskih šol. Nuncij je komentiral, da je bila »prisotnost redovnika res poslana od Boga.« Delegati so namreč pri členu o mešanih zakonih predlagali, da bi sinovi prevzeli vero očeta, hčere pa vero matere. A redovnik je temu ostro nasprotoval, češ da morajo vsi otroci prevzeti vero katoliškega starša. Šele po dnevu in pol borbe so člen spremenili v katoliško korist. Pri drugih členih so bili delegati zelo trdovratni, kakor na primer pri tem, da morajo imeti laiki vpliv na vodenje verskih šol, kjer je bil redovnik premagan.³⁵⁸

356 NŠAL, sp. V, 269. Načrt statuta za avtonomijo Katoliške cerkve v Kraljevini SHS, 1922; Mužić, *Katoliška crkva*, str. 54; Petrović, *Konkordat*, str. 443.

357 Novak, *Magnum Crimen*, str. 163.

358 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 9, 15. Zadeva: ugotovitve v primeru, da ne bo mogoče skleniti konkordata z Jugoslavijo, a bo treba na drugačen način poskrbeti za cerkvene zadeve na teh območjih, avtor najverjetneje nuncij Cherubini, 1922.

Državni tajnik kardinal
Pietro Gasparri
(*Ilustrirani Slovenec*,
29. 12. 1929, str. 412)

V vladi je v letih 1921 in 1922 vendarle prevladalo mišljenje, naklonjeno konkordatski rešitvi. Po Novaku naj bi bil vzrok temu prepričanje, da bodo tako izginila vsa nezadovoljstva, ki so se prenesla na narod z vrhov cerkvene uprave.³⁵⁹ Omenjeni »premik« je bil tudi posledica odloka papeža Benedikta XV. z dne 21. novembra 1921, s katerim so bili razveljavljeni vsi sporazumi Svetega sedeža z državami, ki so po vojni razpadle. Poslanik Bakotić je sicer menil, da s tem odlokom papež ni ukinil srbskega konkordata.³⁶⁰ Pašićeva vlada je namreč želela, da bi se srbski konkordat prenesel na Kraljevino SHS. To je podpiral tudi nuncij Cherubini,³⁶¹ a ga je maja 1922 zamenjal Ermenegildo Pellegrinetti. Bakotić je vztrajal, da naj se konkordat čim prej sklene, in pogosto vodil pogovore z državnim tajnikom Gasparrijem in sekretarjem Kongregacije za izredne cerkvene razmere Francescom Borgongini-Duco. Opozarjal je, da če bo vlada še dalje neaktivna, bo izgubila tudi srbski konkordat.³⁶² Obžaloval je, da ni pravočasno dobival napotkov v zvezi s sklenitvijo konkordata.³⁶³

359 Novak, *Magnum Crimen*, str. 165.

360 AJ, 372, 2. Pismo Bakotića Pašiću, 23. 11. 1921.

361 AJ, 372, 2. Telegram Pašića Bakotiću, 8. 11. 1921; AJ, 372, 2. Pismo Bakotića Ninčiću, 25. 3. 1922.

362 AJ, 372, 2. Pismo Bakotića Ninčiću, 20. 2. 1922.

363 AJ, 372, 2. Pismo Bakotića Ninčiću, 4. 6. 1922.

Vlada Kraljevine SHS je končno pričela z delom na oblikovanju konkordatskega predloga s sklicem Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata (Komisija za proučavanje pitanja o zaključenju konkordata) 7. avgusta 1922.³⁶⁴

Prvi odbor Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata med Kraljevino SHS in Svetim sedežem so sestavljali Ljubomir Jovanović, Marko Djuričić, ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič, đakovski škof Anton Akšamović, Grga Angjelinović, Milan Pečanac, poslanec jugoslovanskega kluba Josip Hohnjec, Djoka Nestorović, Stjepan Korenić, Mihajlo Lanović, Jakov Čuka in Antun Anić. Pozneje so ta odbor še razširili in imenovali za njegove člane še zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja, barskega nadškofa Franja Uccelinija, Petara Grabića, Jozu Markušića, Vladimirja Nikolića, Tugomirja Alaupovića, Ljubo Nešića in Otokarja Ribařja.³⁶⁵ Ožji odbor v sestavi Ljubomira Jovanovića, Mihajla Lanovića, Jakova Čuke in Vladimirja Nikolića je podal svoje mnenje v »Zaključkih ožjega kroga komisije« 21. oktobra 1922.³⁶⁶ Člani širšega odbora Komisije so bili kar štirje škofje, med petimi člani ožjega odbora pa je bil tudi škof Jeglič.³⁶⁷

Lanović je 25. oktobra 1922 v poročilu ožjega odbora (Izveštaj dr. Mihajla Lanovića, izvestioca komisije za proučavanje pitanja o zaključenju konkordata sa Vatikanom, o radu i zaključcima užeg odbora), ki velja za prvi osnutek konkordata,³⁶⁸ izpostavil, da je komisija, kljub temu da želi zunanje ministrstvo za izhodišče upoštevati srbski konkordat, sklenila, da oblikuje osnove za nov konkordatski predlog. »Našemu narodu in naši državi svetovati, da na pogajanjih s Svetim sedežem izhaja iz

364 Otrin, Čipić Rehar, *Jeglićev dnevnik*, str. 862.

365 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 185.

366 Glej: NŠAL, sp. V, 269. Zapisnik ožjega odbora Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata; Beograd, 21. 10. 1922; NŠAL, sp. V, 269. Poročilo dr. Mihajla Lanovića, poročevalca Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata s Svetim sedežem, o delu in sklepih ožjega odbora.

367 NŠAL, sp. V, 269. Zapisnik ožjega odbora Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata; Beograd, 21. 10. 1922; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 176.

368 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8. Osnutek konkordata, 25. 10. 1922; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8. Poročilo Pellegrinettija Gasparriju, 28. 11. 1922

stališč srbskega konkordata, pomeni vzeti nam iz rok mitraljez in nas z bezgovimi puščicami poslati pred topovske krogle vatikanske diplomacije.«³⁶⁹ Lanović je dejal, da je zakonik kanonskega prava meja »naših« zahtev, vidovdanska ustava pa mejnik »našega« popuščanja. V pogovorih s predstavniki Svetega sedeža naj bi poudarili, da jugoslovanski zakoni KC zagotavljajo popolnoma enakopraven položaj z ostalimi veroizpovedmi. Člani tega odbora, ki naj bi dal osnove za določitev odnosov med državo in KC, v več vprašanih niso bili enotnega mnenja, nekatera pa so tudi pustili odprta. Nujno se jim je zdelo doseči, da bi se meje škofij pokrivale z državnimi mejami. Strinjali so se, da naj KC pred državo zastopa škofovska konferenca. Glede imenovanja škofov so sklenili, da se za državo, po vzoru avstrijskega cesarja, zahteva »pravica prezentacije«, tj. da ima kralj pravico predlagati škofove, nadškofove, apostolske administratorje in pomožne škofove. Sprejeto je bilo tudi, da se daje KC pravno sposobnost avtonomno upravljati s svojim premoženjem, pri čemer pa bi upravljanje z verskimi skladi ostalo v domeni države. Nove redove bi bilo mogoče odpirati samo z dovoljenjem vlade. Nesoglasja med člani odbora so se pojavila predvsem pri urejanju določil glede državnega nadzora nad vzgojo in izobraževanjem mladine, vključno z verskim poukom, učnim programom bogoslovnih semenišč in imenovanjem profesorjev na teoloških fakultetah. Sklenili so, da se država nima pravice vmešavati v notranje cerkvene zadeve, lahko pa škofom nudi administrativno pomoč pri izpolnjevanju odlokov in sodnih izrekov, ki so v skladu z državnimi zakoni.³⁷⁰

Nuncij Pellegrinetti je delo komisije komentiral že 22. novembra 1922. Bil je mnenja, da prvemu osnutku niti ni potrebno nameniti podrobne analize. Nekateri deli naj bi bili dobri ali

369 NŠAL, sp. V, 269. Poročilo dr. Mihajla Lanovića, poročevalca Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata s Svetim sedežem, o delu in sklepih ožjega odbora.

370 Dolinar, *Jeglič*, str. 208–209; NŠAL, sp. V, 269. Zapisnik ožjega odbora Komisije za preučevanje vprašanja o sklenitvi konkordata; Beograd, 21. 10. 1922; NŠAL, sp. V, 269. Poročilo dr. Mihajla Lanovića, poročevalca Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata s Svetim sedežem, o delu in sklepih ožjega odbora.

sprejemljivi (priznanje statusa pravne osebe Cerkvi, ohranjanje in povečanje škofij, obveza države, da vzdržuje in subvencionira duhovne ustanove), vseboval pa naj bi tudi nekatere stroge omejitve (glede verskih šol, aktivnosti verskih redov, svobode nameščanja in administracije), medtem ko so bile po Pellegrinettijevem opazanju določene zadeve obravnavane le delno (posredno je priznana vzhodna unijatska cerkev) ali sploh izpuščene (prozelitizem, diplomatske vezi).³⁷¹

Delo odbora je bilo javno napadeno s katoliške strani – v katoliškem tisku ter s Koroščevo interpelacijo v narodni skupščini na delo komisije (25. junija 1923). Pri tem se je izpostavljalo zlasti troje: da odbor sestavljajo pravoslavni Srbi in katoličani »protikatoliških nazorov«, kot nesprejemljiva so videli tako vztrajanje na stari cerkvenoslovanski liturgiji (glagolici) v katoliških cerkvah kakor tudi predlog o vlogi beograjske vlade pri imenovanju škofov in nadškofov.³⁷² Velika razhajanja so bila pri vprašanju sklepanja zakonskih zvez, zato so se odločili te odredbe kar izločiti iz vladnega osnutka.³⁷³ Odziv na ta predlog je bila tudi že omenjena verska anketa v *Novi Evropi*. Z delom komisije ni bila zadovoljna niti vlada. Dolinar meni, da je vlado motil že skupen nastop katoliških in pravoslavnih škofov zlasti glede vprašanja agrarne reforme in da je pobuda za povzročitev razdora med KC in SPC najverjetneje prišla s strani vlade,³⁷⁴ jasnih dokazov za to pa v pregledanih arhivskih virih ni.

Širši odbor komisije je pri pripravi svojega načrta izhajal iz dveh dokumentov – zaključkov ožjega odbora komisije in Lanovičevega poročila (t. i. prvega konkordatskega osnutka). Novi osnutek je bil sestavljen iz 25 členov. Ključni so člani o

371 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 9, 12. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 28. 11. 1922. Prim. ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 8. Osnutek konkordata, 25. 10. 1922; NŠAL, sp. V, 269. Poročilo dr. Mihajla Lanovića, poročevalca Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata s Svetim sedežem, o delu in sklepkih ožjega odbora. Več glej: Salmić, *Al di lá*, str. 149–158.

372 Mužić, *Katolička crkva*, str. 55; Novak, *Magnum Crimen*, str. 167; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 179.

373 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 922.

374 Dolinar, *Jeglić*, str. 312.

imenovanju škofov, kjer je komisija predlagala, da vlada obdrži le pravico do uveljavljanja zadržka politične ali civilne narave do s strani Svetega sedeža predlaganega kandidata. Kar se tiče upravljanja cerkvene lastnine, se priznava KC in njenim institucijam status pravne osebe s svobodno pravico do nakupa, posedovanja in razporejanja lastnine v skladu z državnimi zakoni. To je pomenilo tudi pravico do državnega nadzora, pri verskih skladih pa tudi priznavanje prvotnih zahtev do Katoliške cerkve, vključno s pravico do državnega upravljanja skladov. Verouk naj bi bil v vseh državnih šolah podvržen nadzoru pristojnih škofov. A komisija je predvidevala maksimalno omejitev delovanja verskih šol, s čemer se škofje niso strinjali. Za zakonske zveze med katoličani in mešane zakone, sklenjene pred katoliškim duhovnikom, naj bi veljali predpisi KC pod pristojnostjo cerkvenih sodišč, razen v primerih zgolj civilnih porok. Glede glagolice in stare cerkvenoslovanščine v liturgiji ni bilo sprememb v primerjavi s prejšnjim osnutkom, še vedno so zagovarjali njuno rabo v katoliških župnijah, kjer večina govori slovanski jezik. V skrajšani obliki je zaključke širšega odbora komisije objavil Mihajlo Lanović v *Politiki* 2. julija 1923.³⁷⁵

Javnost se je tudi na ta konkordatski osnutek odzvala negativno, kritike so odzvanjale iz katoliških časopisov, čez delo komisije pa so nergali tudi nekateri pravoslavni krogi.³⁷⁶ Medtem pa je nuncij Pellegrinetti novi osnutek konkordata ocenil za boljšega od prejšnjega, predvsem ker ni bilo dodanega nič v škodo katoličanov in so bili vsi sprejeti popravki v skladu z željami KC.³⁷⁷ Z rezultatom komisije pa očitno ni bila zadovoljna niti vlada, zato pri nadaljnjih konkordatskih pogajanjih sklepov komisije niso uporabljali.³⁷⁸

375 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8; Salmič, *Al di lá*, str. 159–165.

376 Novak, *Magnum Crimen*, str. 167; Žutić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 181.

377 Prim. Salmič, *Al di lá*, str. 164.

378 Dolinar, *Jeglić*, str. 308; Salmič, *Al di lá*, str. 165.

II – Konkordatska pogajanja leta 1925

Julija 1923 je v Pašičevo vladu kot minister ver vstopil Vojislav Janjić, ki mu je bilo rečeno, da naj najprej pripravi medverski zakon in nato na podlagi tega zakona sklene še zakone s posameznimi priznanimi veroizpovedmi. Lanovićev osnutek sporazuma, ki ni bil prepis zaključkov ne ožjega ne širšega odbora Komisije, je minister Ninčić poslal Ribarju, da ga preuči, ta pa ga je dostavil Radu Kušejju, ki je podal pripombe.³⁷⁹ Nato so na seji na ministrstvu ver te pripombe prediskutirali Janjić, Lanović, Čuka in bivši poslanik Bakotić.³⁸⁰

Jugoslovanska vlada je, raje kot da bi pri sestavi predloga za pogajanja leta 1925 sprejela sklepe širšega odbora komisije, prisluhnila osebnim predlogom Mihajla Lanovića. Prav tako ni uslišala želje Svetega sedeža, da pošlje svoj predlog konkordata pred prihodom delegacije na pogajanja, da bi ga lahko prešudirali. Cilj novega konkordatskega predloga, ki se ga je skrbno hranilo v tajnosti, naj bi bil bolje zavarovati državne interese, kot sta to storila osnutka komisije, z izhodiščem na vsebini srbskega konkordata (1914) in s primerno pogajalsko skupino.³⁸¹

Začetek pogajanj za konkordat s Svetim sedežem pa se je po številnih razgovorih jugoslovanskega poslanika pri Svetem sedežu Josipa Smodlake (Bakotića je zamenjal oktobra 1923) s predstavniki v Rimu in Beogradu ter napeti politični situaciji zavlekel v leto 1925.³⁸²

Jugoslovanski poslanik pri Svetem sedežu Josip Smodlaka je v marcu 1925 opravil razgovore o novem predlogu konkordata z ministri Pašićem, Ninčićem, Pribičevićem, Trifunovićem

379 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 3. Zapisnik Ožjega odbora jugoslovanske škofovske konference iz Zagreba, od 20. 1. do 5. 3. 1924; NŠAL, sp. V, 269. Poročilo dr. Mihajla Lanovića, poročevalca Komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata s Svetim sedežem, o delu in sklepih ožjega odbora.

380 Mužić, *Katolička crkva*, str. 61.

381 Salmič, *Al di lá*, str. 169, 180.

382 AJ, 372, 3. Pismo Smodlake Ministrstvu za zunanje zadeve, 18. 10. 1923; AJ, 372, 3. Pismo Smodlake Ninčiću, 5. 12. 1923; AJ, 372, 4. Pismo Smodlake Vojislavu Janjiću, ministru ver, 1. 2. 1924; AJ, 372, 4. Pismo Smodlake Marinkoviću, 5. 11. 1924; AJ, 372, 4. Pismo Smodlake Marinkoviću, 27. 11. 1924; AJ, 372, 5. Pismo Smodlake Ninčiću, 23. 3. 1925.

in drugimi. Njihove poglede je nato predstavil v Rimu.³⁸³ Oblikovana je bila delegacija za vodenje pogajanj za sklepanje konkordata v sestavi: Vojislav Janjić in Josip Smodlaka kot polnopravna člana ter eksperta Mihajlo Lanović in Nikola Moscatello.³⁸⁴ Ti člani delegacije so bili prisotni na sejah delegacije v Zavodu sv. Hieronima, medtem ko sta na sestankih s predstavnikoma Svetega sedeža pogajanja vodila Janjić in Smodlaka, na zadnjem, sedmem sestanku pa je Smodlako zamenjal Lanović. Vsi so bili duhovniki in vladni zaupniki, od katerih se je pričakovalo, da bodo na najboljši način zagovarjali državne interese. Na čelu delegacije Svetega sedeža pa je bil Francesco Borgongini-Duca s svojim tajnikom Alfredom Ottavianijem.³⁸⁵

Delegacija je v Rim prispela 19. maja 1925, pogajanja s Svetim sedežem pa so se pričela 11. junija 1925. V tem času se je zvrstilo deset sej jugoslovanske delegacije, na katerih so pregledali in sprejeli nekaj manjših dopolnil ter sprememb vladnega konkordatskega predloga, potrjenega na ministrskem sestanku marca 1925,³⁸⁶ ter prediskutirali zahteve Svetega sedeža. Pet sej je potekalo pred začetkom pogajanj, ki so bila sestavljena iz sedmih sestankov,³⁸⁷ šesta in sedma seja sta potekali med pogajanjem, preostale tri pa po sedmem (zadnjem) sestanku med jugoslovansko delegacijo in pogajalcema Svetega sedeža.

V času pogajanj (junija 1925) so v Rim prišli tudi jugoslovanski škofje ter svoje zahteve v zvezi s konkordatom predstavili tudi državnemu tajniku Gasparriju in Borgongini-Duci. Organizirali so dva sestanka, ki jima je predsedoval nuncij Pellegrini-

383 Mužić, *Katolička crkva*, str. 62; Za tekst predloga konkordata iz leta 1925 glej: S.RR. SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Konkordat z Jugoslavijo. Vladni predlog; prim. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 191-195.

384 AJ, 372, 5. Zapisniki sej jugoslovanske delegacije (27. 5., 28. 5., 29. 5., 30. 5., 1. 6., 15. 6., 16. 6., 28. 6., 29. 6., 30. 6. 1925) in zapisniki sestankov med delegacijama Kraljevine SHS in Svetega sedeža (11. 6., 12. 6., 13. 6., 17. 6., 19. 6., 23. 6., 26. 6. 1925).

385 AJ, 372, 5. Zapisniki sestankov med delegacijama Kraljevine SHS in Svetega sedeža.

386 AJ, 372, 5. Vladni predlog konkordata iz marca 1925; AJ, 372, 5. Zapisniki sej jugoslovanske delegacije (27. 5., 28. 5., 29. 5., 30. 5., 1. 6., 15. 6., 16. 6., 28. 6., 29. 6., 30. 6. 1925).

387 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Konkordat s Kraljevino SHS: sestanki, Rim, 11. 6., 12. 6., 13. 6., 17. 6., 19. 6., 23. 6., 26. 6. 1925; AJ, 372, 5. Zapisniki sestankov med delegacijama Kraljevine SHS in Svetega sedeža (11. 6., 12. 6., 13. 6., 17. 6., 19. 6., 23. 6., 26. 6. 1925).

netti (2. in 3. junija 1925), na obeh pa so razpravljali o vladnem predlogu konkordata³⁸⁸ in naj bi sprejeli tudi »tajno resolucijo« o glagolici.³⁸⁹ V razpravah so škofje podali svoje mnenje o posameznih členih osnutka konkordata. Pri tem so zaprosili Sveti sedež za podporo pri natanko tistih točkah, ki so bile kasneje najbolj sporne na pogajanjih med jugoslovansko in vatikansko delegacijo. Želeli so namreč, da se iz konkordatskega predloga izloči vprašanje glagolice in stare cerkvenoslovanščine, saj so to dojemali kot notranjecerkveno zadevo, da jugoslovanski poslanik pri Svetemu sedežu preda Zavod sv. Hieronima v upravo KC in se z odposlanci iz zavoda izseli, da bi bile KC vrnjene cerkve, zavodi in šolske zgradbe, ki pripadajo cerkvenim ustanovam, a so ji bile odvzete po razpadu Avstro-Ogrske, da se Cerkvi vrnejo ali odplačajo zemljišča, ki so ji bila z agrarno reformo odvzeta, ter da barska in beograjska nadškofija ostaneta ločeni.³⁹⁰ Prvič se je tudi zgodilo, da je lahko episkopat nekega naroda, ki se je pripravljal za dokončen sporazum s Svetim sedežem – le nekaj več kot teden dni pred pričetkom uradnih pogajanj –, podal svoja stališča o problemih, ki so ga najbolj zanimali.³⁹¹

Res je že na prvem sestanku delegacij za sklenitev konkordata Borgongini-Duca posredoval prošnjo jugoslovanskih škofov, da se konkordata ne podpiše, dokler se ne izpolnijo zahteve v zvezi z Zavodom sv. Hieronima ter lastnino KC, ki ji je bila odvzeta po razpadu Avstro-Ogrske in z agrarno reformo.³⁹²

Na pogajanjih leta 1925 je bilo med najpomembnejšimi vprašanji nastavljanje škofov (4. člen [1925], 3. člen [1935]). Po

388 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Zapisnika sestankov jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925, 3. 6. 1925.

389 AJ, 372, 7. Poročilo poslanika v Vatikanu J. Simića, poslanega V. Marinkoviću, 20. 4. 1927; prim. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 197; Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 923.

390 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Zapisnik sestanka jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925 (avtor zapisnika Girolamo Maria Mileta, šibeniški škof); prim. Valente, *Santa Sede*, str. 226.

391 AJ, 372, 5. J. Smoldaka M. Ninčiću, 13. 6. 1925. – *Corriere diplomatico e consolare*, 10. 6. 1925.

392 AJ, 372, 5. Zapisnik sestanka med delegacijama Kraljevine SHS in Svetega sedeža, Rim, 11. 6. 1925; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 16. Zapisnika sestankov jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925, 3. 6. 1925. Prim. Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 923.

takratnem osnutku bi škofe in nadškofe imenoval Sveti sedež na predlog škofa iz dotične škofije. To za pogajalca Svetega sedeža pričakovano ni bilo sprejemljivo. Podoben epilog je dočakal 18. člen [1925], ki ni predvidel kazenskopravne zaščite duhovnikov, temveč je dajal državi pristojnosti, da zahteva zamenjavo duhovnika, osumljenega kaznivih dejanj. Jugoslovanski delegati so vztrajali pri svojem predlogu in nikakor niso hoteli sprejeti možnosti, da bi bile za takšne postopke imenovane mešane komisije (predstavnikov države in Svetega sedeža), še manj pa, da bi razsojal nuncij. Sveti sedež nikakor ni mogel pristati na kakršnokoli omejevanje delovanja verskih redov, a delegati so vztrajali pri prvotnem (vladnem) predlogu. Sporazumeli se niso niti pri določilu o združenju barske in beograjske nadškofije (2. člen), pri členu o nadzoru nad lastnino KC (5. člen) ter pri ureditvi mešanih zakonskih zvez (12. člen). Eno izmed dominantnih – in razhajajočih – vprašanj pogajanj leta 1925 je bila vsekakor uvedba glagolice in stare cerkvenoslovanščine po celotnem ozemlju Jugoslavije (Priloga 1), zlasti zaradi negativnega stališča, ki ga je do tega vprašanja zavzel jugoslovanski katoliški episkopat. Med novimi zahtevami, ki jih je predstavil Sveti sedež 17. junija 1925, so bile tudi tri za kasnejšo razpravo ključne točke: javno priznanje šol vseh vrst in stopenj (28. člen [1935]), določba, da v šolah z večinsko katoliškimi učenci poučujejo učitelji katoličani (27. člen [1935]), in pravica do osnovanja mladinskih organizacij (Katoliške akcije idr.) (33. člen [1935]). Pri členu o (verskih) šolah in o ustrezajoči verski pripadnosti učiteljev leta 1925 ni prišlo do sporazuma. Pravico osnovanja in upravljanja mladinskih organizacij pa so sprejeli pod pogojem, da se te ne bodo zlorabile v politične namene.³⁹³

Že v oktobru leta 1925 naj bi škofje v tej zvezi znova poskušali posredovati pri državnem tajniku, a jim je kardinal Gasparri dejal, da vprašanje glagolice pušča za konkordatska

393 AJ, 372, 5. Zapisniki sej jugoslovanske delegacije (27. 5., 28. 5., 29. 5., 30. 5., 1. 6., 15. 6., 16. 6., 28. 6., 29. 6., 30. 6. 1925) in zapisniki sestankov med delegacijama Kraljevine SHS in Svetega sedeža (11. 6., 12. 6., 13. 6., 17. 6., 19. 6., 23. 6., 26. 6. 1925).

pogajanja z vlado SHS.³⁹⁴ Tudi sicer je vprašanje razširitve istega liturgičnega jezika na celotno območje kraljevine vsa leta sklepanj konkordata zbudalo precej kritik in nesoglasij med različnimi stranmi.

Na pogajanjih je bil dosežen sporazum pri večini točk in tako gotovo storjen korak naprej.³⁹⁵ Odrprtih je ostajalo osem točk od 22 členov in treh prilog jugoslovanskega predloga konkordata ter devetih novih predlogov Svetega sedeža. Po drugi strani pa je predvsem vladna stran doživela »hladni tuš«. Že samo njihovo izhodišče, da se srbski konkordat razširi na celotno ozemlje Kraljevine SHS, je bilo s strani vatikanske diplomacije absolutno zavrnjeno. Kljub temu da je bil Nikola Moscatello med vladnimi pogajalci, je menil, da je »iluzija Beograda« in njegova »neodpustljiva naivnost«, da bi bilo takšno stališče sprejeto.³⁹⁶ Zdi se, da je prišla jugoslovanska delegacija na pogajanja nepripravljena na sklepanje večjih kompromisov in ni imela primerne odgovora na predloge Svetega sedeža. Kot opozarja Igor Salmič, je bolj kot za pogajanja šlo za izmenjavo stališč. Glavni razlog za neuspešna pogajanja bi naj bilo dejstvo, da jugoslovanska stran Svetemu sedežu ni predhodno poslala svojega predloga, saj bi bila potrebna predhodna usklajevanja o nekaterih temah. To je storila šele 1. junija 1925. Nepremostljivih razlik v pogledih zlasti na vprašanja imenovanja škofov, cerkvene lastnine in verskih redov tako v Rimu ni bilo moč zglediti.³⁹⁷

III – Zastoj pogajanj 1925–1930

V jeseni 1925 se je jugoslovanska vlada pripravljala na noven odhod delegacije v Rim, da bi nadaljevala in zaključila s konkordatskimi pogajaji. Minister Ninčić je konec oktobra zbral Pavleta Radića, Trifunovića, Smodlako, Jovanovića, Lano-

394 AJ, 334. Pismo Jovanovića Ministrstvu za zunanje zadeve, 27. 10. 1925.

395 AJ, 372, 5. Zapisnik 8., 9. in 10. seje jugoslovanske delegacije (28. 6., 29. 6., 30. 6. 1925).

396 Kljajić, *Nikola Moscatello*, str. 166.

397 Salmič, *Oriente e Occidente*, str. 454.

vića, Čuko in Anića, da bi preučili protipredloge s strani Svetega sedeža in oblikovali končne sklepe. Na seje te komisije niso povabili škofov. Glagolica je ostajala pogoj, od katerega vlada nika-
kor ne bi odstopila. Po mnenju nunciija Pellegrinettija pa obeti z ozirom na rezultate dela komisije in pomisleke »radićevcev« niso bili dobri.³⁹⁸

Pogajanja se res niso nadaljevala, in sicer iz več razlogov: zaradi nasprotovanja Stjepana Radića in drugih notranjepolitičnih trenj, vprašanja liturgičnega jezika in cerkvene lastnine, odvzete z agrarno reformo, predvsem pa zaradi spora vlade s katoliškimi škofi glede Zavoda sv. Hieronima, ki je kasneje pre-
rasel v konflikt s Svetim sedežem.

Po neuspeh pogajanjih je Lanović predlagal, da bodoča pogajanja vodi en delegat kraljevske vlade z apostolskim nunci-
jem v Beogradu.³⁹⁹ Njegov predlog je bil v prvi točki upoštevan, nuncij Pellegrinetti pa je pri sklepanju konkordata seveda ostal
zgolj v funkciji »svetovalca«, pa še to brez vednosti jugoslovan-
ske strani.

Sledila je skoraj petletna prekinitev pogajanj, četudi je vprašanje konkordata ves čas ostajalo odprto, le preloženo »ad
calendas graecas«, potreba po ureditvi odnosov med KC in dr-
žavo v Kraljevini SHS pa je postajala vse večja.⁴⁰⁰

Proti konkordatu je odločno nastopil tudi Stjepan Radić, takratni prosvetni minister. Menil je namreč, da je konkordat
preveč klerikalen in da Hrvati nikdar ne bodo sprejeli takšnega konkordata. V članku za *Politiko* je med drugim dejal, »da bi
bilo potrebno ustanoviti hrvaško cerkev, neodvisno od Rima, narodno cerkev, ki bi se s časom stopila s pravoslavno«. ⁴⁰¹ Vlada
naj bi po Radićevem mnenju sklenila, da se stvar preloži, ker predstavnik Hrvatov, ki naj bi jih to vprašanje najbolj zadevalo,

398 Salmič, *Al di là*, str. 230–234, 238–239.

399 Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 218.

400 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 18. 1. 1929.

401 *Politika*, 18. 7. 1925. Podobno razmišljanje o hrvaški nacionalni cerkvi zasledimo tudi pri
Nikolaju Velimiroviću (Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 163).

ne pristaja, da bi bil konkordat v takšni obliki sprejet.⁴⁰² Manjšo vlogo Radiću pripisuje Mužić, ki razlog za Radićev nasprotujoč odnos do konkordata vidi predvsem v tem, da je ta menil, da bi ga morali formulirati Hrvati. Še več, Mužić celo dokazuje, da vladi ni bilo v interesu, da bi sklenila konkordat. Takratni predsednik vlade Nikola Pašić naj bi izkoristil Radićev nastop proti konkordatu, da je krivdo lahko prevalil na Hrvate.⁴⁰³ Z osnutkom iz leta 1925 naj bi celo »želeli omogočiti oblikovanje srbske Katoliške cerkve okoli srbskega primasa iz beograjsko-barske nadškofije, ki bi ji bile podrejene kotorska, mostarska in po možnosti še dubrovniška škofija«. ⁴⁰⁴ Žutić pa v zvezi s tem cinično sprašuje Mužića, ali ta ne vidi »morebitni dobrobit takšne rešitve za KC, saj bi takšna Cerkev lahko vršila med pravoslavci vzhodno prozelitsko misijonarstvo«. ⁴⁰⁵ Medtem pa Matković odpira drugačen pogled. Pavle in Stjepan Radić naj bi bila povabljeni k delu komisije. Prav Hrvati naj bi, bolj kot Srbi, odigrali ključno vlogo pri zastoju pogajanj. Razloga za Radićevo nasprotovanje konkordatu naj bi bila njegov antiklerikalizem in strah, da bi s konkordatom Katoliška cerkev povečala svoj vpliv v hrvaški politiki. S konkordatom bi se izboljšali odnosi med škofovsko konferenco in Beogradom, kar bi bilo v škodo Radićevemu političnemu programu. Prav tako naj bi bil Radić prepričan, da bi s sklenitvijo konkordata država izgubila svojo suverenost, Hrvatom pa bi se nataknilo »lisice«. Iz tega naj bi tudi izhajala njegova ideja o hrvaški Katoliški cerkvi. ⁴⁰⁶ Konkordat pa je postal tudi predmet taktiziranja med Pašićem in Radićem. ⁴⁰⁷ Slabo mnenje o Radiću je imel tudi nuncij, v njem je celo videl eno največjih ovir konkordatu. ⁴⁰⁸

Matkovićevo razmišljanje je precej prepričljivo, vprašanje pa je, ali drži, da je bil vpliv Hrvatov na zastoj pogajanj tako

402 Novak, *Magnum Crimen*, str. 234; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 208.

403 Mužić, *Katolička crkva*, str. 62–69.

404 Mužić, *Katolička crkva*, str. 64–65.

405 Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 218–219.

406 Salmič, *Al di là*, str. 234–237; Matković, *Stjepan Radić*, str. 295–298.

407 Kljajić, *Nikola Moscatello*, str. 167.

408 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 15. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 3. 9. 1927.

velik. Radić je gotovo prispeval k zapletu, ki je pripeljal do prekinitve razgovorov, a lahko se le spekulira, kaj bi bilo, če bi HSS v tistih razmerah podpirala sklenitev konkordata in njegovo vsebino. Za zastoj konkordatskih pogajanj po neuspehu junija 1925 so bili bolj pomembni svetohieronimsko vprašanje in druga razhajanja okoli cerkvene lastnine ter kasneje spor okoli novih šolskih zakonov.

Izstopalo je nerazrešeno vprašanje uprave Zavoda sv. Hieronima, ki je med letoma 1925 in 1928 predstavljalo glavno točko diplomatskih pogovorov med Svetim sedežem in Kraljevino SHS. Sveti sedež je ureditev hieronimske afere postavil tudi kot »conditio sine qua non« za sklenitev konkordata. Spori okoli upravljanja Zavoda sv. Hieronima so se sicer vlekli že od nastanka kraljevine. Po sporazumu iz leta 1924 naj bi bil rektor zavoda Italijan, prorektor pa Jugoslovan. Zavod, v katerem je imelo svoje prostore tudi jugoslovansko poslaništvo pri Svetem sedežu, je bil namenjen »južnim Slovanom« habsburške monarhije in – odvisno od interpretacij – tudi italijanskim Dalmatincem.⁴⁰⁹ Poslanik Bakotić je bil recimo leta 1919 mnenja, da bi se o vprašanju, ali imajo do zavoda pravico tudi katoličani iz Srbije, Makedonije in »Stare Srbije« ter Slovenci, lahko razpravljalo, a bi bilo glede na situacijo najbolje, da se vsem državljanom Kraljevine SHS podelijo enake pravice do zavoda. Na podlagi zgoraj omenjenega mnenja pa naj bi bilo povsem jasno, da Dalmatinci italijanske narodnosti nimajo pravic do zavoda.⁴¹⁰

V zavodu je prišlo do konflikta med vodstvom in štirimi študenti ravno v času konkordatskih pogajanj. »Izgnani« študentje so te težave predstavili zagrebškemu nadškofu in đakovskemu škofu. Štirje škofje – Bauer, Šarić, Akšamović in Bonefačić – so v tej zvezi obiskali papeža ter zahtevali, da rektor študente spet

409 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Italijansko-jugoslovanski sporazum glede Zavoda sv. Hieronima v Rimu, 27. 1. 1924; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve; Jugoslavija: Zavod sv. Hieronima v Rimu, november 1925; AJ, 372, 1. Vprašanje svetohieronimskega zavoda v Rimu – poročilo poslanika Bakotića, 26. 1. 1919.

410 AJ, 372, 1. Vprašanje svetohieronimskega zavoda v Rimu – poročilo poslanika Bakotića, 26. 1. 1919.

Dogovor o upravljanju Zavoda sv. Hieronima: v sredini je kardinal Cerretti, levo od njega stoji rektor msgr. dr. Madjerec in desno dr. Bačić, na levi sedijo dr. Moscatello, M. Jovanović in D. Dragutinović, msgr. Caccia in zavodovi uradniki, v ozadju pa stojijo gojenci.

(*Ilustrirani Slovenec*, 11. 1. 1931, str. 15)

sprejme v zavod. Ker rektor tega ni želel storiti, je kardinal Vanutelli rektorja Biasiottija ter prorektorja Butkovića odpoklical, za novega rektorja pa je bil nameščen Nardone. Zamenjavi je ostro nasprotovalo poslaništvo s poslanikom Smodlako na čelu, saj naj bi bil novi rektor italijanski nacionalist. Prav tako pa ne gre spregledati, da je rektor Biasiotti podpiral pobudo, da poslaništvo ostane v prostorih zavoda, medtem ko so jugoslovanski škofje temu nasprotovali. Pravic do zavoda med drugimi po njihovem mnenju naj ne bi imeli Srbi, še manj pa civilna oblast. Posledično je Smodlaka postal nezaželena oseba v Vatikanu in jugoslovanska vlada ga je zamenjala z Jevremom Simićem.⁴¹¹ Kot Smodlaka pred njim je poslanik Simić posredoval zahteve v prid pravici jugoslovanske vlade do možnosti ugovora pri imenovanju jugoslovanskih državljanov na funkcije zavoda pred posvetovanjem s cerkvenimi oblastmi. Čeprav si je državni tajnik Gasparri skupaj z jugoslovanskimi škofi že leta 1924 pri-

411 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve, Jugoslavija: Zavod sv. Hieronima v Rimu, november 1925.

zadeval za prenos lastnine na cerkveno oblast, izvajanje bule *Slavorum Gentem* (1901) in ohranjanje cerkvene narave zavoda, je spomladi 1928 v okviru ene izmed več sej Kongregacije za izredne cerkvene zadeve na to temo nepričakovano odločil, da potrdi idejo o upravnem svetu, sestavljenem iz Jugoslovancev, in priznanju rektorja jugoslovanske narodnosti; ta ideja pa vladi ni priznavala pravice do ugovora. 18. julija 1928 je bilo premoženje predano in za rektorja je bil imenovan Jakov Čuka.⁴¹² K rešitvi spora, ki ga Valente imenuje kar »il piccolo concordato«, ⁴¹³ saj je bila z njim odpravljena verjetno največja ovira za nadaljevanje pogajanj, je pomembno prispeval tudi Nikola Moscatello, svetovalec na poslaništvu Kraljevine SHS pri Svetem sedežu.⁴¹⁴

Jeseni 1925 so burili javnost v Jugoslaviji tudi različni pogledi škofov in vlade na uvedbo stare cerkvenoslovanščine in glagolice v liturgijo. Prvi so dopuščali možnost, da se stara cerkvenoslovanščina razširi po nekaterih škofijah oziroma župnijah po državi, glagolica pa le fakultativno. Prav tako se niso strinjali, da bi to urejal konkordat. Jugoslovanska vlada pa je temu dajala prednost, saj so to dojemali kot odmik jugoslovanske Katoliške cerkve od po njihovem mnenju prevelikega vpliva Vatikana. Škofovska konferenca se je v oktobru uklonila pritisku vlade in javnosti ter na svoji seji pozvala Sveti sedež, da privilegij rabe stare cerkvenoslovanščine v liturgiji razširi tudi na cerkve, ki ga prej niso imele.⁴¹⁵ Vprašanje se je leta 1926 obravnavalo na Kongregaciji za izredne cerkvene zadeve, pri čemer so kardinali obravnavali predvsem poročila oziroma mnenja nuncijev, ki so službovali v Beogradu. Odločili so se, da se pripravi osnutek dekreta; za to delo so izbrali Bastiena. Nunciju Pellegrinettiju so naročili, naj povpraša jugoslovanske škofove, kje se glagolica uporablja legitimno, kje nelegitimno in kam bi bilo potrebno razši-

412 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve; Jugoslavija: Zavod sv. Hieronima v Rimu, november 1925; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 9, 14. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 7. 11. 1925; Valente, *Diplomazia pontificia*, str. 289–292; Salmič, *Al di là*, str. 239–247; Valente, *Santa Sede*, str. 216–217.

413 Valente, *Diplomazia pontificia*, str. 289.

414 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 89, 237–336; Kljajić, *Nikola Moscatello*, str. 167–170.

415 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik seje škofovske konference, 13. –19. 10. 1925.

riti privilegij. Odgovor je bil pripravljen šele leta 1931. Prav tako je nuncij v tem času precej spremenil svoje mišljenje, liturgiji v stari cerkvenoslovanščini je bil vse manj naklonjen.⁴¹⁶

Vprašanje urejanja premoženja Katoliške cerkve je bilo velik del obdobja med obema vojnama tesno povezano s predlogi agrarne reforme zemljiških posesti verskih skupnosti in upravljanja verskih skladov. Vprašanje agrarne reforme je urejalo posebno ministrstvo, ob čemer je v tem primeru upoštevalo tudi mnenja Ministrstva ver, ki je zagovarjalo, da se lastnina verskih skupnosti ne more primerjati z zasebnim premoženjem ali premoženjem zasebno-pravnih organizacij. Nuncij Pellegrinetti je protestiral proti novemu predlogu zakona o agrarni reformi (1928), ki je bil enostransko pripravljen brez posvetovanja s Svetim sedežem glede cerkvene lastnine. Ko je vlado prevzel Korošec, je minister ver Cvetković skušal prepričati ministra za agrarno reformo Popovića, da se premoženje verskega sklada ljubljanske škofije izvzame iz agrarne reforme, kar pa ni bilo upoštevano.⁴¹⁷ Čeprav je bil predlog, pripravljen v času te vlade, po nuncijevem mnenju boljši od prejšnjih, še vedno ni bil sprejemljiv.⁴¹⁸ Njegovi popravki so bili sprejeti kasneje v Zakonu o likvidaciji agrarnih odnosov na področju Dalmacije (november 1930) in Zakonu o likvidaciji agrarne reforme na velike posesti (junij 1931).⁴¹⁹

Ko je bilo rešeno vprašanje zavoda, se je leta 1929 odprl nov problem ob izdaji novega jugoslovanskega zakona o narodnih šolah in verskih društvih, na katerega so se ostro odzvali cerkvena hierarhija KC v Jugoslaviji, nuncij v Beogradu in v letu 1930 tudi Sveti sedež.⁴²⁰

416 Salmič, *Al di là*, str. 247–253.

417 Kolar, *Korošec*, str. 201; Salmič, *Al di là*, str. 256–257.

418 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 7. Pismo Gasparrija Pellegrinettiju, 7. 1. 1929.

419 Kolar, *Korošec*, str. 201; Salmič, *Al di là*, str. 256–257.

420 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 16. 12. 1929; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 5. Pismo »verskega odseka« (oddeljenja) Ministrstva za pravosodje Kraljevine Jugoslavije, 13. 6. 1930; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 5. »Nota verbale« Pellegrinettija zunanjemu ministru Kraljevine SHS, 18. 2. 1930; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 4. Aide-memoire Svetega sedeža, naslovljen na vlado Kraljevine SHS, 6. 1. 1930.

Nuncij Pellegrinetti je v poročilu državnemu tajniku pri interpretaciji situacije opozoril na pisanje časopisov, ki Sokole primerjajo s »podobnimi« organizacijami v Italiji in Nemčiji, pri katerih »gre za ustvarjanje ‚milice‘, ki krepi nacionalni duh in vzgaja dobre vojake, vse, dodajo, v interesu miru. V tem se morda ne motijo: ‚si, vis pacem para bellum!‘«⁴²¹ V nadaljevanju komentira nov šolski zakon, pri katerem se ni upoštevalo njegovih večkratnih ugovorov (od aprila 1925), da se vprašanje verskega pouka in na splošno odnosov med KC in šolo ne more urejati brez dogovora s Svetim sedežem. V zakonu se pogosto pojavlja fraza »verska strpnost«, kar po nuncijevem mnenju nakazuje, da se bo verski vpliv zmanjšal na minimum, saj se ta v unitaristični jugoslovanski državi naj ne bi dojemal kot element enotnosti, temveč diferenciacije. »Zasebne šole niso priznane, tolerira se samo tiste, ki so bile ustanovljene pred sprejetjem zakona. /.../ Vlada nima v zvezi s svojim vedenjem do države nič trdnega, s čimer bi se lahko uprla škofom in še mnogo manj Svetemu sedežu. V primeru konflikta se bodo vrnili k starim sofizmom: tuja Cerkev, italijanski papež, tj. sovražnik, avstrijakantski in separatistični katolicizem, latinska italijanska fašistična propaganda itd.«, meni nuncij Pellegrinetti.⁴²² Jugoslovanski škofje so opozorili, da je praksa ministrstva za prosveto pri izdaji veroučnih knjig neustrezna, saj zaradi dolgega postopka v šolah za več razredov ni veroučnih knjig. Prav tako so bili ogorčeni nad sramotenjem Katoliške cerkve in njenega poglavarja v šolskih učbenikih za »posvetne« predmete. Zahtevali so tudi, da se pri nameščanju učiteljev z ozirom na versko heterogene razmere v državi postopa tako, da se upošteva verska občutenja mest in krajev, kjer učitelji delajo, in se jih namešča tako, da bo to v narodno zadovoljstvo.⁴²³ Odredbo, da bi starši sami izbirali, ali bo njihove otroke verouk poučeval duhovnik ali učitelj laik, so

421 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 16. 12. 1929; *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 6. 12. 1929.

422 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 90, 50. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 16. 12. 1929.

423 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 5. Pismo »verskega odseka« (oddeljenja) Ministrstva za pravosodje Kraljevine Jugoslavije, 13. 6. 1930.

označili za spletkarsko, nepedagoško, ponižujočo ter kot tako, ki naj bi »zbadala samo bit katoliške vere«. To bi namreč omogočalo morebitno agitacijo proti poučevanju duhovnikov.⁴²⁴ Prav tako so ostro nastopili proti prepovedi, da bi bili učenci člani verskih društev.⁴²⁵ Pripombe so podali še na razne druge člene o plačevanju »veroučiteljev«, potrjevanju »veroučiteljev« ter vsebin verskega pouka ipd.⁴²⁶ Nekatero od teh pripomb so bile sprejete s posredovanjem kralja Aleksandra⁴²⁷ 15. januarja 1930 (s Pravilniki); ker katoliški škofje s tem še niso bili zadovoljni, pa še v Spremembah zakona o narodnih šolah (16. januarja 1930). Njihovo mnenje je bilo upoštevano tudi v zakonu o verouku iz leta 1933, podobna določila pa vsebuje tudi podpisan konkordatski predlog.

Pogovor nuncija Pellegrinettija z Jevtićem, takrat ministrom dvora, lepo ilustrira takratne odnose med vlado in KC ter njun pogled na konkordat.

Jevtić: »Ne dovolimo si, da bi nas kdorkoli prestrašil. Priznavamo pomembnost Katoliške cerkve, ji pomagamo, a zahtevamo, da sodeluje z državo. /.../ Želimo, da je izobraževalna in kulturna dejavnost pod nadzorom države. /.../ Eno je Cerkev in drugo vatikanska diplomacija, pred katero moramo biti oprezni, zlasti sedaj, ko je prijateljica fašizma.« Pellegrinetti to komentira z besedami: »Za zdaj počakajmo, saj si ne želimo ustvariti še večjih napetosti. Država hoče biti suveren, hoče imeti vpliv na vzgojo mladine. Takšni in drugačni govori kažejo, da vlada za zdaj ne misli začeti pogajanj za konkordat, najverjetneje ker – kakor v drugi situacijah – želi, da bi episkopat stopil v zavezništvo z vlado in branil osnutek pred Svetim sedežem, in

424 Možnost, da starši odločajo, kdo bo poučeval verouk, je bila umaknjena v Zakonu o izpremembah in dopolnitvah v zakonu o narodnih šolah z dne 5. 12. 1929 (glej: *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 11. 7. 1930).

425 Tudi ta odredba je bila spremenjena v Zakonu o izpremembah in dopolnitvah v zakonu o narodnih šolah (7. 7. 1930): »Zunaj šole smejo biti učenci narodnih šol člani verskih društev svoje verske zajednice.« (*Službeni list*, 8. 8. 1930)

426 NŠAL, sp. V., 269. Pismo episkopata kralju Aleksandru v zvezi s šolskim zakonom, Zagreb, 13. 12. 1929; prim. Zakon o izpremembah in dopolnitvah v zakonu o narodnih šolah (*Službeni list*, 8. 8. 1930).

427 Prim. Salmič, Kralj Aleksander, str. 274–275.

ne da bi episkopat skupaj s Svetim sedežem oblikoval ‚moralno enotnost‘ nasproti državi. S takšnimi nepriznavanjem narave Cerkve, ki se lahko preprosto opiše kot: ostanite katoličani, a se ločite od papeža – ni lahko priti do sporazuma.«⁴²⁸

Edini pogoj jugoslovanske vlade za pričetek konkordatskih pogajanj je bil, da z njimi pričnejo na novo, da se jih torej ne smatra kot nadaljevanje pogajanj med letoma 1922 in 1925 ter pogovorov med delegacijama v Rimu leta 1925.⁴²⁹

IV – Pogajanja med letoma 1931 in 1933

Kmalu po uvedbi osebne diktature je kralj Aleksander sklenil sporazume z večjimi verskimi skupnostmi v državi, razen s KC. Tudi odnose s Katoliško cerkvijo pa naj bi sprva skušal urediti z državnim zakonom neposredno v dogovorih z jugoslovanskimi škofi. Ta pristop naj bi predlagal nadškofu Bauerju, o zakonu pa naj bi pozitivno mnenje dobil tudi od Korošca. Nadškof pa ga je opomnil, da je za urejanje odnosov med KC in državo pristojen Sveti sedež.⁴³⁰ Kralj, ki ga je ta pogovor očitno prepričal, se je osebno zavzel za sklenitev konkordata. Sredi leta 1930 je sklical dve vladni komisiji za sestavo predloga konkordata. V Beograd je poklical tudi enega vodilnih strokovnjakov za versko-politična vprašanja Charlesa Loiseauja, da bi mu svetoval pri tem problemu. Prevesti mu je dal predlog ministrstva ver in ministrstva za pravosodje, ki ga je oblikovala »Pripremna komisija«, v kateri sta bila ministra Marinković in Srškić. Po Loiseaujevih spominih je kralj Aleksander želel s konkordatom prispevati k rešitvi hrvaškega vprašanja in tako pomiriti tudi tiste tuje države, ki so zahtevale normalizacijo razmer v Jugoslaviji. Menil je, da bo s konkordatom povezal KC z državo tudi v boju proti različnim prevratniškim gibanjem – komunizmu.⁴³¹

428 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 14, 18. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 3. 1930.

429 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 51. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 2. 1930.

430 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 90, 50, Pellegrinetti Gasparriju, 16. 12. 1929; Salmić, Kralj Aleksander, str. 281.

431 Loiseau, *Deux conversations*, str. 767–770.

Kralj Aleksander
Karadjordjević
(MNZS, SL 10214)

Na sestanku pri zunanjem ministru Marinkoviću konec novembra 1930 je nuncij zvedel, da med pogajalci za sklenitev konkordata ostaja poslanik Simić, ki je že prej pomagal v komisiji izvedencev, ki je v letu 1930 vodila priprave za uradna pogajanja z Rimom. Prvi izvedenec v komisiji naj bi bil Lanović, ki naj bi bil neuradno že na poti v Beograd, drugega pa še niso izbrali, a naj bi se govorilo o Bakotiću. Nuncij Pellegrinetti je ministru povedal, da je Sveti sedež pripravljen sprejeti Simića za pogajalca, a se mora spoštovati dogovor, da se najprej predstavi načrt ali vsaj osnutek konkordata, kar je minister Marinković potrdil.⁴³² Od novembra 1930 do marca 1931 so med poslanikom Jevremom Simićem in državnim tajnikom Pacellijem potekala usklajevanja o poteku pogajanj o konkordatu. 4. marca 1931 je

⁴³² S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 11. 1930.

Simić predal Svetemu sedežu (že drugi) vladni predlog konkordata.⁴³³ Tekst predloga konkordata⁴³⁴ sta sestavila Lujo Bakotić, nekdanji poslanik pri Svetem sedežu, in Mihajlo Lanović, člana vladne komisije, ki jo je imenoval Milan Srškić, takratni minister za pravosodje in kulturo. Predlog je imel 32 členov in dve prilogi ter se je od prejšnjih razlikoval predvsem na področju upravljanja cerkvene lastnine, kjer so določila bolj naklonjena željam KC kot prej, medtem ko je na področju šolstva vlada zaostрила svoje zahteve.⁴³⁵ Nuncij Pellegrinetti je že 11. februarja 1931 sporočil kardinalu Pacelliju, da je prejel predlog konkordata, in predlagal, da se za komentarje "tutto in segreto" zaprosi dva ali tri škofe.⁴³⁶ Predlog je bil nato poslan v obravnavo nadškofu Bauerju in škofu Rožmanu.⁴³⁷ 3. avgusta 1931 je kardinal Pacelli predal Simiću odgovor Svetega sedeža s promemorijo. Za to obliko namesto protipredloga so se odločili, ker hkrati ponuja popoln odgovor in ohranja možnost nadaljnjih novih točk.⁴³⁸ Iz tega dokumenta je bilo takoj jasno, da se stališča Svetega sedeža precej razlikujejo od jugoslovanskih. Drža Državnega tajništva je bila sicer pomirljiva, češ da je povsem običajno, da poda Sveti sedež na predlog neke vlade tudi svoje komentarje in da ne vidijo razloga, ki bi preprečeval, da bi se razgovori nadaljevali in bi se našel kompromis, ki bi zadovoljil obe strani.⁴³⁹ Prav tako je vsebina promemorije v veliki meri izhajala iz zahtev, ki jih je vatikanska diplomacija izrazila že na pogajanjih pred šestimi leti.⁴⁴⁰ Zagotovo pa je kritičnost Svetega sedeža jugoslovansko stran razočarala in znova je sledilo zavlačevanje, čemur je botroval tudi ponovni spor.

433 Za vsebino konkordatskega predloga iz 1931 glej: Salmič, *Al di là*, str. 282–289.

434 Vsebina predloga je analizirana v naslednjem poglavju.

435 Salmič, *Al di là*, str. 287.

436 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 11. 2. 1931.

437 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 54. Opazke k predlogu jugoslovanskega konkordata s strani nadškofa Bauerja in škofa Rožmana, 28. 3. 1931; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 54. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 11. 5. 1931.

438 Valente, *Santa Sede*, str. 234–235.

439 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 54. Pismo iz Državnega tajništva Jevremu Simiću in Pellegrinettiju, 20. 8. 1931.

440 Za analizo promemorije iz leta 1931 glej nadaljevanje in prim. Salmič, *Al di là*, str. 296–303.

Kot že pri vprašanju vzgoje mladine je protisokolska poslanica znova razvnela državne oblasti (s kraljem Aleksandrom na čelu) in katoliške škofove. Pri tem je opaziti vzporednice s sporom med Mussolinijem in papežem Pijem XI. glede Katoliške akcije. Poslanica o sokolih, ki se je po vseh katoliških cerkvah prebiral v začetku leta 1933, je skoraj privedla do prekinitve diplomatskih stikov med Kraljevino Jugoslavijo in Vatikanom. Kralj je tovrstne škofovske proteste doživljal osebno kot napad na temelje državne enotnosti,⁴⁴¹ saj je bil Jugoslovanski Sokol simbol jugoslovanskega unitarizma in so bila njegova sumničenja o separatističnih težnjah katoliških škofov prisotna že brez podobnih akcij.

Kljub zadnji zaostitvi odnosov so se konkordatska pogajanja kmalu nadaljevala. Jugoslovanska stran je na promemorijo odgovorila, resda po skoraj dveh letih od njenega prejema, ko je poslanik Simić 15. aprila 1933 dostavil kardinalu Pacelliju »*Réponse à l'Aide-memoire*«⁴⁴² in z njim razpravljal o pomembnejših točkah predloga konkordata.⁴⁴³ Odgovor ne predstavlja nobenega premika v pogajanjih, saj pri bistvenih vprašanjih, kot so imenovanje škofov, ustanavljanje župnij, dejavnost verskih redov, verski skladi, agrarna reforma in liturgični jezik, jugoslovanska stran ni niti malo popustila pri svojih zahtevah.⁴⁴⁴ Na vladni odgovor se je Sveti sedež 26. avgusta 1933 odzval še z eno promemorijo,⁴⁴⁵ iz katere je vel pesimizem, saj po dvoletnem čakanju takšen pristop ni doprinesel k prav nobenemu napredku. Zadnji meseci te faze »dopisniških« konkordatskih pogajanj, ki je zaupno potekala od marca 1931 do avgusta 1933, pa so bili že kulisa pred marca 1933 pričetimi tajnimi pogajanjimi, kjer je jugoslovansko vlado zastopal posebni agent kralja Aleksandra.

441 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 14. Pellegrinetti Pacelliju, 25. 1. 1933; Salmič, *Kralj Aleksander*, str. 280–281.

442 Odgovor je bil sicer datiran s 25. 1. 1933.

443 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.; Salmič, *Al di là*, str. 319–331; AJ, 372, 13. Maksimović Jevtiću, 20. 1. 1933.

444 Salmič, *Al di là*, str. 329–330.

445 Glej del besedila o modifikacijah predlogov in osnutkov konkordata. Prim. Salmič, *Al di là*, str. 331.

V - Vloga Nikole Moscatella kot »tajnega« kraljevega agenta za sklenitev konkordata (1933–1935)

Nikolo Moscatella, svetovalca poslaništva pri Svetem sedežu, ki je bil tudi katoliški duhovnik, je kralj Aleksander pooblastil za pogajanja za sklenitev konkordata 12. marca 1933,⁴⁴⁶ državni tajnik Pacelli pa je to potrdil 9. aprila istega leta.⁴⁴⁷ 9. april 1933 lahko torej označimo kot začetek »tajnih« pogajanj.⁴⁴⁸ Kralj je namreč v februarju 1933 v veliki tajnosti govoril z Moscatellom in izrazil željo, da za jugoslovansko stran vodi pogajanja neposredno z državnim tajnikom. Kralj je želel, da se iz tajnih pogajanj izključi politične stranke in parlament, jugoslovanske škofo, nuncijska Pellegrinettijska in celo jugoslovanskega poslanika pri Svetem sedežu Jevrema Simića, saj je menil, da bi te osebe lahko neugodno vplivale na pogajanja.⁴⁴⁹ Moscatellu je naročil, naj stopi v stik z merodajnim organom Svetega sedeža in prične z delom na oblikovanju osnutka konkordata.⁴⁵⁰ Kralj je nato tudi budno spremljal potek pogajanj.

Zanimiv je tudi splet okoliščin, ki so spremljale imenovanje Moscatella za pogajalca s Svetim sedežem. Moscatello je namreč v treh pismih leta 1932 pisal Besednjaku, da ga bodo premestili iz Rima na ministrstvo v Beograd. Besednjaka je prosil za pomoč, da bi ta prepričal zunanjega ministra Jevtića o koristnosti njegovega dela.⁴⁵¹ Z njegovim posredovanjem se je kralj tudi odločil za Moscatella.⁴⁵²

446 Pacelliju je bilo pismo o pooblastilu poslano 12. 3. 1933 (Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 61. Pismo ministra Jevtića državnemu tajniku, 12. 3. 1933. V: Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.); Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 152; Kljajić, *Nikola Moscatello*, str. 268–271.

447 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 62. Pismo Pacellija Jevtiću, 9. 4. 1933.

448 V resnici je Moscatello Pacellija seznanil s kraljevo odločitvijo že 21. 3. 1933 (S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934).

449 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 105–106; prim. Salmič, *Kralj Aleksander*, str. 278, 282.

450 Mužić, *Katolička crkva*, str. 73.

451 PANG 1133, t. e. 6, a. e. 3/1. Pismo Nikole Moscatella E. Besednjaku, 18. 7. 1932; PANG 1133, t. e. 6, a. e. 3/1. Pismo Nikole Moscatella E. Besednjaku, brez datuma; PANG 1133, t. e. 6, a. e. 3/1. Pismo Nikole Moscatella E. Besednjaku, 18. 8. 1932.

452 Prim. Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 104–108; PANG 1133, t. e. 6, a. e. 3/1. Pismo

O Moscatellovi »tajni nalogi« je bil že od samega začetka obveščen minister Jevtić,⁴⁵³ pravzaprav je bil ena ključnih figur. Moscatello je Jevtića tudi oktobra in novembra 1933 opisal kot osebo, ki mu je v času pogajanj dajala napotke.⁴⁵⁴ Poslanik Simić pa, kot kaže, zanje res ni vedel in je nato naknadno poskušal zakriti to svojo »diplomatsko sramoto« s potvarjanjem izjav.⁴⁵⁵ Da bi poleg zunanjega ministra Jevtića obstajal še kakšen posrednik med Moscatellom in kraljem, iz virov ni znano, z izjemo primera, ko se je o konkordatskem predlogu s kraljem pogovarjal Besednjak.⁴⁵⁶

V času pogajanj je kardinal Pacelli za komentarje na konkordat večkrat zaprosil nuncija Pellegrinetija. Nuncij je za tajna pogajanja izvedel 31. maja 1933,⁴⁵⁷ čeprav je bilo to v nasprotju z željami kralja Aleksandra. Posledično sta se tudi ob srečanjih kralj in nuncij sprenevedala, da o pogajanjih ne vesta nič.⁴⁵⁸ Podobno se je Moscatello tej temi izogibal v pogovorih s Simićem.⁴⁵⁹ Konkordatska pogajanja so se zamolčala tudi nadškofu Bauerju, ko je bil na sestanku s kraljem Aleksandrom in zunanjim ministrom Jevtićem v juliju 1933.⁴⁶⁰ Ne moremo pa trditi, da so bili jugoslovanski škofje povsem izključeni iz pogajanj, saj so bili podobno kot nuncij o njih zaupno obveščeni s strani Svetega sedeža in pozvani, da podajo svoja stališča.

Ob »novici« o izbiri Moscatella je nuncij Pellegrinetti izjavil, da je že v številnih poročilih razjasnil ministrom za zunanje

Nikole Moscatella E. Besednjaku, 18. 7. 1932; PANG 1133, t. e. 6, a. e. 3/1. Pismo Nikole Moscatella E. Besednjaku, 18. 8. 1932.

453 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Pismo ministra Jevtića državnemu tajniku, 12. 3. 1933. V: Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

454 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

455 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 108, 113; Salmič, *Al di là*, str. 336–337; prim. Simić, *Vatikan*; Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 330–331.

456 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

457 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 7. 1933.

458 Salmič, *Kralj Aleksander*, str. 277–278.

459 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 111.

460 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 7. 1933.

zadeve, da kar se tiče Svetega sedeža, pogajanja lahko potekajo v Beogradu ali v Rimu, z ministrom, z delegacijo ali preko »tretjega agenta«, a da bodo lažje potekala z »resnim namenom, širino pogledov in razumnimi predlogi«. V tem pogledu ni imel resnih ugovorov glede Moscatella, ni pa izključeval »vseh prevdnosti in pomislekov«. ⁴⁶¹ Izpostavil je sledeče:

1. Kralj Aleksander je avtoritaren in ne mara, da mu kdo vsiljuje svoje mnenje; nezadovoljen je celo, če do tega prihaja s strani njegovih sodelavcev. Z ozirom na okoliščine je mogoče celo, da bo želel imeti zadnjo besedo tudi pri vprašanju konkordata, brez privoljenja in sodelovanja z za to pristojnimi osebami.
2. V navadi je, da se kralj Aleksander obrne na ljudi izven vlade, ki so v primeru delikatnih in tajnih misij včasih tudi vladi slabo poznani. V preteklosti je to razjezilo že več politikov na visokih mestih (npr. Pašića). Pri Moscatellovi misiji gre za zelo pomembno zadevo in nejasna korespondenca o izjavah pristojnih ljudi vladi ne predstavlja skrbi, nasprotno, je resen poskus kralja, da tako vladi kot parlamentu naloži reševanje vprašanja konkordata.
3. Francija je svetovalka-poslušalka, ki vztraja pri tem, da je treba čim prej in čim bolj zadovoljivo skleniti konkordat; v nasprotnem primeru naj bi to slabo vplivalo na konsolidacijo Kraljevine Jugoslavije. To je nunciju Pellegrinettiju zatrdil francoski veleposlanik v Jugoslaviji, ki mu je svetoval, naj se v zvezi s tem poveže z ruskim ambasadorjem, v čemer Pellegrinetti ne vidi smisla.
4. Minister Jevtić je bil več let pravosodni minister in je človek, ki mu je kralj osebno zaupal. On je potrdil Moscatella, kar je zagotovo sporazum z vladarjem.
5. Po nuncijevem mnenju so pogajanja preko Moscatella nekaj pozitivnega in koristnega, a vzbujajo tudi pomisleke. Sveti sedež je že večkrat podal mnenje, da ni nobene potrebe, da bi se pogajanja s kraljevim tajnim agentom pri-

461 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 56. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 2. 6. 1933.

- krivala, a ni dosegel svojega cilja. Po drugi strani bo vedno koristno vedeti, na kakšne koncesije bo pripravljen drugi pogodbenik; z oblikovanjem dokumenta bo ta koristen tako v primeru »obrata« kot v primeru zaključka pogajanj.
6. Škofje ne nasprotujejo pogajanjem med Svetim sedežem in vlado ter kraljem. Nasprotno, nunciju so povedali, da si jih želijo. Zaupali pa so mu tudi, da naj bo Sveti sedež izjemno pazljiv pri sklepanju koncesij z vlado, ki bi jih le-ta lahko izkoristila proti volji škofov, kar je že storila. Želijo si, da se pred končno sklenitvijo konkordata tudi škofe in katoličane na splošno prosi, da Svetemu sedežu podajo svoje mnenje o najbolj delikatnih in najpomembnejših zadevah [sic]. Zatrjujejo, da je v trenutnih razmerah potreben dober konkordat, ki bo v javno korist Cerкви, sicer bo Sveti sedež podprl dosedanji, majavi režim.
 7. Zaradi teh razlogov nuncij meni, da bi bilo neprimerno in škodljivo zavreči pogajanja kljub čudni obliki nekaterih predlogov, saj bi se s tem izpustila neprecenljiva priložnost za razjasnitev situacije, ki jo upravljajo prostozidarji tako, da zaostrejuje konflikte. Skozi pogajanja bi se znebili tudi »ortodoksnih« oseb v Rimu ter tistih, ki ne razumejo, da zavrnitev Svetega sedeža ne pomeni brezpogojnega sovraštva do njihovega naroda. Saj niti ni možno, da bi zavrnitev pogajanj predstavili javnosti na način, ki ne bi vzbujal sovražnosti in dezorientacije mnenja večjega dela populacije kraljevine.
 8. Trenutek, ko se združijo predhodni dogovori, pomeni pomemben napredek, ki vzbuja zaupanje v zaključek pogajanj in vsaj delno zagotavlja smer, ki se zdi episkopatu temeljna. Pri tem je Pellegrinetti izhajal iz prepričanja, da bosta tudi kralj in vlada potrdila, kar bo sprejel Moscatello.
 9. Moscatello je doprinesel k naklonjenemu vzdušju do konkordata v času, ko se v ponavljajočih se člankih pojavljajo številni napadi na škofe, ko se poraja večno staro sovraštvo do papeža in Vatikana in ko poleg tega obstajajo tudi težave z agrarno reformo in razlaščanjem cerkvene lastnine.

10. Vlada in kralj razumeta, da se papež in škofje borijo za isto stvar in da mora konkordat za pravico in srečo narodov dati katoličanom občutek, da je njihov položaj v državi varen, bolj miroljuben in bolj ustrezen deležu, ki ga predstavlja KC.⁴⁶²

Moscatello se je pogajal neposredno z državnim tajnikom Pacelijem, še prej pa z Giuseppejem Pizzardom,⁴⁶³ sekretarjem (»zunanjim ministrom«) Svetega sedeža in vodjo Kongregacije za izredne cerkvene zadeve. V pismu Pellegrinettiju po Moscatellovem sestanku s kraljem Aleksandrom so v Državnem tajništvu odgovorili: »Da kralj ni rekel ničesar o pogajanjih prek tajnega agenta, se obravnava kot posledica dejstva, da je g. Moscatello rekel, da gre za tajno zadevo, za katero naj bi lahko vedela le sveti oče in državni tajnik; nato je g. Moscatello privolil, da se pove še g. Pizzardu. Tako ni presenetljivo, da se kralj ni dotaknil te teme, saj je menil, da o tem niste seznanjeni.«⁴⁶⁴ Kardinal Pacelli je nato opozoril, naj se kralja ne seznanjajo z dejstvom, da nuncij v Beogradu ve in celo svetuje pri snovanju konkordata.⁴⁶⁵ Še več, nuncij Pellegrinetti je imel eno osrednjih vlog pri nastajanju oziroma korekturah konkordatskega osnutka, kar izrecno izpostavlja Igor Salmič. To je morda največje spoznanje, ki ga prinašajo na novo odprti dokumenti iz Vatikanskih arhivov, in hkrati največje razhajanje z interpretacijami starejših del o jugoslovanskem konkordatu.⁴⁶⁶ Temu Salmičevemu mnenju lahko v dobršni meri pritrdimo: kot bomo videli v nadaljevanju, je bila tudi večina nuncijskih popravkov osnutka sprejetih, predvsem pa predhodno ni bilo povsem jasno, ali je imel nuncij vpogled v tajna konkordatska pogajanja, iz katerih naj bi bil na željo kralja Aleksandra umaknjen, ali ne.

462 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 56. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 2. 6. 1933.

463 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 56. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 2. 6. 1933; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 55. Pismo Pellegrinettiju iz Državnega tajništva, 13. 7. 1933.

464 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 55. Pismo Pellegrinettiju iz Državnega tajništva, 13. 7. 1933.

465 Prim. Salmič, *Kralj Aleksander*, str. 277–278.

466 Salmič, *Al di là*, str. 2–3.

Napotke o koncesijah v konkordatu je Moscatello dobival od kralja in zunanjega ministra Jevtića. Kralj Aleksander je imel v zvezi s konkordatom sledeče poglede:

1. Želel je splošno deklaracijo o glagolici, kakor je bila narejena za Črno goro (ne kot pravica veljavna v Sloveniji in na Hrvaškem).
2. Nasprotoval je privatnim šolam. («Ni denarja. Koristno pa je povečati število ur verouka v državnih šolah, kar naj se dobro precizira v konkordatu.»)
3. Menil je, da ni treba oživiti Orlov, naj pa se duhovnikom ponudi možnost vstopa v Sokole.
4. Želel je, da se da Jugoslaviji to, kar se je dalo drugim državam.
5. Zavzel se je za to, da se bi dalo duhovščini priložnost, da se približa mladini.⁴⁶⁷

Precej dela je Moscatello opravil že v prvih treh mesecih, ko je papež za pogajanja pooblastil mons. Pizzarda. Osnutek z dne 24. junija 1933⁴⁶⁸ se namreč skoraj ne razlikuje od osnutka, ki ga je Moscatello prinesel v Beograd konec oktobra 1933. Ni sicer gotovo, kdaj so se pričela pogajanja med Moscatellom in Pizzardom, a maja 1933 je bil načrt konkordata že pripravljen.⁴⁶⁹ Nuncij Pellegrinetti pa je dobil osnutek v korekture v začetku junija 1933. Mons. Pizzardo je bil kritičen do Pellegrinettijevih predlogov in je od njega zahteval, da sestavi načrt konkordata, ki bo vseboval minimum tega, kar bi lahko Sveti sedež s konkordatom zahteval. Kot mediator je posredoval kardinal Pacelli in naročil nunciju, naj pripravi osnutek konkordata, ki bo sprejemljiv za Jugoslavijo, če le ima namen skleniti sporazum.⁴⁷⁰

Od takrat naprej so vsa tajna pogajanja potekala le še z državnim tajnikom. V spominih Moscatello omenja več potovanj v Beograd in Ženevo, kjer je o poteku pogajanj poročal v prvi vrsti ministru Jevtiću. Prvič mu je konkordatski osnutek predsta-

467 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Moscatello, zapisek za arhiv, 29. 4. 1933.

468 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 6. 1933.

469 Salmič, *Al di là*, str. 338–340.

470 ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 13, 13. 6. 1933.

vil v Ženevi septembra 1933. Beograd naj bi v povezavi s svojo »tajno misijo« obiskal vsaj petkrat.⁴⁷¹

V Besednjakovem fondu imamo zapise nekaterih srečanj med Moscatellom in ožjo ekipo v Beogradu, ki dajejo tudi pomembne informacije o razvoju pogajanj, o katerih ni drugih virov – saj so bila vendar tajna. Analiziramo lahko srečanja konec oktobra in v novembru 1933, ko je Moscatello prišel v Beograd po nadaljnja navodila in predstaviti že zelo dodelan osnutek konkordata kralju, premierju Milanu Srškiću, zunanjemu ministru Bogoljubu Jevtiću, pravosodnemu ministru Božidarju Maksimoviću in strokovnjaku za verske zadeve Mihajlu Lanoviću. V Beograd je znova prišel oktobra 1934, obstaja pa tudi zapisnik z enega zadnjih usklajevanj s pravosodnim ministrom Maksimovićem kot predvidenim podpisnikom konkordata, datiran dan pred atentatom na kralja Aleksandra.⁴⁷² Moscatello je bil v obdobju konkordatskih pogajanj pogosto v stiku z Jevtićem, slišala sta se tudi prek privatnega telefona.⁴⁷³

Na Dedinjah je 28. oktobra 1933 konkordatski osnutek kralju Aleksandru prvi predstavil Engelbert Besednjak, v prihodnjih dneh pa je kralja obiskal tudi Moscatello.⁴⁷⁴ Besednjak je kralju postregel tudi z nekaj opisi Moscatellovih pogajalskih spretnosti. Menil je, da je Moscatello dosegel precej več, kakor je bilo pričakovati, in pri pogajanjih s kardinalom Pacellijem izkazal posebno sposobnost in energijo. »Niti delegacija bi ne mogla uspeti, kakor je uspel Moscatello. Kot duhovnik je lahko na štiri oči predstavil argumente, katerih si ne bi upala in ne bi smela predstaviti nobena komisija.«⁴⁷⁵

471 Salmič, *Al di là*, str. 349–350. Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 108–111.

472 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

473 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 108.

474 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934; Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 105.

475 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

Za enega največjih uspehov na pogajanjih ima Moscatello določilo, da mora Sveti sedež pred imenovanjem škofa ali nadškofa povprašati vlado, ali ima proti kandidatu kakšne zadržke politične narave (§ 3 [1933, 1935]). Državni tajnik Pacelli je namreč postavljajal za precedens formulacijo v konkordatih z Nemčijo, Avstrijo in Badnom, kjer se škofove in nadškofove lahko imenuje tudi proti vladni volji. Moscatello je ugovarjal, da so razmere v Jugoslaviji kot mladi državi, ki je v težkem sporu z Italijo, drugačne. Nikdar namreč ne bi pristali, da bi papež, ki je Italijan, proti njihovi volji imenoval škofove. Ko je kardinal videl, da Moscatello dokončno zavrača njegovo zahtevo, je v znak, da so pogajanja propadla, vstal. Takrat se je dvignil tudi Moscatello in dejal: »Kaže torej, da Bog ni želel našega konkordata. Pojdimo!« A kardinal se je le odločil, da bo nadaljeval s pogajanja, in Moscatello mu je obrazložil, da precedensi Avstrije in Nemčije za Jugoslavijo ne veljajo, saj je pričela pogajanja pred njima.⁴⁷⁶

Besednjak je izpostavil tudi škofovsko prisego kralju (§ 4 [1933,⁴⁷⁷ 1935]), v kateri so se škofove obvezali, da tako oni sami kot tudi njim podrejeni duhovniki ne bodo sodelovali v nobeni akciji proti državi. Pridobitev vidi tudi v členu o postopanju v primeru cerkveno-političnih prestopkov duhovnikov (ko leti predstavljajo nevarnost javnemu redu), ki predvideva mešano komisijo (§12 [1933], § 13 [1935]). Vprašanje Sokola (§ 33 [1933], § 34 [1935]) se je uredilo po kraljevi želji.⁴⁷⁸

Za mednarodni ugled Jugoslavije se zdi Besednjaku pomemben člen o pravicah manjšin v Jugoslaviji (§ 10 [1933], § 11 [1935]). Naknadno naj bi zahtevali še, da se doda formula-cija, ki bo predpostavljala recipročnost – Sveti sedež naj bi se tako zavezal, da bo pri sklepanju prihodnjih konkordatov to določbo zahteval tudi za jugoslovanske manjšine. Dejstvo pa je,

476 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

477 Pri navajanju letnice 1933 se nanašam (če ni specificirano drugače) na Moscatellov osnutek z dne 16. 11. 1933 (iz: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934).

478 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Moscatello, zapisek za arhiv, 29. 4. 1933.

da so do takrat skoraj vse države, v katerih je Jugoslavija imela svoje manjšine, že sklenile konkordate; ta člen je imel drugačno vrednost. »Naš narod v Italiji«, pravi Besednjak, »bi v našem konkordatu videl prvi mednarodni akt, ki služi njegovim interesom. /.../ Splošna obveza Svetega sedeža, da se bo zavzemala za narodne pravice naših manjšin v Cerkvi, bi imela za naš svet tudi neposredne koristi. Do sedaj je bilo Jugoslaviji nemogoče, da intervenira pri Svetem sedežu v korist naših ljudi v Julijski krajini, ker so oni italijanski državljani, ki se pravno ne tičejo beograjske vlade. /.../ Tako pa bi tudi naša vlada imela možnost, da preko svojega poslanika pri Svetem sedežu posreduje v korist jugoslovanskih katoličanov v Julijski krajini.«⁴⁷⁹

Končno se je v prilogi h konkordatu po napornih pogajanjih rešilo tudi vprašanje glagolice in stare cerkvenoslovanščine v liturgiji. Stara cerkvenoslovanščina se lahko razširi po celotnem ozemlju prve Jugoslavije, v vsako župnijo, kjer se bo večina katoliških vernikov s tem strinjala. Nato pa pristojni škof za dotično župnijo odredi, da se tam namesto latinice v Cerkvi uporablja glagolica. Sprva sta kardinal Pacelli in mons. Pizzardo menila, da gre za manj pomembno zadevo, ki se jo bo rešilo brez težav. Ko sta se poglobila v »stare vatikanske dosjeje«, sta zahtevo o uvedbi pravice do glagolice po celotni državi odbila. Predstavljala naj bi privilegij, ki ga ni imel noben drugi katoliški narod, zato naj bi takšna koncesija razburila sosednje države. Predlagala sta, da se vprašanje uredi kasneje, ne v konkordatu. Moscatello je vztrajal, da od tega predloga ne more odstopiti. Državnemu tajniku Pacelliju je predstavil štiri argumente za sprejem predloga o glagolici: 1) glagolica je bila že dovoljena v konkordatih s Srbijo in Črno goro, četudi do te nista imeli pravic, 2) največji nasprotnik glagolice je bila avstro-ogrska monarhija, 3) status quo, o katerem je govoril Pacelli, ne obstaja več, saj naj bi ga porušila Italija sama, ko je dovolila, da fašisti nasilno ukinejo glagolico v Istri, in 4) razširjenje glagolice od-

479 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

govarja želji jugoslovanske škofovske konference iz leta 1918. Medtem je kardinal Pacelli zahteval še mnenje nuncija Pellegrinettija. Ta je menil, da predstavlja glagolica resno nevarnost za versko življenje jugoslovanskih katoličanov, kar je Moscatello označil za »bujno fantazijo«. Takrat je državni tajnik Pacelli predlagal, da naj ostane glagolica v rabi samo tam, kjer je bila že prej, o razširitvi pa se bo odločalo kasneje. Tudi ta predlog je Moscatello zavrnil in ga označil za »rešitev stare Avstrije»: »Če bi se ta sprejela, bi se svetu kazalo, da protislovanska Avstrija še vedno živi v Vatikanu. Ljudje, ki prihajajo iz naše države v Vatikan, že danes vidijo v vas Italijane, to je sovražnike našega naroda. V obraz se vam klanjajo, a na štiri oči mi pravijo, da ste vi Italijani, da je Vatikan naš narodni sovražnik.« Državni tajnik je odgovoril, da je to laž, klevete sovražnikov KC. Moscatello pa je odvrnil, da za to obstajajo tudi zgodovinska dejstva, ki jih ni mogoče zanikati. Iz dunajskega tajnega arhiva naj bi se jasno videlo, da je kurija povsem skladno z Avstrijo preganjala glagolico in duhovnike, ki so jo zagovarjali. Kardinal Pacelli, sicer pretresen, je dejal, da je to stvar preteklosti, ki jo je treba pozabiti. Moscatello se s tem ni strinjal, saj naj bi bil spomin na to še močan, nekatere od vpletenih oseb pa še žive. Dogodke v Julijski krajini je izpostavil kot »najbolj živo realnost sedanosti, o kateri Sveti sedež molči«. S sprejemom koncesije o glagolici bi lahko Sveti sedež pokazal, da ni sovražnik Jugoslovancev, sovražnik Jugoslavije. Predal mu je tudi Besednjakovo razpravo o krivicah, ki jih je storil in jih dela Sveti sedež Slovanom v Julijski krajini. Kardinal je razpravo prebral in ko ga je Moscatello povprašal za mnenje, je zgolj povetil oči. Takrat se je odločil, da bo vprašanje predal v presojo papežu. Državni tajnik je ob srečanju z Moscatellom po papeževi odločitvi z razprtimi rokami dejal: »Casco della nuvole. /.../ Non credo ancora, non mi sembra vero. Adesso non diranno che il Santo Padre è nemico degli slavi! La concessione è l'importanza epocale.«⁴⁸⁰ Pij XI. je aneks

480 »Padam z neba. Ne morem verjeti, zdi se mi, kakor da ni res. Sedaj ne bo izgledalo, kakor da je papež nasprotnik Slovanov! Koncesija je epohalne vrednosti.«

o glagolici sprejel v celoti.⁴⁸¹ Besednjak sklepa, da je pri papežu prevladal psihološki moment osebnega prestiža. Ni namreč želel, da bi se o njem mislilo, da je nasprotnik Slovanov. Pizzardo, Ottaviani, Tardini in Barbeta, ki so bili o stvari obveščeni, so menili, da gre za »un avvenimento storico«⁴⁸², in dejali Moscatellu, da bodo sedaj Sveti sedež napadali Madžari, Italijani in mnogi drugi. Moscatello pa jim je odgovoril, da naj povedo fašistom, da so oni s svojim nasiljem v Istri največ doprinesli k takšni rešitvi vprašanja bogoslužja v stari cerkvenoslovanščini.⁴⁸³ Velik interes vlade in kralja za glagolico in staro cerkvenoslovanščino pa gre seveda iskati v želji jugoslovanskih oblasti, da bi verski obred v katoliških cerkvah potekal v jeziku, ki je bil precej bližje »narodnemu«, kot je bila latinščina.

Kralj je – vidno zadovoljen – Besednjaka povprašal, ali je v konkordat vključen tudi člen, ki bi duhovnikom prepovedoval članstvo v političnih strankah, kakor to ureja nemški konkordat. Besednjak je odvrnil, da tega ni bilo med inštrukcijami. Sploh pa ureditev v konkordatu z Nemčijo ne pomeni, da duhovniki ne smejo kritizirati političnih ukrepov in dejanj, ki bi bili v nasprotju z načeli krščanske morale in KC. Brez dvoma bi Sveti sedež v tem primeru zahteval, da bi prepoved veljala za duhovnike vseh ostalih veroizpovedi. Na slednje pa je kralj odgovoril: »Pa to ne bi bilo slabo!« Besednjak je nadaljeval s prepričevanjem, da od takšne prepovedi ne bi imeli nikakršnih koristi, saj bi bili duhovniki samo užaljeni in bi naprej delovali tajno. Menil je tudi, da bi pri tem šlo za kratenje državljanske enakopravnosti: »Svaki kelner može da se bavi politikom, samo svešteniku je to zabranjeno.«⁴⁸⁴ Vendar kralja ni uspel prepričati, da bi odstopil od te zahteve.⁴⁸⁵

481 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

482 »Zgodovinski dogodek.«

483 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

484 »Vsak natakár se lahko ukvarja s politikom, samo duhovniku je to prepovedano.«

485 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

Na sestankih z vladnimi predstavniki⁴⁸⁶ je bil Moscatello s strani Srškića in Jevtića⁴⁸⁷ pohvaljen za svoje dobro opravljeno delo. V precej burnih razpravah je moral zagovarjati osnutek konkordata, kot da ne bi bil vladni pogajalec in državni uslužbenec na poslaništvu, ampak – kot katoliški duhovnik – zagovornik Svetega sedeža ali »vsaj« KC v Jugoslaviji. Moscatella je v diskusijah sicer pogosto podpiral Jevtić, ki mu je nenazadnje tudi dajal napotke. Uspel je obraniti tudi večino pripomb na člene osnutka, četudi je kasneje prišlo še do nekaterih sprememb in dodatkov.⁴⁸⁸

Zadnja pravna določila, okoli katerih je na sestankih vprašanje sklenitve pogajanj zastajalo, so bila: člen o redovih in kongregacijah⁴⁸⁹ (§ 11 [1933], § 12 [1935]), člen o vzdrževanju teoloških fakultet (§ 24 [1933], § 25 [1935]),⁴⁹⁰ člen o verskih šolah⁴⁹¹ (§ 28 [1933, 1935]), člen o zakonskih zvezah (§ 31 [1933], § 32 [1935]), člen o vstopu katoliških duhovnikov v Sokol (§ 33 [1933], § 34 [1935]) in dodani (kasnejši) 8. člen, ki je aktivni duhovščini prepovedoval delovanje v političnih strankah in po načelu paritete predvidel enako prepoved za duhovščino vseh ostalih priznanih ver.⁴⁹²

V diskusiji je bil najbolj kritičen in temeljit takratni pravosodni minister Maksimović, glede zakonske zveze pa se je Moscatello zapletel v ostro diskusijo z Lanovićem.⁴⁹³

Največja novost je bil na željo kralja Aleksandra in s podporo »vladne ekipe« dodani člen, ki je prepovedoval duhovnikom članstvo v političnih strankah in delovanje v njihovo ko-

486 Na podlagi tega sestanka je nastal osnutek, datiran 16. 11. 1933 (PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934).

487 Od 2. 7. 1932 do 24. 6. 1935 je bil minister za zunanje zadeve in od 20. 12. 1934 hkrati predsednik vlade.

488 Navajam člene iz osnutka leta 1933. Vrstni red se je namreč kasneje zaradi vrinenega 8. člena (o depolitizaciji duhovnikov) nekoliko spremenil.

489 Glej tudi: Petrović, *Redovi*.

490 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

491 Prim. Petrović, *Versko obrazovanje*.

492 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

493 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

rist. To je bil tudi člen, o katerega »neprimernosti« Moscatellu (kot že prej Besednjaku pri kralju) nikakor ni uspelo prepričati vladnih predstavnikov. Moscatello je namreč ugovarjal, da je konkordat sestavljen iz koncesij in protikoncesij ter da tako ni možno vstavljati še novih členov: »Alles steht und fällt zusammen.« Ko ta argument ni zalegel, je dejal, da bo Sveti sedež gotovo zahteval takšno prepoved za duhovnike vseh veroizpovedi v državi, kar pa bi bilo »neliberalno«. A uspel je doseči le, da se je prepoved omejila na duhovnike v aktivni službi. Kasneje se je izkazalo, da je ta člen jugoslovanski vladi po sprejetju enake odredbe v nemškem konkordatu obljubil že nuncij Pellegrinetti.⁴⁹⁴

»Najstrašnejša« odredba konkordata je bila za ministra Maksimovića 11. člen, saj je menil, da bi s popolno svobodo odpiranja verskih redov in kongregacij v Jugoslavijo prišli tuji duhovniki. Moscatello mu je zagotovil, da nihče ne more prestopiti meje brez dovoljenja državnih oblasti. Zelo je Maksimovića »žalostil« tudi člen o verskih šolah, ki naj ne bi vzgajale otrok v duhu patriotizma, zato bi po njegovem mnenju lahko zaradi njih prišlo do konfliktov. Lanović pa je celo dejal: »Imamo že preveč škola i dosledno preveč intelektualnog proletariata.«⁴⁹⁵

Na teh pogovorih se je domala spregledalo 27. člen,⁴⁹⁶ ki je določal, da naj bodo v šolah, kjer je večina učencev/dijakov katoliške vere, tudi učitelji, kolikor je to mogoče, katoličani. Izpostavil ga je le Maksimović, ki je menil, da bi se moralo težiti k temu, da se pri nameščanju javnih uslužbencev ne bi gledalo na vero.⁴⁹⁷

Vladni predstavniki so tudi predlagali, da bi se odredba o vzdrževanju teoloških fakultet omejila le na Zagreb, tako da bi ostala možnost ukinitve ljubljanske teološke fakultete. Mosca-

494 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 55. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 21. 10. 1933; t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

495 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

496 Omeni ga le Maksimović v: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

497 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

tello je odvrnil, da kardinal Pacelli tega zagotovo ne bi sprejel in da bi vsi Slovenci vstali proti temu, tako da je to praktično neizvedljivo. »Začuda taj argument vredio je više nego svi ostali.«⁴⁹⁸ Premier Srškić pa je odločitev podkrepil z mislijo, da bi proti temu protestirali še slovenski liberalci.⁴⁹⁹

Lanovića je najbolj zmotil člen o zakonskih zvezah, po katerem je KC med drugim priznavala tudi možnost civilne poroke za »nereligiozne« in tako predlagala dvoje porok in dvoje sodišč. Lanović se je temu uprl, ker naj bi bila državna tendenca, da sojenje o zakonskih sporih preide iz vseh sodišč verskih skupnosti na civilna sodišča kot edini način odprave nereda. Moscatello je tem »načelom starega liberalizma« oporekal, saj naj bi ta le odprla vrata »zakonskim razvezam, rušenju družine in borbi s KC«. Naslednji dan, še preden je Lanović oddal referat premierju Srškiću, je Moscatellu uspelo Lanovića pregovoriti, da je na tem mestu vnesel popravke, tj. pozitivno oceno.⁵⁰⁰

Burno diskusijo je izzval tudi člen o dovoljenju vstopa duhovnikov v Sokol. Srškić je menil, da bodo potem v Sokol vstopili še duhovniki drugih religij in bo Sokol razpadel,⁵⁰¹ po Lanovićevev mnenju pa bi katoliški duhovniki to izkoristili v politične, protisokolske namene.⁵⁰² Ta člen je razburjal tudi Maksimovića, ki je zato predlagal, da se doda zahteva, da duhovniki potrebujejo za vstop dovoljenje škofa in lokalne uprave društva, kar je bilo nato tudi dodano v končno verzijo konkordata.⁵⁰³

Na teh pogajanjih pa vendarle ni omembe 1. člena z be-

498 »Presenetljivo je ta argument veljal več kot vsi ostali.« PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

499 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

500 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934; prim. Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 109–110.

501 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

502 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

503 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

sedo »misija« oz. v francoščini »mission«, ki se jo v času konkordatske krize v »pravniških brošurah« tolmači kot dovoljenje KC za »svobodno vršenje *misijonarstva* v Jugoslaviji«. Ta člen je bil izkoriščen kot razmeroma močan argument proti Katoliški cerkvi.

Primerov razhajanj je bilo tako precej, razprave pa so nemalokrat potekale v zelo zanimivem »balkanskem političnem žargonu«. Po približno dvajsetdnevem obisku Moscatella v Beogradu so se razrešila skoraj vsa vprašanja in minister Jevtić je Moscatella pospremil z inštrukcijami, da naj kot ključne točke – spremembe na pogajanjih s kardinalom Pacelijem – izpostavi nov člen o depolitizaciji duhovnikov, dodatek o recipročnosti k členu o manjšinah, dodatek o »vzgoji v patriotskem duhu« k členu o verskih šolah in zahtevo, da se prekliče odlok⁵⁰⁴ Kongregacije za obrede, ki katoliškim duhovnikom prepoveduje, da bi blagoslavljali karkoli, kar bi pred njimi blagoslovili že duhovniki drugih ver.⁵⁰⁵

Nuncij Pellegrinetti je beograjske pogovore označil kot korak nazaj, izrazil pa je tudi svoje dvome v Moscatella kot pogajalca, saj ta naj ne bi imel dovolj moči, da bi kot kraljev agent dovolj suvereno sprejemal odločitve med pogajanja, ki bi jih bili nato pripravljene sprejeti tudi vladni predstavniki.⁵⁰⁶

Na podlagi korespondence iz Zgodovinskega arhiva Državnega tajništva (predvsem med nuncijem Pellegrinettijem in državnim tajnikom Pacelijem) lahko analiziramo tudi, kakšna stališča je do še odprtih vprašanj v jugoslovanskem konkordatu zavzemal Sveti sedež.⁵⁰⁷

504 Ta člen ni bil sprejet. Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo kardinalu Donatu Sbaretiju, 16. 12. 1933.

505 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

506 ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 14, 2. 12. 1933; Salmič, *Al di là*, str. 353–354.

507 Prim. Mithans, *Vloga*.

Dodatek k členu o manjšinah se je nunciju Pellegrinet-tiju zdel pomemben in sprejemljiv, ker bi vse pravice manjšin v Jugoslaviji ostajale v odvisnosti od situacije jugoslovanskih manjšin v drugih državah. »Člen se mora razumeti v smislu, da so manjšine v Jugoslaviji mnogo bolje obravnavane kot jugoslovanske manjšine v drugih državah, ne da bi domnevali, da se manjšinam v Jugoslaviji zanikajo temeljne pravice, če isto počnejo sosednje države. /.../ Edina jugoslovanska manjšina, ki zares ‚buri duhove‘ v državi, je ta v Italiji. V Jugoslaviji stalno pritrjujejo, da so zelo slabo obravnavani v Italiji, tudi kar se tiče Cerkve. Člen lahko zato namiguje ravno v to smer. Na splošno je vprašanje težko in nevarno, ker služi kot orožje manjšini na drugi strani«, je menil nuncij Pellegrinetti ter opozoril, da je bil »člen prej bolje formuliran, ko je preprosto zagotavljal alogenemu prebivalstvu uporabo lastnega jezika v cerkvi, v katekizmu in v verskih organizacijah. A trenutnega členu, oblikovanega kakor v nemškem konkordatu, ni potrebno zavriniti, lahko se ga ‚reši‘ z eventuelnimi stilističnimi modifikacijami.«⁵⁰⁸

Na sestanku med Moscatellom in državnim tajnikom Pacellijem v avgustu leta 1934 je kardinal namenil posebno pozornost členu o manjšinah (§ 11 [1933], § 12 [1935]) in členu o učnem jeziku v semeniščih, ki je določal, da bo učni jezik pri vseh zavodih »jugoslovanski«, razen za sholastično filozofijo in teološke predmete (§ 24 [1935]).⁵⁰⁹ Kardinal Pacelli je večkrat poskušal spremeniti tekst omenjenih členov, a je Moscatello temu odločno nasprotoval. Kardinal Pacelli je dejal, da bo papež ta dva člena zelo težko sprejel, in predlagal, da naj Moscatello pri vladi poskusi doseči kakšno »redakcijo«, ugodnejšo za jezike manjšin. Moscatello je obljubil, da bo to napravil.⁵¹⁰ Madžarska

508 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 58. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 6. 1934.

509 Takšno formulacijo je zahteval Maksimović (glej: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934) in je bila kasneje dodana v osnutka iz leta 1934 (glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934) ter je v takšni obliki tudi v predlogu konkordata (1935).

510 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 59. Zapisnik sestanka med Pacellijem in Moscatellom, 11. 8. 1934.

vlada je namreč protestirala, da se madžarski manjšini krati pravica do poučevanja verouka v maternem jeziku.⁵¹¹

Moscatello je v enem od kasnejših usklajevanj v zvezi s členom o Sokolu poudaril, da vlada v državnem Sokolu zagotavlja strogo »nevtralnost« v verskem smislu. Po tem členu bi lahko določeni lokalni Sokoli formirali sekcije mladih katoličanov z izključno verskim in moralnim smotrom pod vodstvom duhovnikov. Za sestanke bi se lahko koristilo tudi še obstoječe sedeže razpuščenih Orlov, sicer pa bi potekali v okviru Sokola. Vodstvo lokalnega Sokola pa bi se lahko udeleževalo teh sestankov in preprečilo morebitno kršenje društvenega reda.⁵¹²

V zvezi z urejanjem zakonske zveze je Moscatello izpostavil dve možnosti. Če bi se po eni strani razširila obvezna katoliška zakonska zveza po celotni državi (v Vojvodini in Medmurju je veljala obvezna civilna zakonska zveza), bi katoličani, ki iz raznoraznih razlogov ne bi želeli skleniti katoliške zakonske zveze, ne imeli možnosti za sklenitev civilne zakonske zveze in bi posledično prešli v drugo vero ali v versko ločino. Treba je upoštevati, meni Moscatello, kako preprosto lahko v versko mešani državi »indiferentni katoličani« menjajo veroizpoved, in »ustrežljivost shizmatičnih in heretičnih duhovnikov« do teh. Kljub temu je v predvideni uvedbi fakultativne zakonske zveze videl težave, saj bi ta novost gotovo izzvala proteste pri delu katoličanov. Po drugi strani, če bi imele v celotni kraljevini sodbe cerkvenih sodišč v zakonskih zadevah tudi civilne učinke tako za katoličane kakor za osebe drugih veroizpovedi (takšne zakonodaje nista imeli Slovenija in Dalmacija), bi konkordat naletel na nasprotovanje precejšnjega dela liberalnih in »indiferentnih« izobražencev z morebitnimi posledicami, ki pa bi bile gotovo manjše kot v prvem primeru.⁵¹³

511 Salmič, *Al di là*, str. 363.

512 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

513 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 59. Moscatellovi komentarji na konkordat [1934/1935].

Že avgusta 1933 je nuncij Pellegrinetti pokazal osnutek konkordata škofu Njaradiju, maja 1934 pa nadškofu Bauerju. Junija 1934 se je novico o konkordatu sporočilo na škofovski konferenci.⁵¹⁴ V juliju leta 1934 je nadškof Bauer seznanil nuncija, da nekateri jugoslovanski škofje zahtevajo, da se pred sklenitvijo konkordata o njegovi vsebini posvetuje tudi z njimi. Nuncij Pellegrinetti je menil, da bi bilo treba izbrati najprimernejši način ali povprašati vso škofovsko konferenco ali samo posamezne škofe, ki so bolj obveščeni o trenutnem stanju stvari.⁵¹⁵ Da bi podali komentarje na osnutek konkordata, so julija 1934, ko je bil osnutek konkordata že skoraj dokončan, nadškof Bauer in škofa Carević ter Rožman odšli v Rim.⁵¹⁶

Zanimivo je, da se člena o depolitizaciji aktivne duhovščine škofje niso dotaknili, prav tako niso omenili drugega pomembnega člena (po Jevtićevih napotkih Moscatellu novembra 1933) – o manjšinah (11. oz. 12. člen). Posebno pozornost pa so posvetili členu o zakonski zvezi (31. oz. 32. člen), kjer so predlagali dodatek k delu o mešani zakonski zvezi, ki pa ni bil sprejet. Pri določilu o Katoliški akciji so predlagali manjšo stilistično spremembo,⁵¹⁷ ki je bila delno upoštevana.

Vsaj nadškof Bauer je bil tudi v stiku z Moscatellom, kar omenja v pismu nunciju Pellegrinettiju iz januarja 1935, ko s škofom Rožmanom podata mnenje o konkordatskem osnutku. Nasprotujeta preureditvi mej beograjske nadškofije (priključitvi Zemuna) in izpostavljata, da se od dodatka o »razvedrilnih in poučnih vajah« v členu o Katoliški akciji ne sme odstopiti. Strinjata se, da je sporazum za KC ugoden in da naj nuncij obvesti papeža, da ne sme nič ovirati konkordatskih pogajanj. Opozor-

514 Salmič, *Al di là*, str. 360–362.

515 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 58. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 7. 1934. Prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 56. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, Rim, 2. 6. 1933.

516 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 59. Dubrovniški in ljubljanski škof ter zagrebški nadškof o predlogu konkordata [1934]; Salmič, *Al di là*, str. 361–362.

517 Predlagali so, da se v formulaciji »se proposer de promouvoir exclusivement« beseda »exclusivement« zamenja z »en premier lieu« [v končnem predlogu (1935) se je beseda »exclusivement« izbrisala, op. G. M.] (S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 59. Dubrovniški in ljubljanski škof ter zagrebški nadškof o predlogu konkordata [1934].)

rita tudi, da je negotovo, ali bodo ljudje, ki so trenutno v jugoslovanski vladi, vztrajali pri sklenitvi konkordata, zato naj se izkoristi trenutne razmere.⁵¹⁸

V času Uzunovićeve vlade (27. januar 1934–20. december 1934) so konkordatska pogajanja skoraj zastala. Pravosodni minister naj bi izjavil, da konkordata brez sprejetih pripomb ne bo podpisal.⁵¹⁹ Na sestanku z Moscatellom 8. oktobra 1934 je imel minister Maksimović v primerjavi z letom poprej le še nekaj pripomb, ki so se nato v končnem predlogu skoraj vse upoštevale. Le pri 31. členu o duhovnikih v vojski ni bil upoštevan ministrov predlog, da se vprašanje vojaške discipline kaplanov uredi sporazumno z vlado, prav tako pa tudi ne pri 33. členu o Katoliški akciji, ki je ministra najbolj zmotil. Minister je zato zahteval, da se obdrži stari tekst, kjer enega od odstavkov ni bilo. Maksimović je namreč v 2. odstavku člena o Katoliški akciji, ki je govoril o »razvedrilnih in poučnih vajah«, videl priložnost, da se obnovi Orel, zato je nasprotoval dodanemu odstavku.⁵²⁰ Kljub temu je bila že v naslednjem osnutku (ter v končnem predlogu) formulacija zgolj spremenjena v »jeux récréatifs« oz. »zabavne/razvedrilne igre«. ⁵²¹ Moscatello je razložil, da je Sveti sedež zahteval ta dodatek zaradi nedavnih slabih izkušenj s Hitlerjem, ki je trdil, da se otroci »morajo in se lahko držijo skupaj z eno molitvijo«. ⁵²² Maksimović je nato v Jevtićevi vladi izpadel iz ministrske ekipe. Nadomestil ga je – konkordatu bolj naklonjen – Dragutin Kojić.

V zaključni fazi pogajanj se je precej pozornosti posvetilo verskemu skladu v ljubljanski škofiji, ki je bil bolj kot ostali oškodovan zaradi agrarne reforme. Vprašanje je bilo rešeno v izjavi, priloženi h konkordatu, v kateri vlada zagotavlja, da se bo agrarna reforma v ljubljanski škofiji izvedla na najugodnejši na-

518 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 62. Pismo Bauerja in Rožmana Pellegrinettiju, 15. 1. 1935.

519 Mužić, *Katolička crkva*, str. 74.

520 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

521 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 62. Konkordat. Načrt II. Z vsemi popravki [1934/1935]).

522 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

čin oz. da ljubljanska škofija ne bo obravnavana drugače kakor druge škofije.⁵²³

Konkordat je bil tako skoraj zaključen že pred smrtjo kralja Aleksandra, ki je znova zamaknila njegov podpis. Kasnejše sklicevanje na to, da je bil konkordat »kraljeva želja«, ali, drugače povedano, da je tekst podpisanega konkordata Aleksander odobril, torej drži, prav tako je umanjala podobna avtoritativna persona, ko je bila na vrsti ratifikacija konkordata.

Po oblikovanju vlade sta ministrski predsednik in zunanji minister Jevtić in minister Kojić obiskala patriarha Varnavo in se z njim pogovorila o konkordatskem predlogu. Ta naj bi jima odgovoril, da je s konkordatom že dobro seznanjen s strani kralja Aleksandra, ki mu je posredoval vse informacije, in da se je v vsem strinjal s kraljem. »Prema tome, to je delo kralja Aleksandra,«⁵²⁴ naj bi izjavil patriarh.⁵²⁵

Novi pravosodni minister je nunciju Pellegrinettiju zagotovil, da so vlada in regenti pripravljene skleniti konkordat. Nuncij je bil mnenja, da bi lahko bila pri tem Jevtićeva vlada uspešnejša kot prejšnja, saj je Maksimović ne le nasprotoval sklenitvi, ampak je našel nove in nove izgovore, da osnutka ni predal nasledniku. Končno, po jasnem ukazu o predaji, naj bi dejal: »Raztrgal sem ga.«⁵²⁶

Eno zadnjih sprememb v jugoslovanskem konkordatu je zahteval [in dosegel, op. G. M.] koadjutor zagrebškega nadškofa Alojzije Stepinac. Konkordat, ki organizacijam Katoliške akcije skupaj z duhovnim delom ne bi zagotavljal tudi dejavnosti razvedrilnega značaja (gledališke predstave, izleti, glasba, igre ipd.), je označil za nesprejemljivega.⁵²⁷ O tem problemu se je koadjutor Stepinac v januarju 1935 pogovarjal tudi z državnim tajnikom Pacellijem, saj je menil, da če se tega člena ne bo spremenilo,

523 Mercati, *Raccolta di concordati*, 1954, str. 216; Kolar, *Delna izvedba*; PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

524 Potemtakem je to delo kralja Aleksandra.

525 Dožić, *Memoari*, str. 96.

526 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 62. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 18. 1. 1935.

527 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 62. Pismo Pacellija Pellegrinettiju, 24. 1. 1935; prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 62. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 27. 1. 1935.

bi to lahko pripeljalo do propada katoliških društev. Premierja Jevtića pa je opozoril, da bo vlada naletela na hud odpor, če bo poskušala konkordat uveljavljati s preganjanjem katoliške organizacije.⁵²⁸

Zadnja pogajanja naj bi Jevtić pospremil z razmišljanjem: »Kar se tiče konkordata, počakajmo na odgovor iz Rima. Vatikan je nazadnje predlagal nekaj modifikacij, na katere smo podali nekaj ugovorov ali protipredlogov. Občutek imam, da te spremembe, zahtevane s strani Svetega sedeža, izražajo nekakšen pridih nezaupanja. To ni obetajoče, saj mora biti dober konkordat podprt z zaupanjem. Če obstajata poštenost in dobronamernost, so teksti interpretirani zadovoljivo za obe strani: če se predpostavljata nepoštenost in zavajanje, nobena klavzula ne bo preprečila nesoglasij in konfliktov. Sicer bi me zelo veselilo, da bi se čim prej napotil v Rim za podpis. Prepričan sem, da se bližamo koncu. Slišal sem govornice, da je g. Moscatello pred kratkim zaupal svojemu prijatelju, da bodo pogajanja v petnajstih dneh zaključena.«⁵²⁹

528 Dnevnik Alojzije Stepinca: Gore ne može biti (V: *Danas*, let. 8, št. 396, 19. 9. 1989).

529 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 62. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 6. 2. 1935.

PODPIS KONKORDATA

Izjava, ki jo je dal Moscatello v začetku aprila 1935, in pismo kardinala Pacellija z dne 18. aprila 1935⁵³⁰ sta dojeti kot potrditvi obojestranskega soglasja. V Jevtićevi vladi (20. december 1934–24. junij 1935) vprašanje konkordata ni bilo nikdar prediskutirano med vsemi ministri, saj je Jevtić mnoge zadeve reševal v okviru »ožjega kabineta«, v katerem so bili še ministri Dragutin Kojić, Dragutin Janković in Avdo Hasanbegović. Približno tri mesece pred podpisom konkordata, 30. aprila 1935, je Jevtić v govoru v Zagrebu izrekel sledečo dobrodošlico konkordatu: »Bratje, v svoji deklaraciji pred narodnim predstavništvom je kraljevska vlada poudarila, da je njena želja s sklenitvijo konkordata s Svetim sedežem čim uspešneje urediti odnose s Katoliško cerkvijo. Srečen sem, da vas lahko ob tej priložnosti obvestim, da so konkordatska pogajanja s Svetim sedežem pri koncu in da bomo kmalu lahko sklenili konkordat med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo. Koliko bo to prineslo obojestranskih koristi, moralne spokojnosti in kakšne važnosti je, ni potrebno posebej poudarjati. Medsebojno neupravičeno nezaupanje, ki je vladalo leta, bodo zamenjali dobri odnosi in

530 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 62. Pismo Pacellija Jevtiću, 18. 4. 1935.

Podpis konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem, 25. junija 1935; od leve proti desni: dr. Auer, msgr. Pizzardo, kardinal Pacelli, msgr. Moscatello, poslanik Simić (MNZS, SL 12771)

sodelovanje.«⁵³¹ Vendar Jevtić potovanja v Rim ni dočakal, saj je slab mesec zatem izgubil premierski stolček.

Mesec po zamenjavi vlade je premier Milan Stojadinović⁵³² sporočil kardinalu Pacelliju, da ga veseli, da so pogajanja zaključena in da se bo sedaj konkordat lahko podpisal.⁵³³ Predlog konkordata je vlada soglasno potrdila na sestanku 3. julija 1935. V papeževem imenu je konkordat podpisal kardinal Pacelli, v imenu kralja Petra II. pa Ljudevit Auer⁵³⁴ kot pravosodni minister. Stojadinović je navajal, da je to funkcijo ravno zavoljo tega dejanja »odvzel« soustanovitelju stranke Jugoslovanske radikalne zajednice Mehmedu Spahu, ki kot musliman naj ne

531 *Govori i članci*, str. 69.

532 Več o novem vladnem kabinetu ter notranjepolitičnih in zunanjepolitičnih razmerah glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pizzardu, 25. 6. 1935.

533 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 63. Pismo Stojadinovića Pacelliju, 28. 6. 1935.

534 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 63. Pismo Simića Pacelliju, 14. 7. 1935; prim. AJ, 372, 12. Telegram Stojadinovića Simiću, 13. 7. 1935.

Jugoslovanska delegacija po avdienci pri papežu Piju XI.
(MNZS, SL 12770)

bi bil primeren za podpisnika konkordata, kar pa Auer kategorično zanika.⁵³⁵ Minister Auer naj bi bil izbran tudi zato, ker je bil katoličan in Hrvat, saj so menili, da bi bilo to bolj všečno Svetemu sedežu in katoličanom. Ta izbira pa ni bila pogodna Vladku Mačku, je opazal nuncij Pellegrinetti, »ker je dejstvo, da je sodeloval v takratni vladi, za hrvaške avtonomiste, še bolj pa za federaliste in separatiste, pomenilo, da ni čisti Hrvat, v pomenu, kot so ga tej besedi pripisovali hrvaški patrioti«. ⁵³⁶ Auer je nato preстал še eno »cenzuro« – Sveti sedež ga je »preveril«, če ni morda prostozidar.⁵³⁷

Tik pred zdajci je imel minister Auer še nekaj pripomb h konkordatu, namreč da sta določili o civilnem učinku katoliške zakonske zveze in pristojnosti katoliških cerkvenih sodišč v zakonskih sporih v nasprotju z državnimi zakoni na obmo-

535 Mužić, *Katolička crkva*, str. 78.

536 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 7. 1935.

537 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 7. 1935.

čju Vojvodine, zaradi avstrijskih medverskih zakonov pa imajo v teh primerih komaj kaj moči cerkvena sodišča tudi v Sloveniji in Dalmaciji. Predlagal je dodaten protokol h konkordatu, ki pa so ga v Vatikanu – tudi z Moscatellovo pomočjo – elegantno odbili, in sicer z argumentom, da poznajo podobne primere iz drugih držav, kar se tiče sodišč, pa se lahko pristojnosti cerkvenih sodišč na Hrvaškem razširi še na druge dele kraljevine.⁵³⁸

Predviden datum podpisa je bil s 15. julija prestavljen na 25. julij 1935, a še vedno je to predstavljalo prvo pomembno dejanje nove vlade. Pred odhodom v Rim se je minister Auer popolnoma pričakovano sešel z regenti, ki so bili s konkordatom zadovoljni. Manj konvencionalno pa je bilo, da je, kakor so že poprej storili kralj Aleksander, Jevtić in Kojić, konkordatski predlog predstavil tudi poglavarju Srbske pravoslavne cerkve. Osrednja oseba, ki je patriarha prepričala, da je besedilo konkordata dobro oblikovano, pa je bil Vojislav Janjić, nekdanji minister ver, pogajalec za konkordat leta 1925, leta 1937 pa eden najostrejših nasprotnikov konkordata.⁵³⁹

538 Salmič, *Al di là*, str. 379–380.

539 Dožić, *Memoari*, str. 96, 100–101.

PREGLED MODIFIKACIJ KONKORDATSKIH PREDLOGOV IN OSNUTKOV V ČASU POGAJANJ (1922, 1925, 1931, 1933–1935)

Z vsebinsko primerjavo členov izbranih predlogov jugoslovanskega konkordata (1925, 1931, 1935) in osnutkov⁵⁴⁰ iz leta 1922, z dne 24. junija 1933 (osnutek, ki ga je nuncij Pellegrinetti poslal državnemu tajniku Pacelliju), osnutka z dne 16. novembra 1933 (osnutek, predstavljen jugoslovanski vladi z nekaj dopolnitvami) in tistega iz junija 1934 (gradivo za sestanek Kongregacije za izredne cerkvene zadeve) lahko analiziramo, kako se je v trinajstletnem obdobju spreminjal tekst sporazuma med Svetim sedežem in Kraljevino SHS/Jugoslavijo.

Analiza osnutka z dne 24. junija 1933,⁵⁴¹ ki jo je opravil nuncij Pellegrinetti, pa celo omogoča pregled dotedanjih rezultatov pogajanj med Moscatellom in državnim tajnikom Pacellijem,⁵⁴² Pellegrinettijevih predlogov in sprejetih točk iz vladnega predloga konkordata iz leta 1931, ki je bil sploh osnova za pogajanja. Primerjava tega osnutka z osnutkom, ki ga je Moscatello predstavil vladi oktobra in novembra 1933 (z že vnesenimi dodatki, ki jih je zahtevala jugoslovanska vlada), nam razkriva, kateri komentarji nuncija Pellegrinettija so bili sprejeti

540 V nadaljevanju bo osnutek z dne 24. 6. 1933 označen z 1933/1, osnutek, predstavljen vladi, z dne 16. 11. 1933, pa 1933/2.

541 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 6. 1933. Ta vir žal ne zajema predlogov Svetega sedeža.

542 V analizi členov konkordata se skrajšano nanašam na »Moscatellova pogajanja« (tudi sicer so ti deli v dokumentu označeni pod »Moscatello«).

in (posredno) kakšen je bil nadaljnji potek pogajanj. Žal niti iz tega dokumenta ni jasno, kaj so bili med pogajanci dejansko Moscatellovi (oz. vladni) predlogi in kaj predlogi Svetega sedeža. Niti odzivi vladnih predstavnikov oktobra/novembra 1933 na takrat že nekoliko spremenjeni osnutek konkordata ne kažejo zanesljive slike – ni mogoče zagotovo trditi, da so bili člani, ki so izzvali največ pripomb, spremenjeni na željo Svetega sedeža, a za to seveda obstaja večja verjetnost.⁵⁴³ Te nejasnosti delno zapolni primerjava s promemorijama Svetega sedeža na vladni predlog iz leta 1931.

V osnutku iz junija 1934 in podpisanem predlogu zasledimo še zadnje modifikacije. Primerjava s konkordatskim predlogom iz leta 1925 in osnutkom iz leta 1922 nam daje skoraj popolno sliko spreminjanja vsebine konkordata; pove nam, pri katerih točkah je »stopila korak nazaj«⁵⁴³ jugoslovanska vlada in kje Sveti sedež. Pri oceni, kateri predlog je bil ugodnejši za državo, je treba upoštevati, da je primerjava končnega predloga iz leta 1935 s prejšnjimi konkordatskimi predlogi skoraj irelevantna, saj gre za vladne predloge, ki v veliki meri niso upoštevali zahtev Svetega sedeža. Osnutki iz obdobja »Moscatellovih pogajanj«⁵⁴³ pa so precej bolj primerljivi med seboj. Žal za ta pogajanja nimamo natančnejših začetnih vladnih napotkov (imamo le pet izhodišč, ki jih je dal kralj Aleksander), vidimo lahko le, da so bile osnove za pogajanja vladni predlog iz leta 1931 in promemoriji Svetega sedeža (z dne 3. avgusta 1931 in 26. avgusta 1933) na ta predlog. Vladni predlog iz leta 1933 niti ni toliko pomemben, saj je bil bolj krinka za javnost. Primerljiva pa sta tudi vladna predloga iz let 1925 in 1931, pri čemer pa moramo upoštevati tudi drugačne politične razmere. Ta analiza ter primerjava jugoslovanskega konkordata z drugimi konkordati Pija XI., cerkveno zakonodajo SPC in staro avstrijsko zakonodajo (za območje Slovenije), pa nam bosta omogočili ovrednotiti možnost, da je bila osnova za odpoved konkordata – kar so

543 To zagotovo lahko trdimo za člen o semeniščih, ki še v juniju 1933 predvideva, da se bodo ustanavljala v sporazumu z vlado.

bili glavni očitki – njegova vsebina. Precej verjetnejši razlog za neuspeh ratifikacije konkordata je iskati v apliciranju teh konkordatskih uredb na situacijo v zunanje- in notranjepolitično nestabilni, nacionalno, versko in drugače mešani Jugoslaviji.

V spodnji preglednici bomo predstavili vsebinske točke, ki so bile zaobjete v konkordatskih predlogih (iz let 1925, 1931 in 1935) ter v izbranih konkordatskih osnutkih (1922, 24. junij 1933,⁵⁴⁴ 16. november 1933,⁵⁴⁵ junij 1934⁵⁴⁶).

Preglednica 2: Vsebina konkordatskih predlogov in osnutkov⁵⁴⁷

V konkordatskih predlogih in osnutkih obravnavane točke	1922 ⁵⁴⁸	1925	1931	1933/1 (24. 6.)	1933/2 (16. 11.)	1934	1935
Pastoralna v javnih ustanovah	/	/	25	25	29	29	29
Izobraževanje za duhovniški poklic, semenišča	7	10, 11	23	20	23	23–25	24, 25, 30
Usklajevanje nerešenih in novoodprtih vprašanj	15, 16	20	31	28, 34, 35	35, 36, 37	22, 35, 36	23, 36, 37

544 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 6. 1933.

545 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Besedilo osnutka konkordata (v francoskem jeziku) z dne 16. 11. 1933.

546 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934.

547 Delno povzeto po: Schöppe, *Konkordate*, str. 520–524. Vir za primerjavo predlogov in osnutkov so dokumenti: ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8. Osnutek konkordata, 25. 10. 1922; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Predlog konkordata s Svetim sedežem, predstavljen s strani jugoslovanske vlade 4. 3. 1931. V: Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Promemorija Državnega tajništva v odgovor na vladni predlog iz 4. 3. 1931. V: Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 61. Promemorija Državnega tajništva z dne 26. 8. 1933. V: Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 6. 1933; PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3; Kušej, *Konkordat*; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Projekti konkordata, 11. 3. 1937.

548 Osnutek ni strukturiran po členih, ampak razdeljen na več poglavij oziroma obsežnejših oštevilčenih točk, ki se jih navaja v preglednici. Točke so izhodišča za nadaljnjo razpravo, tako da so v preglednici zabeležena vsa vprašanja, ki se jih dotikajo, ne glede na delne zaključke, ki jih je sklenila komisija.

Nameščanje uslužbencev KC	5	4, 9	4	4, 8	3, 9	3, 9, 30	3, 10, 31
Zakonska zveza	13	12 ⁵⁴⁹	/	30	31	31	32
Prisega (kralju)	5	5	5	5	4	4	4
Lastnina in premoženje	6, 9, 10	5, 15, 16, 19	14, 27, 28, 30	13, 14, 28	15, 20, 36	15, 18, 19, 21, Izjava	16, 19, 20, 22, Izjava ⁵⁵⁰
Končanje (časovna omejitev konkordatov)	/	23	/	/	/	/	/
Agrarna reforma	/	/	29	29	22	21	22
Svoboda katoliške vere	3	1	1	1	1	1	1
Molitev za vladarja	11	13	Pril. 1	Pril. 1	5	5	5
Jurisdikcija in druge uradniške naloge	1, 3, 6	3, 8–10, 14, 17, 19	7, 8, 13, 30	7, 8, 12, 27	7, 9, 13, 14	7, 9, 13, 19, 30, 31	7, 10, 14, 20, 31, 32
Katoliška akcija, društva	/	/	/	31	32, 33	32, 33	33, 34
Duhovščina	5, 6, 7, 9, 11	7, 8, 17	7, 10	7, 11, 13, 26	7, 12, 15, 30, 33	7, 12, 15, 25, 30, 33	7, 8, 13, 16, 30, 34
Vojaška obveznost	9	17 (posredno)	10	10	25	25	30
Pastorala v vojski	/	/	/	26	30	30	31
Manjšine, jeziki	7, 12	/	/	8	9, 10	9, 10, Pril.	10, 11, Pril.
Misijonarstvo	/	/	/	/	/	/	/
Redovi in kongregacije	8	19, Pril. III	9	9	11	11, 25, 28	12, 28, 30
Patronati	5	/	22	19	21	20	21
Verski pouk	7	10	24	22	10, 26	10, 26	11, 26
Šole	7	10, 11	23, 24, 28	20, 23, 24	23, 26–28	23, 26–28	24, 26–28

549 Manjka pravo o zakonskih sporih.

550 V izjavi Ljudevita Auerja, priloženi h konkordatu, vlada zagotavlja, da se bo agrarna reforma v ljubljanski škofiji izvedla na najugodnejši način oz. da ljubljanska škofija ne bo obravnavana drugače kakor druge škofije (Mercati, *Raccolta di concordati*, 1954, str. 216; omenja tudi že v: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3).

Državna pomoč	6, 10	5	15, 17–20, 26	15–18	16–19	14, 16, 17	15, 17, 18
Umeščanje škofov	5	4	4	4	3	3	3
Davki, carina	9	16	15, 16, 21	17, 18	18, 19	16, 18	17, 19
Kazenskopravna zaščita	9	18 ⁵⁵¹	11, 12	11	12	7, 12	7, 13
Univerze	7	10	23	21	24	24	25
Komuniciranje s Svetim sedežem	4	/	6	6	6	6	6
Razmejitev (škofij idr.)	3, 5	2	2	2	2	2	2
Nuncij	/	/	/	33	8	8	9
Glagolica in stara cerkvenoslovanščina	11	Pril. I	Pril. 2	Pril. 2	Pril.	Pril.	Pril.
Verska vzgoja otrok iz mešanih zakonov	13	12	/	30	31	31	32
Depolitizacija duhovščine	/	/	/	/	/	7	8

Člene iz predlogov in osnutkov konkordata med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo ter odgovora (t. i. promemoriji) Svetega sedeža na vladni predlog iz leta 1931 bomo primerjali s končnim, podpisanim predlogom iz leta 1935.⁵⁵² Izpostavili bomo glavne točke razhajanj; člene, ki so bili (za eno ali drugo stran) pomembnejši, bomo analizirali podrobneje. Navaja se predlog ali osnutek, kjer je bil člen oz. deli člena prvič (v analiziranih osnutkih in predlogih) formuliran, in če ni posebej omenjeno, v kasnejših osnutkih/predlogih konkordata ni bil bistveno spremenjen.

551 Dodajam 18. člen, ker obravnava to vprašanje, a ga ne reši v korist duhovnikov, temveč si država pridržuje pravico do menjave duhovnikov, osumljenih kaznivih dejanj.

552 Na podlagi tega člena so tudi razvrščeni člani konkordata.

Člen I

Termin »misija« oz. poslanstvo je bil dodan v osnutku 1933/1,⁵⁵³ v začetni fazi »zadnjih« tajnih pogajanj,⁵⁵⁴ in kasneje ni bil več spremenjen.

Člen II

Temeljna sprememba v predlogu iz leta 1935 v primerjavi s prejšnjimi predlogi je določba, da barska in beograjska nadškofija ostaneta ločeni,⁵⁵⁵ barski nadškof pa obdrži naziv »primas Srbije«, ki je bil v prejšnjih predlogih prenesen na beograjsko-barskega nadškofa s sedežem v Beogradu. Nadškofiji sta obravnavani ločeno že od osnutka 1933/1 dalje, kjer je odstavek o barski nadškofiji oblikoval nuncij Pellegrinetti (ta odstavek je bil delno prevzet v končni verziji), a v tem osnutku še ni omembe »primasa« (prvič v 1933/2). Del o beograjski nadškofiji pa je rezultat pogajanj med Moscatellom in državnim tajnikom Pacellijem (osnutek 1933/1). Ločenost teh dveh nadškofij in potreba, da titulo »primas Srbije« obdrži barski nadškof, pa sta bili zahtevi Svetega sedeža že na pogajanjih leta 1925 in v promemoriji Svetega sedeža (3. 8. 1931) na jugoslovanski vladni predlog iz leta 1931.

Člen III

Med predlogi in osnutki ni temeljnih razlik. Sveti sedež na predlog vseh škofov in nadškofov v državi (1935) za škofije, kjer se je izpraznilo mesto (1925), izbere primerne kandidata, o katerem se predhodno posvetuje z vlado, če nima kakšnih ugovorov na izbranega kandidata. Prednost imajo predlogi matične (nad)škofije. Novosti iz leta 1933 sta postavljen rok (1933/1 še 20 dni; v osnutku iz leta 1934 podaljšan na 30 dni) za ugovor vlade v primeru političnih pridržkov (osnutek 1933/1) ter za-

553 V kolikor je poznano, se navaja osebo oziroma stran, ki je predlagala določen pomemben del člena, na primer nuncij Pellegrinetti.

554 To fazo v nadaljevanju omenjam tudi kot »Moscatellova pogajanja«, to so pogajanja med Moscatellom in državnim tajnikom Pacellijem ter mons. Pizzardom do izdelave osnutka junija 1933.

555 To je bila zahteva Svetega sedeža že na pogajanjih leta 1925 ter v promemoriji na vladni predlog iz leta 1931.

upnost imena kandidata (dodal nuncij Pellegrinetti v 1933/1). V predlogu iz leta 1931 so bili poleg pridržkov »politične narave« predvideni tudi pridržki »civilne narave«. V promemoriji (1931) je predlagan člen, podoben tistemu iz *Modus vivendi s Češkoslovaško* (1927), kjer episkopat ne poda kandidatne liste in so omenjeni le ugovori »politične narave«.

Člen IV

Člen o škofovski prisegi skoraj v celoti ustreza verziji iz vladnega predloga iz leta 1931, s pomembno spremembo, da škofje prisežejo pred kraljem (osnutek 1933/2), ne pred »pristojno oblastjo«.

Člen V

Molitev za kralja je bila predvidena tako v predlogu iz leta 1925 kot tudi v vseh kasnejših predlogih in osnutkih. Do sprememb je prišlo še po osnutku iz leta 1934.

Člen VI

V primerjavi s prejšnjimi predlogi daje končni predlog konkordata nekoliko večje možnosti »svobodnega občevanja« s Svetim sedežem tako ordinarijem kot tudi vsem duhovnikom in vernikom (osnutek 1933/1).

Člen VII

V osnutku 1933/1 so že dodane uredbe, po katerih so duhovniki s strani države zaščiteni na isti način kakor državni uradniki, kar je bilo zahtevano v promemoriji iz leta 1931. Sodišča ali druge civilne oblasti od njih ne morejo zahtevati informacij, ki so jih zaupno prejeli v okviru duhovniške službe. Zloraba nošenja duhovniških in redovniških oblačil je kaznovana kakor pri nošenju vojaških uniform. Ordinariji »bodo uživali vse pravice in prednosti, ki pripadajo njihovemu poklicu, tako kakor jim jih priznava kanonsko pravo«. Po posegu ministra Maksimovića je termin »kanonsko pravo« zamenjal izraz »Cerkev«. ⁵⁵⁶

556 Glej: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

Člen VIII

Ta člen o depolitizaciji duhovnikov v aktivni službi je bil dodan na zahtevo jugoslovanske vlade (osnutek 1934).

Člen IX

Člen določa, da ima Sveti sedež s strani kralja akreditiranega nuncija v Jugoslaviji, kralj pa ima poslanika, akreditiranega s strani Vatikana. Celoten člen je oblikoval nuncij Pellegrinetti (1933/1). Ta točka se omenja že v prvi promemoriji.

Člen X

Vsi predlogi in osnutki do leta 1935 predvidevajo, da škofje in nadškofje postavljajo župnike, spreminjajo ozemlja župnij ali ustanavljajo nove župnije v dogovoru z vlado, medtem ko je bilo na začetnih pogajanjih leta 1933 formulirano, da te odločitve sprejemajo v skladu s kanonskim pravom in vlado o vsakršni spremembi zgolj obvestijo (1933/1). Imenovanje župnikov in ustanavljanje župnij brez dogovora z vlado je zahtevano že v promemoriji iz leta 1931 in v promemoriji iz leta 1933, kjer se še izpostavlja, da ima isto pravico tudi SPC.

Sprememba, ki je bila sprejeta na predlog nuncija Pellegrinettija (1933/1), je tudi ta, da izjemoma dopušča tudi možnost nejugoslovanskega župnika, kjer bi okoliščine to zahtevale, a s pristankom vlade. Prav tako morajo za razliko od prejšnjih osnutkov župniki na nacionalno mešanih ozemljih znati tudi jezike manjšin. V vladnem predlogu iz leta 1931 se zahteva samo, da znajo jezik manjšine, v promemoriji Svetega sedeža (1931) pa, da se manjšini zagotovita pridiga ter verouk v maternem jeziku.

Člen XI

Narodnim manjšinam v Jugoslaviji glede rabe njihovega maternega jezika pri verskih obredih, v verskem pouku in v cerkvenih združenjih ta člen zagotavlja, da ne bo ravnanje s katoličani v tej zvezi nič manj ugodno kakor ravnanje, ki ga na ozemlju tiste tuje države, ki odgovarja omenjenim manjšinam, odreja pravni in dejanski položaj državljanov jugoslovanskega

porekla in jezika. Ta del člena je bil najprej oblikovan leta 1933 (1933/1). V letu 1934 pa je bil dodan še odstavek, v katerem se je Sveti sedež zavezal, da se bo ob priložnosti sklepanja konkordata s katero od sosednjih držav zavzel za uvedbo istega člena v njihov konkordat.

Člen XII

Po predlogu iz leta 1935 se lahko ustanovljajo novi domovi verskih redov in kongregacij, o čemer se vlado – iz pozornosti – zgolj obvesti (v prejšnjih predlogih so se lahko ustanovljali samo v sporazumu z vlado). Novi redovi iz tujine se lahko ustanovijo v Jugoslaviji v skladu z državnimi pravnimi normami (prej v sporazumu z vlado).

Razširijo se tudi »kompetence« redov in kongregacij, ki se jim zagotavlja svobodo izvajanja dejavnosti v verskih obredih, v poučevanju, v dušnem pastirstvu, v strežbi bolnikom, v dobrodelnih ustanovah in katoliških organizacijah ter združenjih. Pokrajinski in krajevni predstojniki pa morajo biti jugoslovanski državljani.

Podobna formulacija je v osnutku iz leta 1933/2, medtem ko je v osnutku 1933/1 (najverjetneje po Moscatellovem predlogu) še predvideno ustanavljanje novih redov v sporazumu z vlado, kar Sveti sedež odločno zavrača v promemoriji iz leta 1933.

Člen XIII

Predlog iz leta 1925 predvideva, da lahko vlada zahteva, da cerkvena oblast zamenja duhovnika, ki je obtožen nekega zločina ali prestopka proti tuji oblasti ali javni morali ali ki ogroža javni red. Predlog iz 1931 pravi, da država, ko sproži postopek zoper duhovnika, obvesti cerkveno oblast, ki ga mora suspendirati, če je tudi obsojen, pa zamenjati. Če ogroža javni red, ima vlada pravico, da zahteva, da se ga zamenja, in v tem primeru odloča mešana komisija (predstavnik vlade, predstavnik škofovske konference).

Predlog iz leta 1935 na novo zagotavlja duhovnikom v postopku, da morajo civilne oblasti varovati njihov »duhovniški

značaj«, razen v primeru, če bi mu ga pristojna cerkvena oblast odvzela. Vzporedno s civilnim postopkom bi duhovnikov cerkveni predstojnik proti njemu uvedel tudi odgovarjajoči kanonski postopek in ga suspendiral, če bi to zahtevale teža primera in odredbe kanonskega prava. Če bi se zaključki obeh postopkov skladali, bi cerkveni predstojnik krivca odstavil. Ta člen je bil v veliki meri oblikovan že na pogajanjih (glej: 1933/1), izhodišča pa so že v promemoriji iz leta 1931.

Člen XIV

V vseh osnutkih se KC in njenim ustanovam priznava status pravne osebe, a leta 1935 »država priznava pravno osebnost /.../ katoliški Cerkvi in njenim ustanovam, ki po kanonskem pravu uživajo tako osebnost«. Formulacija s kanonskim pravom je prvič uporabljena v osnutku iz leta 1934.

Člen XV

Že v prejšnjih osnutkih se je določilo, da bodo državne (in avtonomne – v predlogih iz let 1931 in 1935) uprave zagotavljale administrativno pomoč, a na »zakonu osnovanih naredb« na zahtevo cerkvene oblasti (predlog iz leta 1931). Država bo »v slučaju potrebe nudila pomoč v skladu z državnim in cerkvenim pravom« (osnutek iz leta 1922).

V osnutku iz leta 1933 je bilo na predlog nuncija Pellegrinetija dodano, da državne in samoupravne oblasti nudijo pomoč v primerih, ki so »v skladu s tem konkordatom« (1933/1). V končnem predlogu pa so navedeni še primeri, ko so državne oblasti dolžne nuditi pomoč kateri od drugih veroizpovedi v državi.

Člen XVI

Predloga iz let 1931 in 1935 imata za razliko od prejšnjih osnutkov in predloga formulacijo, da lastnine KC ni mogoče odvzeti, razen pri razlastitvi v splošno dobro (leta 1931 tudi pri agrarni reformi). Že leta 1933 je bilo na tajnih pogajanjih dodano, da se v primeru razlastitve predvideva ustrezno nadomestilo (glej osnutek 1933/1). Oba predloga (1931, 1935) določata,

da ostanejo lastnina in ustanove KC v rokah KC tudi v primerih, da prebivalstvo prestopi v drugo vero. Po osnutku iz leta 1933 (in kasnejših) je predvideno upravljanje s cerkveno lastnino po normah kanonskega prava (rezultat »Moscatellovih pogajanj«, osnutek 1933/1).

Člen XVII

Predloga iz let 1931 in 1935 na novo določata vir denarja, od koder se krijejo materialne potrebe Cerkve. Leta 1934 je bilo dodano, da »Cerkev krije svoje materialne potrebe /.../ z dokladami ali dopolnilnimi taksami v korist Cerkve v sorazmerju in na način, ki je priznan ostalim veroizpovedim, ako škofoje spoznajo, da je primerno, da se tega poslužijo«, sicer pa gre za člen, identičen tistemu iz leta 1931.

Člen XVIII

V osnutku iz junija 1933 je dodano, da vlada zagotavlja KC letno subvencijo, ki ne sme biti sorazmerno manjša od pomoči drugim veroizpovedim (dodal nuncij Pellegrinetti; že v memoriji iz leta 1931) in ki odgovarja številu njenih vernikov (osnutek 1933/1). Na razgovorih v Beogradu (1933) je bilo še zahtevano, da se dodajo kot merilo za višino državne podpore »dejansko dokazane potrebe katoliške Cerkve« (v osnutku iz leta 1934).

Člen XIX

Ta člen je v predlogih iz let 1931 in 1935 skoraj enak (tudi v osnutkih iz let 1933 in 1934). Za razliko od prejšnjih predlogov novejša predloga določata tudi oprostitev poštne in brzojavnih taks za uradno dopisovanje in vrednostna pisma KC.

Člen XX

Na podlagi začetnih pogajanj leta 1933 (osnutek 1933/1) je bilo določeno, da z verskim fondom upravlja KC (v predlogu iz leta 1925 še država). Prav tako naj bi morebitna nesoglasja med KC in državo v zvezi s tem uredila mešana paritetna komisija (dodal nuncij Pellegrinetti, osnutek 1933/1).

Člen XXI

Za razliko od prejšnjih predlogov/osnutkov, kjer se vprašanje patronatov sploh ne obravnava (leta 1922 in 1925) oz. se za njihovo ukinitvev predvideva odškodnina samo s strani »samoupravnih« in privatnih oseb (1931), osnutek iz leta 1933 predvideva tudi odškodnino s strani države. Prav tako morebitne spore v predlogu iz leta 1931 urejajo »redna« sodišča, medtem ko po osnutku iz leta 1933/1 to ureja mešana komisija.

Člen XXII

Člen o agrarni reformi že v osnutku iz leta 1931 (prej tega člena še ni) predvideva odškodnino za cerkveno zemljo, odvzeto z agrarno reformo, kar bi se uredilo z zakonom. Leta 1933 (osnutek 1933/1) je bil ta člen precej preoblikovan. Med drugim je bilo dodano, da cerkvena zemlja ne bo več podvržena razlastitvi zaradi novih agrarnih zakonov brez predhodnega dogovora s cerkvenimi oblastmi ter da bo morebitna nesoglasja reševala mešana paritetna komisija (oboje je dodal nuncij Pellegrinetti).

Člen XXIII

Ta člen, ki določa, da se bo vprašanje morebitne ukinitve cerkvenih dajatev in odgovarjajočega povračila rešilo z medsebojnim sporazumom obeh visokih strank pogodbenic, je bil dodan šele v letu 1934.

Člen XXIV

Od osnutka, predloženega vladi leta 1933 (1933/2), dalje je predvideno, da lahko cerkvene oblasti same odpirajo nova semenišča. Pred tem naj bi potrebovale pristanek vlade. Leta 1923 je bilo predvideno, da bi vlada potrdila celo učni program, kar se v kasnejših predlogih več ne omenja. Po osnutku oz. predlogu iz let 1922 in 1925 ima država pravico nadzora nad semenišči, česar v kasnejših predlogih prav tako ne najdemo več. Še v osnutku 1933/1 je zapisana formulacija (najverjetneje po Moscatellovem predlogu), da je treba za ustanovitev novih semenišč dobiti pristanek vlade.

Člen XXV

Po vladnem predlogu iz leta 1931 in podpisanem predlogu profesorje teoloških fakultet po zakonu o univerzah izbira država izmed kandidatov, ki morajo imeti »izpričevalo o sposobnosti za pouk« s strani pristojnih cerkvenih oblasti. Leta 1933 je bilo dodano, da lahko ordinarij profesorjem takoj odvzame pravico do poučevanja in se za njihovo zamenjavo dogovori z vlado (osnutek 1933/1). Točka, da se jugoslovanskim duhovnikom, ki so dokončali študij na rimski papeški univerzi, priznajo iste pravice kakor tistim, ki so doštudirali na teoloških fakultetah v Jugoslaviji, je rezultat Moscatellovih pogajanj in posredovanja nuncija Pellegrinetti (osnutek 1933/1) zaradi zahtevka Svetega sedeža iz promemorije (1931).

Člen XXVI

Leta 1933 je bilo določeno, da bo verouk v osnovnih, meščanskih, strokovnih in srednjih ter javnih in zasebnih šolah obvezen ter da bo potekal minimalno dve uri na teden (osnutek 1933/1). Šolska oblast mora v primeru, da meni, da nek katehet ogroža javni red in mir in bi ga bilo zaradi tega treba zamenjati, to storiti sporazumno s škofom (kombinacija Moscatellovih pogajanj in vladnega predloga iz leta 1931). Kjer manjka katehetov, to delo opravljajo župniki, lahko pa tudi laični kateheti. Tudi honorarne katehete plačuje država. Javni kateheti imajo v šolah enake pravice kakor (drugi) učitelji (formulirano na Moscatellovih pogajanjih, osnutek 1933/1). Teh točk v predhodnih predlogih ni bilo. Prav tako tudi ni bilo poudarjeno, da je verouk obvezen (prvič je ta zahteva v promemoriji iz leta 1931).

Člen XXVII

Ta člen vsebuje določila, ki jih vladni predlogi konkordata niso vsebovali.

Točko, da morata pouk in obnašanje učiteljev v javnih šolah spoštovati versko in moralno vzgojo učencev katoličanov, je predlagal nuncij Pellegrinetti (1933/1), je pa zelo podobna formulaciji v promemoriji na vladni predlog iz leta 1931.

Že v promemoriji iz leta 1931 je določilo, da katoliškim učencem javnih šol učitelji ali druge oblasti ne smejo nalagati ali jih pozivati, da bi prisostvovali dejanjem nekatoliškega obreda.

V osnutku iz leta 1933/1 se prvič pojavi določba, da morajo biti šolski načrti urejeni tako, da učencev katoličanov ne bodo ovirali pri izvrševanju njihovih verskih dolžnosti. Šolski učbeniki ne smejo vsebovati ničesar, kar bi nasprotovalo verskim načelom in čustvom učencev katoličanov. Podobna točka je tudi v promemoriji, lahko pa potegnemo tudi vzporednice z zahtevami jugoslovanskih škofov leta 1931.⁵⁵⁷

Leta 1933 se oblikuje člen (in se kasneje skoraj ne spremeni več), da bodo v šolah, v katere hodijo izključno ali v veliki večini katoličani, v mejah možnosti tudi učitelji katoličani, zlasti za predmete, ki posegajo v versko usmerjevanje učencev. V drugih šolah pa bo, vedno v mejah možnosti, število učiteljev katoličanov odgovarjalo številu učencev te vere. Ta člen je bil rezultat Moscatellovih pogajanj (1933/1), s strani Svetega sedeža pa je bila na pogajanjih leta 1925 predlagana podobna določba, da v šolah z večinsko katoliškimi učenci poučujejo učitelji katoličani (takrat še ni formulacije »v mejah možnosti«), a jo je jugoslovanska delegacija zavrnila.⁵⁵⁸

Člen XXVIII

V osnutku 1933/1 se KC priznava pravico do obstoja in ustanavljanja novih privatnih verskih šol (dodal nuncij Pellegrinetti), priznava se jim enakopravnost z javnimi šolami (rezultat Moscatellovih pogajanj). Obe točki sta bili zahtevani že v promemoriji leta 1931.

Odstavek člena, ki določa, da naj bi verske šole gojile »zavest dolžnosti do domovine, države in družbe po načelih krščanske vere in moralnega zakona«, je bil sprejet na Moscatellovih razgovorih z vlado 17. novembra 1933⁵⁵⁹ in dodan v osnutek iz leta 1934.

557 Glej: NŠAL, sp. V., 269. Pismo episkopata kralju Aleksandru v zvezi s šolskim zakonom, 13. 12. 1929.

558 Glej: AJ, 372, 5. Zapisnik četrtega sestanka med delegacijama Kraljevine SHS in Svetega sedeža, 17. 6. 1925; AJ, 372, 5. Zapisnik desete seje jugoslovanske delegacije, 30. 6. 1925.

559 Glej: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

Podoben člen vsebuje še osnutek iz leta 1922, ki pa ustanavljanje novih šol veže na pogoje državnega civilnega prava. Delegacija Svetega sedeža je to vprašanje odprla tudi leta 1925 – zahtevala je javno priznanje šol vseh vrst in stopenj –, a na tej točki ni prišlo do dogovora.

Člen XXIX

Do junija 1933 je bilo na »tajnih« pogajanjih sprejeto, da država KC priznava pravico, da skrbi za versko pomoč svojim vernikom v bolnišnicah, sirotišnicah, zavetiščih, okrevališčih, kazenskih in drugih podobnih zavodih. Duhovnike imenuje, v kolikor gre za državne ustanove, pristojna oblast v dogovoru s škofom (osnutek 1933/1). Člen je bil kasneje le še nekoliko stiliziran.

Podoben člen najdemo že v vladnem predlogu iz leta 1931.

Člen XXX

Člen iz leta 1933 določa, da bo za duhovniške kandidate opravljanje vojaškega služenja omejeno na dobo šestih mesecev in da bodo dodeljeni bolničarjem/saniteti. Če v štirih letih po končanju študija ali v dveh letih po opravljenem šestmesečnem vojaškem roku ne bodo posvečeni v duhovnike, bodo morali opraviti celotno vojaško obveznost. Ostali duhovniški kandidati, vpoklicani na služenje med študijem, lahko s prošnjo vojaško služenje odložijo, a ne preko 27. leta starosti. Posvečeni duhovniki in redovniki so oproščeni vsakega vojaškega služenja, razen v primeru splošne mobilizacije. V tem primeru bodo, čeprav v sestavu oborožene sile, opravljali duhovniško službo v korist vojakov katoličanov, v podrejenosti vojaškemu ordinariju ali pa bodo uporabljeni za posle, ki so v skladu z njihovim poklicem (rezultat pogajanj 1933/1).

Leta 1931 je vlada predvidela obvezno služenje vojaškega roka za vse duhovnike in redovnike, medtem ko veljata enako predvideno šestmesečno služenje vojaškega roka v saniteti in sankcija, če po štirih letih ne končajo študija.

Člen XXXI

Na pogajanjih leta 1933 je bilo dorečeno, da bo Sveti sedež v sporazumu z vlado imenoval vojaškega ordinarija. Izbiral bo s kandidatske liste, ki jo bodo sestavili škofje. Imenovanje vojaških duhovnikov bo opravil vojaški ordinarij v dogovoru z ministrom za vojsko in mornarico. Število teh duhovnikov bo ustrezalo številu vojakov katoličanov. Vojaškega ordinarija in vojaške duhovnike bo plačevala država (glej osnutek 1933/1). Sprejet je bil Pellegrinettijev predlog, da bodo tudi honorarni vojaški duhovniki prejeli ustrezno odškodnino (osnutek 1933/1).

Noben predhodni vladni predlog ni predvidel vojaškega ordinarija niti obveznih vojaških duhovnikov oz. pastorage v vojski (slednje omenja promemorija iz leta 1931).

Člen XXXII

Vladni predlog iz leta 1925 določa, da jugoslovanska vlada priznava veljavnost zakonske zveze med katoličani in mešane zakonske zveze, sklenjene pred katoliškim duhovnikom po predpisih katoliške vere. Katoliški soprog ima pravico, da zahteva, da se otroke vzgaja v katoliški veri.

Končna verzija člena je v osnutku iz leta 1933, po katerem so katoliški zakonski zvezi priznani civilni učinki. Pravde v zvezi z ničnostjo zakona in »Ratum et non consumatum« zakona (sklenjenega, a še ne izvršenega zakona) so v pristojnosti cerkvenih sodišč. Vse pravde, pri katerih ne gre za zakonsko vez, se urejajo na civilnih sodiščih. Pri mešanih zakonih bodo civilne oblasti na zahtevo oškodovane katoliške strani uveljavile spoštovanje zagotovila, ki sta ga dala zakonca, da bodo vsi sinovi in hčerke brez izjeme vzgojeni v katoliški veri (rezultat pogajanj 1933/1). Vse temeljne točke pa so zajete že v promemoriji iz leta 1931.

Člen XXXIII

Po osnutku 1933/1 jugoslovanska vlada priznava KC polno pravico, da ustanavlja in vodi združenja Katoliške akcije (KA). KA si zastavlja nalogo, da izven in iznad vsake strankarske politike

pospešuje napredek verskega in moralnega življenja v neposredni odvisnosti od katoliške hierarhije in pod njeno odgovornostjo (rezultat pogajanj; 1933/1). Nuncij Pellegrinetti je dodal del, ki določa, da se v ta združenja lahko vpisujejo učenci javnih šol (1933/1).

Drugi odstavek, ki se glasi »Zabavne igre in leposlovne in pevske prireditve niso v nasprotju z odredbami prejšnjega odstavka«, je bil dodan leta 1934, a je bil nato še precej spremenjen. Del zadnjega odstavka, ki dovoljuje, da lahko dijaški odseki teh združenj delujejo izven javnih šol, pa je bil formuliran po analiziranem osnutku iz leta 1934.

Katoliška akcija se omenja že v promemoriji iz leta 1931, leta 1933 pa se izpostavlja kot vprašanje, okoli katerega je bilo – poleg verskih šol in zakonskih zvez – največ razhajanj med pogledi Svetega sedeža in Kraljevino Jugoslavijo.

Člen XXXIV

Na pogajanjih leta 1933 je bil oblikovan nov člen o Školu. Nuncij Pellegrinetti je oblikoval določilo, da bo vlada poskrbela za to, da se bo v državnih združenjih za telesno vzgojo spoštovala vera njihovih katoliških članov. Moralna in kulturna vzgoja ne smeta nikdar, kadar sta del namenov državnih združenj za telesno vzgojo, nasprotovati katoliškemu nauku (1933/1). Predvideno je bilo, da bodo lahko duhovniki tudi v teh združenjih opravljali svoje versko poslanstvo v korist katoličanov, ki so člani teh združenj.

K delu, ki za vstop duhovnikov v telovadna društva zahteva dovoljenje dotičnega škofa, je bilo v osnutku leta 1934 dodano še, da potrebujejo tudi dovoljenje lokalne uprave društva.

Člen XXXV

Nuncij Pellegrinetti je leta 1933 formuliral nov člen, ki določa, da se s sklenitvijo konkordata ukinejo vsi zakoni, uredbe in pravilniki, ki so v veljavi v kraljevini, v kolikor nasprotujejo odredbam, ki so zajete v konkordatu (osnutek 1933/1; člen že predviden v promemoriji leta 1931).

Člen XXXVI

V osnutek iz leta 1933 je vnesen nov člen, ki določa, da se bo dva meseca po ratifikaciji tega konkordata sestavila posebna paritetna komisija za reševanje vprašanj, ki bi se mogla pojaviti iz uporabe členov XX, XXI in XXII (glej osnutek 1933/1).

Člen XXXVII

Leta 1933 je bilo formulirano določilo, da se bodo vsa ostala vprašanja, ki bi se pojavila, reševala v skladu s kanonskim pravom (osnutek 1933/1). Drugi del člena, ki določa, da se bosta v primeru težav pri tolmačenju kakšnega člena Sveti sedež in vlada prijateljsko lotila sporazumnega reševanja teh vprašanj, je bil oblikovan že v vladnem predlogu iz leta 1925 in povzet leta 1931.

Člen XXXVIII

Ta člen je povzet iz vladnega predloga iz leta 1931 in določa, da se bo izmenjava ratifikacijskih listin izvedla kakor hitro bo mogoče v Rimu, konkordat pa bo stopil v veljavo na dan te izmenjave. Podoben člen, ki obravnava le izmenjavo ratifikacijskih listin, je že v predlogu iz leta 1925.

Priloga

V prilogi je bilo obravnavano vprašanje glagolice. Priloga o glagolici je bila formulirana že v vladnem predlogu iz leta 1931, kjer je pravica do rabe stare cerkvenoslovanščine v liturgiji predvidena v vseh župnijah, v katerih župljani govorijo »jugoslovanski jezik«. V promemoriji iz leta 1931 se to vprašanje zgolj izpostavlja kot težavno in ta pravica kot »ekskluzivna« v »katoliškem svetu«. V osnutku iz junija 1933 je nuncij Pellegrinetti oblikoval prilogo, ki dovoljuje rabo stare cerkvenoslovanščine v obsegu in obliki, kot sta je priznala papeža Leon XIII. in Pij X., o možni razširitvi rabe glagolice v župnije, kjer je v delni rabi, pa bi se odločalo naknadno v sporazumu med Svetim sedežem in vlado (1933/1). V osnutku, predstavljenem vladi oktobra/novembra 1933, pa priloga (prav tako kot tudi v končnem predlogu) pred-

videva razširitev glagolice v župnijah »slovanskega jezika«, kjer bi to bilo po enodušni želji vernikov.

»Izjava vlade«

Ob podpisu konkordata je Ljudevit Auer v imenu vlade Kraljevine Jugoslavije zagotovil, da se pravo o agrarni reformi »ne bo nanašalo na ljubljansko škofijo na manj ugoden način kakor v drugih škofijah kraljevine«. Ta ureditev, t. i. »pismena izjava«, je bila formulirana na razgovorih med Moscatellom in vladnimi predstavniki leta 1933.⁵⁶⁰

Po predstavitvi modifikacij predlogov in osnutkov konkordata ter že pogajanj iz prejšnjega poglavja si lahko ustvarimo jasnejšo sliko o tem, kako je bil konkordat sestavljen iz »koncesij in protikoncesij«. Opazke, da je Moscatello preveč popuščal zahtevam Svetega sedeža, je težko oceniti, saj so bila to prva konstruktivna pogajanja med dvema stranema s precej različnimi pogledi in interesi. Resda so bila v podpisnem konkordatu sprejeta določila, ki jih v vladnih predlogih ni bilo ali se jim je na pogajanjih leta 1925 tudi nasprotovalo. Vendar se ti vladni predlogi niso ali skoraj niso ozirali na želje Svetega sedeža in ne-realno bi bilo pričakovati, da bi druga stranka vse sprejela. Prav tako je prišlo do nekaterih sprememb še po prvem osnutku iz leta 1933, tako da so bile sprejete zahteve iz druge promemorije Svetega sedeža. Po drugi strani je – kot že omenjeno – Moscatello pri določenih pomembnih točkah uspel ubraniti interese Jugoslavije. Upoštewane so bile tudi nekatere kasnejše vladne zahteve, četudi se zdi, da je šlo za že predhodno odobrene točke (npr. člen o depolitizaciji duhovščine in dodatek o recipročnosti pravic narodnih manjšin). Da je bil podpisani predlog konkordata »manj ugoden« za državo v primerjavi s prejšnjimi vladnimi predlogi in vladnimi stališči na pogajanjih leta 1925,⁵⁶¹ gotovo drži, vendar so bili to predlogi jugoslovanske vlade, pogajanja pa leta 1925 še zdaleč niso bila končana in bi za sklenitev konkur-

560 Glej: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

561 Glej: Petrović, *Projekat konkordata*, str. 500; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 191–217.

data tudi takrat (obe strani) morali sprejeti precej kompromisov. Realnejšo sliko daje primerjava s promemorijama na vladni predlog iz leta 1931; večina pripomb iz njiju je bila sprejeta. Od podanih pripomb na 22 členov (zajetih v konkordatskem predlogu iz leta 1935) in na prilogo h konkordatu, od katerega je šlo pri šestih členih zgolj za omembo ali stilistične popravke, nista bili upoštevani le pripombi na 1. člen in na prilogo o glagolici (tudi bolj omemba) ter zgolj delno na 3. in 26. člen. Medtem ko so bile vse pripombe na sedem členov, izpostavljenih v promemoriji leta 1933, upoštevane (nekatere že v osnutku junija 1933 in so bile v promemoriji le ponovno poudarjene ali kasneje še nekoliko spremenjene, druge v kasnejših osnutkih). To govori v prid zgornji tezi, da je podpisani konkordat prinesel manj privilegijev državnim oblastem v Kraljevini Jugoslaviji v primerjavi z vladnimi izhodišči pri prejšnjih pogajanjih, a je poleg že omenjenih razlogov treba upoštevati še razmeroma neugodne zunanjepolitične razmere v času sprejemanja konkordata (zlasti kršenje nemškega konkordata s strani nacistov kmalu po njegovi ratifikaciji septembra 1933), takratne odnose med KC v Jugoslaviji in državo ter primerjavo z ostalimi konkordati, sklenjenimi v času papeža Pija XI., in z zakonodajo SPC.

PRIMERJAVA PREDLOGA JUGOSLOVANSKEGA KONKORDATA Z DRUGIMI KONKORDATI IN SORODNIMI ZAKONI

Deloma smo jugoslovanski konkordat⁵⁶² vpeli v mednarodni kontekst že pri analizi zunanjepolitičnih razlogov in interferenc pri sklepanju konkordata, na tem mestu pa bomo problematizirali argumentacijo njegove »posebnosti« s primerjalno analizo vsebine jugoslovanskega konkordata z drugimi konkordati, sklenjenimi v obdobju med obema vojnama. To bo poleg zgornje analize osnutkov in predlogov jugoslovanskega konkordata omogočilo oceno, ali držijo očitki kritikov konkordata,⁵⁶³ da bi konkordat v takšni obliki kršil versko enakopravnost, ekonomsko in drugače škodil drugim verskim skupnostim, nekatoliškim (po nekaterih interpretacijah celo katoliškimi) narodom in državni suverenosti. Torej, da je bila vsebina konkordata osnova za njegovo odpoved oziroma upravičene proteste proti njemu. Za podrobnejšo oceno vsebine konkordatskega predloga je treba tudi analizirati, ali se ta sklada z jugoslovansko ustavo ter relevantnimi državnimi zakoni. To bomo storili na primeru avstrijske zakonodaje, ki je urejala odnose države s KC, in še nekaterimi drugimi državnimi zakoni, veljavnimi v prvi Jugoslaviji.

562 Celoten tekst konkordata med Svetim Sedežem in Kraljevino Jugoslavijo, podpisan leta 1935, je objavljen v: Kušej, *Konkordat*.

563 Pri tem se nanašam na splošno propagando v času konkordatske krize – od pravniških brošur, diskurza politične opozicije in SPC.

Povedno bi bilo njegovo vsebino primerjati z zakoni in ustavami vseh priznanih verskih skupnosti v kraljevini, torej preveriti, ali je bilo kršeno načelo enakopravnosti veroizpovedi. Na tem mestu se bomo omejili na največjo versko skupnost z analizo zakona in ustave Srbske pravoslavne cerkve ter »Bračnega pravilnika SPC«.

Do neke mere so tudi ti novi konkordati in njihovo kršenje (npr. italijanskega in nemškega) ter zakon o SPC vplivali na modifikacije vsebine jugoslovanskega konkordata.

Primerjali bomo določene člene konkordatskega predloga iz leta 1935 s podobnimi členi v italijanskem (1929), romunskem (1929), avstrijskem (1934), nemškem (1933) in drugih konkordatih⁵⁶⁴ ter z Zakonom in Ustavo SPC. Pri tej analizi je treba upoštevati razlike med državami, s katerimi se je sklenilo konkordate, in posledično drugačno formulacijo členov in koncesije, ki niso omenjene v nobenih drugih takrat veljavnih konkordatih. »Nove« pravice za KC v Jugoslaviji še niso neposredno pomenile tudi »posebnih« pravic, ki bi kršile enakost priznanih veroizpovedi oziroma postavljale KC v Jugoslaviji v ugodnejši položaj kot KC v drugih državah. Relevantnejši so konkordati, sklenjeni na bližnjem geografskem področju, s sosednjimi državami – Italijo, Avstrijo in Romunijo – prvi dve sta državi s prebivalstvom večinsko katoliške vere, v Romuniji pa je večina prebivalcev pravoslavne vere. Proporcionalno glede na versko pripadnost je relevantna tudi primerjava z nemškim konkordatom.

I – Primerjava jugoslovanskega konkordata z drugimi konkordati in zakonodajo SPC

Prvi člen konkordatskega predloga je najbolj podoben prvemu členu avstrijskega konkordata. Izstopa formulacija, ki se v konkordatih razlikuje: v avstrijskem konkordatu je uporabljen termin Rimskokatoliška cerkev, v jugoslovanskem Katoli-

564 Pri tem uporabljam sledeče vire: Mercati, *Raccolta di concordati 1954*; Kušej, *Konkordat; Zbirka konkordata; Konkordat i kritika; Projekat*.

ška cerkev. Druga razlika pa je uporaba termina »misija« (srb.) oz. »mission« (fr.), kar je v avstrijskem konkordatu približno zajeto v terminu duhovna moč.⁵⁶⁵ Mnogi kritiki konkordata (v t. i. pravniških brošurah in drugje) izpostavljajo kot problematično poimenovanje »Katoliška« cerkev, saj se tudi SPC v svojem »Simbolu vera« naziva s »Crkvom Katoličkom«, prav tako pa tudi – v skladu z državnimi zakoni – Starokatoliška cerkev. Pripomba ni posebej utemeljena, saj je jasno, s kom se konkordat sklepa. Obliko »Katoliška cerkev« sicer najdemo še v drugih konkordatih (npr. v italijanskem (§ 1), nemškem (§ 1) idr.). V nobenem od konkordatov, sklenjenih v tem času, pa ni uporabljen termin »misija«. »Mission« nekateri avtorji interpretirajo kot »misijonarstvo«, drugi kot »poslanstvo«. Prvi tako očitajo, da naj bi se s tem KC odpirala možnost prozelitizma. Zanimiva je primerjava konkordatskega določila »Katoliška cerkev ima polno pravico, da svobodno in javno vrši svoje poslanstvo (misijo) v Kraljevini Jugoslaviji,«⁵⁶⁶ s povedjo iz učbenika cerkvenega prava dunajskega profesorja Grossa, ki je citirana v brošuri *Projekat jugoslavenskog konkordata i važeći konkordati*: »Prema nehrišćanima (Židovima, muslimanima, poganima) ima katoliška crkva i danas istu misiju. /.../ Ona treba da ide k njima, da im navešta objavljenu reč božju i da ih krsti.«⁵⁶⁷ Med formulacijama pa dejansko obstaja bistvena razlika: v Grossovi formulaciji gre za »imeti misijo«/poslanstvo do nekristjanov, medtem ko se v konkordatu KC daje pravica, »da svobodno in javno vrši svojo ‚misijo‘«, tj. poslanstvo na splošno. Nedvoumno pa je v kontekstu širjenja vere tako znotraj kot zunaj Jugoslavije uporabljen izraz »misija« v Ustavi SPC (glej: §§ 49, 63, 64, 255).

Pomemben je 3. člen o imenovanju škofov, nadškofov in pomožnih škofov s pravico nasledstva. V členu ni precizirano,

565 Republika Avstrija zagotavlja in jamči sveti Rimskokatoliški cerkvi pri njenih različnih verskih obredih svobodno vršenje njene duhovne moči (Macht) ter svobodno in javno vršenje bogočastja (Mercati, *Raccolta di concordati*, 1954, str. 160).

566 Kušej, *Konkordat*, str. 8.

567 Do nekristjanov (judov, muslimanov, poganov) ima Katoliška cerkev še danes isto misijo/ poslanstvo. /.../ Dolžna jim je posredovati Božjo besedo in jih krstiti. *Projekat*, str. 7–8; glej: Gross, *Udžbenik*, str. 65.

kakšen je nadaljnji postopek, če ima vlada kakšen ugovor, niti kaj naj bi bili ugovori »politične narave« (to je npr. jasno določeno v 4. členu *Modus vivendi* s Češkoslovaško). Podobni členi so v avstrijskem (§ 4), latvijskem (§ 4), poljskem (§ 11), litvanskem (§ 11), italijanskem (§ 19) in romunskem (§ 5) konkordatu, medtem ko je v nemškem konkordatu (§ 14) natančneje določeno, da Sveti sedež ne sme izdati bule o imenovanju novega ordinarija brez privolitve vlade.

Če potegnemo vzporednice z zakonodajo SPC, vidimo, da se pri izbiri pravoslavnih episkopov vlade sploh ne sprašuje o primernosti kandidata (§§ 63, 69 Ustave SPC). Prav tako pa episkopom SPC ni treba podati prisege kralju, medtem ko je to predvideno za katoliške škofo.

V 7. členu predloga se ordinarijem daje pravico, da lahko svobodno izvršujejo svojo cerkveno jurisdikcijo in uživajo vse pravice in prednosti, ki pripadajo njihovemu poklicu, tako kot jim jih priznava kanonsko pravo. Pri tem se odpira vprašanje združljivosti državnih zakonov s kanonskim pravom, kar pa je načeloma urejeno v 35. členu. Podobne odredbe v drugih konkordatih ni. Za pravoslavne duhovnike so po Kazenskem zakonu zagotovljene podobne pravice in zaščita.

Precej prahu je vzdignil 8. člen, v katerem se Sveti sedež obvezuje, da bo prepovedal katoliškim duhovnikom, ki se redno ali začasno ukvarjajo z dušnim pastirstvom, članstvo v političnih strankah in delovanje v njihovo korist. Država pa se obvezuje, da bo istočasno izdala enake odredbe za druge priznane verske skupnosti. Enak člen najdemo v nemškem konkordatu (§ 32) in podobnega v italijanskem (§ 43). V drugih konkordatih takšnega člena ni. Pri tem ni moč spregledati, da gre tu za konkordata, sklenjena z državama s totalitarnima režimoma. Omejitev lahko označimo za kratenje državljanskih pravic, a s strani države, ne Svetega sedeža, saj je ta člen predlagal kralj Aleksander oz. jugoslovanska vlada.⁵⁶⁸ Glede na to, da je bilo isto predvideno za vse

568 Glej: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka o pogovorih v zvezi s sklenitvijo konkordata, 1933–1934.

priznane veroizpovedi, pa ne gre za kršenje načela enakopravnosti. Problematično je, da je država za to prepoved izkoristila konkordat, ni pa je vnesla v druge verske zakone in ustave. Takšna odredba za SPC ni bila novost – že leta 1883 je na primer Arhιεrejski sabor SPC za pravoslavne duhovnike sprejel odlok o prepovedi članstva v političnih strankah,⁵⁶⁹ navsezadnje pa o depolitizaciji duhovščine govori že Ustava Kraljevine SHS (1921).

Škofje in nadškofje imajo v skladu s kanonskim pravom oblast, da ustanavljajo in spreminjajo meje župnij, imenujejo župnike ter podeljujejo cerkvene beneficije in službe. Podobne ureditve kot v tem 10. členu so tudi v romunskem (§ 8), poljskem (§ 10), nemškem (§ 12), italijanskem (§ 31) in avstrijskem (§ 15) konkordatu, a v teh konkordatih – z izjemo romunskega – je državi dana večja pristojnost tako glede urejanja škofij kot imenovanja župnikov, predvsem v povezavi z morebitnimi finančnimi bremenami za državo.

Prav tako tudi SPC ni obvezana, da o ustanavljanju župnij in nameščanju parohov obvešča vlado (glej: §§ 156, 157, 158 Ustave SPC), kar je bilo izpostavljeno v promemoriji iz leta 1933.

11. člen daje po načelu recipročnosti posebne pravice katoličanom, ki so pripadniki narodnih manjšin v Jugoslaviji. Takšno določilo je še v nemškem konkordatu (§ 29). Precej kritikov konkordata⁵⁷⁰ temu členu očita, da nima nobene praktične vrednosti, saj so tri sosednje države z jugoslovansko manjšino že sklenile konkordat (Italija, Avstrija, Romunija), ostale pa naj ne bi imele tega namena. Prav tako ne vidijo potrebe za sprejem tega člena, saj naj bi se Jugoslavija – za razliko od mnogih drugih držav – držala mednarodnega sporazuma o zaščiti pravic narodnih manjšin. Pri tem zgrešijo bistvo, ki je – »črno na belem« – zaščita manjšin s strani Svetega sedeža, tj. vprašanje, ki ga je v Julijski krajini rimska kurija ignorirala.

Formulacija člena o verskih redovih in kongregacijah (§12) izstopa na dveh mestih: prvič, pri podelitvi pravice ustanavlja-

⁵⁶⁹ *Tekstovi*, str. 13–15.

⁵⁷⁰ Na primer: Jovanović, *I opet*; Cemović, *Konkordat*; Troicki, *Neuspela zaščita*, idr.

nja novih domov »proti obveščanju – iz pozornosti – državnih oblasti«. Ostali konkordati v tej zadevi bolj omejujejo pooblastila KC. Naslednja posebna formulacija je določilo, da se bo novim ustanovam ter redovom in kongregacijam iz tujine priznal status pravne osebe po določenih »splošnega prava«. Ni namreč jasno, katero »splošno pravo« naj bi to bilo, saj se v nekaterih konkordatih ta termin nanaša na splošno pravo KC za razliko od specialnih konkordatskih določil, drugod pa na splošno državno pravo (npr. v romunskem (§ 9) in latvijskem (§ 20) konkordatu). V kolikor naj bi šlo za državno pravo, bi bilo to v Kraljevini Jugoslaviji brez pomena, saj ni bilo sprejetega državnega zakona o verah in medverskih odnosih, če pa bi šlo za cerkveno pravo KC, bi KC v Jugoslaviji dobila pravico, ki je ni določal noben drug konkordat.

SPC so bile priznane podobne pravice, da ustanavlja potrebne organe, ustanove, zavode in združenja za obrambo pravoslavja (§§ 63, 94, 102 Ustave SPC).

Naslednji, 13. člen, ureja poseben kazenski postopek v primeru tožbe proti duhovnikom. Nekateri konkordati tega sploh ne urejajo, medtem ko najdemo za prve tri odstavke člena podobna določila v latvijskem (§§ 18, 19), litvanskem (§ 20), avstrijskem (§ 20), italijanskem (§§ 8, 21) in poljskem (§ 20) konkordatu, za člen v celoti pa le v italijanskem (§§ 8, 21) in poljskem (§ 20) konkordatu. Določilo o kršenju »javnega reda« že ureja jugoslovanski Kazenski zakonik (§§ 154–166; na bogoslužje se nanašata člena 162 in 163). Opazimo lahko tudi podobnosti s 15. in 16. členom Ustave SPC. Kazensko postopanje z verskimi predstavniki urejata tudi 399. (primer sklepanja zakonskih zvez, ki so po zakonu nedovoljene) in 400. člen (strankarsko delovanje) Kazenskega zanonika.

16. člen, ki ureja lastnino KC, daje KC širša pooblastila kakor drugi konkordati, ki do neke mere omejujejo upravljanje premične in nepremične lastnine KC. KC se tudi zagotavlja odškodnino v primeru razlastitve njene lastnine. Z izjemo poljskega (§ 14) noben drug konkordat KC ne daje privilegija v primeru razlastitve. Posebnost tega člena je pravica, da ustanove in

lastnina KC ostanejo njena last tudi v primeru, če bi prebivalci, ki jim te ustanove služijo, prestopili v kakšno drugo vero.

V Zakonu o SPC (1929) najdemo podobne ureditve o razlastitvi, a brez predvidene odškodnine. Lastnina SPC v tujini se je SPC prav tako vrnila po prehodu vernikov v drugo vero (glej: §§ 2, 3, 4, 7, 22 Zakona o SPC). Zaščita dohodkov v Zakonu in Ustavi SPC sicer ni predvidena, kar pa še ni dokaz, da gre za kršenje enakopravnosti.

Pri 17. členu, ki navaja vire, iz katerih se krije materialne potrebe KC, je treba opozoriti na ločevanje dveh vrst dajatev: cerkvene dajatve in doklade ali dopolnilne dajatve v korist KC. Slednje naj bi se odrejale v »sorazmerju in na način, ki je priznan ostalim veroizpovedim, ako škofje spoznajo, da je primerno, da se tega poslužijo«. Še najbližji je 14. člen avstrijskega konkordata, ki pa zahteva tudi soglasje države. Zelo podobni so členi 9, 10 in 11 Zakona o SPC.

Konkordatski predlog določa v 18. členu, da finančna pomoč KC v Jugoslaviji s strani države ne bo sorazmerno manjša od pomoči, ki je priznana ostalim veroizpovedim v državi. Podpora naj bi ustrezala tako številu vernikov KC v sorazmerju s podporo drugih veroizpovedi kot tudi dokazani potrebi. Podobnega člena v drugih konkordatih ni. Ali se v njih to vprašanje sploh ne ureja ali to urejajo po kanonskem načelu kongruie (*portio congrua*), tj. država da Cerkvi materialno podporo le v primerih, ko ta ne zmore pokriti svojih potreb iz lastnih sredstev (npr. avstrijski (§ 15), bavarski (§ 10) in italijanski (§ 30) konkordat).

Ta člen je podoben določilom iz vseh zakonov o verskih skupnostih v Jugoslaviji (glej: §§ 21, 22 Zakona o SPC, § 274 Ustave SPC). Tudi državna ustava (1931) določa, da se subvencija veroizpovedim določi na podlagi dokazane potrebe in števila vernikov (§ 11). Konkordat tudi določa, da se bo za upravljanje s subvencijo sporazumno z vlado ustanovil posebni urad. Slednjega SPC nima.

19. člen cerkvene zgradbe in zemljišča oprošča javnega davka. Redki konkordati obravnavajo to določilo (npr. latvijski

(§ 16), poljski (§ 15) in litvanski (§ 16) konkordat), a tudi ti dajejo to pravico v ožjem oziru. Noben drug konkordat pa ne oprošča poštnine in telegramskega taks pri uradnem dopisovanju in vrednostnih pismih vseh cerkvenih oblastev in ustanov. Najdemo pa skoraj povsem enake določbe v 13. in 14. členu Zakona o SPC.

Po 20. členu lastnina verskih skladov pripada KC, služi izključno njenim namenom in jo upravljajo dotični ordinariji. Avstrijski konkordat (§ 15, 9. odst.) je to vprašanje uredil drugače: »Verski skladi imajo cerkveni značaj. So pravne osebe in jih bo v bodoče, kakor do sedaj, upravljala država v imenu cerkve. V odnosih med verskimi skladi in državno blagajno, zlasti pri finančnih obveznostih slednje, ne bo prišlo do nobenih sprememb.«

Podobno ureditev najdemo tudi v Ustavi SPC (§ 269).

21. člen ukinja patronate, a obvezuje avtonomne uprave in posameznike, da KC plačajo nadomestilo za oprostitev svojih obveznosti. Ostali konkordati patronatov ali sploh ne omenjajo ali določil o njih ne spreminjajo (npr. poljski (§ 21), litvanski (§ 21), nemški (§ 14) in avstrijski (§ 11) konkordat) ali pa jih ukinjajo brez nadomestila s strani patrona do Cerkve (italijanski (§ 25) in romunski (§ 15) konkordat). Nekaj podobnosti je moč najti z 22. členom Zakona o SPC, ki predvideva odškodnino za SPC.

22. člen obvezuje jugoslovansko vlado, da bo dala cerkvenim ustanovam za zemljišča, izgubljena z agrarno reformo, primerno odškodnino ter jim omogočila vzdrževanje. Sklenjen je bil tudi sporazum, da se KC vrne vse hiše in prostore, namenjene pouku, redovniške hiše in zemljišča, ki jim pripadajo, ter majhna zemljišča, namenjena osebju, dodanemu v službo cerkvam, ki so bila po vojni na kakršenkoli način odvzeta. Nobeden od veljavnih konkordatov nima takšne odredbe.

V 2. in 22. členu Zakona o SPC ni takšnih izrecnih odredb za zaščito lastnine SPC, ji je pa zagotovljena zaščita v mejah predvojne Srbije in Črne gore. Prav tako na podlagi 2. člena ni mogoča razlastitev lastnine SPC, razen v primeru posebnih državnih zakonov, ki pa seveda ne izključujejo odškodnine.

Člen o teoloških fakultetah (§ 25) je skoraj enak 5. členu avstrijskega konkordata, ki daje KC precej široka pooblastila v tem pogledu.

Tako profesorji na katoliških kot na pravoslavnih teoloških fakultetah se izbirajo na podlagi Zakona o univerzah ter potrebujejo dokazilo o »sposobnosti za pouk« s strani škofa oz. Svetega arhierejskega sinoda (glej: §§ 17, 18 Zakona o SPC, § 102 Ustave o SPC). Nima pa SPC pravice, da odvzema profesorjem pravico do poučevanja; to pravico ima samo v primeru katehetov.

V konkordatskem predlogu je obsežno obravnavano vprašanje poučevanja verouka (§ 26). V primerjavi z Zakonom o verskem pouku v narodnih, meščanskih, srednjih in učiteljskih šolah v kraljevini Jugoslaviji⁵⁷¹ se določa, da se bo verouk izvajal v javnih in zasebnih narodnih, meščanskih, strokovnih in srednjih šolah najmanj dvakrat na teden. Šolske oblasti ne morejo premestiti ali zamenjati kateheta brez sporazuma s pristojnim škofom, za opravljanje državnih izpitov za katehete se ustanavlja poleg državne tudi cerkvena komisija (prim. bavarski konkordat (§ 5)), škof ali njegov predstavnik ima pravico nadzirati izvajanje verouka na šolah (v zakonu omejeno na enkrat na leto), poleg tega pa se plače katehetov, šolanih na bogoslovnih semeniščih, izenačuje z učitelji in profesorji, ki so dokončali svoje študije na univerzi. KC so dane nekatere pravice, ki jih drugi konkordati ne določajo.

V večini točk člena najdemo podobne odredbe tudi v Zakonu o SPC (§ 17) in Ustavi SPC (§ 102).

27. člen jugoslovanskega konkordata vsebuje več spornih točk, ki so posledica dolgoletnih prerekanj med državo in Katoliško cerkvijo na področju izobraževanja in vzgoje mladine. Katoliškim učencem javnih šol se tako ne sme »nalagati ali (jih) pozivati, da bi prisostvovali dejanjem kakega nekatoliškega obreda«. Šolski učbeniki naj ne bi smeli vsebovati ničesar, kar bi »nasprotovalo verskim načelom in čustvom učencev

571 *Službene novine*, 17. 10. 1933.

katoličanov«. ⁵⁷² V šolah, kjer je večina učencev katoliške vere, naj bi bili v mejah možnosti tudi učitelji katoličani. ⁵⁷³ Podoben člen s slednjim določilom se najde le v avstrijskem konkordatu iz leta 1855. Ta člen avstrijskega konkordata je takrat sprožil širšo polemiko in predstavlja enega od razlogov za njegovo odpoved.

Podobnega člena v pravnih aktih o SPC sicer ni, četudi obrise zasledimo v 63. členu Ustave SPC: »Sveti arhijerejski sabor stara se o verskom vaspitanju mladih i vernih van škole.« ⁵⁷⁴

28. člen KC dopušča, da Cerkev ustanavlja verske šole, ki uživajo enake pravice kot javne šole. Podoben predpis najdemo tudi v drugih konkordatih, a ti bolj omejujejo pooblastila KC (npr. latvijski (§ 10), italijanski (§ 35), romunski (§ 19) in nemški (§ 23) konkordat).

SPC verskih šol nima, saj za to v Kraljevini Srbiji niti ni bilo potrebe. Vojvodinski Srbi pa tudi niso izkazali interesa, da bi se obdržale pravoslavne verske šole. ⁵⁷⁵

Po 29. členu predloga mora država v sporazumu s škofom postaviti in vzdrževati duhovnike, ki skrbijo za versko pomoč katoličanom v bolnišnicah, sirotišnicah, zavetiščih, okrevališčih, kaznilnicah in drugih podobnih zavodih. Podobne odredbe v drugih konkordatih postavljajo večje meje pristojnosti KC, predvsem kar se tiče finančnih izdatkov (npr. romunski (§ 18), nemški (§ 28) in avstrijski (§ 26) konkordat).

Zelo podoben je 20. člen Zakona o SPC.

Prvi trije odstavki 30. člena o »imuniteti« duhovniških pripravnikov v okviru služenja vojaškega roka, da se jim le-ta skrajša na pol leta in se jih dodeli med bolničarje, so enaki kot v

572 Ta člen je nastal kot posledica »laicizacije« šole (pritožbe škofov, da se v šolskih učbenikih za »posvetne« predmete žali papeža in KC (glej: NŠAL, sp. V., 269. Pismo episkopata ministru za prosveto Magaraševiću, 23. 10. 1937), spora s Sokolom (pritožbe zoper knjižico »Tyrševa ideologija«, »antisokolska poslanica« idr. glej: NŠAL, sp. V., 269. Pismo episkopata ministru za »fizičko vaspitanje naroda« Miletiću, 26. 10. 1937; NŠAL, sp. V., 292; NŠAL, sp. V., 156; NŠAL, sp. V., 3) in pritožb čez predavanja o evoluciji (npr. NŠAL, sp. V., 292. Pismo iz Mengša o »predavanju« učitelja Josipa Mraka 12. 10. 1933)).

573 Kar je odgovor na pritožbe škofov zaradi premeščanja učiteljev katoličanov iz katoliških delov kraljevine ter nameščanje pravoslavnih učiteljev v šole z učenci večinsko katoliške vere.

574 Sveti arhijerejski sabor skrbi za versko vzgojo mladih in vernih zunaj šole.

575 *Tekstovi*, str. 30.

49. členu Zakona o ustroju vojske in mornarice. Z zakonom se ne sklada le zadnji odstavek člena, ki posvečene duhovnike in redovnike z obljubami oprošča vsakršne vojaške službe, razen v primeru splošne mobilizacije. Precej konkordatov (nemški, bavarski, pruski, avstrijski in romunski konkordat) oprostitev služenja vojaškega roka sploh ne omenja. Latvijski konkordat (§ 9) oprošča vojne službe le posvečene duhovnike, ne pa redovnikov, medtem ko so po italijanskem konkordatu vojaške službe oproščeni zgolj škofje in župniki.

Pravoslavni menihi niso obvezani, da opravljajo službe, ki so po kanonskih predpisih nasprotni duhovniški osebi in poklicu (§ 15 Zakona o SPC).

Člene o vojaškem ordinariju in vojaških duhovnikih najdemo v različnih konkordatih (poljski (§ 7), litvanski (§ 7), italijanski (§§ 13–15), nemški (§ 27), avstrijski (§ 8) konkordat). Določila iz jugoslovanskega predloga (§ 31) so najbolj podobna členu iz avstrijskega konkordata. To sta tudi edina od konkordatov, ki imenovanje vojaških ordinarijev dajeta cerkveni oblasti (v sporazumu z vlado). Število vojaških duhovnikov naj bi odgovarjalo številu vojakov katoličanov po razmerju, sprejetem za uslužbenca vsake druge veroizpovedi, a v primeru, da to število ne bi zadostovalo, se »vlada ne bo upirala, da se ta primanjkljaj dopolni z drugimi duhovniki«. Takšne odredbe na najdemo v drugih konkordatih, niti predvidenih plačanih honorarnih vojaških duhovnikov.

Vse pravice KC v tem členu ima tudi SPC, z izjemo vojaškega ordinarija. Tudi tega oz. vojaškega episkopa bi najverjetneje dobila, saj število pravoslavnih oficirjev in vojakov ni bilo dosti manjše od števila kakšne eparhije. Namesto tega je imela SPC na Ministrstvu za vojsko in mornarico svojega »proti-referenta« in primerno število aktivnih ter honorarnih vojaških duhovnikov.⁵⁷⁶

32. člen govori o zakonski zvezi in podobno kot avstrijski (§ 7), italijanski (§ 34) in litvanski (§§ 14, 15) konkordat priznava

⁵⁷⁶ *Tekstovi*, str. 31.

civilne učinke zakonske zveze ter postavlja vse zakonske spore pod pristojnost cerkvenih sodišč. Predlog pa se razlikuje v tem, da – kot edini konkordat – ureja tudi vprašanje mešanih zakonov. Predvideva tudi, da bi civilne oblasti v primerih mešanih zakonov, ko je eden izmed zakoncev nekatoliške vere, zagotavljale, da bodo otroke vzgajali v katoliški veri, in poskrbele za izvajanje tega jamstva. Odpira se tudi vprašanje, ali odredba, ki se glasi »Sveta stolica pristaja na to, da se vse pravde, pri katerih ne gre za zakonsko vez, razpravljajo pred civilnimi sodišči«, celo izničuje vse zakonske razveze, ki bi se sprejele na civilnih sodiščih in sodiščih drugih verskih skupnosti. Podobnega določila v drugih konkordatih ne najdemo. V avstrijskem (dodatek k 7. členu) in italijanskem (§ 34) konkordatu Sveti sedež ločitvene postopke celo prepušča civilnim sodiščem. Urejanje mešanih zakonskih zvez je bilo v kraljevini precej pereče vprašanje, ki bi moralo biti urejeno na državni ravni z medverskim zakonom, katerega pa je med drugimi zavračala tudi KC. Gre torej za neke vrste posebnost, ki je posledica neurejenih razmer v državi. Konkordat pa ni bil edini sporazum z verskimi skupnostmi v Jugoslaviji, ki je enostransko brez ozira na druge priznane veroizpovedi urejal to vprašanje. Podobne odredbe je najti tudi v Zakonu o Srbski pravoslavni cerkvi (§ 107, § 115, § 116, § 119, § 122, § 123) in Bračnem pravilniku SPC (§ 120 in 121) – oba seveda dajeta večje pravice lastni verski skupnosti. Pri tem pa je treba upoštevati, da je partner nekatoliške vere s sklenitvijo zakonske zveze v Katoliški cerkvi sporazumno prevzel posledice. Delno bi se dalo sprejeti Moscatellovo mnenje, da »kakor se vidi izključljivost ene in druge Cerkve, država ostaja nevtralna in enakopravnost ver nedotaknjena«. ⁵⁷⁷ S takšno državno politiko se je le še povečevala verska nestrpnost, enakopravnost veroizpovedi pa ni bila kršena.

O Katoliški akciji (§ 33) govorijo tudi latvijski (§ 13), italijanski (§ 43), nemški (§ 31) in avstrijski (dodatek k § 14) konkordat. Podobnost med njimi pa obstaja le pri prvem odstavku,

⁵⁷⁷ *Konkordat i kritika*, str. 80.

s to razliko, da se v jugoslovanskem konkordatu izpostavlja, da bodo združenja Katoliške akcije delovala z odgovornostjo katoliške hierarhije. Drugi odstavek nerazumljivo omenja »zabavne igre«, ⁵⁷⁸ kar je nekatere kritike privedlo do mnenja, da se za temi »igrami« razumejo igre športnega in vojaškega značaja, kar bi Katoliški akciji omogočilo ustanavljanje z ustavo prepovedanih verskih telovadnih društev. ⁵⁷⁹ Tretji odstavek pa dovoljuje, da se v Katoliško akcijo lahko vpisujejo učenci javnih šol in da lahko dijaški odseki teh združenj delujejo tudi izven javnih šol. Slednje bi bilo pogojno skladno z Zakonom o verskem pouku v narodnih, meščanskih, srednjih in učiteljskih šolah v Kraljevini Jugoslaviji, kjer se 11. člen glasi: »Čisto dijaška društva ne smejo biti na plemenski ali verski podstavi.« Četudi zakon dovoljuje, da so zunaj šole lahko učenci člani verskih društev »samó zaradi gojenja verskih čustev in moralnih nauk«.

63. člen Ustave SPC vidi v Katoliški akciji nevarnost za verski mir v državi zgolj zato, ker za razliko od združenj SPC nadzor nad KA prevzemajo škofje.

34. člen je nekakšen kompromis KC za izgubo Orla s tem, da se katoliškim duhovnikom omogoča opravljanje »verskega poslanstva v korist katoličanov, članov teh združenj« v državnih telovadnih društvih (Sokolu) (podoben člen je tudi v italijanskem (§ 34) in avstrijskem (dodatek k § 14) konkordatu). Po načelu enakopravnosti veroizpovedi naj bi se v državnih telovadnih društvih spoštovala tudi verska čustva pravoslavcev, resda pa to za druge vere v »laicističnem« Sokolu ni bilo zakonsko urejeno.

Prvi odstavek 37. člena konkordatskega predloga se glasi: »Vsa ostala vprašanja, ki se nanašajo na cerkvene osebe in stvari kot take in o katerih v predhodnih členih ni govora, se bodo reševala po veljavnem kanonskem pravu.« Prevod tako v sloven-

578 Težava je v prevodu: »jeux récréatifs« se lahko prevaja kot »zabavne/razvedrilne igre« ali kot »rekreativne igre«. Ker pa se v osnutku iz junija 1934 namesto »jeux« uporablja termin »distractions« (razvedrilo), lahko sklepamo, da je Kušejev prevod pravilen (ustreza tudi srbskemu prevodu).

579 *Projekat*, str. 49.

ščino kakor v srbsščino je zavajujoč, saj za razliko od originala⁵⁸⁰ dopušča interpretacijo, da se veljavnost kanonskega prava priznava tudi izven Katoliške cerkve, tj. da mora kanonski kodeks priznati tudi država.⁵⁸¹ Ta člen je enak 22. členu avstrijskega konkordata, kjer pa je jasno, da gre za vprašanja, vezana na »cerkvene osebe in stvari«. ⁵⁸² Podobne odredbe, ki predvidevajo, da se bodo morebitna vprašanja, ki bi se nanašala na cerkvene osebe in predmete ter v konkordatu niso bila obravnavana, a se tičejo tudi države, sporazumno rešilo med Svetim sedežem in vlado (drugi odstavek), so tudi v nemškem (§ 33), italijanskem (§ 44), romunskem (§ 22), pruskem (§ 13) in drugih konkordatih.

Tudi po Ustavi SPC (§ 49) za cerkvene osebe in predmete velja kanonsko pravo; pravice po kanonskem pravu ima prav tako patriarh SPC.

V prilogi h konkordatu je obravnavano vprašanje rabe stare cerkvenoslovanščine in glagolice v liturgiji. Odredbe o jeziku se nahajajo tudi v drugih konkordatih, a te govore samo o maternem jeziku kot jeziku pridige, dodatnih molitev in govorov (poljski konkordat § 23), jeziku dušnega pastirstva (litvanski (§ 21) in italijanski (§ 22) konkordat), jeziku verouka (romunski (§ 16) in nemški (§ 2 9) konkordat) ali čaščenja in združenj (nemški (§ 29) konkordat).

Jugoslovanski konkordatski predlog je Katoliški cerkvi dal nekatere koncesije, ki jih v drugih konkordatih, sklenjenih v tistem času, ni. Argument, da je bilo to v versko mešani državi, v kateri so katoličani predstavljali manjšino, nepotrebno, ne vzdrži. Četudi opazamo, da so koncesije v konkordatih, sklenjenih z večinsko katoliškimi državami (takšna je bila večina konkordatov), večje, so bile katoliške manjšine še toliko bolj potrebne zaščite, verskopolitične razmere pa bolj specifične. Podobno velja za ka-

580 Toutes les autres matières relatives à des personnes et des choses ecclésiastiques comme telles, non traitées les articles précédents, seront réglées suivant le Droit canon en vigueur.

581 Glej: *Projekat*, str. 50–51.

582 »Alle anderen auf kirchliche Personen oder Dinge bezüglichen Materien, welche in den vorhergehenden Artikeln nicht behandelt wurden, werden dem geltenden kanonischen Recht gemäss geregelt werden.« (Mercati, *Raccolta di concordati*, 1954, str. 176)

Papež Pij XI., ki je sklenil rekordno število konkordatov. (MNZS, SL 112 3)

toliške verske manjšine v fašističnih režimih, predvsem v nacistični Nemčiji. Ne gre tudi prezreti, da je bil podpisani konkordat izpogajan z vlado v času diktature po tem, ko so bili sprejeti verski zakoni že z vsemi drugimi priznanimi veroizpovedmi z izjemo starokatoliške in baptistične cerkve. Ravno zaradi tega preseneča, da bi bila »unitaristična« vlada pripravljena sprejeti konkordat, ki bi bil v takšno domnevno škodo države, kot to interpretirajo kritiki konkordata (pisci t. i. pravniških brošur), razen če ga ne bi nameravala upoštevati. Verjetnost konflikta interesov pa je toliko večja v državah, kjer nobena verska skupnost nima absolutne večine – torej v Jugoslaviji –, ko lahko vsakršna ugodnost, priznana KC, četudi le izenačuje pravice katoličanov s pravicami na primer pripadnikov največje verske skupnosti v državi, vzbudi nasprotovanje drugih verskih skupnosti. Bi torej lahko sprejeli tezo »enakosti v izključljivosti«? Po primerjavi z

zakonodajo o SPC to lahko potrdimo, četudi se je ravno v času zadnjih konkordatskih pogajanj – v času šestojanuarske diktature – nuncij Pellegrinetti pritoževal nad »politiko tolerantnosti«. Glede na to, da so se s konkordatom popravile »krivice«, ki so bile jabolka sporov več kot desetletje,⁵⁸³ ni moč zavrni, da so bile KC v Jugoslaviji podeljene koncesije, ki so vsaj izenačile verske pravice katoličanov s pravicami drugih verskih skupnosti v državi. Težko bi bilo sprejeti tezo o vsebinski posebnosti jugoslovanskega konkordata, čeprav, kot je bilo izpostavljeno, vsebuje nekaj členov, ki jih v drugih konkordatih ni. Postavlja se namreč vprašanje, v kolikšni meri so bili ti dodani iz objektivnejših razlogov, tj. zaradi splošne mednarodne klime, zlasti zaradi kršenja italijanskega in nemškega konkordata (kot v primeru člena o Katoliški akciji) na eni strani⁵⁸⁴ ter »ugodnih koncesij« verskih zakonov in ustav drugih priznanih veroizpovedi v Kraljevini Jugoslaviji na drugi. Popolnega odgovora na to vprašanje ne dobimo niti s kronološko primerjavo predlogov konkordata in poteka pogajanj, iz česar je razvidno, da so se sporna vprašanja (šolsko vprašanje, Katoliška akcija, zakonska zveza, ustanavljanje novih meniških redov, kongregacij, župnij idr.) iz že omenjenih razlogov spreminjala bolj v korist KC. Gotovo pa ne gre spregledati nekaterih pridobitev za državo, kot so škofovska prisega, ustanovitev mešane komisije, člen o manjšinah, možnost ugovora vlade (iz političnih razlogov) na kandidata za škofa ali nadškofa in seveda vprašanje o glagolici. Pri slednji pa je le treba opozoriti na to, da formulacija člena o razširitvi glagolice po celotnem ozemlju vendarle ni bila v popolnosti sprejeta (v konkordatu je dodano, da verniki sami odločajo, ali se bo v njihovi župniji uvedla glagolica), kar je bilo leta 1925 precedens vlade, temveč je rešitev kompromisna. Vsekakor pa to napeljuje

583 Npr. šolski zakoni (prepoved ustanavljanja novih verskih šol, nastavljanje katehetov, nameščanje učiteljev pravoslavne vere v šole z učenci katoličani, laicizacija šole na splošno idr.), ukinitve Orla, mešane zakonske zveze, razglasitev »srbskih« praznikov za državne, celo ureditev vprašanja o glagolici v obliki, kot so jo zagovarjali škofje na škofovski konferenci leta 1922 in na avdienci pri papežu leta 1925 idr.

584 Coppa, *Controversial Concordats*.

k sklepu, da so bile okoliščine konkordatskih pogajanj za sklenitev konkordata s Kraljevino Jugoslavijo izrazito specifične.

II – Primerjava izbranih točk konkordatskega predloga (1935) z avstrijsko zakonodajo, veljavno za Katoliško cerkev v slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije in v Dalmaciji

Na več mestih zasledimo izjave, da bi KC z zadnjim osnutkom konkordata le uzakonila pravice, ki jih je *de facto* že imela, tj., da ne bi prinesel nič novega. To tezo je težko preveriti, lahko pa se preveri, kakšne spremembe bi podpisani konkordat *de iure* prinesel, in sicer s primerjavo zakonov, veljavnih za Katoliško cerkev (na slovenskem primeru), s konkordatskim predlogom (1935). Pri tem je potrebno upoštevati spremembe, ki so jih prinesli nekateri pomembnejši državni zakoni in ustavi: ustavi iz let 1921 in 1931, Zakon o narodnih šolah (1929) ter njegovi popravki (1930), Zakon o verskem pouku v narodnih, meščanskih, srednjih in učiteljskih šolah v kraljevini Jugoslaviji (1933), Zakon o ustanovitvi Sokola kraljevine Jugoslavije (1929), Kazenski zakonik (1929, 1931) in Zakon o ustroju vojske in mornarice (1923). Pomembno je upoštevati tudi dejstvo, da je v nekaterih primerih konkordatski predlog veljal za »orientacijsko« točko, torej je bil v praksi kljub odpovedi delno veljaven.

Razen mariborskega škofa je vse škofe na ozemlju nekdanje monarhije, ki je nato postalo del Kraljevine SHS, imenoval avstrijski cesar oz. ogrski kralj. Po vključitvi teh pokrajin v Kraljevino SHS se je ta pravica izgubila in v veljavo je stopilo določilo, po katerem je škofe prosto imenoval papež.⁵⁸⁵ S konkordatom pa bi – kot je bilo že večkrat omenjeno – jugoslovanski škofje predložili kandidatno listo, vlada pa bi dobila pravico, da na kandidata poda ugovor (politične narave).

Za pravno postopanje s katoliškimi duhovniki je v Sloveniji in Dalmaciji veljal zakon z dne 7. maja 1874 (št. 50 državnega

⁵⁸⁵ Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 246.

zakonika, § 29), ki je določal, da se mora cerkvenega predstojnika obvestiti o kazenski preiskavi zoper duhovnika ali o njegovi obsodbi. V Jugoslaviji je nato do uvedbe Kazenskega zakonika (1929, noveliran 1931) ostala praksa, da so cerkvena sodišča sodila »čisto cerkvene« prestopke duhovščine, po državnih kazenskih zakonih kazniva dejanja pa državna sodišča.⁵⁸⁶ Novost konkordatskega predloga (1935) je uvedba mešane komisije, ki pa se nanaša na primere za državo neprimernega političnega delovanja duhovnikov. Ta komisija naj bi tudi sodila o zadevah, ki jih kazenski zakonik ne obravnava, a so v osnovi v nasprotju z »duhom in poslanstvom duhovniške zaprisege«.⁵⁸⁷

Verski redovi in kongregacije so imeli v Jugoslaviji status javnopравnih ustanov, za katere ni veljalo splošno društveno pravo. Zato je bilo tudi njihovo ustanavljanje pod nadzorstvom države. Na Slovenskem je bil za naselitev novih cerkvenih kongregacij in samostanov že obstoječih religij potreben pristanek državnih oblasti, ki ga je za prve dal vladar, za druge pa pristojna politična oblast II. stopnje. Ta pristanek je moral izpolnjevati sledeče pogoje: 1) pristanek škofa, 2) dokaz, da je združenje po svoji ustavi in svojih ciljih cerkveno odobreno, ter 3) obstoj potrebnih sredstev za vzdrževanje.⁵⁸⁸ S konkordatom bi KC torej pridobila možnost od države neodvisnega ustanavljanja samostanov, ki je prej ni imela.

V Kraljevini Jugoslaviji je bilo »vse šolstvo načeloma državna zadeva«. Šolski monopol pa po ustavi (1921) ni bil nasproten cerkvenim načelom, tako da sta bila zakonsko možna obstoj in ustanavljanje zasebnih, tudi verskih šol. Do uvedbe zakona o narodnih šolah leta 1929 (in kasnejših zakonov, ki so obravnavali to področje) so na Slovenskem za osnovne in meščanske šole še veljali zakon z dne 14. maja 1869 (d. z. št. 62), zakon z dne 2. maja 1883 (d. z. št. 53) ter ministrov ukaz z dne 29. septembra 1905 (d. z. št. 159). Po ustavi je verouk postal fa-

586 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 148.

587 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

588 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 280.

kultativen.⁵⁸⁹ Z Zakonom o narodnih šolah (1929) je postal verouk obvezen v narodnih šolah. Po Zakonu o verskem pouku v narodnih, meščanskih, srednjih in učiteljskih šolah v kraljevini Jugoslaviji (1933), ki je upošteval kar nekaj pripomb jugoslovanske škofovske konference na Zakon o narodnih šolah iz leta 1929, pa je postal verouk obvezen tudi v meščanskih, srednjih in učiteljskih šolah. Z novim šolskim zakonom je bilo omejeno ustanavljanje novih verskih šol, dovoljeno je bilo le delovanje že obstoječih. Predvsem slednje in določila o katoliških učiteljih v šolah z večinsko katoliškimi učenci ter o šolskih učbenikih, ki ne smejo žaliti verskih čustev katoličanov, so največje pridobitve konkordata za KC.

V celotni državi je bila v veljavi verska oblika zakonske zveze, z izjemo Vojvodine in Medmurja, kjer je bila obvezna civilna zakonska zveza (po zakonu iz leta 1895). V Sloveniji in Dalmaciji je bilo v veljavi zakonsko pravo iz Občega državljan-skega zakonika (1811). S tem pa je bilo, za razliko od drugih delov države, za presojo vseh pravnih vprašanj in zakonskih sporov pristojno izključno državno zakonsko pravo.⁵⁹⁰ Novi konkordat bi z razširitvijo pristojnosti cerkvenih sodišč in civilnopravnim učinkom katoliške zakonske zveze tako prinesel kar nekaj sprememb na tem področju. Do tedaj so se lahko civilno poročili osebe brez veroizpovedi ali versko mešani partnerji.⁵⁹¹

Ustava Kraljevine SHS (1921) je v 37. členu štela lastnino na splošno, za lastnino KC pa so veljale iste omejitve kakor za lastnino drugih fizičnih ali pravnih oseb. Na Slovenskem se za cerkvena sejmišča in grobišča ni plačevala zemljarina. Hišnega davka so bili prosti cerkve in javne kapele, župnijski in škofijski dvorci, ki so služili za uradna stanovanja župnikom, kuratom, ekspozitom in škofom, poslopja za uradna stanovanja cerkvenih nastavljenecv (cerkovnikov in organistov), v kolikor so služila svojemu smotru in se ni plačevala nobena najemnina, in samo-

589 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 371–372.

590 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 379–380; prim. Vilfan, *Državno versko pravo*.

591 Cvirn, *Boj*.

stanska poslopja (z izjemo dominikancev). Glede osebne dohodnine in rentnine so veljali za duhovščino ter cerkvene korporacije in zavode enaki predpisi kakor za druge davčne zavezance. Na drugi strani pa so morale cerkve in cerkvene ustanove plačevati pristojbinski nadomestek (dopolnilno prenosno takso) in prispevke k verskim skladom. Jugoslovanska državna zakonodaja se je glede lastninske pravice cerkvene lastnine skladala z določili kanonskega prava. Vsaka cerkvena ustanova je bila kot samostojna pravna oseba lastnica pripadajoče lastnine. Nadzorstvo so tako lahko izvajali zgolj škofje in v zadnji instanci papež, za državo pa so ga vršile pristojne administrativne oblasti. V Jugoslaviji so se dohodki verskih skladov v proračunih prikazovali kot državni dohodki. Postavke o dotaciji verskih skladov v državnem proračunu ni bilo. Duhovščina je dobivala svoje redne prejeme in draginjske doklade iz kreditov Ministrstva ver⁵⁹² oziroma od leta 1929 dalje pravosodnega ministrstva. V konkordatu se je natančno opredelilo sredstva, s katerimi bi KC krila svoje materialne potrebe, med drugim tudi z državno podporo KC. Zaščitile so se tudi lastnina KC v primerih razlastitve (predvidena odškodnina), odškodnina za z agrarno reformo odvzeta zemljišča in nekaj dodatnih ugodnosti pri (ne)obdavčenju (npr. oprostitvev davka na poštnino ter telegramske takse). Po konkordatu je bilo predvideno, da KC dobi v upravo verske sklade, kar je bilo potem sprejeto z državnim zakonom leta 1939.⁵⁹³

Sklenemo lahko, da je vse do druge svetovne vojne pravni status KC na Slovenskem temeljil na starem avstrijskem pravu, ki je bil delno jožefinskega izvora, deloma pa je izhajal iz zakonov, sprejetih med letoma 1868 in 1874, ter na ustavnih in zakonskih določilih Kraljevine SHS/Jugoslavije. Konkordat bi prinesel kar nekaj novosti, predvsem v zakonskem pravu, na šolskem področju in pri upravljanju verskih skladov; slednje se je zakonsko uredilo izven konkordata leta 1939.

592 Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 512–514, 524, 545.

593 Vilfan, *Državno versko pravo*, str. 16; Kolar, *Delna izvedba*.

SLOVENCİ IN KONKORDATSKA POGAJANJA

Z izjemo vloge škofov Jegliča⁵⁹⁴ in Rožmana⁵⁹⁵ ter Antona Korošca⁵⁹⁶ manjkajo raziskave o odnosu do vprašanja konkordata na Slovenskem. Konkordat tako v času pogajanj kot tudi v času t. i. konkordatske krize ni bil deležen večje pozornosti javnosti, niti s strani medijev niti v politiki, kar glede na moč in aktivnost katoliškega tabora v tem prostoru preseneča. Za pregled splošnih razmer v tem obdobju v odnosu do konkordatskega vprašanja tudi ni na razpolago dosti arhivskih dokumentov, vir, na katerega se lahko naslanjamo, so tako le splošne novice v tisku in angažma posameznikov, predvsem knezoškofa Jegliča in škofa Rožmana (v okviru jugoslovanske škofovske konference ter individualno), Antona Korošca in Engelberta Besednjaka. Če se osredotočimo na tezo, da je SLS stanje brez konkordata, torej neurejeno razmerje med KC in državo, kot sredstvo pritiska na »srbske« vlade ustrezalo, medtem ko so bili liberalni politiki načeloma proti konkordatu (razen ko so bili v vladi), je vendarle bolj verjetno, da je SLS s konkordatom želela pridobiti čim več koncesij za KC. Posledično bi tej stranki lahko najbolj ustrezalo zavlačevanje s konkordatom s ciljem dosega čim ugodnejših konkordatskih določil.

594 Dolinar, *Jeglič*.

595 Kolar, *Škof Rožman*.

596 Kolar, *Korošec*; Salmič, *Al di là*, str. 556–560; Mithans, *Anton Korošec*.

Kaže torej, da je bilo sodelovanje Slovencev pri pogajanjih in ob sprejemanju konkordata (pre)malo izrazito, v več primerih pa tudi tajno. Pogledali si bomo predvsem komentarje in pripombe k predlogom in osnutkom konkordata, ki so jih podali slovenski škofje Jeglič, Rožman, Karlin in Tomažič ter Henrik Steska; vlogo Besednjaka pri konkordatskih pogajanjih pa se je že omenjalo. Zanimiv vpogled v verskopolično sliko na Slovenskem daje tudi Moscatello v svojih spominih.

Moscatello meni, da tako na Hrvaškem kot na Slovenskem konkordat ni bil deležen pozornosti, ki bi jo bilo pričakovati. Glavni vzrok vidi v tem, da naj bi bil velik del intelektualcev prežet z liberalizmom, katerega program je bil zmanjšati vpliv Katoliške cerkve v javnem in zasebnem življenju. Mnogi od njih so v konkordatu videli afirmacijo klerikalizma na političnem polju, četudi naj bi bilo to po Moscatellovem mnenju neutemeljeno. Četudi je bila SLS na Slovenskem dobro organizirana, naj ne bi kratila svobode drugim. V tej sovražnosti in indiferentnosti do Katoliške cerkve je Moscatello videl nevhvaležnost do vsega, kar je duhovščina storila za narod in kulturo.⁵⁹⁷

Škof Jeglič je že 12. novembra 1918 Narodni vladi Države SHS poslal spomenico, v kateri je opredelil nekatere temeljne točke, po katerih naj bi se uredilo pravno razmerje med državo in KC.⁵⁹⁸ Nato je kot član komisije za sklenitev konkordata v letih 1922 in 1923 sodeloval pri oblikovanju osnovne vsebine jugoslovanskega konkordata. Njegov pogled na vprašanja, ki naj bi jih obravnaval konkordat, je mogoče deducirati iz komentarjev, ki jih je pripisal h konkordatskemu osnutku ožjega odbora,⁵⁹⁹ iz spomenice, ki jo je v zvezi s konkordatom poslal vladi,⁶⁰⁰ ter na podlagi razmišljanja z naslovom »O zaključenju konkordata«. Takrat je zagovarjal idejo, da naj se srbski konkordat razširi na

597 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 118–119.

598 Dolinar, *Jeglič*; Kolar, *Škof Rožman*.

599 NŠAL, sp. V., 269. Jegličevi komentarji k osnutku konkordata ožjega odbora komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata, 1922.

600 NŠAL, sp. V., 269. Jegličeve opombe h konkordatu, zadeva: Neke opazke za konkordat za SHS na temelju srpskog konkordata god. 1914, 1922.

celotno kraljevino.⁶⁰¹ Ko so se leta 1925 izrazito zaostriili odnosi med katoliškimi škofi in državno oblastjo, je bil škof Jeglič posebej izpostavljen, kljub siceršnjemu ugledu, ki ga je užival tako pri kralju kakor pri nunciju Pellegrinettiju in Svetem sedežu. Škof Jeglič in nadškof Šarić sta proti urednikoma *Slovenskega naroda* zaradi članka z dne 23. januarja 1925, kjer se je katoliški duhovščini v Jugoslaviji očitalo protidržavno delo ter ustvarjanje prepada med Srbsko pravoslavno in Katoliško cerkvijo v državi, vložila tožbo.⁶⁰² 11. avgusta 1925 je časopis objavil članek, ki povzema Janjićevo objavo o konkordatskih pogajanjih, v kateri krivdo za prekinitev pogajanj prelaga na katoliške škofe.⁶⁰³ Pri oblikovanju stališč škofov v t. i. tajni resoluciji naj bi imela glavno vlogo škofa Jeglič in Šarić. Te podatke, ki so se ujemale s poročilom poslanika Smodlake in Vojislava Janjića, sta urednika predstavila tudi v svoji pritožbi. Nadškof Šarić in škof Jeglič sta zavrnila vse očitke. Med drugim sta zapisala: »Škofje niso nikdar bodisi pismeno ali ustmeno najmanj pa namenoma vplivali na konkordatska pogajanja pri Vatikanu v naši državi sovražnem smislu ali z neosnovanimi pritožbami in intervencijami skušali ustvariti pri Vatikanu za našo državo škodljivo, sovražno ali odklonilno razpoloženje in se tudi ni Vatikan vsled intervencij episkopata kazal intransigentnejši kot sicer. Jugoslovanski škofje so bili že zdavnaj pred konkordatskimi pogajaji za uvedbo glagolice. Kak ‚biskupski‘ načrt konkordata sploh ne obstaja, pač pa vladni načrt konkordata, ki je bil izdelan od konkordatske komisije, postavljene od vlade ob sodelovanju treh naših škofov /.../. Škofje niso nikdar delali proti uvedbi glagolice pri Vatikanu ne očito in ne zahrbtno, marveč so se zmiraj neodvisno od konkordatskih pogajanj zavzemali za uvedbo glagolice. Tudi ne obstaja nikak ‚zapisnik‘, podpisan od jugoslovanskih škofov, kjer se isti baje izražajo proti uvedbi glagolice. Ni tudi znano, da bi se kak član Vatikana izrazil v tem smislu, da naši škofje nastopajo

601 Dolinar, *Jeglič*; NŠAL, sp. V., 269. Jeglič: »O zaključenju konkordata«, 1922.

602 *Slovenski narod*, Vatikan in naš klerikalizem, 23. 1. 1925.

603 *Slovenski narod*, Intrige jugoslovanskih škofov, 11. 8. 1925.

v Rimu kot sovražniki države.«⁶⁰⁴ Zelo prefinjene argumentacije ne more spodbiti niti zapisnik sestankov škofov⁶⁰⁵ s predstavniki Svetega sedeža tik pred pričetkom pogajanj, saj so se na sestanku res zavzeli za urejanje glagolice izven konkordata, točke, ki so jih izpostavili škofje, pa bi na pogajanjih najverjetneje podarila tudi vatikanska delegacija. Ni pa mogoče spregledati, da so bila to vprašanja, o katerih pogajalski strani nista našli skupnega jezika. Škofovska konferenca se leta 1925 tudi ni strinjala z uvedbo glagolice po vsem ozemlju Kraljevine SHS.

Škof Jeglič je po tožbi zoper sebe in nadškofa Šarića, ki se je iztekla njima v prid, še naprej podpiral konkordatski sporazum. Poskušal je pospešiti sklenitev konkordata in tako ureditev pravnega položaja KC v državi. O tem je pisal tudi papežu. Po letu 1928 pa v javnosti ni več dajal izjav o tem vprašanju.⁶⁰⁶

Tudi mariborski škof Karlin je v zvezi z nekaterimi vprašanji, ki so bila predmet konkordatske razprave, posredoval pri nunciju in pri Svetem sedežu. Leta 1923 je v pismu nunciju Pellegrinettiju izpostavil, da naj se v okviru konkordata zaščiti zasebne katoliške šole.⁶⁰⁷ Nuncij mu je odpisal in mu zagotovil podporo Svetega sedeža v tem oziru.⁶⁰⁸ Dve leti kasneje nuncij Pellegrinetti omenja prošnjo škofa Karlina za povzdignjenje mariborske škofije v nadškofijo, kar pa je bilo še stvar diskusije v okviru konkordatskih pogajanj.⁶⁰⁹ Leta 1928 je mariborski škof Sveti konzistorialni kongregaciji poslal spomenico, v kateri se je odpovedal patronatski pravici. Kongregacija je odločila, da se bo to določilo vneslo tudi v »bodoči« konkordat s Kraljevino SHS.⁶¹⁰

604 Dolinar, *Jeglič*, str. 314.

605 S.R.R.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 9, 16. Zapisnika sestankov jugoslovanskih škofov v Vatikanu, 2. 6. 1925, 3. 6. 1925.

606 Dolinar, *Jeglič*, str. 316. Glej tudi: NŠAL, sp. V., Škofijski ordinariat 1901–1956.

607 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Pismo Karlina Pellegrinettiju, 12. 6. 1923.

608 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija Karlinu, 17. 6. 1923.

609 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija Gasparriju, 26. 11. 1925.

610 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Sacra Congregazione concistoriale državnemu tajniku, Raffaellu C. Rossiju, nadškofu Soluna, in Pellegrinettiju, 15. 9. 1928; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija R. C. Rossiju, nadškofu Soluna, 10. 11. 1928.

Omeniti velja, da se je za mnenje o konkordatskem osnutku, ki ga je sestavila komisija, leta 1924 povprašalo Otokarja Rybářja, ta pa je osnutek preposlal še Radu Kušejju, profesorju cerkvenega prava.⁶¹¹ Že 16. novembra 1922 pa je Kušej za *Slovenski narod* dal intervju, v katerem med drugim zavrača urejanje stare cerkvene slovanščine v liturgičnem jeziku s konkordatom.⁶¹²

Kakor škof Jeglič je bil tudi škof Rožman eden izmed o konkordatu najbolj obveščenih jugoslovanskih škofov. Z nadškofom Bauerjem sta bila na željo nuncija Pellegrinettija⁶¹³ zaprosena, da podata opazke na vladni predlog konkordata iz leta 1931.⁶¹⁴ Med drugim sta menila, da je predlog, po katerem bi škofovska konferenca Svetemu sedežu morala predlagati šest kandidatov za škofove in njihove pomočnike, nepotreben. Če bi bilo to vseeno sprejeto, naj bi bilo treba preprečiti, da bi bil Sveti sedež primoran pokazati seznam kandidatov. Zagovarjala sta, da naj beograjska in barska nadškofija ostaneta ločeni. Verouk naj bi bil obvezen za katoliško mladino v vseh javnih in zasebnih šolah. Predlagala sta, da se dodata sledeči točki: učiteljski zbori naj bodo sestavljeni skladno z versko pripadnostjo učencev, v vsakem šolskem odboru naj bi bil tudi predstavnik KC z enakimi pravicami kakor drugi člani odborov. Kot *conditio sine qua non* pa sta poudarila nerazvezljivost zakonskih zvez, pravico KC do ustanavljanja katoliških šol vseh vrst ter pravico do svobodnega delovanja Katoliške akcije in zbiranja tudi zunaj cerkvenih prostorov.⁶¹⁵

Nuncij Pellegrinetti je na pobudo škofa Rožmana iz oktobra 1933⁶¹⁶ predlagal kardinalu Pacelliju, da bi se osnutku kon-

611 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 3. Zapisnik ožjega odbora jugoslovanskega katoliškega episkopata, 20. 1.–5. 2. 1924.

612 *Slovenski narod*, 16. 11. 1922.

613 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 53. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 11. 2. 1931.

614 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 54. Opazke k predlogu jugoslovanskega konkordata s strani nadškofa Bauerja in škofa Rožmana, 28. 3. 1931.

615 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 54. Opazke k predlogu jugoslovanskega konkordata s strani nadškofa Bauerja in škofa Rožmana, 28. 3. 1931.

616 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 16. Pismo Rožmana Pellegrinettiju, 30. 10. 1933; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija Rožmanu, 6. 11. 1933.

kordata dodal člen o zaupnosti spovedi,⁶¹⁷ kar je bilo v končnem predlogu tudi upoštevano. Izpostavil je tudi vprašanje posesti ljubljanske škofije,⁶¹⁸ kar je bilo nato urejeno v izjavi, ki jo je podpisal minister Auer.

V januarju leta 1935 sta nadškof Bauer in škof Rožman podala nekaj komentarjev še na končni predlog konkordata.⁶¹⁹ Izrazila sta upanje, da bo konkordat čim prej sklenjen. Menila sta, da se lahko spremembe, ki jih je predlagala vlada, v celoti sprejmejo. Skrbeli so ju sicer indici, da bi se nekatere manjše kraje priključilo beograjski nadškofiji. Poudarila sta, da se ne sme odstopati od določila o urejanju »razvedrilnih in vzgojnih dejavnosti« v členu o Katoliški akciji. Sicer sta menila, da je sporazum za KC ugoden in da naj se obvesti papeža, da ne sme nič ovirati konkordatskih pogajanj. Izrazila pa sta dvome, da je glede na politične razmere negotovo, ali se bodo »ljudje, ki vladajo«, obdržali na svojih položajih, in da se zdi primerno izkoristi trenutne razmere.⁶²⁰

Pet dni po podpisu konkordata je škof Tomažič nunciju Pellegrinettiju napisal pismo, ki pa ga ni odposlal. Posebej je izpostavil, da v konkordatu Prekmurje sploh ni bilo omenjeno. Strinjal se je sicer s tem, da bi se ljubljansko škofijo povzdignilo v nadškofijo, ne pa tudi s tem, da bi ji bila mariborska škofija, ki je bila starejša ter po ozemlju in številu vernikov obsežnejša, podrejena.⁶²¹

Samoiniciativno je načrt konkordata sestavil in ga poslal ljubljanskemu in mariborskemu škofu, najverjetneje pa tudi nadškofu Bauerju, profesor upravnega prava Henrik Steska. »Že v bivši Avstriji sem se kot politični uradnik deželne vlade za Kranjsko moral mnogo baviti z državnim cerkvenim pravom, a v Jugoslaviji sem se kot predsednik komisije za preosnovo

617 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 58. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 9. 5. 1934.

618 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 59. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 5. 9. 1934.

619 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 56. Pismo Bauerja in Rožmana Pellegrinettiju, 15. 1. 1935.

620 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 56. Pismo Bauerja in Rožmana Pellegrinettiju, 15. 1. 1935.

621 NŠAM, Škofijski ordinariat Maribor, Zbirke zapuščine škofov: Tomažič Ivan Jožef, 4. Osnutek pisma Tomažiča Pellegrinettiju, 30. 7. 1935.

uprave v Sloveniji in od l. 1923 naprej kot uradnik upravnega sodišča isti tako moral poglobiti v vprašanja, ki se nanašajo na zunanje pravne odnose katoliške cerkve v Sloveniji, odnosno v Jugoslaviji. Kot honorarni docent za upravno pravo na ljubljanski juridični fakulteti sem ta vprašanja tudi teoretično predelal in ob tej priliki sestavil načrt konkordata, kakršnega smatram za potrebnega, da bi se radi razčiščenja raznih odprtih vprašanj in radi moderniziranja nekaterih zastarelih zakonov (n.pr. uprave cerkvene imovine, kritje cerkvenih potrebščin, patronati) sklenil med Sv. Stolico in kraljevino Jugoslavijo. Ta načrt sem koncem oktobra 1932 predložil prevzvišenima gospodoma knezoškofoma v Ljubljani in Mariboru ter si dovoljujem en izvod izročiti tudi Vam, Vaša prevzvišenost, s prošnjo, da ga blagovolite ob priliki blagohotno proučiti. Mene je vodila le ljubezen do predmeta in želja po redu.«⁶²² Pri njegovem načrtu konkordata je zanimivo, da je precej podoben sicer zaupnemu konkordatskemu predlogu iz leta 1931, s tem da državni oblasti na več mestih odmerja manjše pristojnosti. Omenja pa tudi določila, ki jih v predlogu iz leta 1931 ni, ki pa so bila nato vključena v osnutke leta 1933. Na primer del v členu o verouku, kjer se dopušča možnost, da bi v državnih šolah učili verouk tudi laični učitelji, ki jih je odobrila pristojna cerkvena oblast (dogovorjeno na tajnih pogajanjih leta 1933), prenos verskih skladov v upravljanje KC, kar je sicer že stara zahteva KC, zlasti pa je zanimiva formulacija, ki predvideva določitev državne podpore na osnovi števila katoliških vernikov in dejansko dokazanih potreb posameznih škofij. Glagolice v načrtu ne omenja.⁶²³ Načrt je bil poslan tudi na nunciaturu v Beogradu, tako da je povsem mogoče, da je nuncij kakšno od točk upošteval. Na primer: del, ki govori o določitvi podpore KC na podlagi dokazanih potreb, je nuncij Pellegrinetti predlagal v analizi osnutka junija 1933.⁶²⁴

622 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 5. Pismo Henrika Steske nadškofu, 28. 11. 1932.

623 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 5. Načrt konkordata med Sv. Stolico in kraljevino Jugoslavijo, avtor upravni sodnik Dr. Henrik Steska, 29. 10. 1932.

624 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 57. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 6. 1933.

Posebno vlogo pri sklepanju konkordata je imel Engelbert Besednjak. Imel je presenetljivo dober uvid v konkordatska pogajanja, predvsem zaradi dobrega prijateljstva z Moscatellom, ki mu je Besednjak najverjetneje tudi pomagal obdržati službo in očitno ključno prispeval k njegovemu imenovanju za tajnega pogajalca.⁶²⁵ Nenazadnje je imel kot Korošček zaupnik dostop tudi do kralja Aleksandra. Iz virov je razbrati, da je sooblikoval (vsaj) 11. člen o manjšinah⁶²⁶ in bil dobro obveščen – še pred ožjim krogom vladnih predstavnikov – o poteku pogajanj.

Vloge Antona Korošca na tem mestu ne bomo obširneje obravnavali, saj je bilo nekaj omenjenega že v predhodnih poglavjih, večji poudarek pa bo na njegovem angažmaju v času konkordatske krize. Vsekakor pa je treba izpostaviti, da naj bi Korošček zaradi političnih razmer v državi v drugi polovici dvajsetih let in odnosa hrvaških politikov do konkordata spremenil svoje mnenje in pričel zagovarjati stališče, da naj se pravni položaj Katoliške cerkve raje uredi z notranjim zakonom. O tem je kralj Aleksander obvestil nadškofa Bauerja, ta pa ostale škofe. Škof Jeglič se je o tem pogovoril s Koroščem, ki pa je odvrnil, da je ob neki drugi priliki govoril s kraljem in izrazil svoje osebno stališče, da bi bilo bolje skleniti kakšno kratkoročno pogodbo ali modus vivendi. Konkordat naj bi po njegovem predstavljal nevarnost za vznik diplomatskih konfliktov in notranjepolitičnih težav.⁶²⁷

Da so posamezni Slovenci odigrali pomembno vlogo pri sklepanju konkordata, ni mogoče zanikati, sicer pa je bilo vzdušje v slovenski javnosti do konkordata razmeroma nezainteresirano. Seveda pa je bila pozornost Slovencev usmerjena v aktualne (predvsem konfliktne) odnose med KC in državo ter tudi v siceršnje medverske odnose, torej področja, ki naj bi jih uredil tudi konkordat.

625 Prim. Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 105–106.

626 Glej: PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3.

627 Kolar, *Korošček*, str. 199; Otrin, Čipić Rehar, *Jegličev dnevnik*, str. 1037.

**POTRJEVANJE
KONKORDATA IN
KONKORDATSKA
KRIZA (1935–1938)**

V tem delu se bo obravnavalo dogajanje in izpostavilo akterje v času sprejemanja konkordata, to je od podpisa do njegove odpovedi, z nekaj vpogledi v obdobje po njegovem preklicu. Pozornost bo tako namenjena vlogi Stojadinovićeve vlade pri poskusu ratificiranja konkordata, poteku postopka ratifikacije, vzrokom za izbruh konkordatske krize in za vladno odločitev konec leta 1937 oziroma v začetku leta 1938, da konkordata ne bo predložila v ratifikacijo senatu. Konkordatski spor, nekateri ga imenujejo kar jugoslovanski *Kulturkampf*, bo analiziran ločeno po glavnih vpletenih straneh: Srbski pravoslavni cerkvi in opozicijskih političnih strankah kot nasprotnikih, vladi, nekdanji SLS in jugoslovanski škofovski konferenci s Svetim sedežem kot podpornikih konkordata ter nekdanji HSS kot »nevtralni« strani. Analiziralo se bo tudi vpletenost Slovencev v konkordatsko krizo, pri čemer bodo najdeni razlogi, zakaj je ta dogodek, kakor že prej konkordatska pogajanja, na Slovenskem pritegnil nepričakovano malo pozornosti. V sklepnem poglavju pa bo predstavljeno, kaj je pomenila odpoved konkordata v času do pričetka vojne in kako sta KC in vlada ta neuspeh poskušali zgladiti.

OD PODPISA KONKORDATA DO ZAČETKA KONKORDATSKE KRIZE (1935–DECEMBER 1936)

Po prihodu iz Rima je minister Auer najprej obiskal kneza namestnika Pavleta Karadjordjevića na Bledu, kjer je dal tudi intervju za *Politiko*. V intervjuju je dejal, da »nas je malo, ki smo bili na vsakem koraku deležni toliko pozornosti s strani Vatikana«. ⁶²⁸ Auer je predvidel, da se bo tekst konkordata izdalo najverjetneje v roku štirih ali petih dni. ⁶²⁹ Medtem naj bi »hrvaški separatisti«, katerih člani so bili tudi mnogi duhovniki, še naprej trdili, »da ne priznavajo konkordata, saj, *actum est de nobis sine nobis!*« ⁶³⁰ V tisku ni nihče nasprotoval temu odklonilnemu stališču do konkordata, tako da je nuncij Pellegrinetti menil, da se do razprave v skupščini, ki naj bi bila septembra 1935, ne bo izdajalo komentarjev za konkordat in proti njemu. ⁶³¹ Potrjevanje pa je trajalo precej dlje časa, za razliko od ministra, ki je že septembra istega leta odstopil, saj naj ne bi mogel odobriti nastanka stranke JRZ, za katero je menil, da se bo oblikovala na »plemenskem« ali verskem temelju. Ob predaji odstavke naj bi

628 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935.

629 Prvič je bil objavljen več kot leto kasneje v *Primedbah i prigovorih na projekat konkordata*, brošuri SPC. Tudi notranjemu ministrstvu Kraljevine Jugoslavije je bil opis glavnih točk konkordata s komentarji poslan s strani poslaništva pri Svetem sedežu šele 7. 11. 1935, torej dobre tri mesece po podpisu konkordata (glej: AJ, 372, 12. Kratek opis in razlaga odredb konkordata, 7. 11. 1935).

630 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935.

631 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935.

ministrskemu predsedniku Stojadinoviću dejal, naj ne pozabi na noveliranje zakona o SPC, s čimer je bil ravno takrat zaposlen Auer, in ratifikacijo konkordata.⁶³²

Tudi Stojadinovičeva vlada se je – po sicer hitrem podpisu konkordata – odločila za zavlačevanje oz. taktiziranje. Stojadinović namreč ni imel večine v skupščini in v senatu, želel pa si je tudi podporo SPC. Ta je z zastopanjem stališča, da bi morale biti SPC in druge priznane verske skupnosti v državi oziroma javnost na sploh seznanjene s konkordatom, dosegla, da se je glasovanje o konkordatu preložilo.⁶³³

Beograjskemu nadškofu je tako pravosodni minister Miškulin v pogovoru konec oktobra 1935 povedal, da – iz razlogov, o katerih naj ne bi mogel govoriti – »konkordat za zdaj še ne more biti predložen v potrditev skupščini«. A ti razlogi niso bili nobena velika skrivnost. Po Moscatellovih informacijah so imeli politiki vtis, da daje konkordat Svetemu sedežu vse prednosti in možnost za vmešavanje. Razburjala sta jih zlasti člen o »svobodnem« delovanju in odpiranju katoliških šol (28. člen) in določilo, da naj bi v šolah z učenci večinsko katoliške vere poučevali učitelji katoličani (27. člen). To je bilo namreč v ostrem nasprotju z načelom državnega monopola nad šolo in z razmeroma razširjeno prakso nastavljanja učiteljev srbskopravoslavne vere v šole s katoliškimi učenci. Druga točka, o kateri pa se ni govorilo tako odkrito, je zadevala sorazmerni delež financiranja katoliških ustanov v primerjavi z ustanovami drugih ver tako s strani države kakor tudi avtonomnih teles. Nuncij Pellegrinetti je komentiral: »To je udarec za sramotne preference, ki so bile v rabi in proti zakonom ter neštetim izjavam oblasti, proti SPC in vsakemu odpadniškemu gibanju ali protikatoliškemu prozelitizmu. Ti ljudje ne želijo dojeti, koliko prednosti po drugi strani zagotavlja konkordat državi in tudi k ideji jugoslovanske solidarnosti: dokaz sovražnosti (dokaz ,nesovražnosti'?) do konkordata s strani hrvaških separatističnih gibanj.«⁶³⁴

632 Mužić, *Katolička crkva*, str. 125.

633 Simić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 102; Mužić, *Katolička crkva*, str. 126–127.

634 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 10. 1935.

Regent knez Pavle je nunciju zaupal Stojadinovićeve besede, da obstaja v skupščini močna opozicija proti ratifikaciji konkordata. Nuncij Pellegrinetti je to (naivno) zavrnil, češ da opozicija ne more biti močna, saj si vlada, ki je podpisala konkordat, resnično želi obdržati svoje obljube. Vladna večina je pristopila k vladi, manjšino pa vodi Jevtić, ki je dejansko sklenil konkordat in ga je bil pripravljen v Rimu osebno podpisati, je menil Pellegrinetti. Knez Pavle je kasnejšo situacijo bolje predvidel in dejal, da logika žal ni vrlina »gospodov poslancev«. Nuncij Pellegrinetti je izrazil razočaranje nad protesti SPC, ki se je takoj pritožila vladi zaradi nekaterih členov konkordata (šole, zakonske zveze, subvencije), saj katoličani niso nikdar, niti z eno besedo, komentirali zakona ali ustave SPC ali odnosov med SPC in državno oblastjo. Sicer pa si je nuncij obetal več »jasnih odgovorov« od pogovora s premierjem teden dni kasneje.⁶³⁵ Knez Pavle je menil, da so bili prostožidarji, zlasti tisti iz Ljubljane in Zagreba, vedno glavni v protikatoliški akciji: »Tudi sedaj, četudi se ne vidijo kremplji v ‚goljufivem‘ boju proti konkordatu in proti privatnim katoliškim šolam.«⁶³⁶

Očitno je bil nuncij Pellegrinetti bolj sumničav leto in pol pred tem, ko je opozoril na nasprotovanje konkordatu s strani prostožidarjev, hierarhije SPC in katoliških nacionalistov med Hrvati in Slovenci.⁶³⁷

Nuncij je bil več spodbudnih besed o situaciji v parlamentu deležen od predsednika vlade. Stojadinović je konec novembra 1936 dejal, da si želi, da bi bil konkordat sprejet soglasno ali skoraj soglasno, brez sovražnih napadov, in menil, da bi mu to lahko uspelo, saj je večina glasov zagotovljena, vlada pa okrepljena. Potožil pa je nad odnosom nekaterih katoliških škofov. Želel si je namreč, da bi škofje vladi pomagali premagati opozicijo, a »dokler se škofje, kot sta koadjutor Stepinac in škof Srebrnić, sovražno vedejo do države, je težko prepričati uporne poslance

635 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 6. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 11. 1935.

636 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 6. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 11. 1935.

637 Salmić, *Al di là*, str. 357.

o koristnosti konkordata«. Nuncij Pellegrinetti mu je odgovoril, da je Sveti sedež pripravljen preveriti pritožbe vlade, v kolikor so te podprte s konkretnimi dokazi. Koadjutorja Stepinca je branil kot osebo, ki ni vpletena v politiko in ne razume, zakaj imajo o njem v Beogradu toliko predsodkov. Stojadinović mu je odgovoril, da prihaja do neredov, uporov proti oblasti in posledično ranjencev ter smrti med kanoničnimi vizitacijami zagrebškega škofovega pomočnika med cerkvenimi slovesnostmi in ob priložnostnih govorih.⁶³⁸

Ob razdelitvi teksta konkordata med poslance in senatorje decembra 1936 so se zaradi člena o omejitvi političnega delovanja aktivne duhovščine razburili poslanci, ki so bili pravoslavni duhovniki. Ta člen se je po sporazumu nanašal na vse priznane veroizpovedi v državi in je bil dodan na zahtevo kralja Aleksandra.⁶³⁹

Tudi v času pred glasovanjem o konkordatu v skupščini je bilo zaznati antagonizem med delom KC v Jugoslaviji in vlado na splošno ter tudi v odnosu do konkordata.⁶⁴⁰ Pravzaprav je o obtožbah, da koadjutor Stepinac podžiga hrvaški kler proti državi, nuncij Pellegrinetti poročal že 1. avgusta 1935.⁶⁴¹ Takoj po podpisu konkordata je Moscatello kardinalu Pacelliju predlagal, da se za zmanjšanje nezaupljivosti do konkordata obrne na:

- »poslanika Simića, ki ga je potrebno prepričati, da konkordat vsebuje zgolj to, kar KC pripada;
- francoskega ambasadorja pri Svetem sedežu je treba prepričati, da jugoslovanski konkordat ne vsebuje ničesar, česar ne bi vsebovali že drugi konkordati, in da naj to posreduje tudi regentu Pavletu, saj ta meni, da je konkordat nevaren za Srbijo;

638 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 21. 11. 1935; prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 6. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 11. 1935.

639 Glej: Salmič, *Al di là*, str. 480.

640 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 12. 1935; AJ, 37, 25, 194. Sestanek poslovnega odbora škofovske konference o konkordatu, 23. 12. 1935; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Bauerja Stojadinoviću, 10. 12. 1935; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 15. 1. 1936.

641 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 8. 1935.

- kar se tiče opozicije med katoliškimi škofi – ti ne morejo zagovarjati konkordata, saj ga ignorirajo; zato naj pride z nuncijem v Rim eden od škofov, na primer banjaluški, da se ga poduči o vsebini konkordata;
- opozoriti je potrebno Korošca, da če bo posredoval proti Stepincu, ki želi organizirati katoliško procesijo, bo prišlo do trenj s policijo in posledično smrti.⁶⁴²

Moscatello je še poudaril, da morajo biti Hrvati in vsi katoličani v Jugoslaviji seznanjeni s tem, da je konkordat zanje ugoden. Korošec pa naj bi se zavedal, da se v primeru odpovedi ratifikacije konkordata od njega pričakuje, da bo izstopil iz koalicije.⁶⁴³ Kardinal Pacelli je v pismu nunciju Pellegrinettiju povzel večino Moscatellovih nasvetov: enemu izmed škofov naj bi se pokazalo tekst konkordata, poudaril je pomembnost konkordata za vse katoličane, zlasti pa za Hrvate, saj jim bo zagotavljal versko svobodo, neodvisno od notranjepolitičnih razmer. Izpostavil je tudi, da bi bilo zelo primerno najti nekoga znotraj vladnega kabineta, ki bi drugim pojasnil, da konkordat ne zahteva za Katoliško cerkev nič drugega, kar ni že »po njeni naravi« v njeni pristojnosti. Te besede naj bi bile posredovane Korošču. Za Korošca je dejal, da bi kot duhovnik pritegnil toliko več pozornosti, če ne bi uspeli ratificirati že podpisanega konkordata. V takšnem primeru bi (in nato tudi je) Sveti sedež moral grajati delo vlade, v kateri je sodeloval katoliški duhovnik.⁶⁴⁴ Tukaj se torej odpira vprašanje, ali je bila Koroščeva naloga omejena na vlado in stranko JRZ. Svoje delo je vsaj do potrditve konkordata v skupščini dobro opravil. V kolikor pa je vrh KC pričakoval, da bo notranji minister o primernosti konkordata prepričal še širšo javnost, ta glede na razplet dogodkov ni bil posebej uspešen.

Versko vprašanje je bilo, pravi nuncij Pellegrinetti, v tistem trenutku – s političnega vidika – v ravnotežju: slovenski katoli-

642 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pogovor med Pacelijem in Moscatellom, 9. 11. 1935; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pogovor med Pacelijem in Moscatellom, 12. 11. 1935.

643 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pogovor med Pacelijem in Moscatellom, 12. 11. 1935.

644 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pacellija Pellegrinettiju, 2. 12. 1935.

čani, ki jih je vodil Korošec, so bili na strani vlade, medtem ko so bili hrvaški katoličani, ki jih je vodil Maček, goreči opozicionisti. T. i. »katoliška fronta« ni obstajala.⁶⁴⁵

Po Stojadinovičevem zagotovilu, da naj bi bilo vprašanje konkordata obravnavano v začetku decembra 1935, je nato premier v pismu Simiću sporočil, da bo konkordat predstavil skupščini sredi januarja 1936. Do takrat naj bi bilo treba »psihološko« pripraviti javno mnenje v državi in narodne poslance, da konkordat sprejmejo. Namen vlade naj ne bi bil, da zavlačuje z ratifikacijo, temveč da zadevo dobro pripravi, pri čemer bi jim lahko Sveti sedež precej pomagal, kar je že omenil nunciju Pellegrinettiju.⁶⁴⁶ Kljub temu ni še nič kazalo, da se bo stvar premaknila. Stojadinovića je nuncij obvestil, »da to odlašanje daje občutek (tudi v Rimu), da vlada ni pripravljena ratificirati konkordata. Med katoličani pa raste nezaupanje.« Odlomek iz nagovora nadškofa Bauerja ob koncu leta 1935, v katerem je pozval k čimprejšnji ratifikaciji konkordata, je bil cenzuriran. Kot vsi ostali premierji je Stojadinović nunciju zagotovil, da si vlada želi konkordat in da je edini razlog za to, da ta še ni bil predložen skupščini, pomanjkanje poslanskih glasov; ko bodo ti zagotovljeni, naj bi se konkordat takoj predalo v razpravo. »Tako pomembno zadevo je potrebno obravnavati temu primerno,« je obljubljal Stojadinović. Nuncij mu je odgovoril, da naj se pohiti, saj nihče ne pričakuje, da bo konkordat sprejet soglasno, dovolj je že večina. Stojadinović se je strinjal, da je bila cenzura izjave zagrebškega nadškofa absurdna, in obljubil, da se jo bo natisnilo.⁶⁴⁷

Na prvo obletnico podpisa konkordata je nuncij Pellegrinetti poslal Stojadinoviću noto, v kateri zahteva obrazložitev, zakaj konkordat še vedno ni bil sprejet, in čimprejšnje ukrepanje v tej zvezi. Pojavljala so se številna ugibanja o razlogih za odlog obravnave konkordata. Po mnenju ene strani naj bi bil

645 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1936.

646 AJ, 372, 12. Telegram Stojadinovića poslaništvu, 24. 11. 1935.

647 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1936. Podobno napako je priznal tudi novembra 1937 (S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 18. 11. 1937).

razlog opozicija v skupščini. Nuncij je protestiral, da se ves čas pretvarjajo in da nobena skupina ne bi sprejela težkega bremena odgovornosti za padec konkordata ter s tem povzročitve mučne situacije, ki skoraj ne bi imela rešitve. Nekateri so videli razlog v ohladitvi, če ne celo sovražnosti določenih krogov, ki so imeli vpliv na vlado. Nek minister je rekel nunciju Pellegrinettiju, da naj bi Moscatello Svetemu sedežu v štirih do petih točkah napačno predstavil stališča vlade. Drugi so menili, da bi morali škofje izvajati večji pritisk na vlado. Katoliški škofje so decembra 1935 poslali predsedniku vlade protestno pismo glede zavlačevanja z ratifikacijo,⁶⁴⁸ v ključnem obdobju »konkordatskega boja« spomladi in poleti leta 1937 pa so se zavili v molk. Presenetljiva kazen s strani vlade je v imenu vseh doletela nadškofa Bauerja v januarju leta 1937, ko je bil strogo cenzuriran njegov odziv na božično pismo patriarha Varnave.⁶⁴⁹ Patriarhija SPC naj bi vršila močan pritisk na vlado proti konkordatu, a takrat je nuncij Pellegrinetti menil, »da glede na to, da Sveti sedež, škofje, duhovščina ali katoliški politiki niso nikdar komentirali odnosov med SPC in državo, slednje ni razumljivo in še manj verjetno. To pa niti ni pomembno, v dobro vseh bi bilo, da bi se končno zaključilo to obdobje negotovosti in neskončnih debat.«⁶⁵⁰ Izpostavil je še, da škofje že tri leta niso imeli rednih konferenc, ker so čakali na sprejem in izdajo konkordata, kar pa ne more trajati neskončno. »Škoda bi bilo, da bi katoličani začeli dvomiti, da ima vlada dobre namene, ali da bi mislili, da so njeni dobri nameni onemogočeni zaradi njene nesposobnosti ...«⁶⁵¹

Paolo Bertoli, Pellegrinettijev tajnik, je v septembru 1936 navajal govornice, ki mu jih je zaupal Manfred Paštrović, poslanec JNS: »Govori se, da je pred kratkim neki minister na vprašanje, zakaj je ratifikacija neuspešna in trenutno odložena, odgovoril, da v samem vladnem kabinetu nihče noče nič vedeti,

648 Salmič, *Al di là*, str. 516; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8. Pismo Bauerja Pellegrinettiju, 10. 12. 1935.

649 Prim. Salmič, *Al di là*, str. 517.

650 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 25. 7. 1936.

651 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 25. 7. 1936.

da vlada ne more zbrati večine v senatu, da je večina javnega mnenja, tudi hrvaškega, proti konkordatu, da škofje niso navdušeni nad konkordatom, če mu že ne nasprotujejo (celo slovenska škofa nasprotujeta trenutnemu predlogu konkordata), in nenazadnje – *risum teneatis* /.../ – sam nuncij ni naklonjen podpisanemu konkordatu, saj ga motijo določene klavzule /.../. In to naj bi bilo mnenje ministra za policijo [najverjetneje se nanaša na »šefa policije« Angjelovića, op. G. M].« Po Bertolijevem mnenju je bila v trenutku, ko je vlada odlašala z ratifikacijo, opozicija pripravljena konkordat potrditi⁶⁵² in je »klerikalcem« povzročala težave zgolj iz dolgčasa oz. da bi »nasprotovali tistim na oblasti«.⁶⁵³

Tudi konec oktobra je nuncij Pellegrinetti s strani regentov in Stojadinovića dobival zagotovila, da je ratifikacija že »odločena zadeva« ter da je edina težava, ki ostaja, pomanjkanje vladnih glasov v senatu. Z drugačnimi informacijami pa naj bi razpolagal škof Rožman, ki je na škofovski konferenci istega meseca poročal, da je od Korošca izvedel, da vlada še ne namerava obravnavati tega vprašanja, temveč naj bi si dopuščala celo pravico, da bi vse preložila na naslednje leto.⁶⁵⁴ Na sestanku s Stojadinovićem, približno dva tedna kasneje, pa je nuncij Pellegrinetti dobil zagotovilo, da je za sprejem konkordata vse pripravljeno. Člani kabineta naj bi prejeli tekst konkordata, pripravljen naj bi bil osnutek odgovarjajočega zakona. Predsednik skupščine Stevan Ćirić je to potrdil in dejal, da naj bi bil konkordat obravnavan v novembru ali decembru. Tudi Mažuranić, predsednik senata, je bil prepričan, da je večina senatorjev naklonjena konkordatu, in ni videl nobenih težav.⁶⁵⁵

Neozirajoč se na možen negativni odziv srbske javnosti je premier Stojadinović 5. novembra 1936, ko je imel zagotovljeno

652 Auer je trdil, da če bi bil konkordat predstavljen skupščini že septembra 1935, bi komaj naletel na nasprotovanje in bi bil ratificiran (Mužić, *Katolička crkva*, str. 125).

653 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Bertolija Pellegrinettiju, 22. 9. 1936.

654 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 119, 80. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 28. 9. 1936; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 119, 80. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 27. 10. 1936.

655 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 11. 11. 1936.

večinsko podporo, obvestil kraljevsko namestništvo, da bo konkordatski predlog predložil narodni skupščini, kar je storil 23. novembra 1936.⁶⁵⁶

V začetku decembra se je nuncij pri Stevanu Čiriću pozanimal, kakšna je predvidena procedura ratifikacije konkordata. Predsednik skupščine mu je obrazložil, da naj bi bila na seji skupščine 11. decembra⁶⁵⁷ imenovana komisija oz. odbor – kakor pri sprejemanju vsakega pomembnejšega zakona – in če bo odbor končal svoje delo v roku enega tedna, bi lahko razprava in glasovanje o konkordatu potekala še pred božičem. Senat pa bi lahko konkordat ratificiral konec januarja ali v začetku februarja – po »dveh božičih«. To bi bil seveda idealni scenarij. Sicer se je o objavi teksta konkordata že nekaj časa dogovarjalo s Svetim sedežem, ki je tudi odobril, da se objavi v srbohrvaščino preveden tekst.⁶⁵⁸

SPC se je takoj odzvala na napovedano glasovanje o konkordatu in 3. decembra 1936 uradno predstavila svoja stališča v pismu vladi, ki mu je bila priložena tudi analiza konkordata – *Primedbe i prigovori na projekat konkordata*. 11. decembra 1936 pa je Srbska patriarhija *Primedbe* tudi izdala,⁶⁵⁹ kar je sploh prva javna objava teksta konkordata.⁶⁶⁰ Ta datum lahko označimo kot začetek t. i. konkordatske krize.

To obdobje bi lahko interpretirali kot »priprave na vihar«, čas, v katerem so se na eni strani oblikovale opozicijske skupine in na drugi strani utrdila vladna struktura, potem ko so bili dvomi o konkordatu prisotni tudi v visokih krogih vlade, v poslaništvu pri Svetem sedežu in (kratek čas) celo pri knezu Pavletu. Katoliški tabor na Slovenskem in Hrvaškem, vključno z

656 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 11. 1936; Ratej, *Odenki politizacije*, str. 47; Simić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 102; Mužić, *Katolička crkva*, str. 131.

657 Odbor za preučitev predloga konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem je bil imenovan 21. 12. 1936, oblikovan pa dan kasneje.

658 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 12. 1936.

659 Avtor je bil episkop Platon – Milivoje Jovanović.

660 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 23. 11. 1936; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 28. 11. 1936; Novak, *Magnum Crimen*, str. 437; prim. Mužić, *Katolička crkva*, str. 132.

jugoslovanskimi škofi, se predvsem v ključnem času – spomladi in poleti 1937 – ni odzval na kritike in proteste proti konkordatu in ni odkrito podprl vlade. Katoliški škofje so ostajali razpeti med narodnimi zahtevami vernikov (predvsem hrvaškim vprašanjem), pričakovanji Svetega sedeža in državne oblasti. Nekaj visokih predstavnikov KC je bilo zaradi nezaupanja v jugoslovansko vlado konkordatu tudi nenaklonjenih (nadškof Šarić in škof Garić).⁶⁶¹ Vlada je po eni strani želela njihovo podporo, po drugi strani pa je cenzurirala vsakršno pisanje o konkordatu. Medtem ko je nekdanja HSS – z nevmešavanjem – dala izrazito prednost hrvaškemu vprašanju.

661 Glej tudi: Salmič, *Al di là*, str. 516, 518–519.

O KONKORDATSKI KRIZI (DECEMBER 1936–FEBRUAR 1938)

»Čudne stvari so se v zadnjem času dogajale v naši državi, predvsem v pravoslavnem delu našega naroda. Najprej konkordat. Velika skrivnost! Nikoli ga nihče ne bo mogel pojasniti z navadnimi razlogi.«⁶⁶²

I – Razlogi za izbruh krize

Notranje- in zunanjepolitični razlogi za sklenitev konkordata v času pogajanj, ki smo jih že omenili, so večinoma ostali relevantni tudi v času »potrjevanja« konkordata (1935–1938). Prišlo pa je do kvalitativnega premika, saj se je fokus vlade s pogajanj, torej stikov s Svetim sedežem, prenesel na predstavitev in zagovor podpisanega konkordatskega predloga pred domačo javnostjo. Najprej je bilo treba ustvariti konkordatu naklonjeno mnenje med poslanci v narodni skupščini in senatorji, tj. med predstavniki zakonodajne oblasti, kar je posledično pomenilo zagotovitev politične večine. Izboljšati je bilo treba splošno javno mnenje – govornice proti konkordatu so poskušali zatreti ali vsaj omejiti s cenzuro, ki pa se jo je razširilo na vsakršno omenjanje

662 Bulovan, *Kronika*, str. 83.

konkordata. Zelo dobrodošla bi bila tudi uskladitev s SPC, ki je vse glasneje nasprotovala konkordatu, a se temu ni posvetilo dovolj pozornosti. Vlada si ni zagotovila močnega zaledja, ki ga je pričakovala vsaj s strani katoliških škofov, a so se ti zaradi napačnih potez obeh strani, na primer že omenjene »splošne cenzure« in odločitve Jugoslovanske škofovske konference, da bo le spremljala potek potrjevanja konkordata, umaknili nekoliko v ozadje. Prav tako vlada ni pridobila soglasja največje hrvaške stranke kot politične predstavnice največjega »katoliškega« naroda v državi. Vlada je neodločnost in šibkost kazala z odlaganjem ratifikacije in s sicer redkimi znanimi pomisleki o nekaterih točkah konkordata znotraj same vlade. Zamenjava vlade je tako prišla ob precej neugodnem trenutku – bolje bi bilo imeti v opoziciji nekdanjo SLS kot »antiklerikalno« JNS –, saj so morali zbirati glasove znotraj same vladne stranke in pozornosti niso mogli nameniti prepričevanju opozicijskih strank. Zelo neugodne za notranjepolitično konsolidacijo pa so bile tudi zunanjepolitične razmere, ko se je ob drvenju v neizbežni spopad do takrat še nepoznanih razsežnosti Stojadinović postavil ob bok silam osi, kar je v Jugoslaviji izzvalo dodatna nasprotovanja do oblasti.

II – Kritiki in zagovorniki konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem

Govoriti o dveh »taborih«, na eni strani kritikov ter na drugi zagovornikov potrditve že podpisanega konkordata, bi bila poenostavitev situacije. Jasno je bila izoblikovana konkordatu nasprotujoča stran – Srbska pravoslavna cerkev (velik del hierarhije, duhovščine in vernikov), večina opozicijskih političnih strank ter precej srbskih kulturnih gibanj in društev –, ki je pri mobilizaciji množic tudi delovala bolj usklajeno. Iniciative so sicer prihajale z več strani, litijo, tj. pravoslavno versko procesijo, za ozdravljenje patriarha Varnave in študentske proteste so na primer organizirali povsem drugi ljudje. SPC, predvsem vzne-

jevoljena, ker se je ni več konzultiralo glede konkordata,⁶⁶³ se je konec leta 1936 obrnila na srbsko javnost. Prve so se odzvale prej nikdar enotne opozicijske stranke (Demokratska stranka, Radikalna stranka in Zemljoradniška stranka z bolj zmernim tonom, ostrejši pa so bili predstavniki JNS,⁶⁶⁴ Ljotičevega zbora in Komunistične partije Jugoslavije) in srbska nacionalna gibanja in društva. Kmalu so pridobili široko podporo srbskega – pravoslavnega – prebivalstva, ki se je zaradi takšne antipropagande od konkordata počutilo ogroženo.

»Tabor« podpornikov je predstavljala vlada – pa še ta bolj po sili razmer, pri čemer je v konkordatu videla nedokončan projekt, ki ga je bilo treba izpeljati in ga mogoče uporabiti tudi v lastno politično korist. Situacija se je spremenila, ko je postalo jasno, da lahko padec konkordata prinese tudi padec vlade. Konkordat je podprl tudi knez Pavle Karadjordjević, s čimer je zastavil (in zapravil) precej svojega javnega ugleda. Odločitve v zvezi s konkordatom je prepuščal predsedniku vlade. Večina katoliških škofov je podpirala ratifikacijo konkordata, a so se – zlasti v primerjavi s svojimi akcijami v prejšnjih letih – do odpovedi konkordata vedli precej zadržano.

Na nobeno stran pa ni mogoče umestiti nekdanje Hrvatske seljačke stranke ter Hrvatov kot političnega faktorja in civilne družbe. Precej neopazna je bila vloga nekdanje SLS, ki bi po svojih preferencah morala izstopati znotraj vladne garniture, a – z izjemo posredovanja »popa Korošca« ob t. i. krvavi litiji⁶⁶⁵ – ni.

Tisti »nasprotni Drugi«, ki so ga videli kritiki konkordata, je torej ostajal zamegljen v podobi Svetega sedeža, v ključnih trenutkih molčečih katoliških škofov in trenutne vlade, ki je sledila verski politiki kralja Aleksandra in vseh predhodnih vlad, ki so skušale ratificirati konkordat.

663 Glej: Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 138–140.

664 Pellegrinettijeva ocena o nevarnem vplivu prostozidarstva torej ni bila zgrešena (S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 61. Sveta kongregacija za izredne cerkvene zadeve: Jugoslavija – nov načrt konkordata: poročilo, junij 1934) – v vrstah Jugoslovanske nacionalne stranke je bilo namreč nekaj najvidnejših »masonov«.

665 Glej v nadaljevanju.

Z ratifikacijo konkordata bi si Stojadinović – kakor prejšnje vlade – okrepil mednarodni ugled predvsem z izpolnitvijo zahtev stare zaveznice Francije ter »nove prijateljice« Italije, ki naj bi v okviru sporazuma med državama zahtevala ali vsaj spodbujala ratifikacijo konkordata.⁶⁶⁶ Po vrsti konfliktov med KC in vladami v tridesetih letih predvsem na šolsko-vzgojnem področju in zamudi pri urejanju zakonov o KC v primerjavi z drugimi priznanimi verskimi skupnostmi naj bi se s konkordatom uredili pristojnosti državne oblasti, interesno področje KC in njen pravni status ter posledično izboljšali odnosi med državo in KC. Četudi bi bil namen vlade lahko (še vedno) tudi utišanje verske manjšine, so se zavedali, da je država v pogajanjih morala pristati na precej kompromisov, s tem ko se je odpovedala kar nekaj prvotnim zahtevam. Lahko bi rekli, da je bil konkordat za jugoslovansko KC precej ugoden, to, da je bil sklenjen z večinsko pravoslavno vlado, pa naj bi mu dajalo še večjo težo. Pomiritev katoličanov bi bila zelo dobrodošla v času vse bolj perečega narodnega vprašanja v državi, krepitve opozicije (uspeh Mačkove liste na volitvah 1935) in zahteve po novi ustavi in demokratizaciji države, ki bi lahko dokončno porušila predstavo o jugoslovanski enotnosti. Eden izmed ciljev konkordata je bila tudi solidarizacija v državi, a je konkordat z nacionalno in versko diferenciacijo pravoslavnih Srbov od KC dosegel nasproten učinek. V okviru »konkordatskega boja« se katoličanov namreč ni napadalo neposredno,⁶⁶⁷ temveč sta bili napadeni Katoliška cerkev kot institucija in vlada, ki je bila pripravljena s Svetim sedežem skleniti takšno pogodbo. Toda nemiri so temeljili na narodnih čustvih, vključno z velikosrbsko idejo, ki niso bila projicirana le na politiko, temveč tudi na »preostali« narod, v prvi vrsti na Hrvate. Enega od načinov razbitja hrvaškega gibanja, ki bi šel z roko v roki s sprejetjem konkordata, je vlada po letu 1935 videla tudi s ponovno ustanovitvijo hrvaške katoliške stranke,

666 Glej: Avramovski, *Britanci*, str. 573–575.

667 Izpostavljalo se je celo, da je konkordat tudi zanje slab oz. da ga tudi katoličani nočejo.

Milan Stojadinović in vladna koalicija Jugoslovanske radikalne zajednice
(MNZS, SL 11976)

pri čemer je bil Korošec eden glavnih pobudnikov.⁶⁶⁸ Medtem ko je komunizem postajala vse realnejša, predvsem pa bolj izpostavljena nevarnost, je antikomunizem kot skupni faktor KC, SPC in vlade predstavljal (neizkoriščeno) možnost za združitve moči. Strnjeno: ratifikacija konkordata bi – kakor vsaki od vlad – omogočila povečanje zunanje- in notranjepolitične moči kot izraz mednarodne veljave in neodvisnosti ter sposobnosti v precej razcepljeni državi potrditi tako pomemben sporazum, ki pravice druge največje verske skupnosti (vsaj) izenačuje z verskimi pravicami ostalih priznanih veroizpovedi, tudi srbskih pravoslavcev.

Poglavitne aktualne razloge za konkordatsko krizo lahko iščemo v vedno večjem nezadovoljstvu opozicijskih strank s »totalitaristično«
politiko premierja Stojadinovića ter v občutku zapostavljenosti Srbske pravoslavne cerkve. Ta navzkrižja inte-

668 AJ, 37, 9, 48. Poročilo poverjenika iz Zagreba, 11. 11. 1937.

resov so se prenesla tudi na odnose med največjima verskima skupnostma v državi. Cilj SPC naj bi bil samo preprečitev sprejetja podpisanega konkordatskega osnutka brez vmešavanja v politiko,⁶⁶⁹ medtem ko so opozicijske stranke situacijo želele izkoristiti za prevzem oblasti. Kritiki so se predstavljali kot zaščitniki ustave in državnih interesov pred oportunističnimi težnjami Svetega sedeža in njegove naveze z Italijo po čim večjem vplivu v jugoslovanski politiki. V kolikor je bilo v času pogajanj stališče Italije do jugoslovanskega konkordata neugodno, je bila kasneje, ko je bilo zunanjepolitično mnenje manjšega pomena, ovira njena podpora. Podobno je bilo tudi s tajnostjo konkordata – kolikor že je bila ta strategija uspešna in je pripeljala do podpisa konkordata, so se predvsem v času potrjevanja sporazuma zaradi nje mnogi počutili izključene. Ne-vedenje, da pogajanja sploh potekajo, in/ali kasneje nepoznavanje vsebine teksta konkordata – primera HSS in dela katoliških škofov – sta bila ob že tako skrhanem zaupanju v vlado oziroma nasprotovanju vladi morda še slabša od možnosti, da bi jim bilo sodelovanje onemogočeno. Po drugi strani pa odločitev za tajna pogajanja ni vzniknila brez razlogov. Vmešavanje politike in raznih verskih akterjev v prejšnja konkordatska pogajanja bi se najverjetneje ponovilo in onemogočilo zaključek tudi teh pogajanj.⁶⁷⁰ Ob izidu teksta konkordata so nato kot gobe po dežju rasle številne analize (t. i. pravniške brošure), ki so kritizirale ali branile vsebino konkordata. Fokus teh kritik je bil na vsebinski neprimernosti ter posledični nevarnosti za porušenje ravnovesja med verskimi skupnostmi in manj na konkordatskih pogajanjih samih po sebi. Del antipropagande je bil seveda, da če je pogajanja vodil katoliški duhovnik (Moscatello), je konkordat brez dvoma vprašljiv in v škodo drugih verskih skupnosti. Vsaj v nekaterih (slabo obveščenih) krogih pa se je z raznimi manipulacijami vendarle zakrilo absurdnost situacije, da je prejšnja vladna stranka zaključila pogajanja, naenkrat pa postala eden najhujših kritikov.

669 Glej: Dožič, *Memoari*, str. 100.

670 Prim. Salmič, *Al di là*, str. 579.

III – Kritika vsebine konkordata: sporne točke

Že v prejšnjem delu se je izčrpno analiziralo točke konkordata in pomisleke, ki so se pojavljali v času pogajanj, ter tudi njihovo upravičenost. V času tajnih pogajanj so bile to pripombe redkih, ki so imeli vpogled v pogajanja, medtem ko so – s podarkom na skoraj istih členih kot predvsem pripombe nekdanjih vladnih ministrov – komentarji po objavi dokumenta s *Primedbami* eskalirali na vseh straneh. Pri tem se je poskušalo vplivati na mnenje različnih skupin: s sofisticiranimi kvazipravnimi brošurami⁶⁷¹ se je prepričevalo zlasti poslance, senatorje in izobražence,⁶⁷² z letaki, plakati in razglasi ter z raznimi akcijami študentov, gibanj in društev na eni ter vladno cenzuro tiska na drugi strani pa vplivalo na širšo javnost.

Poleg tega javnega obračunavanja so še vedno tekla usklajevanja med vlado in Svetim sedežem ter preučevanje konkordata s strani posebnega odbora. Ta se je prvič sestal po več kot pol leta od imenovanja, čeprav bi, po prepričanju predsednika skupščine Čirića, odbor lahko opravil svoje delo morda celo v enem tednu.⁶⁷³ Sveti sedež je sicer že takoj zavrnil možnost kakršnihkoli sprememb. Stojadinović se je po Moscatellovem nasvetu z dodatnimi vprašanji o konkordatu obrnil na nunciature. Menil je namreč, da bi lahko sprožili kritike 8. (člen o depolitizaciji aktivne duhovščine), 11. (pravice manjšin), 24. (semeni-

671 »Vladne« oz. konkordatu naklonjene brošure so bile: *Konkordat i kritika konkordata* (izšla anonimno, a avtor je bil Moscatello), *Konkordat: ustava in verska ravnopravnost* (Kušej), *Tekstovi projekta zakona o konkordatu i odgovarajućih stavova iz zakonodavstva srpske pravoslavne crkve*, članek o konkordatu v *Domu* (Maštrović). »Protikonkordatske« brošure pa so bile: *Primedbe i prigovori na projekat konkordata* (episkop Platon – v imenu patriarhije SPC), *I opet o konkordatu* (episkop Platon – v imenu patriarhije SPC), *Projekat jugoslavenskog konkordata i važeći konkordati*, *Konkordat između Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije* (Cemović), *Neuspela zaštita konkordata* (Troicki), *Pred konkordatom: povodom zakonskog predloga upućenog Narodnoj skupštini* (Ilić) in druge. Izšle so tudi brošure, ki sicer niso analizirale členov konkordata, ampak splošno »politično klimo« v odnosu do konkordata (npr. *Pravoslavlje i konkordat: kritički osvrt na poslednje događaje* (vladna), *Problem naše opozicije, Borba protiv konkordata* (Slobodanović v imenu socialistov)).

672 Pri tem se je – glede na to, da je Moscatellova analiza *Konkordat i kritika konkordata* kot »vladni« odgovor na *Primedbe* ter sploh večina brošur izšla v cirilici, – želelo vplivati predvsem na mnenje Srbov.

673 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 12. 1936.

šča) in 28. (verske šole) člen. Nuncij je Stojadinoviću zagotovil, da bo od vlade odvisno, ali bo uveljavljala 8. člen, saj ga je sama tudi predlagala. V zvezi z 11. členom se je Stojadinović želel prepričati, da se bo Sveti sedež zavzel za jugoslovanske manjšine v drugih državah tudi brez sklepanja novih konkordatov, kjer bi se morale po načelu recipročnosti priznati iste pravice kot jih je Jugoslavija priznavala manjšinam znotraj svojih meja. Pojavljali so se namreč očitki, da se bo na ta način Sveti sedež izognil dolžnosti in manjšine prepustil njihovi usodi, novih konkordatov pa tako najverjetneje ne bo. Nuncij Pellegrinetti je podal kategorično izjavo, da se bo Sveti sedež zavzemal za pravice rabe narodnega jezika v pastoriali, verouku in delovanju katoliških organizacij tudi izven konkordatskih dogovorov, kjer živijo jugoslovanske manjšine. Stojadinović je v tem videl obljube, večje od tistih, ki so jih dale vse vlade, s katerimi se je razpravljalo o istem vprašanju. Pomisleke je imel še ob 24. členu, kjer za razliko od člena o verskih šolah ni bilo omenjeno, da se bo gojence v semeniščih vzgajalo v »patriotskem duhu«. Tako v 24. kot v 28. členu pa je pogrešal dotedanjo prakso, da nad šolami vršijo nadzor državni organi. Nuncij Pellegrinetti mu je obrazložil, da se bo tudi v semeniščih bodoče duhovnike poučilo o njihovih dolžnostih do domovine, države in družbe. Kar se tiče šolskih zakonov, pa je dejal, da jih konkordat ne spreminja in da bo lahko država še vedno vršila nadzor nad semenišči in verskimi šolami.⁶⁷⁴

Očitno pa se je nuncij v svojih obrazložitvah nekoliko pre naglil. Državni tajnik Pacelli je v zvezi z 11. členom Pellegrinettiju namreč dejal, da bo Sveti sedež v primeru novih konkordatov zagovarjal pravice jugoslovanskih manjšin, vendar pa naj se ne pričakuje, da se bo v že sklenjene sporazume vstavilo kakšno določilo v korist jugoslovanske manjšine. Zavrnil pa je obljube v zvezi s 24. členom, rekoč, da Sveti sedež v skladu s svojo doktrino semeniščnikom ne more vtepati v glavo ljubezni do domovine, zato naj se vladi ne daje povoda, da bi predpisala nadzor

674 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 4. 1937; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 27. 4. 1937; AJ, 72, 54, 234. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 27. 4. 1937.

nad izobraževanjem, ki se vrši v katoliških vzgojnih zavodih.⁶⁷⁵ Vendar se zdi, da teh popravkov Stojadinović ni prejel. V vsakem primeru je na začetku julija leta 1937 Stevanu Čiriću posredoval le odgovore nuncija Pellegrinettija.⁶⁷⁶

V primerjavi z izpostavljenimi člani v času zadnjih pogajanj (v letih 1933–1935; 8., 12., 25., 28., 32. in 34. člen) opazimo, da s splošnega vladnega stališča 8. in 28. člen še vedno nista bila primerno rešena. Edina vsebinsko relevantna dopolnitev h konkordatu je bil t. i. »Zakonski predlog o konkordatu«,⁶⁷⁷ ki ga je 15. julija 1937 oblikoval odbor za preučitev konkordata.⁶⁷⁸ Ta je v 3. členu določal, da se sme na podlagi 11. člena ustave o enakopravnosti veroizpovedi na predlog pravosodnega ministra »z uredbo z zakonsko močjo priznati drugim veroizpovedim iste pravice in ugodnosti, kakor jih dobi s tem konkordatom rimsko-katoliška cerkev«. Ta določba je po eni strani eleganten način za rešitev spornih točk konkordata, po drugi strani pa je vlada s tem kritikom »vrgla dodatno kost za glodanje«, saj je s tem implicitno priznala, da konkordat daje katoličanom tudi pravice, ki jih pripadniki drugih oziroma nekaterih priznanih veroizpovedi v državi nimajo.

Poslanci naj bi bili po besedah predsednika skupščine Čirića nezadovoljni predvsem z 8., 12. (verski redovi in kongregacije), 27. (šole) in 32. (zakonske zveze) členom. »Skupina nasprotnikov« znotraj Odbora za preučitev konkordata, t. i. manjšinski odbor, pa je izpostavila 1. (»misija« KC), 26. (verouk), 27., 33. (Katoliška akcija), 34. (Sokol), 37. (usklajevanje nerešenih in no-woodprtih vprašanj) člen in priložo o glagolici.⁶⁷⁹

Pravniške brošure vsebujejo analizo večine členov konkordata. V *Primedbah* (in nadaljnjih brošurah) pa se kot sporen pr-

675 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pacellija Pellegrinettiju, 30. 4. 1937; AJ, 72, 54, 234. Pismo Stojadinovića iz MID-a Stevanu Čiriću, predsedniku NS, 6. 7. 1937.

676 Glej: AJ, 72, 54, 234. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 27. 4. 1937. Obrazložitve so bile objavljene tudi v *Jutru*, 8. 7. 1937 in *Slovencu*, 8. 7. 1937.

677 Glej: Kušej, *Konkordat*.

678 AJ, 72, 54, 234. Pismo predsednika odbora za preučitev konkordata Vojislava Janjića narodni skupščini, 15. 7. 1937.

679 AJ, 72, 54, 234. Poročilo manjšinskega odbora o Zakonskem predlogu konkordata.

vič omenja 1. člen konkordata, pravzaprav celo kot eden najbolj problematičnih, saj naj bi uzakonjal prozelitizem KC. Obširneje so obravnavani še 8., 27. in 32. člen o zakonskih zvezah, prav tako pa člani o financiranju KC (predvsem 18. o državni pomoči KC, 20. o verskih skladih in 22. o agrarni reformi).

V pravniških brošurah je zanimiv način, kako se je prvenstveno pravni vokabular prestavil v polje verskih, političnih in nacional(istič)nih tem, z očitnim namenom vplivanja na čim širšo javnost. Pri tem je opazno znižana tudi raven argumentacije in zaznan versko-politični angažma z jasno pozicijo avtorjev, pri čemer le-ti poskušajo »objektivnost« in »nevtralnost« utemeljiti z različnimi pravnimi določili KC, SPC, državne ustave in drugih konkordatov. Brošure se kažejo kot dobro propagandno sredstvo, saj laiku postrežejo s kopico pravniških podatkov, manj prepričljiva pa je njihova »objektivna« raba. Moscatello, sicer tudi avtor ene od brošur, tako piše Besednjaku: »Dobil sem brošure proti konkordatu. Človeka kar popade žalost, ko vidi toliko neznanja, toliko sovraštva. Kaže, da so ti ljudje odkrili konstitucijo Katoliške cerkve, a o njeni zgodovini, kakor o občih zgodovini, nimajo pojma. Njihovi argumenti niso vredni nič in človek se vpraša, ali so zares pravniki.«⁶⁸⁰ Jezik in sporočila teh obračanj na javnost so, po interpretaciji Olge Manojlović Pintar, jasno kazali anahronizem in provincializem političnega diskurza, ki je v aktivnostih določenih političnih elit in SPC ostal dominanten skozi celotno 20. stoletje. Tiste pravniške brošure, ki so kritizirale tekst osnutka konkordata, so bile izkoriščene kot močna podpora predpostavki o nezmožnosti obstanka srbske kulturne in verske identitete ter marginalizaciji položaja SPC po podpisu tega dokumenta.⁶⁸¹

Najbolj diskutirani člani osnutka konkordata so bili 1., 8., 18., 27. in 32. člen, ki smo jih omenjali že v okviru pogajanj. Podrobneje si bomo ogledali 1. člen, novo sporno točko, ki je imela tudi največji populistični manevar, in 18. člen o financiranju KC, ki prej prav tako ni pritegnil večje pozornosti.

680 PANG 1133, t. e. 8, a. e. 3/2. Pismo E. Besednjaka prijatelju, 6. 10. 1937.

681 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 157–158, 161, 163.

Katoliški cerkvi je v 1. členu dovoljeno, da »slobodno i javno vrši svojo misiju [v originalu *mission*, op. G. M.]«. Pisec *Primedb* meni, »da bi termin ‚misija‘ po cerkveni terminologiji lahko pomenil redovniško delovanje Cerkve med svojimi verniki, a običajno v širšem smislu pomeni delovanje Cerkve v nekatoliških, nekrščanskih in neposvečenih deželah. Potemtakem ‚misija‘ lahko pomeni tudi prozelitizem, ki je v nasprotju s 16. členom državne ustave in ki bi lahko porušil verski mir ter izzval težke konflikte v državi. Z obzirom na to, da se beseda ‚misija‘ ne nahaja ne v državni ustavi ne v državnih zakonih niti v nobenem konkordatu, Srbska pravoslavna cerkev dojema dopuščanje rimskokatoliške ‚misije‘ v takšnem smislu kot vmešavanje v versko enakopravnost.«⁶⁸²

V zagovor argumenta, da termin »misija« v tem kontekstu gotovo pomeni »poslanstvo«, se Moscatello v konkordatu nakhlonjeni knjižici *Konkordat i kritika konkordata* zateče k citatu iz evangelija: »Kakor je Oče mene poslal, tudi jaz vas pošiljam [mitto] (Jn 20, 21)«. Trdi, da je v »duhovnem slovarju« težko najti besedo, ki bi bila tako oddaljena od vsakega posvetnega, zlasti političnega značaja in ki bi bolje zaobjela eminentno duhovno vlogo KC. Da Sveti sedež Jugoslavije nima za »misijonarsko« deželo v smislu »nekrščanske in neprosvetljene«, naj bi očitno dokazoval ravno jugoslovanski konkordat. Nato nadaljuje, da 2. člen konkordata med drugim določa, da deli države, ki se jih je do tedaj dojemalo kot »misijonarsko področje« in so kot taki spadali pod pristojnost Kongregacije de Propaganda Fide, z odredbo konkordata preidejo pod pristojnost popolne hierarhije in se s tem v cerkveni administraciji izenačijo s pretežnim delom Evrope. Moscatello poskuša tudi dokazati, da nikakor ne drži, da bi bila beseda »misija« tuja srbsko-pravoslavnemu besedišču, pri čemer navaja člene iz Ustave SPC.⁶⁸³

Jovanović (episkop Platon) v brošuri *I opet o konkordatu »vrača udarec«*, zatrjuje, da ne v grškem ne v latinskem pre-

682 *Primedbe*, str. 33.

683 Moscatello, *Konkordat i kritika*, str. 11–13.

vodu Svetega pisma na tem mestu ni besede »misija«. Trdi, da če bi bilo resnično tako težko najti drug izraz, potem ni razumljivo, zakaj ta beseda ni bila uporabljena v nobenem drugem konkordatu pri podobnem označevanju duhovne vloge Katoliške cerkve. Jovanović pritrudi Moscatellu, da se SPC res nanaša tudi na »misijo«, ampak kot nekaj, kar je stvar samo notranjega življenja Cerkve. Medtem ko naj bi konkordat že v prvem členu govoril o »misiji« kot o nekem delovanju KC v Jugoslaviji in zahteval od države pravico za svobodno in javno vršenje te funkcije v kraljevini.⁶⁸⁴ Rado Kušej v edini pravniški brošuri v slovenščini podkrepi Moscatella s stališčem, da beseda »Missio« odgovarja »našemu« izrazu »poslanstvo«, kakor ta termin tudi sam prevaja. Izvajanje njenega poslanstva pa naj bi bilo KC zajamčeno že z ustavo. Meni, da gre konkordat s Poljsko v priznanju pravic KC mnogo dlje kakor 1. člen jugoslovanskega konkordata.⁶⁸⁵

V tem izseku komentarjev na 1. člen osnutka že zaznamo vzorec, ki se ponavlja skozi celoten tekst brošur, tj. preskakovanje med obtožbami o prozelitizmu KC in vdoru v suverenost države na pravne aspekte, kakor je kršenje načela enakopravnosti veroizpovedi in ostalih določil državne ustave, in primerjavo z drugimi konkordati, verskimi zakoni ter verskimi ustavami. Moscatello se pogosto zaplete v to zanko »medverskega obračunavanja v pravniškem ringu«, opirajoč se na svoje dobro poznavanje strukture in delovanja KC, državnega prava, konkordatov, stališč vlade ter seveda diplomatskih odnosov med Jugoslavijo in Svetim sedežem.

Po 18. členu je KC zagotovljena državna denarna pomoč, ki ne sme biti sorazmerno manjša od pomoči, ki je odobrena ostalim veroizpovedim, in ki odgovarja številu njenih vernikov. V *Primedbah* je zapisano, da ta člen vešče izigrava državno ustavo in bi bil veliko breme za državno blagajno. Po 11. členu državne ustave obstajata dva kriterija za odrejanje državne subvencije veroizpovedim: 1) število vernikov in 2) »resnično« dokazana

684 Jovanović, *I opet*, str. 10–12.

685 Kušej, *Konkordat*, str. 33–35.

potreba. Dejansko se za kriterij resnice, piše pisec *Primedb*, vzame le število vernikov, in dodaja še enega, ki ga ni v državni ustavi, namreč pomoč, sorazmerna z drugimi veroizpovedmi. V tem primeru naj bi dobili devetkrat večjo podporo; če bi »sorazmerje« zahtevale vse veroizpovedi po načelu enakopravnosti, pa bi izdatek s 100.000 narasel skoraj na eno milijardo.⁶⁸⁶

»Začuda on, ki mu je enakopravnost veroizpovedi ‚Leitmotiv‘ cele brošure, tu menja intonacijo in stoji nasproti garanciji dejanske enakopravnosti,« poda repliko Moscatello. Meni, da je število pripadnikov verskih skupnosti najobjektivnejša norma za odmerjanje denarne pomoči. »Dvajset let skupnega življenja v tej državi je očitno dokazalo, da so dejanske potrebe RKC vsaj enake potrebam ostalih ver. Vsi smo siromaki, a priznajmo, med velike siromake spadajo tudi oni katoliški duhovniki v prostranih krajih naše dežele, ki nimajo ničesar razen nekaj sto dinarjev, ki jih dobijo od države. Narod jim ne daje nič in jim tudi ne more dati. Poleg tega je poznano, da katoliški duhovniki po predpisih svoje Cerkve pri opravljanju verskih obredov dobivajo manj prispevkov od svojih vernikov kakor uslužbenci drugih ver. Če se vzame v obzir še eno dejstvo, da je med katoličani sorazmerno dosti več duhovnikov, cerkva in vsakovrstnih verskih ustanov kakor med pravoslavci, potem ne more biti suma, da so dejanske potrebe RKC vsaj tolikšne kakor drugih ver,« piše Moscatello. Podobno določilo vsebuje tudi 21. člen Zakona o SPC, ki kot trajno merilo dejansko dokazanih potreb SPC jemlje finančni zakon in državni proračun za leto 1929/1930. »Če se s podobno odredbo ustvarijo dejanske potrebe RKC, to ne bi bila kršitev Ustave, kakor ni protiustavna odredba § 21 Zakona SPC. Tudi SPC ni tuje, da se pomoč v verske namene deli izključno sorazmerno s številom vernikov (§ 34 Ustave SPC).«⁶⁸⁷ *Primedbe* na nenavaden način argumentirajo neskladnost razmerja med vero in prejemanjem denarne pomoči, meni Moscatello. Za osnovo za odmerjanje državne pomoči vzamejo potrebe starokatoliške

686 *Primedbe*, str. 42–43.

687 Moscatello, *Konkordat i kritika*, str. 38.

cerkve. Tako sprašuje pisca *Primedb*, zakaj ne bi starokatoličani svojih potreb omejili sorazmerno številu svojih vernikov. Če so njihove potrebe zares večje kakor pri ostalih verskih skupnostih, zakaj ne bi teh potreb krila večja požrtvovalnost njihovih vernikov? Po logiki *Primedb* bi država morala vsakemu novemu verskemu gibanju »obilno pomagati v njegovih začetnih potrebah«. A to ne bi bila samo nepravilnost, temveč tudi politična napaka, ker bi vere, ogrožene s strani teh novih gibanj, imele pravico, da jih tožijo.⁶⁸⁸

Episkop Jovanović spodbija Moscatellove argumente. Pravi, da kakor *Primedbe* tudi druge brošure dokazujejo, da je ta člen nasprotujoč državnim ustavi, ker pri odrejanju vsote pomoči KC izpušča enega od dveh ustavnih kriterijev, t. j. dejansko dokazano potrebo. Tudi v primeru, da bi bile dejanske potrebe katoličanov sorazmerno enake kakor potrebe drugih ver, meni, da konkordat ne bi smel ukiniti tega ustavnega kriterija, saj se konkordat sklene za neomejen čas, medtem ko se dejanske potrebe menjajo. Jovanović postavi vprašanje, s katerimi verami pisec *Konkordata i kritike konkordata* primerja potrebe KC, in izpostavi, da v odnosu do starokatoliške cerkve (100 %) dobi judovska skupnost 29 %, muslimani 21 %, protestanti 14 %, pravoslavci 12 % in katoličani 11 % pomoči glede na število pripadnikov. Glede 21. člena Zakona o SPC pravi, da je bilo to razmerje pomoči odrejeno strogo v skladu s kriteriji ustave. Jovanović meni, da bi lahko tudi konkordat naredil isto in bi raje fiksiral pomoč KC, npr. v višini proračuna 1936/1937, kot da govori o nekem bodočem proračunu in nikakor ne odreja zneska pomoči. Opozori tudi, da se, ko je govora o siromašnih katoliških duhovnikih, pozablja na veliko nepremičninsko lastnino KC v Jugoslaviji, ki naj bi se ocenjevala na nekaj milijard dinarjev.⁶⁸⁹ Komentar na člen sklene z besedami: »Popolnoma si delimo misli, da je stroga objektivnost neizbežna pri podeljevanju denarne pomoči veroizpovedim, a še večja objektivnost je potrebna pri

688 Moscatello, *Konkordat i kritika*, str. 35–40.

689 Jovanović, *I opet*, str. 29–33.

oblikovanju zakonov, ki regulirajo to podeljevanje. [...] konkordat te objektivnosti nima.«⁶⁹⁰

Če so zahteve in priporočila SPC o tem, katere brošure, tiskani in drugi mediji se lahko berejo oz. poslušajo, zalegli, so morda dosegli svoj namen, namreč prepričali bralce in bralke o pravno utemeljenih pomislekih o vsebini konkordata. Tisti, ki so prebrali »pravniške brošure« obeh strani, pa so verjetno opazili njihovo propagandno naravo in neobjektivnost ter relativnost interpretacij večine komentiranih točk, a za to bi morali preseči dobršen del politično-versko-nacionalnih preokupacij, saj so te pogojevale izhodiščno mišljenje o konkordatu. Paradokсно je sicer konservativna Srbska pravoslavna cerkev kot kakšni liberalci v času kulturnega boja – (v pomembni meri) s poudarjanjem liberalnih pravic in dolžnosti – nastopila proti podobno konservativni Katoliški cerkvi.

690 Jovanović, *I opet*, str. 33.

POTEK KONKORDATSKE KRIZE IN VPLETENI AKTERJI

Dogajanje v obdobju med izidom *Primedb* oz. protestom SPC pri vladi in preklicem konkordata bo analizirano prek glavnih akterjev v zgodbi, ki je pripeljala do padca konkordata. To so bili SPC, vlada in regent Pavle, jugoslovanska škofovsko konferenca in Sveti sedež, opozicijske stranke, društva in gibanja, zlasti prostozidarji, Anton Korošec in nekdanja Slovenska ljudska stranka ter nekdanja Hrvatska seljačka stranka. To dogajanje je bilo vrhunec in epilog konkordatskega urejanja odnosov med KC in državo v Kraljevini Jugoslaviji, ki je predstavljalo tudi življenjsko delo nuncija Pellegrinettija⁶⁹¹ in gotovo najvidnejše diplomatsko delo katoliškega duhovnika Moscatella.

I – Srbska pravoslavna cerkev

Z izvolitvijo Varnave za patriarha aprila 1930 sta se v vrstah Srbske pravoslavne cerkve stopnjevala srbski nacionalizem in nestrpnost do Katoliške cerkve.⁶⁹² Takoj po Auerjevem odhodu v Rim je Stojadinovića v zvezi s konkordatom obiskala delegacija Svetega sinoda. Premier jim je zagotovil, da se z ničimer ne mudi in da se v pogledu potrjevanja konkordata ne bo nič ukre-

691 Glej: Pirjevec, *Vatikanski arhivi*, str. 305.

692 *Slovenec*, 14. 12. 1937, 2, Borbe srbske Cerkve.

nilo brez obvestila patriarhu.⁶⁹³ V letu 1935 je proti konkordatu prvi nastopil Gavriilo Dožić, črnogorsko-primorski metropolit, in to vprašanje predstavil Svetemu arhierijskemu saboru. Dožić je bil mnenja, da se s konkordatom KC daje privilegiran položaj v primerjavi z drugimi priznanimi verskimi skupnostmi, a je menil, da je to povsem cerkveno vprašanje, in je nasprotoval zlorabi konkordatskega vprašanja s strani politične opozicije.⁶⁹⁴

Že 13. septembra 1935 je patriarh Varnava s peticijo proti konkordatu zavzel odklonilno stališče in zahteval, da vlada prekliče konkordat. Glavni argument, ki ga je predložila SPC, je bil, da javnost o konkordatu ni bila obveščena. To stališče SPC je bilo tudi osnovni razlog za odlog ratifikacije, saj Stojadinović, ki je v konkordatu videl sredstvo za učvrstitev svojega notranje- in zunanjepolitičnega položaja, ni želel vznemiriti srbskih pravoslavnih množic.⁶⁹⁵ Pravzaprav niti ni šlo toliko za pravno enakost, saj je SPC zavrnila predlog, da bi posebna cerkvena komisija posodobila zakonodajo SPC v skladu z odredbami konkordata.⁶⁹⁶ Četudi gotovo ni bilo spregledano, da je bila leta 1936 sprejeta spremenjena ustava islamske verske skupnosti – tretje najštevilnejše verske skupnosti v državi. Sicer pa je Auer že leta 1935 na zahtevo Mehmeda Spaha v finančni zakon dodal klavzule v prid muslimanom.⁶⁹⁷ Novi vladi, ki so jo sestavljali pripadniki SPC, KC in muslimanske skupnosti, se je očitalo, da se bosta okoristila zgolj Korošec in Spaho. Konkordata SPC ni imela za nujnega, niti ga ni *a priori* zavračala; nesprejemljiv ji je bil namreč le konkretni konkordatski predlog. Predvsem pa je bila hierarhija SPC užaljena, da se vlada okoli konkordata ni v večji meri posvetovala z njo.

Patriarh Varnava naj bi bil tudi zelo užaljen, ker ga kralj Aleksander ni imenoval za namestnika. To razočaranje naj bi se po besedah patriarha Vikentija Prodanova izrazilo v konkordat-

693 Mužić, *Katolička crkva*, str. 128.

694 Dožić, *Memoari*, str. 100–103.

695 Mužić, *Katolička crkva*, str. 126–127.

696 Glej: Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 138; Mužić, *Katolička crkva*, str. 128.

697 Mužić, *Katolička crkva*, str. 127.

skem boju, ki naj bi bil usmerjen na prvem mestu proti »masonskemu namestništvu in njegovi vladi«. ⁶⁹⁸

Kmalu po vladni predložitvi konkordatskega predloga skupščini je patriarh Varnava 3. decembra 1936, po odloku Svetega arhierejskega sabora z dne 26. novembra 1936, izdal memorandum, ki so mu bile priložene pripombe na konkordat (*Primedbe i prigovori na projekat konkordata*). ⁶⁹⁹ V memorandumu je Stojadinoviću sporočil, da SPC ne more in noče sprejeti tega konkordata in bo pri tej borbi vztrajala do konca, skupaj z narodom in svojimi verniki, da bi zaščitila svoje pravice in svoje interese. ⁷⁰⁰ Patriarh je trdil: »Če nek državni zakon krši božji zakon Cerkve, takšen zakon ne more biti izraz pravne, narodne državne volje, ampak je samo posledica zablode in napake nosilcev oblasti.« ⁷⁰¹ Memorandum je premierju Stojadinoviću 5. decembra 1936 predala delegacija SPC, ki so jo sestavljali metropolit Gavriilo Dožić in episkopa Nikolaj Velimirović ter Irinej Ćirić. ⁷⁰²

Vodstvo SPC je vse do konca leta 1936 oklevalo z mobilizacijo širokega protikonkordatskega gibanja, ker jim vlada ni podala povoda za akcijo. ⁷⁰³ Z izdajo *Primedb* 11. decembra 1936 se tako lahko določi okviren dan začetka »konkordatske krize« v smislu javnih razprav, protestov in akcij. Pet dni kasneje je SPC podala komunike s sej Arhierejskega sabora iz novembra 1936, kjer je v odnosu do drugih verskih zakonov poudarjala, da »si ne želi privilegijev, ki bi škodili narodnim interesom in narodnemu dostojanstvu /.../. Srbska pravoslavna cerkev ne bi mogla ravnodušno gledati, da se neki drugi verski organizaciji daje pravice, ki jih Srbska pravoslavna cerkev ni imela niti, ko je bila državna Cerkev.« ⁷⁰⁴ Nuncij Pellegrinetti je v tej izjavi vi-

698 Mužić, *Katolička crkva*, str. 133.

699 Prim. ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Varnave Stojadinoviću.

700 Dožić, *Memoari*, str. 103.

701 *Glasnik Srpske pravoslavne patriaršije*, 1937, 15, 449; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 140.

702 Simić, *Vatikan protiv Jugoslavije*, str. 90.

703 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 137–140.

704 AJ, 372, 12. Članek: »U saopštenju u radu vanrednog zasedanja Sv. Arhijerejskog sabora

del »vabilo k odporu« in je kritiziral vlado, kako je lahko dovolila objaviti takšen članek,⁷⁰⁵ medtem ko je KC vsakič zavrnila idejo, da bi objavila kakšno besedo v obrambo konkordatu. Pri takšnem vedenju vlade je imel prvi vtis – sicer morda prenegel, kot je sam zapisal –, da vlada išče alibi, da bi ratifikacijo konkordata prestavila *ad calendas graecas*.⁷⁰⁶

Nuncijeva ocena je bila pravilna v smislu kasnejšega nepreklicnega odloga konkordata. Brez zadovoljivega dialoga med vlado in SPC se je slednja obrnila na srbsko javnost. Prve so se odzvale srbske opozicijske stranke, nacionalna združenja in nekateri intelektualci, kar je konkordatski krizi dalo dimenzije največjega političnega izziva za Stojadinovićevo vlado. Poskus vlade, da bi umirila situacijo, je bil že prepozen. Patriarh Varnava je v decembru 1936 zavrnil sprejem Korošca s pojasnilom, da »sedaj ni potrebe za kakršnekoli pogovore in pojasnila.«⁷⁰⁷

Vodstvo SPC je sprejelo tudi Auerjev predlog, ki ga je ta predstavil patriarhu pred »svečanim odhodom v Rim«, da se oblikuje odbor, ki bi v skladu s konkordatom pripravil primerno noveliranje zakonodaje SPC,⁷⁰⁸ četudi je bil namen odbora nekoliko drugačen. Za predsednika »Odbora za proučavanje projekta konkordata« je bil imenovan ravno metropolit Gavriilo Dožić. A njegova naloga kot predsednika odbora je bila, kot piše sam, da ukrene vse, kar je bilo v njegovih zmožnostih, da se pridobi pozornost državljanov in se jih prepriča, da je ta konkordat škodljiv za srbski narod in srbsko cerkev. Najprej je predlagal, da se pokliče predsednika vlade in zunanjega ministra v patriarhijo in da ta pred člani Svetega arhierijskega sabora in patriarhom Varnavo podata točne podatke o konkordatu. Metropolit Dožić je menil, da konkordat ni bil ustrezno sprejet, saj se o njem ni predhodno posvetovalo s SPC, ki bi morala niti seznanjena

konstatuje se da se Srpska pravoslavna crkva stavlja u podreden položaj prema izvesnim priznatim konfesijama«, 16. 12. 1937.

705 Glej zgoraj.

706 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettiija Pacelliju, 16. 12. 1936.

707 Simić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 121.

708 Glej: Mužić, *Katolička crkva*, str. 127, 129.

z njegovo vsebino pred podpisom. Zagotovila, ki so bila dana patriarhu, naj ne bi bila točna in kredibilna. SPC bi potrebovala več časa, tako da bi imela priložnost, da pregleda konkordatski predlog. To pravico bi morale po mnenju metropolita imeti tudi druge priznane verske skupnosti, nato pa naj bi vsi skupaj z državnim vrhom sprejeli odlok, s katerim ne bi bile kršene pravice nobene veroizpovedi. Spraševal se je tudi, zakaj v konkordatu ni bilo predvidenega člana,⁷⁰⁹ ki bi določal, da se vse pravice in privilegiji priznajo tudi drugim priznanim veroizpovedim v državi.⁷¹⁰ Takšna pobuda, ki je precej nerazumljiva – namreč, zakaj bi morala vlada spraševati druge verske skupnosti o konkordatu –, kaže na zelo nizko stopnjo zaupanja v jugoslovansko vlado(e) ter narodno(-verski) problem (odnos Srbi – Hrvati), vključno z nezaupanjem do Svetega sedeža.

V govoru ob pravoslavnem novem letu 13. januarja 1937, ki je bil predvajan po radiu, vlada pa je s cenzuro preprečila, da bi bil tudi v tisku,⁷¹¹ je patriarh Varnava konkordatski predlog označil kot »napad na poslednji branik srbstva – na Srbsko pravoslavno cerkev« – in dejal, da so »iz povsem nepoznanih razlogov in nikomur doumljivih vzrokov sklenili sporazum s črnim poglavarjem črne Cerkve«. Poudarjal je zlasti, da se s takšnim konkordatom »dajejo okovi na naše uboge brate katoličane v Jugoslaviji«. Dejal je tudi, da se bo SPC »odločno zoperstavila konkordatu brez obzira na posledice« in da konkordata, četudi bi bil ratificiran, ne bo spoštovala.⁷¹² Patriarh Varnava je nato postal tudi osrednja osebnost v kampanji proti konkordatu.

Konflikti okoli konkordata so se v Kraljevini Jugoslaviji vedno bolj zaostrovali, kar se je jasno kazalo ob široki agitaciji proti sprejemu konkordata s strani SPC in heterogene skupine skoraj vseh (večinsko) srbskih opozicijskih strank.⁷¹³ Eparhijska

709 Dodan v zakonskem predlogu, najverjetneje kot posledica teh pripomb.

710 Dožić, *Memoari*, str. 103.

711 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 23. 9. 1937.

712 AJ, 102, 7, 18. Govor patriarha Varnave ob pravoslavnem novem letu 1937; glej tudi: Manojlović Pintar, Još jednom, str. 162; prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 15. 1. 1937.

713 Manojlović Pintar, Još jednom, str. 161; Bonutti, »Neratificirani« konkordat, str. 139.

Srbski patriarh Varnava ob posvetitvi pravoslavne cerkve v Celju

(ZAC, avtor: Josip Pelikan)

duhovniška združenja in pravoslavne cerkvene občine so organizirali protestna zborovanja in pošiljali protestne resolucije.⁷¹⁴ Na zborovanjih, kjer so bile mobilizirane široke množice, je prihajalo do aretacij, pa tudi žrtev v spopadih s policijo.⁷¹⁵ Tisk SPC je povečeval srbstvo in pravoslavje. Konkordat je uspel na najučinkovitejši način povezati siceršnje politične nasprotnike s ciljem odstranitve vlade, a je tudi dal možnost najvišjim krogom SPC, da po petnajstih letih uresničijo pretenzije svoje Cerkve po najmočnejšem položaju v državi. Napadi na konkordat, ki so prihajali z različnih pozicij, so se izoblikovali v enotno obtožbo, po kateri je konkordat razbijal državno suverenost in nacionalno enotnost.⁷¹⁶

714 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 143.

715 Na primer v Mladenovcu in Bijeljini. Glej: *Slovenec*, 17. 8. 1937, 2, Zločinsko delo opozicije; AJ, 63, 10; prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 8. 1937.

716 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 160–161; prim. Košir, *Cerkev*, str. 263–265.

Politični oddelek predsedstva vlade je 29. aprila 1937 obvestil področne uprave, da je bila po patriarhovem navodilu pravoslavna duhovščina pozvana, da poda kritiko na konkordatski predlog, iz česar sledi potreba po spremljanju njihovih aktivnosti in primernem posredovanju zoper pravoslavne duhovnike in ljudske množice z namenom preprečitve širjenja verske nestrpnosti in rušenja verskega miru. Ministrstvo za notranje zadeve je zato 10. maja 1937 obvestilo nižje oblasti o informacijah, da naj bi se v Beograd poslalo predstavnike, ki bi na visokih mestih agitirali proti sprejemu konkordata. Oblasti se je prosilo, da naj to preprečijo, če jim to ne bi uspelo, pa naj obvestijo ministrstvo in beograjsko mestno upravo.⁷¹⁷

Sveti arhierejski sabor je na sestanku 26. maja 1937 sprejel deklaracijo, v kateri je ponovil svoje zahteve proti konkordatu, obsodil in distanciral pa se je od vsakršne politične akcije. Izpostavil je, da se SPC zaveda svoje vloge in svojega ugleda pri narodu in v nobenem primeru ne želi, da bi prek političnih tribun služila raznim parolam; to je pot, ki je izbrana napačno in ki je SPC nikakor ne misli podpreti v svoji častni in sveti borbi, zlasti ko je z njo ves srbski narod.⁷¹⁸ Metropolit Dožić tudi opisuje, da je takrat nastala zelo komplicirana situacija in da se je bilo težko znajti v tako konfuzni krizi. Na eni strani so se soočali z odnosom kraljevega namestništva in vlade, na drugi pa s propagando, ki naj bi z neresničnimi zgodbami in izkrivljenim prikazovanjem konkordata širila razdor. »V takšni situaciji se je bilo težko umakniti ob stran. Novice v časopisih niso bile objektivne in tudi tuji tisk je imel škodljivo vlogo s prikazovanjem številnih dejstev, ki niso bila relevantna,« piše metropolit.⁷¹⁹

Stojadinović je 1. junija 1937 na predlog metropolita Dožića obiskal patriarhijo, kjer je imel govor pred arhiereji. Izpo-

717 Mužić, *Katolička crkva*, str. 139; prim. AJ, 37, 25, 195. Poročilo upravnika mesta Beograd, 14. 7. 1937; AJ, 37, 25, 195. Telefonsko obvestilo načelnika »vanjske uprave Cetinje« Dragiše Vešovića, 1937; AJ, 37, 25, 195. Obvestilo načelnika banske uprave Vrbaske banovine g. Nadbantića, 27. 8. 1937.

718 *Glasnik SPC*, št. 9/10, 2. 6. 1937; prim. Dožić, *Memoari*, str. 104; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 6. 1937.

719 Dožić, *Memoari*, str. 104–105.

stavil je, da konkordat ni delo njegove vlade in da je zgolj prevzel odgovornost, ki jo je vladi naložil kralj Aleksander, dodal pa je tudi, da kraljevsko namestništvo želi, da se konkordat potrdi v narodni skupščini. Trdil je, da v konkordatu ni nič, kar bi škodilo SPC. Vendar ga je trideset arhierjev poslušalo v »hladni tišini«, brez kančka znaka odobravanja.⁷²⁰ Metropolit Dožić je menil, da bi bilo po takšnem sprejemu pričakovano, da bi vlada in namestništvo odstopili od konkordata, saj je bilo jasno, da je vodstvo SPC v tem vprašanju popolnoma soglasno.⁷²¹

Nekoliko drugače je situacijo sredi junija 1937 videl nuncij Pellegrinetti. Zaradi obsodbe politizacije konkordata s strani SPC je menil, da so se episkopi nekoliko umirili. Morda ni vedel za Stojadinovičev obisk v patriarhiji – pravilno pa je opazil, da sta se znotraj arhierjskega sabora oblikovali dve struji, ena radikalnejša, druga zmernejša.⁷²² V juniju je namreč zbolel srbski patriarh, za začasnega namestnika pa je bil določen metropolit Dositej z episkopom Nikolajem Velimirovičem, ki je bil eden najbolj gorečih nasprotnikov konkordata.

V obvestilu upravnika mesta Beograd se je poročalo, da naj bi se episkopi Cvijović, Dožić in Ćirić močno zamerili patriarhu Varnavi, ko so problematizirali patriarhovo nasprotovanje konkordatu in vladi brez izrecnega pooblastila Svetega sinoda. Vsak govor te trojice naj bi negativno vplival na akcijo proti konkordatu in patriarh Varnava je bil vključno z ostalimi episkopi nezadovoljen z njimi.⁷²³

Sveti sinod je na podlagi odloka Svetega arhierjskega sabora z dne 4. junija 1937 poslal vladi zahtevo, da odgovori na decembrski memorandum. 30. junija se je predsednik vlade odzval in ponovno zagotovil enakopravnost vseh veroizpovedi. Vodstvo SPC je tudi obvestil, da je bila tekstu konkordata priložena odredba, ki zagotavlja enakopravnost vseh veroizpovedi

720 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 144; Dožić, *Memoari*, str. 104; prim. Stojadinović, *Ni rat*, 481–482.

721 Dožić, *Memoari*, str. 104.

722 S.R.R.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 6. 1937.

723 AJ, 37, 25, 195. Poročilo upravnika mesta Beograd, 14. 7. 1937.

in da bo na podlagi tega SPC lahko dobila nove pravice [3. člen zakonskega predloga].⁷²⁴ V odgovoru na Stojadinovićevo pismo z dne 30. junija 1937 je metropolit Dositej v imenu Svetega arhierejskega sinoda sporočil, da Sveti arhierejski sabor po kanonско-zakonskih predpisih brez sodelovanja patriarha v zvezi z vprašanjem konkordata ne more sprejeti nobenih sprememb v odločitvi in stališču, ki ju je zavzel v memorandumu 3. decembra 1936 in v deklaraciji 26. maja 1937.⁷²⁵

Sveti arhierejski sabor je 14. julija 1937 pooblastil Sveti arhierejski sinod, da na podlagi memoranduma iz leta 1936 ter 102., 129., 208. in 211. člena Ustave SPC izdela in posreduje eparhijskim arhierejem splošna navodila, kako in v kakšnem obsegu naj se izvedejo kazni iz 210. člena Ustave SPC proti vsem osebam, ki bi na kakršenkoli način prispevale k uzakonitvi in sprejemu jugoslovanskega konkordata.⁷²⁶

Diskusije so tako počasi zapustile pravniške in verske okvire in prešle na izrazito nacionalni nivo. Vse močnejši protiproti-argument je postajala tudi narodnost vodij vladne stranke JRZ. S tem sta bila uvedena stereotip in negativna slika drugega naroda oziroma narodov. Ključna argumentacija pri Srbih, ki so nasprotovali konkordatu, je bila tako usmerjena k »člaščenju zgodovinskega žrtvovanja srbskega naroda«. V enem izmed razglasov je bilo rečeno: »To nadčloveško zunanjo moč dala ti je tvoja Mati, tvoja največja dobrotnica in zaščitnica – Srbska pravoslavna cerkev.« »Žalovalo« se je za ruskim carjem in turškim sultanom kot »edinima branilcema pred vatikanskim prozelitizmom«. ⁷²⁷ Po mnenju Faline je kriza predstavljala »izrazit primer politizacije tradicionalnih religij in sakralizacije politike«. ⁷²⁸ »Vprašanje konkordata, ob katerem se je katoliški

724 Prim. AJ, 37, 2, 9. Ekspozice Stojadinovića o konkordatu pred odborom za preučitev vprašanja konkordata, 8. 7. 1937; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 145; Mužić, *Katolička crkva*, str. 133.

725 AJ, 74, 75, 106. Pismo metropolita Dositeja Stojadinoviću, 15. 7. 1937.

726 AJ, 102, 7, 18. Poročilo o odluku Svetega arhierejskega sabora z dne 14. 7. 1937.

727 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 161, 169.

728 Falina, *Between »Clerical Fascism«*, str. 40.

del države zavil v molk, je postalo predvsem ‚srbska psihološka drama‘.«⁷²⁹

Nasprotovanje konkordatu je doseglo vrhunec z nemiri ob prepovedani litiji. Ta je bila ilegalno organizirana za ozdravljenje težko bolnega patriarha Varnave in naj bi potekala od Saborne cerkve preko ulice Kneza Mihaila do mesta 19. julija 1937. Opisuje se jo tudi kot »događaj, koji će ostati u političkoj istoriji poznat pod imenom Krvava litija«. ⁷³⁰ Korošec se je v tistem času znašel v iz več razlogov neugodnem položaju notranjega ministra, torej v vlogi vodje represivnega aparata, ki je posredoval pri demonstracijah. Litijo so napovedali na dan pričetka razprave o konkordatu v narodni skupščini, ko je odbor za proučevanje konkordata podal zaključke svojega dela. Procesija je bila s strani beograjske uprave prepovedana, sklicujoč se na kanonska pravila, ki dovoljujejo litije samo ob verskih praznikih in mestnih svečanostih, oz. na podlagi odloka, s katerim je upravnik Beograda prepovedal vsa javna zborovanja in shode do 1. avgusta, tj. v času parlamentarne razprave o konkordatu. Kljub temu se je zbralo precejšnje število protestnikov, ki so nosili križe, vzklikali proti vladi in konkordatu. Ko so zadeli ob drugi policijski kordon, je bilo zaukazano: »Odbij!« »Poskus nekaj [pravoslavnih, op. G. M.] duhovnikov, da prebijejo policijski kordon, ki se je zaključil s poškodbo episkopa Simeona«, je tako dobil »teatralne posledice«. ⁷³¹ Nuncij Pellegrinetti je dan po dogodku poročal, da je pravoslavna duhovščina ob pričetku razprave v skupščini s ciljem razdražiti »ljudski fanatizem« povzročila nemire in prek časopisnih novic o procesiji za ozdravljenje patriarha poskušala poceni pridobiti pravoslavne mučenike. ⁷³²

Medtem pa je takratni poslanec Vojislav Janjić svojo izkušnjo dogajanja ob litiji v skupščini opisal: »Bil sem v vojni,

729 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 92.

730 Dogodek, ki bo v politični zgodovini ostal znan po imenu Krvava litija. Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 441–468.

731 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 165; Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 191; Mužić, *Katolička crkva*, str. 148–153; prim. Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 471.

732 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 20. 7. 1937.

/.../ a se nikdar nisem počutil tako ponižanega in strtega, dokler nisem videl, da slovenski žandarji – katoličani – tolčejo tri srbske arhierije in psujejo ‚majku srpsku‘. (Na levici glasovi: ‘Turki niso tako počeli!’ – ‘Kaj to ni teror!’ – Vojislav Gaćinović: ‘Da ne bi bilo srbskih mater, ne bi bilo srbske države!’ – Mirko Kosić: ‘Niti bi one bitange bili ministri!’)«⁷³³ Nadaljeval je: »Ne more, gospodje, upravnik mesta Beograd, kdor koli je že, prepovedati pravoslavne litije, saj je to v nasprotju z zakonom, v nasprotju z ustavo in organizacijo Srbske pravoslavne cerkve. A upravnik Beograda je postavil Srbsko pravoslavno cerkev izven zakona in to kdaj? – Takrat ko v Dubrovniku v istem času poteka evharistični kongres, ki se je končal pred dvema dnevoma, tako da so oropane vse srbske trgovine srbskih pravoslavcev in Srbov katoličanov.«⁷³⁴ Janjić naj bi se obrnil proti vladi, ko mu je ta odrekla vlogo za ministrsko mesto – tri mesece pred odhodom v pokoj naj bi si zaželel ministrske pokojnine.⁷³⁵ Nuncij Pellegrinetti ga je imenoval »jugoslovanski Rasputin«.⁷³⁶ Tudi v *Slovincu* so objavili, da ob Janjićevi trditvi, da so ga pretepli slovenski orožniki, niti opozicija ni mogla zadržati ironičnega nasmeha, kajti jasno se je videlo, da je Janjić, ki je bil brez najmanjšega znaka kakšne rane, s tem le želel vzbuditi razpoloženje proti Slovincem.⁷³⁷

Smrt patriarha Varnave, ki je nastopila nekaj minut čez polnoč 24. julija 1937, torej v noči neposredno po sprejetju konkordata v skupščini 23. julija 1937, je situacijo samo še poslabšala s širjenjem prepričanja, da je patriarh umrl od žalosti ob sprejetju konkordata in po nekaterih govoricah celo od domnevne zastrupitve.⁷³⁸ Zahvaljujoč SPC takrat ni prišlo do masovnih demonstracij, a so se tudi oblasti v dani situaciji obnašale

733 *Stenografske beleške*, 23. 7. 1937.

734 *Stenografske beleške*, 23. 7. 1937.

735 Stojadinović, *Ni rat*, 479; Manojlović Pintar, Još jednom, str. 160–161; Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 191.

736 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 8. 1937.

737 Prim. *Slovenec*, 24. 7. 1937.

738 Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 925; Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 193; Ramet, *The three Yugoslavias*, str. 98; prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 30. 7. 1937.

zelo obzirno in tolerantno.⁷³⁹ Pri tem pa nikakor ne moremo zanemariti, da ni bilo resnejših nemirov v celotnem obdobju konkordatske krize, ker se v proteste niso vključili katoličani, saj takšnih ukrepov ni podprla niti največja hrvaška stranka (ali bolje, je potrjevanje konkordata skoraj v celoti ignorirala) niti jugoslovanska katoliška hierarhija.

Na osnovi odloka Arhierejskega sabora z dne 14. julija 1937 so se uresničile grožnje iz memoranduma,⁷⁴⁰ ki so zahtevale, da se vsem poslancem ali senatorjem, ki so bili hkrati duhovniki SPC, ki bi glasovali za konkordat, prepove vršenje duhovniških dolžnosti in se jih pošlje pred merodajna cerkvena sodišča, poslancem ali senatorjem pravoslavne vere pa se odvzamejo pravice in časti SPC. Prepovedano je bilo tudi, da bi duhovnik iz kakršnega koli razloga vstopil v dom teh ekskomuniciranih oseb brez posebnega pooblastila arhiereja. Odrejeno je bilo, da se te odredbe v čim krajšem času posredujejo vernikom in da se bodo v primeru, da bi bil konkordat izglasovan, na samostane in cerkve za petnajst dni izobesile črne zastave. Na seji Arhierejskega sabora 1. avgusta 1937 se je obvestilo arhiereje, kdo je sodeloval pri potrjevanju konkordata in glasoval za njegovo uzakonitev ter da naj se proti njim izvršijo predvidene sankcije. Med navedenimi so bili tudi Stojadinović, pravosodni minister Niko Subotić, predsednik skupščine Stevan Ćirić in minister za socialno politiko Dragiša Cvetković.⁷⁴¹

Z ekskomunikacijo je vodstvo SPC dvomljivo razširilo svoje »pristojnosti«, s čimer se ni – kot obljubljeno – distanciralo od politizacije vprašanja konkordata, saj je šlo za neposreden poskus vplivanja na predstavnike zakonodajne oblasti in izkoriščanje njihovih verskih afinitet. Več ljudi teh groženj tudi ni jemalo resno. Upravnik mesta Beograd piše: »Episkopi dobro vedo, da je ta zadeva neizvedljiva in da Sveti sinod ne more

739 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 158.

740 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 12. 1936.

741 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 30. 7. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 8. 1937; Mužić, *Katolička crkva*, str. 141, 170.

nikoli sprejeti takšnega odloka, a so odločeni, da bodo z razdelitvijo letakov med ljudstvom izzvali vznemirjenost in strah pri neodločenih poslancih.«⁷⁴²

Protesti so po vsej Srbiji potekali še v začetku leta 1938,⁷⁴³ kljub poskusom Stojadinovića in Korošca, da bi z izjavami javnosti in neposredno Svetemu arhierijskemu saboru pomirila opozicijo, na prvem mestu SPC. V septembru 1937 se je v Beogradu na »glavni skupščini skupnosti pravoslavnih duhovnikov« zbralo kar 1200 duhovnikov in skupščina se je prelevila v »manifestacijo solidarnosti pravoslavne duhovščine s Svetim sinodom in njegovo politiko proti konkordatu. /.../ Beograd še ni videl toliko duhovnikov na kupu. Marširali so skozi mesto kot kakšni vojaki. /.../ Pravoslavna cerkev je na tem, da organizira odpor na široko. Na drugi strani pa so tudi znaki, iz katerih se lahko sklepa, da ljudem ni všeč ta pretirana kampanja pravoslavne cerkve. Glavna skupščina /.../ ni napravila na prebivalce Beograda večjega vtisa. Prestolnica se je umirila /.../. Upajmo, da se bo ta proces prenesel še na podeželje.«⁷⁴⁴

742 AJ, 37, 25, 195. Poročilo upravnika mesta Beograd, 14. 7. 1937.

743 Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 23. 9. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 27. 1. 1938; AJ, 37, 2, 10. Obvestilo o demonstracijah v Šabcu, 18. avgust 1937; AJ, 37, 2, 10. Obvestilo o demonstracijah v Ložnici; AJ, 37, 1, 4. V Vrbski banovini se je »larma zbog konkordata znantno stišala«; *Slovenec*, 17. 8. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 8. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 8. 1937; AJ, 37, 25, 195. Obvestilo o dogodkih v Veliki Gospojini, 28. 8. 1937; AJ, 37, 25, 195. Telefonsko obvestilo načelnika »vanjske uprave Cetinje« Dragiše Vešovića, 1937; AJ, 37, 25, 195. Obvestilo načelnika banske uprave Vrbaske banovine g. Nadbantića, 27. 8. 1937; AJ, 37, 25, 195. Sporočilo uprave donavske banovine o napovedani »crkveni slavi« in »zborovih« na dan 28. in 29. 8. 1937; AJ, 37, 25, 195. Sporočilo uprave moravske banovine o napovedani »crkveni slavi« in »zborovih«; AJ, 37, 25, 195. Sporočilo uprave drinske banovine o napovedani »crkveni slavi« in »zborovih«; AJ, 37, 25, 195. Sporočilo uprave zetske banovine o napovedani »crkveni slavi« in »zborovih«; AJ, 37, 25, 195. Sporočilo uprave vardarske banovine o napovedani »crkveni slavi« in »zborovih«; AJ, 37, 25, 195. Sporočilo uprave savske banovine o napovedani »crkveni slavi« in »zborovih«; AJ, 74, 75, 106. Protestno pismo srbske pravoslavne cerkvene občine v Negotinu v zvezi z »litijo«, 28. 7. 1937; AJ, 74, 75, 106. Protestno pismo srbske pravoslavne cerkvene občine v Krivem Viru v zvezi z »litijo«, 28. 7. 1937; AJ, 74, 75, 106. Protestno pismo gračaniškega arhierijskega namestnika Mitara Sofrenića; AJ, 74, 75, 106. Protestno pismo iz zbora v Nikšiću, 26. 7. 1937; AJ, 74, 75, 106. Telegram knezu Pavletu iz Valandove, 26. 7. 1937; AJ, 72, 54, 234. Pismo duhovniškega združenja »Uzajamnost« J.d. Z.M. Narodni skupščini, 14. 9. 1937.

744 PANG 1133, t. e. 8, a. e. 3/2. Pismo E. Besednjaka prijatelju, 6. 10. 1937.

Kljub temu da se je situacija počasi umirjala, je pod vplivom radikalnejše struje znotraj SPC prevladalo mnenje, da se okoli vprašanja konkordata ni nič spremenilo, namreč da vlada še vedno namerava ratificirati konkordat. O tem so tudi obvestili javnost.

8. decembra 1937 je bil v Beogradu ustanovljen »Pravoslavni narodni odbor« z namenom, da »reši Cerkev, ljudstvo in državo pred tujim vplivom in tujo oblastjo«. V pozivu pravoslavnim kristjanom v Jugoslaviji so zapisali: »Čudne stvari so se v zadnjem času dogajale v naši državi, predvsem v pravoslavnem delu našega naroda. Najprej konkordat. Velika skrivnost! Nikoli ga nihče ne bo mogel pojasniti z navadnimi razlogi. Ali ni skrivnost, ko se mu vsi odrekajo: tisti, ki so ga ustvarili, kot tudi tisti, ki so zanj glasovali. Pa vendar ga nekaj potiska naprej, postavlja na prvo in najpomembnejše mesto z zahtevo, da ga je treba uzakoniti. Ali ni skrivnost, ko se ve, da ga niso pravočasno prebrali niti tisti, ki so odločali, da se ta pogodba podpiše, niti tisti, ki so trdili in priganjali, da ga je treba uzakoniti? Ali ni skrivnost, kot je znano, da je bil dve leti po parafiranju skrit daleč od svetlobe in javnosti ter da bi bil na skrivaj prepeljan tudi skozi ljudsko predstavništvo, če ne bi pravoslavna cerkev dvignila svojega glasu? Ali ni čudna in razumno nerazložljiva skrivnost, ko je znano, da v tej pogodbi sploh ne kaže, da se dve strani pogajata, pač pa, da ena le milostno sprejema, kar se druga s pokornostjo obvezuje, da bo dala, ter z obveznostmi in jamstvi obvezuje le eno stran, medtem ko ima druga le nekakšne pravice, brez jamstva in sankcij? Ali ni konkordat skrivnost, ko se ve, da je v nasprotju z državno ustavo, z zakoni te države, s pravicami pravoslavne Cerkve, s čustvi velikega dela državljanov, ne le pravoslavnih, ampak tudi naših bratov katoličanov in muslimanov, z interesi ljudstva in države? Je konkordat treba uzakoniti tudi za ceno tega, da bi državo pahnili v kri in požar? /.../ Pravoslavna cerkev ni proti urejanju verskih odnosov, je pa proti tako slabemu konkordatu. /.../ To ni boj proti drugim veram. /.../ Brezdušna je neresnica, da smo proti enakopravnosti

ver pred državo. Vse pravice, ki jih ima pravoslavna Cerkev, naj se podelijo tudi ostalim verskim skupnostim. /.../ To tudi ni boj proti državi. /.../ Ta boj se bije ravno v obrambo države, njene popolne neodvisnosti in srečnejše bodočnosti. To ni boj proti Jugoslaviji. Nasprotno, ta boj mora našo Jugoslavijo rešiti. Po eni strani z razsvetljenjem in prečiščenjem našega narodnega življenja. Po drugi pa z resničnim in iskrenim ter predanim bratskim sodelovanjem s svojimi brati drugih veroizpovedi. /.../ Ni to početje, ki se Cerkvi ne spodobi. V vseh ljudskih vstajah in bojih je bila pravoslavna Cerkev duhovni vodja.«⁷⁴⁵

22. januarja 1938 pa je bila arhierijem poslana »Rezolucija sveštenečskog udruženja«, v kateri se je od arhierijskega sabora zahtevalo, da sprejme strožje ukrepe proti »krivcem« in da Sveti sinod ne izbere novega patriarha pred menjavo vlade.⁷⁴⁶ A sabor SPC je nato ugotovil, da nekateri izmed podpisnikov resolucije sploh niso duhovniki in da so podpisniki brez dovoljenja Arhierijskega sinoda in védenja arhierijev zbirali podpise pred cerkvijo Sv. Save. Odbor arhierijskega sabora je odločil, da je bila resolucija prinesena prepozno (1. februarja 1938), ko so bila glavna vprašanja v zvezi s konkordatom že rešena, in predlagal, da se jo vrne Arhierieskemu sinodu kot brezpredmetno.⁷⁴⁷

Sveti arhierijski sabor je zahteval od vlade precizno izjavo, da bo konkordat preklican, kar je Stojadinović storil z odlokom z dne 1. februarja 1938. Šele takrat je bil arhierijski sabor zadovoljen.⁷⁴⁸ SPC je odgovarjalo tudi zmanjšanje politične napetosti, da je lahko realizirala očitne prednosti, pridobljene v kritičnih momentih konkordatske krize.⁷⁴⁹

Vlada in kraljevo namestništvo sta 8. februarja 1938 »v okviru zmožnosti« izdala amnestijo in odškodnine za duhovnike in vernike v povezavi s konkordatskim bojem ter ukinila cenzuro pravoslavnega tiska, SPC pa je preklcala sankcije proti

745 Bulovan, *Kronika*, str. 83–86.

746 Prim. S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 26. 9. 1937.

747 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 27. 1. 1938.

748 Mužić, *Katolička crkva*, str. 185–190.

749 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 158, 160.

poslancem, ministrom in drugim osebam.⁷⁵⁰ Rečemo lahko, da se je s temi dejanji konkordatska kriza tudi končala.

Ko se je situacija umirila, so izvedli volitve novega patriarha, na katerih je bil 22. februarja 1938 izvoljen Gavriilo Dožić,⁷⁵¹ tj. oseba, ki je po eni strani izzvala kritike SPC proti konkordatu in po drugi v času konkordatske krize poskušala doseči kompromis z vlado.

Čeprav so na obeh straneh svarili pred državljansko versko vojno,⁷⁵² je SPC hkrati bila »sveto vojno« proti konkordatu, tj. proti KC ali konkretnije Vatikanu, vlada je sledila političnim tirnicam, KC pa je v dogajanju videla potrditve verske segregacije in podrejenosti ter velikega vpliva, ki so ga imeli SPC, prostozidarji in »prevratni elementi«⁷⁵³ na vladne kroge oziroma delovanje države.

II – Stojadinovićevega vlada, knez namestnik Pavle Karadjordjević in potrditev konkordatskega predloga v skupščini

Vlada se je ob tako burnem odzivu SPC in drugih nasprotnikov sklenitve konkordata konec leta 1936 znova odločila, da s potrditvijo podpisanega konkordatskega predloga ne bo hitela. Želela je doseči nek dogovor s SPC in poskrbeti, da ob takšni kampanji proti konkordatu ne bi izgubila večine poslanskih in senatorskih glasov.

V tem času je bil na seji narodne skupščine 21. decembra 1936 izbran, dan kasneje pa oblikovan poseben odbor za »proučevanje konkordata«. ⁷⁵⁴ 21-članskemu odboru, ki ga je sesta-

750 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 8. 2. 1938; Mužić, *Katolička crkva*, str. 190.

751 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 14. 2. 1938; prim. AJ, 74, 75, 106. Telegram predsednika zgodovinskega društva za Črno goro knezu namestniku, 27. 7. 1937.

752 Glej: Mužić, *Katolička crkva*, str. 173.

753 V prvi vrsti komunisti.

754 AJ, 72, 54, 234. Obvestilo predsedniku narodne skupšine o oblikovanju odbora za proučevanje konkordata, 22. 12. 1936.

vljalo 12 vladnih predstavnikov in 9 predstavnikov opozicije, imel pa je tudi nekaj nadomestnih članov, je predsedoval Vojislav Janjić, za podpredsednika je bil izvoljen Artur Mahnik, za zapisnikarja Mile Miškulin in za tajnika Časlav Nikitović. Omeniti velja, da sta bila člana še Ljudevit Auer⁷⁵⁵ in Karlo Gajšek (edini Slovenec).⁷⁵⁶ Vendar odbor še več kot pol leta ni pričel z razpravo.

Nuncij Pellegrinetti je v pismu Stojadinoviću ostroumno komentiral situacijo: »Ne razumem, kaj hoče kraljeva vlada. Po pozivu srbskih episkopov k verskemu boju se zahteva odložitev ratifikacije konkordata za nedoločen čas; s tem se izkorišča vsak izgovor za zamudo, četudi se zatrjuje, da se želi ratifikacija. Jaz vse to zavračam, saj cel svet ve, kje se nahajamo.«⁷⁵⁷ Kritično je izpostavil odločitev vlade o »dokončni« prepovedi objave vsakršnega komentarja o konkordatu.⁷⁵⁸ Stojadinović se je nekoliko kasneje odzval z obrazložitvijo, da ni pričakoval kampanje SPC proti konkordatu v takšni obliki in razsežnostih, ter poudaril, da jo je ostro obsodil, zlasti ko je dobila agresivnejšo obliko s patriarhovim govorom ob pravoslavnem novem letu 13. januarja 1937.⁷⁵⁹

Februarja je nuncij poudaril tri glavne faktorje kampanje proti konkordatu: prostožidarsko ložo, srbsko patriarhijo in parlamentarno opozicijo (vključno z delom vlade).⁷⁶⁰

Za zavlačevanje vlade z ratifikacijo je nuncij Pellegrinetti izpostavil še drugih pet razlogov:

1. Izključitev nuncija.
2. Dve osebi, ki se pretvarjata, da sta rešitelja konkordata, Janjić in Korošec, ne vzbujata zaupanja. Tudi za Korošca velja »politique d'abord«.⁷⁶¹

755 Pellegrinetti očita, da je Auer pred glasovanjem o konkordatu v okviru odbora iz njega izstopil, da bi si »umil roke« ter bi njegova zamenjava namesto njega glasovala proti konkordatu (ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 17. 7. 1937).

756 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 190; Mužić, *Katolička crkva*, str. 132. Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 3. 12. 1936.

757 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 20. 12. 1936.

758 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 20. 12. 1936.

759 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 25. 2. 1937.

760 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1937.

761 Najprej politik.

3. Sprašuje se po modifikacijah že podpisanega konkordata, s čimer v bistvu hoče reči, da se ponovno odpira razprava o konkordatu.
4. Modifikacije so takšne vrste, da bi sprožile dolge in zahtevne razprave:
 - a) obdržanje titule srbskega primasa v rokah barskega nadškofa je vznejevoljilo škofo;
 - b) odstranitev »modernističnega« profesorja teologije bi morala biti sprejeta v dogovoru z vlado (Kaj bo rekla *Sacra Congregazione dei Seminari?*);
 - c) del đakovske škofije je bil priključen beograjski nadškofiji, s čimer se je zagrebški cerkveni pokrajini odvzel nov del »hrvaškega teritorija«;
 - d) pozivalo se je k spremembi 1. člena konkordata – dela, ki govori o »katoliški misiji«, saj Srbi pravijo: »Nismo misijonska država.«⁷⁶²

Že konec marca pa je nuncij Pellegrinetti ugotavljal, da je konkordat ob živahni jugoslovanski zunanjepolitični dejavnosti – predvsem s sklepanjem sporazuma z Italijo – prešel v drugi plan.⁷⁶³ Sredi junija 1937 je že skoraj brezvoljno zapisal: »Konkordatska zgodba ne spreminja značaja. Vlada napoveduje, kakor vedno, da si želijo čim prejšnje ratifikacije /.../.«⁷⁶⁴

Milan Stojadinović se je kot osrednja oseba zagovornikov odločil, da ne bo podlegel pritiskom in bo izpeljal ratifikacijo tega akta, pri čemer se je zanašal na premoč države in podcenjeval moč ter razsežnosti protikonkordatske opozicije. Državni organi so plenili protikonkordatsko literaturo in letake, niso pa mogli preprečiti širitve ilegalnega gradiva. Stojadinović je svoje sodelavce opozoril, da ne bo dovolil vmešavanja ne ulice ne vojske in ne Cerkve.⁷⁶⁵ Stoimiroviću je še 29. junija 1937 dejal, da ga

762 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo iz nunciature v Beogradu, februar 1937.

763 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 31. 3. 1937.

764 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 14. 6. 1937.

765 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 150.

je SPC dejansko prisilila, da vztraja pri ratifikaciji konkordata, saj bi sicer izpadlo, kot da se podreja patriarhu.⁷⁶⁶

Senator Dragoslav Đorđević je pragmatično, a tudi pronicljivo, opozarjal Stojadinovića: »Pomisli sedaj, kaj bo s tabo, ko politične stranke, ki so sedaj tiho iz taktičnih razlogov, začnejo proti tebi izkoriščati narodno nezadovoljstvo in vse to, kar bo konkordat prinesel. /.../ Ti nimaš (kakor noben drug Srb) za sabo slovenskega naroda. Imata ga Korošec in Kramer. A onadva bosta ta narod držala ob tebi ali proti tebi, iz njunih osebnih razlogov in dokler bo to njima osebno koristilo. Ti nimaš niti hrvaškega naroda (kakor noben drug Srb). Ima ga Maček. Ti nimaš, mislim, neposredno nimaš, niti Muslimanov. Ima jih Spaho (ki je boljši od vseh drugih). A ti bi lahko imel neposredno za sabo srbski narod. Toda, odbil boš nepovrnljivo tudi srbski narod, če boš prevzel nase ta konkordat, ki bo povzročil katastrofalne politične posledice, proti katerim se bo nemogoče zakonito boriti. Srbe boš izgubil, a Hrvatov ne boš pridobil, ker se bo njim konkordat (ki bo dejansko tudi njim v škodo) predstavilo kot uspeh klerikalnih krogov, ne kot tvoj.«⁷⁶⁷

Odbor za preučitev konkordata je pričel s sejami šele v juliju 1937. Uradno zaradi številnih pritožb,⁷⁶⁸ ki jih je prejel oziroma jih je prejela vlada in jih posredovala odboru. Po besedah predsednika skupščine naj bi bilo bolje, da bi skupščina razpravljala in glasovala o zakonskem predlogu neposredno po tem, ko bi ga preučil odbor.⁷⁶⁹ Glavni razlog za vladno odlašanje z ratifikacijo pa je bila vse močnejša opozicija SPC s podporo političnih strank, prostozidarjev, društev in gibanj.

Seje odbora so potekale 8., 13., 14. in 15. julija 1937. Stojadinović je imel govor pred odborom na njegovi prvi seji. Predstavil jim je že omenjene dodatne obrazložitve k 8., 11., 24. in 28.

766 Jovanović Stoimirović, *Dnevnik*, str. 148; prim. Boban, *Maček i politika*, str. 298.

767 AJ, 37, 25, 195. Pismo Dragoslava Đorđevića Stojadinoviću, 26. 6. 1937.

768 Na prvi seji odbora je bilo prebranih 221 prošelj eparhijskih duhovniških združenj in cerkvenih občin, ki so zahtevale, da se konkordat ne sprejme. Proti sprejemu so bili tudi vodstvo nemške evangeličanske cerkve, »Narodna odbrana« in drugi (glej npr.: AJ, 72, 54, 234. Pismo Narodne odbrane Čiriću »Stališče Narodne odbrane«, 3. 2. 1937).

769 Mužić, *Katolička crkva*, str. 143.

členu ter poudaril, da bo z zakonskim predlogom, ki zagotavlja enakost vsem veroizpovedim, odpadla kritika SPC, da bi se z ratifikacijo konkordata znašla v manj ugodnem položaju. Srbi, Hrvati in Slovenci pripadajo trem različnim veroizpovedim, zato je po Stojadinovičevem mnenju edina možna verska politika tista, ki je na kratko, a popolno izražena v besedah: »Brat je mio koje vjere bio.« Tega slogana se je, nekoliko ironično v tem primeru, večkrat posluževal tudi patriarh Varnava. Stojadinović je dejal, da njegova vlada zgolj skuša zaključiti delo, ki so ga pričeli njegovi predhodniki od Nikole Pašića do Bogoljuba Jevtića. Podal pa je še en zanimiv argument, da bi zavrnitev konkordata koristila hrvaškim separatistom v separatistični agitaciji o podrejenosti Hrvatov, ki so večinsko katoličani.⁷⁷⁰ Na »načelnem« glasovanju odbora za preučitev konkordata 14. julija 1937 je za konkordat glasovalo 11 članov, proti jih je bilo 10. Po končani razpravi pa je za konkordat glasovalo 12 članov, nasprotovalo pa jih je 9. Med slednjimi je bil tudi Janjić, zato ga je dan kasneje JRZ izključila iz klubskega odbora JRZ.⁷⁷¹ 17. julija je odbor v celoti sprejel konkordatski predlog z zakonskim dopolnilom, ki sta ga predlagala predsednik vlade in pravosodni minister. Znotraj odbora se je oblikoval tudi t. i. »manjšinski odbor« iz šestih članov, ki je ocenil, da konkordatski predlog ne odgovarja osnovnim državnim in nacionalnim interesom.⁷⁷²

Razprava v skupščini je potekala od 19. do 23. julija 1937.⁷⁷³ Plenarna seja skupščine o konkordatu se je v zelo napetem vzdušju začela 19. julija 1937. Najprej je Vasilije Jovanović predstavil mnenje manjšine odbora. Poslance je seznanil s tem, da se »manjšina« načeloma strinja, da se konkordat sklene, a predlaga,

770 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 7. 1937; *Jutro*, 9. 7. 1937; *Slovenec*, 9. 7. 1937; AJ, 37, 2, 9. Ekspoze Stojadinovića o konkordatu pred odborom za preučitev vprašanja konkordata, 8. 7. 1937.

771 Mužić, *Katolička crkva*, str. 144–145.

772 AJ, 72, 54, 234. Pismo predsednika odbora za preučitev konkordata Vojislava Janjića narodni skupščini, 15. 7. 1937.

773 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettijevega tajnika Pacelliju, 22. 7. 1937; AJ, 72, 54, 234. Lista govornikov o zakonskem predlogu konkordata na rednem sestanku narodne skupščine 19., 20., 21., 22. in 23. 7. 1937.

da se odločitev o njem preloži in se v dodatnih pogajanjih s Svetim sedežem nekatere odredbe (1., 26., 27., 33., 34. in 37. člen konkordatskega predloga) uskladi z državno ustavo, z zakoni in principi verske enakopravnosti. Za njim je govoril pravosodni minister Nikola Subotić, ki je poudaril potrebo po sprejemu konkordata. Izpostavil je nacionalno-politične prednosti konkordata, kot sta prisega škofov pred kraljem in pravica do rabe glagolice in stare cerkvenoslovanščine v bogoslužju, priznal pa je tudi, da ostajajo nekatere točke, ki niso popolnoma zadovoljive, a jih je moč naknadno popraviti. Pri tem so se slišali »glasovi na levici«: »Ono što priznajete da ne valja ispravite sada — nemojte odlagati!«⁷⁷⁴ Subotić je izrazil tudi zaskrbljenost zaradi sprememb, ki bi jih prinesel člen o zakonski zvezi, in menil, da je v povezavi s tem nujno čim prej sprejeti dober medverski zakon. Nato je Mile Miškulin, nekdanji pravosodni minister, predstavil poročilo večine odbora za preučitev konkordata s sklepom, da se konkordat uzakoni. Ob tem je dejal, da ob tako pomembnem in delikatnem vprašanju ni še nikdar stopil na govorniški oder tako »mirne vesti«. Govore proti konkordatu sta imela še poslanca Vojislav Gaćinović in Kosta Kumanudi, medtem ko je Pavao Matica napovedal, da bo glasoval za konkordat.⁷⁷⁵

Janko Baričević je drugega dne razprave v skupščini prebral predlog svojega kluba, da se ratifikacija konkordata preloži na poznejši čas, kar so zavrnilo tako minister Cvetković in predstavnik vlade kakor tudi poslanci z glasovanjem. Konkordat so v svojih govorih podprli Artur Mahnik, Karel Gajšek, Milovan Grba, Joca Kašanin in Marko Ružičić, ki se je predstavil za »prvega pravoslavnega duhovnika, ki zagovarja konkordat«, zavrnilo pa so ga poleg Baričevića še Josip Cvetić, Nikola Preka, Ljubomir Jovanović, Stevan Bubić, Branko Dobrosavljević in

⁷⁷⁴ Tisto, kar priznavate, da ni dobro, popravite sedaj – ne odlašajte!

⁷⁷⁵ S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 20. 7. 1937; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, II. redovan saziv za 1936/37 godinu, knjiga III, Od XXXIX. do LVII. redovnog sastanka, od 16. marta do 17. jula 1937. godine, LVIII. redovni sastanak (19. juli 1937. godine). Prim. *Slovenec*, 20. 7. 1937; *Jutro*, 20. 7. 1937.

Milinko Milutinović. 21. julija se je razprava nadaljevala; konkordat so zagovarjali Časlav Nikitović ter ministra Niko Subotić in Djura Janković. Proti konkordatu so nastopili Mirko Komnenović, Mita Dimitrijević, Miloje Sokić, Dušan Ivančević in Vojislav Nenadić. Tretji dan glasovanja so se javili k besedi večinoma – z izjemo Vojislava Đorđevića – nasprotniki konkordata: Ignjat Stefanović, Milan Banić, Milan Božić, Vojislav Lazić, Miloš Rašović, Jovan Jovanović, Milan Petković, Vojislav Došen, Mustafa Mulalić, Milivoje Perić, Jordan Ačimović, Milovan Lazarević, Živojin Arandelović in Nikon Lazarević. Izstopal je govor Ljudevita Auerja, podpisnika konkordata, ki je dejal, da k razpravi najprej ni želel pristopiti, a mu nekateri pripisujejo več odgovornosti, kot je imel v resnici. Opisal je, da je bila vlada postavljena že »pred izvršeno dejstvo«, zato o vsebini konkordata ni bilo nobene diskusije in nobenega sklepanja. Dejal je, da nase prevzema del odgovornosti, obžaluje pa, da se ni posrečilo, da bi konkordat sklenili že »davno prej«, ker bi bil v tem primeru gotovo drugačen od »današnjega«.⁷⁷⁶

Na dan glasovanja⁷⁷⁷ so imeli govore proti konkordatu poslanci Milenko Glišić, Đorđe Petković, Risto Grdić, Radivoje Nikolić, Jovan Zdravković in Vojislav Janjić. Zagovarjal ga je zgolj Mile Miškulin. Janjić je v govoru dejal: »Gospodje narodni poslanci, na današnji dan pred 23 leti je Avstro-ogrška monarhija Kraljevini Srbiji postavila ultimat in jo želela ponižati /.../ in ta ponižujoči ultimat je bil po moško odbit in šli smo v vojno. Na današnji dan nam pop Korošec pošilja drugi ultimat, ki je mnogo hujši! Ker, gospodje, ta želi vnesti razdor v našo državo, a prejšnji ponedeljek [s »krvavo litijo«, op. G. M.] smo videli, kam ta konkordat in pop Korošec vodita naš narod. /.../ preden je bil izglasovan, je bil uveden v praksi prejšnji ponedeljek pred saborno cerkvijo!«⁷⁷⁸ Poudaril je sicer, da ni proti konkordatu, saj je bil štirikrat minister ver in je sodeloval pri oblikovanju konkordatskih predlogov ter pri

776 *Stenografske beleške*, 21. 7. 1937.

777 Glej: AJ, 72, 54, 234. Dnevni red rednega sestanka narodne skupščine, /podpisan s strani predsednika narodne skupščine S. Čirića/, 23. 7. 1937.

778 *Stenografske beleške*, 23. 7. 1937.

pogajanjih leta 1925, a je menil – kakor je rekel Pašić –, da bi se moral najprej sprejeti medverski zakon. Sicer pa naj bi obstajale tri »definicije« konkordata: 1) da se konkordat sklene med Vatikanom in določeno državo, 2) konkordat kot sporazum med Svetim sedežem in določeno civilno vlado ter 3) konkordat kot koncesija, ki jo sveti oče podeljuje določenim državam; na slednji je osnovan podpisani jugoslovanski konkordatski predlog. »Ta konkordat je pripravil pop Moscatello,« pravi Janjić, »in on je dal Vatikanu celo to, česar Vatikan sam nikoli ne bi zahteval. Ko smo bili v Vatikanu in pričeli pogajanja, smo se ujeli v takšno situacijo.«⁷⁷⁹ Zlagal pa se je, ko je dejal, da je bil pooblaščen, da pove, da SPC, najmanj pa nesrečni patriarh, ni vedela za vsebino konkordata, dokler je ni dobila od predsednika narodne skupščine.⁷⁸⁰ Dejansko je bil Janjić tisti, ki je Varnavi v letih 1933–1935 zagotavljal, da je konkordat ugoden za obe strani.⁷⁸¹

Konkordat je bil 23. julija 1937 izglasovan s 167 glasovi za in 129 proti. Vzdržalo se je 19 poslancev, med njimi Ljudevit Auer, Manfred Paštrović in Anton Novačan. Na prvem glasovanju pa je bil rezultat 166 za in 129 proti.⁷⁸² Uspeh glasovanja v skupščini so v *Slovenecu* opisali kot trojno zmago: zmago jugoslovanskega patriotizma, zmago jugoslovanske državne misli nad plemenskim separatizmom in hegemonizmom ter veliko politično zmago JRZ.⁷⁸³

Po smrti patriarha Varnave⁷⁸⁴ se je Stojadinović odločil, da kljub sprejemu konkordatskega predloga v skupščini konkordata še ne bo predložil v ratifikacijo. Na sestanku kluba JRZ je dejal: »Kar mislim glede konkordata takoj storiti, je to, da ga ne bom takoj predložil senatu. Med tem časom, ki mi bo na razpolago,

779 *Stenografske beleške*, 23. 7. 1937.

780 *Stenografske beleške*, 23. 7. 1937.

781 Dožić, *Memoari*, str. 101.

782 Za seznam poslancev, ki so glasovali, glej: Mužić, *Katolička crkva*, str. 162–164. Glej tudi: *Slovenec*, 24. 7. 1937; *Jutro*, 24. 7. 1937; *Stenografske beleške*, 1936/37, knjiga III, 23. juli 1937. godine; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 7. 1937.

783 *Slovenec*, 25. 7. 1937, 1, Po sprejemu konkordata; prim. *Jutro*, 24. 7. 1937, 1, Senat o konkordatu še ne bo razpravljaj.

784 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 7. 1937.

pa želim še enkrat poizkusiti, da se s srbsko pravoslavno cerkvijo dogovorim. Med nami ni nikogar, absolutno nikogar, najmanj pa jaz sam, ki bi si želel prepira in boja s srbsko pravoslavno cerkvijo.«⁷⁸⁵ Pri tej odločitvi se je skliceval na odgovor Svetega sinoda z dne 13. julija 1937, da zaradi patriarhove bolezn Sveti arhierijski sabor ne more zasedati ter posledično ne more spremeniti prejšnjega sklepa. Na sestanku so iz stranke tudi izključili vse poslance, ki so glasovali proti konkordatu.⁷⁸⁶ Potrditev konkordata v skupščini je bila torej le »pirova zmaga«.⁷⁸⁷

Odlok Svetega sinoda SPC o ekskomunikaciji poslancev ali senatorjev pravoslavne vere, ki bi glasovali za konkordat,⁷⁸⁸ očitno ni imel večjih posledic pri odločanju v parlamentu. Le poslancem je bilo takoj po glasovanju v skupščini odsvetovano zapustiti Beograd.⁷⁸⁹ Res pa je, da so poslanci naleteli na odpor s strani SPC zlasti v domačem okolju izven Beograda – niso jih recimo želeli poročati in duhovniki niso opravljali obiskov na domu poslancev.⁷⁹⁰

Marko Ružičić je 23. julija 1937 v intervjuju dobro ponazoril absurdnost nacionalno-verskih odnosov v Jugoslaviji: »Če bi katoliški duhovniki na mnogo manj viden način protestirali proti Ustavi SPC, bi jih mi razglasili za defetiste in separatiste, a če to počnemo mi, ko gre zanje, potem to počnemo kot patrioti.«⁷⁹¹

Po glasovanju v skupščini so se razmere le še poslabšale.⁷⁹² Na zborovanjih je prihajalo do številnih incidentov, spopadov s policijo, ki so terjali tudi nekaj smrtnih žrtev.⁷⁹³

785 *Jutro*, Senat o konkordatu še ne bo razpravljaj, 24. 7. 1937; *AJ*, 37, 2, 9. Govor Stojadinovića v narodni skupščini, 23. 8. 1937.

786 *Jutro*, 24. 7. 1937; *Slovenec*, 24. 7. 1937.

787 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 157.

788 *AJ*, 37, 23, 182. Pismo administratorja beograjsko-karlovške arhiepiskopije in zagrebškega metropolita Dositeja patriarhiji Srbske pravoslavne cerkve o izključitvi ministra Dragiše Cvetkovića iz SPC, 5. 8. 1937. Glej tudi: Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 167, kjer je navedeno še pismo žičkega episkopa Nikolaja poslancem.

789 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 193; glej tudi: PANG 1133, t. e. 8, a. e. 3/2. Pismo E. Besednjaka prijatelju, 6. 10. 1937.

790 Mužić, *Katolička crkva*, str. 171.

791 *AJ*, 37, 25, 295. Poročilo upravnika mesta Beograd, 23. 7. 1937.

792 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 8. 1937.

793 Glej: *Slovenec*, 17. 8. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija

Knez namestnik Pavle Karadjordjević je bil popolnoma nesušen, ko je s podporo konkordatu, tj. politiko urejanja odnosov z vsemi verskimi skupnostmi, poskušal stopiti v čevlje kralja Aleksandra. Tudi sam v času konkordatske krize ni ušel kritikam. Napadalo se ga je zlasti v letakih. Prejel pa je celo grozilna pisma.⁷⁹⁴ Menil naj bi, da je vprašanje konkordata problem, ki ga mora rešiti vlada.⁷⁹⁵ Tudi Stojadinović piše, da mu je knez prepuščal odločitve v zvezi z ratifikacijo konkordata.⁷⁹⁶ Zato se je knez Pavle odločil, da se o konkordatu ne bo javno opredeljeval. V času najhujših »konkordatskih bojov« se je na Koroščev predlog čez poletje umaknil »na varno« na Brdo.⁷⁹⁷ Po mnenju Gavrila Dožića je bil knez namestnik preveč pasiven v času, ko je »vstal ves srbski narod« in bi se od njega pričakoval odločen odziv, a je vse preložil na Stojadinovića.⁷⁹⁸ Sredi avgusta, ko se je situacija še zaostrovala, se je knez Pavle zavzemal za obojestransko spravljivo rešitev med državo in SPC. Stojadinović je tako v pismu knezu namestniku 20. avgusta 1937 dejal, da na njegovo željo zaenkrat ne bo izdal nobene »borbene« odločitve, četudi boj vsiljuje druga stran, tako da obstaja možnost, da bo izogibanje konfliktu stanje še poslabšalo. Takrat se je Stojadinović pritožil tudi nad Milanom Antićem, dvornim ministrom, o katerem ga je že metropolit Gavrilo opozoril, da dela proti vladi.⁷⁹⁹

Stojadinović je bil še v drugi polovici avgusta odločen, da izpelje potrditev konkordata in zatre odpor opozicije in SPC.⁸⁰⁰ Izpostavil je tri razloge, zakaj se je odločil ratificirati konkordat: 1) zaradi ugleda države in vrednosti podpisa konkordata, 2) ker Cerkev ne sme biti nad državo in 3) zaradi vprašanja »Srbija ali Jugoslavija?«⁸⁰¹

Pacelliju, 12. 8. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 8. 1937.

794 AJ, 74, 75, 106. Telegram knezu namestniku, Beograd.

795 Mužić, *Katolička crkva*, str. 181.

796 Stojadinović, *Ni rat*, str. 487–488.

797 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 196.

798 Dožić, *Memoari*, str. 105.

799 Mužić, *Katolička crkva*, str. 182.

800 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 8. 1937.

801 AJ, 37, 25, 195. Pismo Stojadinovića, 19. 8. 1937.

Zanimivo je, da sta se tako metropolit Gavriilo kakor tudi nuncij Pellegrinetti strinjala, da je imel Stojadinović težko nalogo.⁸⁰² Premier osebno tudi ni nameraval preklicati konkordata, a naj bi to storil na zahtevo kraljevega namestništva. Fedorju Nikitoviću je minister Milan Antić zaupal, da naj bi Sveti arhierejski sabor z metropolitom Dositejem na čelu kot pogoj za pomiritev konkordatske krize v obdobju med junijem in avgustom od kneza Pavleta zahteval, da se konkordat takoj prekliče in da se zamenja Stojadinovićevo vladno kot glavni vzrok krize. Na prvo zahtevo naj bi knez Pavle pristal, ni pa mogel sprejeti drugega pogoja, saj bi se s tem priznalo superiornost cerkvene nad državno oblastjo. Obe strani sta se približali rešitvi, da se odstopi od konkordata, Stojadinović pa predčasno odide.⁸⁰³ Te hipoteze na podlagi drugih virov ni mogoče dodatno potrditi. Mužić je res povprašal (prek Anteja Smith-Pavelića) kneza Pavleta, ali ta trditev o »pogojih« SPC drži, a zdi se, da je prejel zgolj nasvet od Smith-Pavelića, naj te svoje hipoteze preveri.⁸⁰⁴ Glede na razvoj dogodkov – Stojadinovićevo odstavitev v začetku leta 1939, četrto iz prvenstveno drugih razlogov – je taka domneva možna, v Stojadinovićeve spominih pa o tem ni podatka.

V kritičnih trenutkih konkordatske krize je Stojadinović pričakoval podporo KC in je s tem namenom poleti in jeseni 1937 dokaj neuspešno poskušal vplivati na njeno vodstvo.

9. oktobra 1937 je dal Stojadinović izjavo, da vztraja na že objavljenem stališču, da konkordat še ne bo predložen v ratifikacijo senatu, dokler se situacija v državi ne bo umirila.⁸⁰⁵ Nuncij Pellegrinetti je ta dan že označil za »dan kapitulacije«, ki se je prekrival z dnevom obletnice smrti kralja Aleksandra in »zadnje ultra naklonjene koncesije Svetega sedeža.«⁸⁰⁶ Izjava premierja je nekoliko pomirila strasti, a zadovoljila ni ne politične opozi-

802 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 15. 1. 1937; Dožić, *Memoari*, str. 102.

803 Mužić, *Katolička crkva*, str. 182–183.

804 AJ, Zaostavština kneza Pavla, rolna 008, 0045, 0068.

805 *Slovenec*, 10. 10. 1937; *Jutarnji list*, 1937, let. 26, št. 9234; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 10. 1937.

806 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 16. 11. 1937.

cije, ki je želela njegov padec, niti večine episkopov, nezadovoljnih z nejasno formulacijo, ki je dopuščala možnost, da bo isti konkordatski predlog sprejet v »lepši in mirnejši atmosferi«. ⁸⁰⁷

Korošec je nato na seji finančnega odbora narodne skupščine 29. decembra 1937 dejal, da vlada ne bo sprejela ne starega ne novega konkordata. ⁸⁰⁸ Kasneje, zlasti ko so ga zasule kritike iz katoliških krogov, med drugimi tudi iz nunciature ter celo od državnega tajnika Pacellija, ⁸⁰⁹ je sicer obrazložil, da se je njegovo izjavo interpretiralo napačno, a dejstvo je bilo, da je vlada s temi izjavami – ter »končno« Stojadinovićevo 1. februarja 1938 ⁸¹⁰ – podlegla pritisku SPC. Ne pa tudi kritikam opozicijskih strank ali vsaj ne v celoti, saj bi v tem primeru tudi odstopila. Ob tem se ne sme zanemariti, da je določeno mero motivacije vlada izgubila ob nezainteresiranosti zlasti največje hrvaške stranke in na splošno katoliškega dela prebivalstva, za katerega se je ta sporazum sploh sklepal.

Bogoljub Milošević se je konec novembra 1937 čudil, kako da Stojadinović, ki naj bi se sicer vedno hitro znašel v vsaki situaciji, v tej »borbi s strani menihov« izgleda zmeden in v dvomih. Zdelo se mu je, da ga v zvezi s tem problemom bližnji eksperti napačno obveščajo. Prosil je, naj se ne zavlakuje, ampak naj se mu da možnost, da vodi odprte razgovore o vseh vprašanih z metropolitih in vladikami. ⁸¹¹

Stojadinović je dejal, da se je v težki borbi moral boriti proti dvema nevarnima nasprotnikoma, enemu se reče zabloda, drugemu strast. »Bila je velika zabloda verjeti, da bi bila lahko s sporazumom s Katoliško cerkvijo kakorkoli oškodovana ali podrejena Srbska pravoslavna cerkev. /.../ A strast naših političnih nasprotnikov, zavedenih s slepo mržnjo proti vladi, ki ji imam čast predsedovati, je namerno okrepila to zablodo in

807 Glej: Mužić, *Katoliška crkva*, str. 185.

808 *Slovenec*, 29. 12. 1937.

809 Glej nadaljevanje.

810 Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 8. 2. 1938.

811 AJ, 37, 25, 195. Pismo Bogoljuba Miloševića o konkordatu, 22. 11. 1937.

pretvorila sveti božji hram v areno politične borbe.«⁸¹² Z izjemo slabe politične prognoze pa pravzaprav ni povsem jasno, zakaj je Stojadinović klonil pred SPC.

Konec decembra 1937 je premier začel odgovornost za neuspeh s konkordatom prelagati tudi na katoličane, ki ga niso podprli.⁸¹³

Z odlokom z dne 1. februarja 1938 pa je Stojadinović dokončno zatrdil, da ta zakonski predlog konkordata ne bo predložen senatu in da bo vlada pri vsakem nadaljnjem urejanju odnosov s Svetim sedežem ter položaja KC v Kraljevini Jugoslaviji v popolnosti spoštovala in upoštevala z ustavo zajamčeno načelo o enakopravnosti priznanih veroizpovedi. Tako je v celoti pomiril arhierjejski sabor.⁸¹⁴

Vlada je popustila, saj ji je dokončen odstop od konkordata predstavljal edino možnost, da obnovi odnose s SPC in pomiri množice.⁸¹⁵ Sledilo je premirje – s strani države za vse izrečene kazni in še nezaključene kazenske postopke, povezane s predlogom konkordata, in s strani Arhierjejskega sabora SPC, ki je ukinil vse kazni, izrečene ministrom in poslancem, ki so v skupščini glasovali za konkordat.⁸¹⁶ Pričakovano pa nekdanji poslanci JRZ, ki so zavrnil konkordat, niso bili sprejeti nazaj v stranko.

812 AJ, 37, 2, 9. Stojadinovičev govor na svečanosti na Lozovcu pri Šibeniku.

813 AJ, 372, 14. Pismo Stojadinoviča Mirošević-Sorgu, poslaniku pri Svetem sedežu, 25. 12. 1937.

814 Mužić, *Katolička crkva*, str. 185–190.

815 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 161.

816 *Slovenec*, 9. 2. 1938, 2, Amnestija kazni v zvezi s konkordatom; *Slovenec*, 11. 2. 1938, 2, Arhierjeji ukinili kazni pravoslavne cerkve.

III – Opozicijske stranke, gibanja, društva in prostozidarji

V akcijo SPC proti konkordatu so se vključile in jo izkoristile tudi (predvsem) srbske politične stranke, razna srbska nacionalna združenja, skupine in gibanja⁸¹⁷ s ciljem povzročiti padec Stojadinovićeve vlade. Konkordatu je bilo nenaklonjeno tudi vodstvo nemške evangeličanske cerkve. Začetki protikonkordatske akcije politične opozicije segajo v januar 1937. Med prvimi se je odzvala Narodna odbrana, ki je 3. februarja 1937 poslala predsednikom vlade, skupščine in senata peticijo, v kateri je zahtevala odpoved konkordata in sprejem medverskega zakona na način, da se posebni verski odnosi urejajo naknadno v skladu s tem zakonom.⁸¹⁸

Z resolucijo, sprejeto na seji glavnega odbora 25. in 26. februarja 1937, se je oglasila tudi Jugoslovanska nacionalna stranka, bivša vladna stranka pod vodstvom Petra Živkovića in Bogoljuba Jevtića, ki je dobro poznala problematiko in težo konkordatskega vprašanja ter razsežnosti, ki jih lahko doseže zlasti s skupnim odporom s SPC. SPC je namreč poleg dobre organizacije in »pokritosti« zagotavljala moralno avtoriteto in spoštovanje, za razliko od stranke, ki se je zavedala, da ne bo mogla uiti očitkom, da so bili oni tisti, ki so zaključili konkordatska pogajanja. Nuncij Pellegrinetti je Jevtićevo zavračanje konkordata celo označil za »detomor«.⁸¹⁹ V resoluciji se kritizira Stojadinovićevo vlado zaradi podpisa konkordata in se jo obtožuje, da pod njenim režimom državi grozijo verski nemiri. Tudi v javnosti je bila ta politična stranka najbolj angažirana v protikonkordatskem boju.⁸²⁰ Pred glasovanjem o konkordatu je izvajala močan pritisk nad svojimi poslanci. Vendar tudi v tej stranki ni bilo popolne enotnosti. Med drugimi so tako Ljudevit Auer, Manfred Paštrović, Ante Maštrović in Franjo Horvat sporočili vodji poslanskega kluba, da ne bodo glasovali proti konkordatu. Glasovanja so se nato vzdržali.

817 Pri svoji »propagandni« akciji so se posluževali predvsem raznih letakov.

818 Mužić, *Katolička crkva*, str. 137; Salmić, *Al di là*, str. 506–510.

819 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 20. 7. 1937.

820 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 24. 7. 1937.

»Signal za napad« pa je predstavljala t. i. krvava litija. 21. julija 1937 je potekala skupščina srbskih nacionalnih, verskih in kulturnih društev,⁸²¹ kjer je bilo obsojeno onemogočanje izvedbe litije in je bila sprejeta protestna resolucija. V njej so izpostavili, da se s protizakonitimi in divjaškimi postopki organov državne oblasti ruši temelje države, zahtevali so kaznovanje krivcev ter vrnitev verske in državljanske svobode.⁸²²

Nekateri vodje opozicije, kot so bili Ljuba Davidović (Demokratska stranka), Aca Stanojević (Radikalna stranka) in Jovan Jovanović (Zemljoradnička stranka), so bili že od začetka⁸²³ načeloma proti konkordatu, a so se odmaknili od politične akcije, ki je temeljila na velikosrbski ideji. Niso se namreč želeli zameriti knezu Pavletu, če bi jih poklical, da naj sestavijo novo vlado, ko bi SPC zrušila konkordat.⁸²⁴ Po litiji so v letaku »Reč šefova opozicije« (20. julij 1937) izpostavili, da je odnose med KC in državo potrebno urediti s konkordatom, ki ne bi rušil prvenstva državne oblasti in načela enakopravnosti priznanih ver. Zaradi »krvave litije« so obsodili vlado, kar se tiče obljub privilegijev SPC, pa so menili, da bi to samo vodilo do omejevanja državne suverenosti. Menili so, da bi se moralo tudi katoliškim Hrvatom omogočiti, da bi podali stališče o konkordatu, preden se o njem glasuje v skupščini.⁸²⁵

Davidović je v letaku »Dragi prijatelju« z dne 10. avgusta 1937 trdil, da konkordat daje KC privilegiran položaj v državi in

821 Narodna odbrana, Udruženje Četnika, Savez ratnih dobrovoljaca, Udruženje penzionisanih oficira i vojnih činovnika, Srpsko trgovačko udruženje, Savez trgovačkih udruženja, Dom učenica, Društvo kneginje Ljubice, Materinsko udruženje, Jugoslovenski ženski savez, Kolo srpskih sestara, Jadranska straža, Pravoslavna hrišćanska zajednica Zemun, Privredno-kulturno udruženje Neretva, Savez humanih društava, Udruženje Crnogoraca, Udruženje domaćica – matera, Pravoslavno društvo Bratstvo, Pravoslavno društvo Sv. Sim. Mirotočivi, Pravoslavno društvo Velika mučenica Sv. Varvara, Obdanište sv. Nikole na Dušanovcu, Pododbor udruženja domaćica i matera, Ženska zajednica, Udruženje Južnosrbijanaca, Beogradsko žensko društvo, Društvo Srpska Majka.

822 AJ, 102, 7, 18. Protestna resolucija nacionalnih, verskih in kulturnih srbskih društev kraljevim namestnikom, 21. 7. 1937.

823 Glej: letak »Svoji demokratskoj i poštenoj javnosti«, 5. 5. 1937.

824 AJ, 37, 1, 4. Sklep šefov opozicijskih parlamentarnih strank.

825 Arhiv SANU, letak »Reč šefova opozicije«, 20. 7. 1937.

ruši načelo enakopravnosti ver, ter se spraševal, kaj je potrebno, da se odstrani vlada, proti kateri je vstala cela država.⁸²⁶

V času konkordatske krize je prišlo tudi do poskusa zlitja skrajnih nacionalističnih – fašističnih in verskih elementov med Ljotičevim Zborom in SPC.⁸²⁷ Ljotić je namreč poskušal povežati profašistično ideologijo s pravoslavnim mysticizmom.⁸²⁸ Po dogodkih ob litiji je Ljotić obtožil Stojadinovića, da pomaga pri odcepljanju Hrvaške in razbijanju Jugoslavije. Pozval je Srbe, da »zrušijo vladajoči režim in zaščitijo Jugoslavijo«.⁸²⁹

Republikanska stranka ni zavzela posebnega stališča proti konkordatu. Socialisti Živka Topalovića so zavzeli stališče, da se verski prepiri ne tičejo delavcev.⁸³⁰

Komunisti so izkoristili protikonkordatsko akcijo za borbo proti vladi, s čimer pa niso nameravali pomagati SPC. Politične dimenzije spora je septembra 1937 opisal tudi Čolaković v časopisu *Proleter*, kjer pravi, da se srbske narodne množice niso uprle zgolj zaradi »žaljenja verskih čustev«, temveč so vedele, »da konkordat pomeni še močnejše breme za srbski narod«. Srbi naj bi »podpirali bratski sporazum s Hrvati in Slovenci, a ne na škodo kratenja državljskih pravic in svobode«. Množicam Srbov bi bilo treba povedati, pravi Čolaković, »da je konkordat uperjen proti vsem narodom v Jugoslaviji, ker ni bil sprejet zaradi verske enakopravnosti, ampak zaradi učvrstitve Stojadinovićeve protinarodne vlade«.⁸³¹ Stojadinoviću so očitali zlasti »profašistično« in »klerikalistično« politiko.

V ustaških vrstah se je konkordat kritiziralo kot perfidno sredstvo beograjske srbske vlade, ki naj bi želela izvleči čim več koristi v zunanje- in notranjepolitičnem pogledu.⁸³²

Po mnenju Milana Ačimovića je bila vsebina letakov takšna, da je bil vsak letak zase dovolj, da med obveščeni svet

826 Glej: AJ, 102, 7, 18. Davidovićeve letak »Dragi prijatelju«, 10. 8. 1937.

827 Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 8. 1937.

828 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 154.

829 Glej tudi: razglas »Gračanima Jugoslavije« (Arhiv SANU, 13586/3 Građa o konkordatu).

830 Mužić, *Katolička crkva*, str. 156; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 155.

831 Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 471–473.

832 Mužić, *Katolička crkva*, str. 158.

Bogoljub Jevtić, oster nasprotnik ratifikacije konkordata
(MNZS, SL 52 2)

vnese nezadovoljstvo do konkordata, vsi letaki skupaj pa da so ustvarili psihozo, pri kateri je samo malo manjkalo, da se ne bi pretvorila v odkrit odpor. »Politični krogi so vendarle smatrali, da ulične demonstracije ne bi toliko vplivale na samo odločitev o konkordatu, a bi brez dvoma škodile Stojadinovićeви vladi. Politične skupine so vedele, da če bi same poskušale sklicati in organizirati te ulične demonstracije, ne bi dosegle zelenega uspeha, saj ne bi našle načina za enoten program, prav tako pa ne bi naletele na razumevanje med prebivalstvom.«⁸³³

Protikonkordatska opozicija je naredila velik vtis in presenetila s svojo širino, saj je združila skupine s skrajne desnice in levice. Velimirović je tako dejal, da bo težko celovito opisati dogajanje, saj udeleženi ne bodo pripravljani izpostavljati sodelovanja v času protikonkordatske borbe.⁸³⁴

833 AJ, 74, 38, 56. Pismo upravnika mesta Beograd Milana Ačimovića, 23. 7. 1937.

834 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 153.

Smiljanić je slikovito opisal povezavo politične opozicije in SPC: »To je bil nekakšen tih sporazum, pri katerem je imel vsak svojo ‚računico‘: Cerkev je bila potrebna podpora narodnih množic, da bi odbila konkordat, narodnim množicam je bila potrebna Cerkev, da bi se v njej nemoteno združile, in litija, da bi pod krinko cerkvenih zastav, ikon, križev in drugih svetinj lahko po mili volji oblikovali, psovali, rušili, obtoževali in razkrinkavali osovražen režim.«⁸³⁵

Po prepričanju Filipa Cemovića je politični boj proti konkordatu potekal tudi neodvisno od pogledov SPC in grozila je možnost, da bi se nasprotovanje naroda pretvorilo v odkrito vstajo. Po Meštrovićevih informacijah naj bi v času najhujše borbe proti konkordatu general Tomić, komandant mesta Beograd, s še petimi generali odšel do generala Ljubomirja Marića, ministra za vojsko, in mu »v imenu vojske« dejal, da ne bo nikdar dopustil sprejema konkordata. Minister naj bi jim obrazložil pomen konkordata na notranje- in zunanjepolitičnem področju ter jih opozoril, da ne morejo govoriti v imenu vojske, zlasti ne v imenu katoliških vojakov. Po tem pogovoru naj bi se generali pomirili. Ravno Tomić, kot pravi Radoje Knežević, naj bi nato preprečil, da bi »šla na ulico« tudi vojska.⁸³⁶

Dragoslav Smiljanić je bil po izgrelih ob litiji prepričan, da bi Združena opozicija z dovolj odločnosti lahko zrušila režim, predvsem ker bi ji pri tem pomagala vojska. General Bora Mirković, ki je 27. marca 1941 izvedel državni udar, naj bi bil s svojimi zaupniki že v času konkordatske krize izbran, da izvrši puč, zadržali naj bi ga samo »inercija, neodločnost in špekuliranje vodstva Združene opozicije«. Ravnodušnost vrha Združene opozicije naj bi tako prehitela vlada, ki je preklicala konkordat.⁸³⁷ Mirković v svojih spominih celo piše, da sta bila dva ugodna trenutka za izvedbo državnega udara konkordatska kriza in podpis trojnega pakta. V času konkordatske krize naj bi

835 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 156.

836 Mužić, *Katolička crkva*, str. 173.

837 Mužić, *Katolička crkva*, str. 174.

udar preprečila dva dogodka: Simovića ni bilo v Beogradu, Stojadinović pa se je vozil po Jadranu. Tudi čas naj ne bi odgovarjal pogojem za uspeh, niti naj ne bi bilo oseb, ki bi lahko prevzele politično vodstvo države v tistem kritičnem trenutku.⁸³⁸

Posebno protikonkordatsko akcijo je vodil Ilija Trifunović Birčanin v povezavi z ekstremisti iz Svetega arhierejskega sinoda. Po podatkih notranjega ministrstva je 13. avgusta 1937 vodil tajni sestanek v cerkveni hiši v Vrnjački Banji, kjer se je predstavljal kot posebni predstavnik Narodne odbrane in Svetega sinoda. Trdil je, da naj bi vso akcijo proti konkordatu in tudi akcijo s ciljem padca Stojadinovićeve vlade vodila in organizirala Narodna odbrana s Svetim sinodom. Obtoževal je tudi kneza namestnika Pavleta, da si želi prevzeti prestol. Trdil je celo, da je pisna priprava te celotne akcije nemogoča in da mora iti zato osebno od kraja do kraja. Nekateri iz teh velikosrbskih krogov naj bi odkrito zahtevali ministrske položaje: Irinej Đorđević mesto ministra policije, Milan Gavrilović mesto zunanjega ministra, Nikolaj Velimirović mesto prosvetnega ministra, ostali ministrski stolčki pa naj bi bili predvideni še za Janjića, Trifunović Birčanina, Radoja Kneževića, metropolita Dositeja in druge. Državna oblast je 2. septembra 1937 suspendirala celotni odbor glavne uprave Narodne odbrane.⁸³⁹

Državne oblasti so v avgustu s posebno okrožnico od uprave beograjske policije, okrožnih načelnikov in predstojnikov mestne policije zahtevali, da se posebno pozornost posveti gibanju in delu Trifunović Birčanina in da se telefonsko poroča o njegovih sestankih. Oddelek za državno zaščito Ministrstva za notranje zadeve je 19. avgusta 1937 poslal banom, komandantom žandarmerije in upravniku mesta Beograd dopis, podpisan s strani Korošca, v katerem se zahteva, da upravne oblasti prve stopnje na primeren način opozorijo duhovnike, da znotraj cerkev in samostanov ne smejo dopuščati političnih zborov ali

838 Mužić, *Katolička crkva*, str. 173–175.

839 AJ, 37, 46. Odločba Kraljevske banske uprave dravske banovine o Narodni odbrani, 18. 12. 1937. Glej tudi: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 23. 9. 1937.

političnih govorov ter da se v takšnih primerih, če se dokaže krivda, kaznuje organizatorje sestanka, govornike in odgovornega duhovnika.⁸⁴⁰

Več oseb med odgovornimi za preklic konkordata omenja prostožidarje. Res je precej avtorjev propagandnega gradiva proti konkordatu pripadalo prostožidarskim ložam.⁸⁴¹ Poslanci prostožidarji, ki so glasovali za konkordat, naj bi bili tudi izključenih iz lož.⁸⁴² Precej prostožidarjev naj bi bilo predvsem med člani JNS, med njimi tudi precej zunanjih ministrov, in sicer oseb, ki so konkordat zaključile (na primer Srškić in Maksimović).⁸⁴³ Obstajajo spekulacije, da naj bil mason celo kralj Aleksander, gotovo naj bi vsaj spremljal njihovo delovanje. Dokazano pa je bil eden od njih njegov bratranec knez namestnik.⁸⁴⁴ Strinjam se s Salmičevim sklepom, da Mužičevi tezi iz njegove druge knjige, da so glavni krivci za odpoved konkordata prostožidarji,⁸⁴⁵ vendarle ne gre pritrditi. Osebi, ki sta bili med najbolje obveščeni o dogajanju v času konkordatske krize, nuncij Pellegrinetti, ki je prostožidarje v času svojega službovanja v Jugoslaviji nemalokrat obtožil protikatoliškega delovanja, in Nikola Moscatello, ki v zvezi s tem pravi, da prostožidarstvo vendarle ni bilo enoglasno,⁸⁴⁶ glavno odgovornost pripisujeta SPC.⁸⁴⁷ Zaradi pomanjkljivih virov je tudi sicer težko ugotoviti njihov vpliv, sploh ker se jih je rado (pogosto neutemeljeno) vključevalo v raznorazne zarote.

Vlada je klonila pred SPC, a način konkordatskega boja je bil političen, prav tako je Stojadinović pristal na odpoved konkordata in pomiritev s SPC, ker je želel obdržati premierski stolček. To pomeni, da je bila delno uspešna tudi politična opozicija,

840 Mužič, *Katolička crkva*, str. 176.

841 Bakotić, Banjanin, Bartulović, Kostrenčić, Novak, Ribar, Tomašić (Mužič, *Masonstvo u Hrvata*, str. 297–298; Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji*, str. 428).

842 Salmič, *Al di là*, str. 511–512.

843 Prim. Mithans, *On the field*, str. 203–204.

844 Košir, *Zgodovina prostožidarstva*, str. 352–353.

845 Mužič, *Masonstvo u Hrvata*.

846 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 117, 126.

847 Salmič, *Al di là*, str. 513–514.

a niti v povezavi s SPC ni uspela doseči padca vlade. Prav tako ni pridobila podpore kneza Pavleta, nasprotno, ravno z napadi nanj je zapravila to priložnost. Poteze »šefov opozicije« so bile premišljene, a politične zahteve Združene opozicije (vključno s HSS) niso bile sprejemljive.

IV – Jugoslovanska škofovska konferenca in Sveti sedež

Izvršni odbor jugoslovanskega episkopata je decembra 1935 poslal protestno pismo Stojadinoviću, v katerem njegovi člani izjavljajo, da jih preseneča in žalosti odlaganje procedure, s katero bi konkordat končno stopil v veljavo.⁸⁴⁸ Nekateri škofje so vršili pritisk na vlado tudi prek ministra Kreka, piše nuncij Pellegrinetti.⁸⁴⁹ Glas so znova povzdignili na škofovski konferenci v januarju 1937, ko jih je precej razburil protest SPC proti konkordatu.

Na sejah, ki so potekale od 8. do 14. januarja 1937, so katoliški škofje sestavili komunike za javnost in prošnjo za kneza Pavleta, kraljeva namestnika in predsednika vlade Stojadinovića, ki jo je spisal nadškof Šarić. Ob branju prošnje za kraljeve namestnike in predsednika vlade, ki je izpostavljala potrebo po čim prejšnji ratifikaciji konkordata in njeno pomembnost, je nuncij Pellegrinetti predlagal, da se doda, da se škofovska konferenca ni nič vmešavala, ko so druge veroizpovedi urejale svoje odnose z državo, in da odklanja vsakršno odgovornost za težke posledice, ki bi lahko sledile odpovedi ali zavlačevanju ratifikacije konkordata. Vlada je nuncijevi udeležbi na konferenci ostro nasprotovala, češ da ni bil povabljen, Korošec pa je Stojadinoviću zagotovil, da bo cenzura preprečila, da bi se s konference objavilo karkoli, kar bi »škodilo verskemu miru in strpnosti«.⁸⁵⁰ V komunikeju za javnost pa je episkopat poudaril, da je bil konkordat med Svetim sedežem in kraljevsko vlado podpisan, in

848 Salmič, *Al di là*, str. 516; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 8. Pismo Bauerja Pellegrinettiju, 10. 12. 1935.

849 ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 15, 3. 3. 1936.

850 AJ, 37, 46. Pismo Korošca Stojadinoviću, Beograd, 8. 1. 1937.

menil, da to zelo pomembno vprašanje spada izključno v pristojnost suverenih oblasti Svetega sedeža in države, ter izrazil pričakovanje, da bo v najkrajšem času ratificiran.⁸⁵¹ Slednja izjava je bila v tisku temeljito cenzurirana,⁸⁵² kar je ostro obsodil nuncij Pellegrinetti.⁸⁵³

V januarju 1937 je francoska novinarka Edith Bricon objavila intervju s pomožnim škofom Stepincem, v katerem ga je označila za avstrijakanta in citirala njegovo izjavo, v kateri naj bi dejal: »Konkordat niti približno ne zadovoljuje vseh zahtev Hrvatov. Sklenil se je z namenom, da bi utišal Hrvate, a Hrvati ne bodo molčali, ampak bodo še naprej zahtevali radikalne spremembe.«⁸⁵⁴ Korošec je zato zaprosil koadjutorja Stepinca, da potrdi ali zavrže resničnost vsebine tega članka. Alojzije Stepinac mu je v marcu odgovoril, da absolutno zavrača avtentičnost pogovora, zlasti del o »aluzijah na nekakšne tuje dinastije«. Prav tako je dejal, da tujcem vedno pove, da ne more komentirati političnih zadev, saj to ni v njegovi pristojnosti, in dodal, da zapostavljenost hrvaških katoličanov v vseh pogledih ni nobena skrivnost. »To seveda ve tudi presbiter, ki mu je dobro poznano, kaj govori in piše pravoslavna cerkev o katoličanih zlasti v zadnjih dneh v povezavi z razpravo o konkordatu, medtem ko katoličani ne smejo niti piskniti.«⁸⁵⁵

Že tako redke (cenzurirane) izjave jugoslovanskih škofov v prvi polovici leta 1937 so izpadle mlačno.⁸⁵⁶ V obdobju, ko se je najverjetneje odločila usoda konkordata, tj. spomladi in poleti leta 1937, so se katoliški škofje, vključno z večino katoličanov po državi, zavili v molk.

851 NŠAL, sp. V, 269. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference, 8.–14. 1. 1937.

852 V »sklepih iz škofovske konference«, objavljenih v Slovincu, konkordat ni niti enkrat omenjen (glej: *Slovenec*, 15. 1. 1937, Sklepi konference jugoslovanskih škofov).

853 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 13. 1. 1937; S.RR. SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 15. 1. 1937; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Prevod izjave proti napadom patriarhije na konkordat, 10. 1. 1937; AJ, 37. Pismo Korošca Stojadinoviću, 8. 1. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 64. Prepis telegrama Korošca Stojadinoviću, 15. 1. 1937.

854 Dnevnik Alojzije Stepinca: Pravda ili veleizdaja (*Danas*, let. 8, št. 409, 19. 12. 1989).

855 *Danas*, let. 8, št. 409, 19. 12. 1989.

856 *Slovenec*, 16. 1. 1937, Klic naših škofov.

Do te drže klera je bil kritičen tudi Moscatello. Menil je, da duhovščina in škofje nimajo več zaupanja niti v jugoslovansko politiko niti v obstoj države in da niso dovolj poznali prednosti konkordata. Po njegovih besedah tako ni bilo mogoče pričakovati od pravoslavnega Stojadinovića, da bo bolj katoliški od katoliških škofov in duhovščine.⁸⁵⁷

Res pa je, da je Državno tajništvo povabilo v Rim škofa Garicia, ki je bil skeptičen do konkordata, da bi ga prepričali o njegovih prednostih.⁸⁵⁸

Naslednjo jugoslovansko škofovsko konferenco v oktobru 1937 je zaradi bolezni nadškofa Bauerja in mladosti koadjutorja Stepinca vodil nadškof Šarić, kar je bilo – »ključnega« leta 1937 – nekoliko presenetljivo, glede na to, da je bil tako v tisku⁸⁵⁹ kot v zasebnih korespondencah najbolj izpostavljeni jugoslovanski škof. Poleg nacionalizma mu je več oseb očitalo celo nasprotovanje konkordatu; menil je namreč, da naj bi le-ta škodil hrvaškim interesom.⁸⁶⁰ V načrtovanem komunikeju za javnost, ki ni bil cenzuriran, so škofje obsodili »žalostno, lažno in nepravilno kampanjo proti konkordatu« ter izpostavili obžalovanje, da je vlada popustila nasprotovanju ratifikaciji s strani SPC, kljub temu da je v državi šest milijonov katoličanov. Nadškof Ujčić je še dejal, da bo nuncijska obvestila o svojem nestrinjanju s konkordatskim členom, ki predvideva prisego škofov, ki je pravoslavni episkopi nimajo, ter z odredbo, ki predvideva civilno zakonsko zvezo.⁸⁶¹ V tisku je izšla zmernejša izjava: »Katoliški episkopat je na svoji redni konferenci razmotrival vprašanje konkordata med Sveto stolico in kraljevino Jugoslavijo. Katoliški episkopat smatra, da mu ne dopušča čast reagirati na ulične napade, ki so se pojavljali v zadnjem času proti končni ratifikaciji Konkordata. Katoliški episkopat smatra, da ni potrebno reagirati niti na

857 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 120–122; Salmič, *Al di là*, str. 518–519.

858 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Zapisnik Državnega tajništva, 9. 11. 1935.

859 Kar je Pellegrinetti tudi poročal v Vatikan (S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju).

860 NŠAL, sp. V, 269. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference, 22.–28. 10. 1937.

861 NŠAL, sp. V, 269. Zapisnik jugoslovanske škofovske konference, 22.–28. 10. 1937.

neiskrenost 19-letnega zatrevanja o enakopravnosti katoliške Cerkve v kraljevini Jugoslaviji. Katoliški episkopat bo v vsakem primeru znal braniti pravice katoliške Cerkve in šestih milijonov katoličanov v tej državi ter je za reparacijo vseh krivic storil potrebne korake.«⁸⁶² Kasneje je v *Slovenecu* izšla še Šarićeva izjava o konkordatu: »Mnenja sem, da je vse to, kar se je dogajalo ob razpravah o konkordatu, politični klerikalizem. Konkordat med sv. Stolico in kraljevino Jugoslavijo bi bil samo koristen za državo in pravoslavno cerkev. Mi samo želimo, da bi se vrnili časi prvega patriarha, ko so se katoliški škofi in pravoslavni episkopi sestajali in se skupno posvetovali o verskih in nravnih vprašanjih. S tem bi kristjani dali lep zgled. Navezani smo drug na drugega in veseli moramo biti sreče enega in drugega.«⁸⁶³

Večina protestov se je odvijala v Beogradu in drugih srbskih mestih, tako da so si jugoslovanski katoliški škofje iz drugih delov države težko predstavljali domet in obseg protestov.⁸⁶⁴ V času konkordatske krize je Stojadinović pričakoval podporo KC ter je poleti in jeseni 1937 s tem namenom poskušal vplivati na škofo. 7. julija 1937 je Stojadinovićev odposlanec Milan Vomačka povprašal koadjutorja Stepinca, ali misli, da bo ratifikacija konkordata uredila razmere, torej, ali bo vidno doprinesla k rešitvi hrvaškega vprašanja. Stepinac naj bi mu odgovoril, da dvomi, da se bo konkordat dejansko in pošteno izvajal v praksi. Če se ne bo, katoličani ne bodo in ne morejo biti zadovoljni. Poleg tega bodo Hrvati kljub temu zahtevali narodne pravice, česar jim nihče ne more preprečiti. Vomačka je Stepincu dejal še, da bo Stojadinović zlomil odpor patriarha Varnave na tak način, da bo objavil njegovo »nečistovanje z ženskami«, če ne bi »utihnil«. Iz tega pogovora je koadjutor Stepinac dobil občutek, da se znova nekaj pripravlja in da želi premier čim dlje ostati v vladi

862 NŠAL, sp. V, 269. Izjava iz škofovske konference, 22.–28.10.1937; *Jutro*, 29. 10. 1937, 2. Rezultat škofovske konference v Zagrebu; *Slovenec*, 29. 10. 1937, Beseda jugoslovanskih škofov.

863 *Slovenec*, 7. 11. 1937, 2, Nadškof Šarić o konkordatu.

864 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 198.

in tako išče način, »kako bi z drobtinicami zadovoljil Hrvate«. ⁸⁶⁵ Vomačka je znova obiskal Stepinca 21. avgusta in ga povprašal, kaj meni o izpadih SPC v borbi proti konkordatu, ter poskušal od njega dobiti izjavo za *Vreme*. Alojzije Stepinac je odgovoril, da si SPC ne bi mogla narediti večje blamaže, kar se tiče izjave za javnost, pa je dejal, da jo namerava dati novinarjem, a da mora prej o tem še dobro premisliti. Povedal je, da v trenutnih razmerah podpira Stojadinovića na mestu premierja. Vomačka mu je tudi rekel, da naj Trumbić in drugi ne bi mogli več trpeti Mačkovega pasivnega vedenja in da želijo zaščititi vitalne hrvaške interese. Koadjutorja je povprašal, kako bi se odzval na njihove morebitne neposredne ali posredne akcije. Koadjutor Stepinac mu je odgovoril, da bo ostal nevtralen, saj gre za politično zadevo, v katero se on ne more in noče vmešavati. 25. avgusta 1937 se je pomožni škof srečal s predsednikom senata Želimirjem Mažuranićem. Ta ga je povprašal, kaj meni o absurdni situaciji, da se Stojadinović kot pravoslavac bori za konkordat proti SPC, masoneriji in komunistom, medtem ko Maček kot vodja hrvaškega naroda daje »čudno izjavo«. ⁸⁶⁶ Zanimalo ga je tudi, ali Stepinac želi konkordat za vsako ceno. Alojzije Stepinac naj bi mu odvrnil, da Mačkove izjave ne odobrava. Menil je, da je ob možnosti padca Stojadinovića in prihoda Jevtića na oblast z ratifikacijo konkordata bolje počakati, saj ga Jevtić ne bi sprejel in bi s tem zadal hud udarec KC. Dodal naj bi še, da četudi bo konkordat potrjen, a se ne bo nič ukrenilo glede hrvaškega vprašanja, ne bo miru, v primeru mednarodnega konflikta pa bo brez rešenega hrvaškega vprašanja Jugoslavija razpadla. »Stojadinović naj ukrene, kar lahko: naj da KC svobodo v šoli in na splošno decentralizira upravo, v kolikor želi rešiti državo, pa mora misliti na federacijo.« ⁸⁶⁷

Zagrebski koadjutor je konec avgusta 1937 torej še taktično podprl Stojadinovića pri odložitvi ratifikacije, saj ni želel

865 Dnevnik Alojzije Stepinca: Primještaj zbog vere (*Danas*, let. 8, št. 412, 9. 1. 1990).

866 Gre za Mačkovo izjavo v časopisu *Morning Post*.

867 Dnevnik Alojzije Stepinca: Borba oko konkordata (*Danas*, let. 8, št. 412, 16. 1. 1990).

menjave vlade, a stvari so se spremenile po dokončnem odstopu od ratifikacije.

V pogovoru med nuncijem Pellegrinettijem in Stojadinovićem v novembru 1937 je slednji znova izpostavil nezadovoljstvo z vedenjem nekaterih katoliških škofov. Vendar mu je nuncij repliciral, da do nedavnega sploh ni bilo možno objaviti česar koli o konkordatu. Premier je priznal, da je bila to velika napaka. Stojadinović je razložil, da konkordata trenutno ni možno predložiti senatu, saj tam ni večinske podpore. Konkordat naj bi ostajal v programu vlade, s takšnim ravnanjem naj bi se samo izognili najslabšemu. Nuncij Pellegrinetti je priznal, da ti argumenti niso neosnovani. Stojadinović mu je pritrdil, da bi vlada, v kolikor bi želela in lahko ponovno poskusila z ratifikacijo, morala predlog ponovno predstaviti v skupščini, da bi ga lahko vrnila v glasovanje v senatu. Nuncij je priznal Stojadinoviću zasluge v boju proti nasprotnikom konkordata, a je dodal, da njegova kapitulacija vzbuja zelo neprijetne skrbi za prihodnost. Dejal je, da Sveti sedež lahko sprejme, da vlada ni mogla ratificirati konkordata zaradi opozicije večine v senatu, nikdar pa ne bo mogla sprejeti, da je bila razlog za to nasprotovanje SPC, saj ta nima nobenega razloga, da bi vsiljevala svoje poglede o zadevah, ki se tičejo KC in države.⁸⁶⁸

Cvetković prav tako poroča o neenotnosti do vprašanja konkordata znotraj KC, a meni, da škofje v »provincinah« podpirajo konkordat, medtem ko beograjski nadškof s podporo še nekaterih škofov »še vedno nekaj pričakuje«.⁸⁶⁹

Škofje Stepinac, Bonefačić in Njaradi so 17. novembra 1937 obiskali kneza Pavleta Karadjordjevića in premierja Stojadinovića ter bili sprejeti z »nenavadnim spoštovanjem«, prav tako pa jim je bilo dovoljeno »govoriti odkrito in odločno«. Knez Pavle jim je posvetil veliko časa in izrazil skrb nad težavami s politično opozicijo in SPC.⁸⁷⁰

868 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 18. 11. 1937.

869 AJ, 797, rolna 014, 0035–0037. Pismo Cvetkovića knezu Pavletu, 20. 9. 1937.

870 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 18. 11. 1937.

Koadjutor Stepinac je sestavil deklaracijo za predsednika vlade, v kateri je izpostavil sedem točk: 1) povprašal je Stojadinovića, s kakšno pravico se SPC vmešava v zadeve, ki so izključno stvar Svetega sedeža in jugoslovanske vlade, sploh ker katoličani niso nasprotovali sprejemu verske zakonodaje drugih priznanih veroizpovedi v Jugoslaviji; 2) dejal je, da so podatki o tem, da naj bi nekateri škofje nasprotovali konkordatu, nepreverjeni (takšni si niti ne zaslužijo svoje funkcije); sicer pa se mora vlada zavedati, da se konkordat ne sklepa s posameznimi škofi, niti z vsemi skupaj, temveč na prvem mestu s Svetim sedežem; 3) vprašal je, kaj pomeni situacija, ko skupnost šestih milijonov vernikov še vedno ostaja brez temeljnega zakona; 4) zahteval je, da se pred sodiščem ovadi tudi predstavnike SPC, sicer bo to potrditev državnim sovražnikom, da v tej državi za Hrvate, Slovence, Nemce, Madžare idr. ni enakih pravic; 5) v kolikor Maček res nasprotuje konkordatu, četudi politično zastopa Hrvate, to ne pomeni, da govori v imenu KC, niti ni konkordat namenjen samo hrvaškim katoličanom; 6) od države se terja, da konkordat čim prej ratificira, če ga ne bo, pravi Stepinac, ne bodo nosili odgovornosti za odziv, ki se bo zagotovo porodil med katoličani, ki se jim vztrajno teptajo njihove pravice; 7) dejal je, da so zadovoljni z drugimi zakoni, a zahtevajo, da se njihove pravice zaščitijo s trajnim zakonom v obliki konkordata, saj ne želijo biti odvisni od posameznih vlad, ki se hitro menjavajo.⁸⁷¹

Konec novembra 1937 je nuncij Pellegrinetti Stojadinoviću posredoval mnenje Svetega sedeža o razmerah v zvezi s konkordatom. Izpostavil je osem točk: 1) vse jugoslovanske vlade so priznale koristnost konkordata in obljubile, da ga bodo sprejele, 2) Sveti sedež se je pogajal z vsemi jugoslovanskimi vladami, kljub vsem političnim predsodkom in notranjepolitičnim konfliktom, 3) jugoslovanske vlade so predložile dva predloga konkordata, in sicer leta 1925 in leta 1931, kralj Aleksander je stvar sam vzel v roke leta 1933 in konkordat predal takratnemu premierju, ki

871 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, fasc. 66. Priloga k pismu Pellegrinettija Pacelliju z dne 18. 11. 1937.

sedaj zanika njegovo ter svoje delo, 4) vlada ima zaslugo, da je bil konkordat 25. julija 1935 podpisan, in za boj za njegovo ratifikacijo, kar dokazuje njeno lojalnost, ki se jo ceni, 5) upor, enkrat spodbujen s strani SPC, so spremljale različne politične stranke, kar se žal ni kaj dosti dokumentiralo, 6) Sveti sedež je celo po tem, ko so se v konkordat vnesli absurdni cilji in pomen, obdržal diskretno ter miroljubno vedenje, 7) vlada se je vdala pred opozicijo in umaknila konkordatski predlog iz ratifikacije v senatu; to je boleča situacija za Sveti sedež in katoličane, saj se je pokazalo, da v organizmu države obstajajo nekatere stvari, ki preprečujejo celo vladi z dobrimi nameni, celo po tolikih letih in trudu, da bi realizirala pravično in trajno rešitev razmer jugoslovanskih katoličanov ter odnosa med Svetim sedežem in državo, 8) Sveti sedež bi razumel odlog predstavitve konkordatskega predloga v ratifikacijo v senatu, dokler se ne zagotovi večina; ne more pa sprejeti nasprotovanja druge veroizpovedi kot vzroka za odlog.⁸⁷²

Stojadinović je v pismu poslaniku Mirošević-Sorgu konec decembra 1937 izpostavil tri točke v zvezi s konkordatom:

1. »Idejo izpeljave – v mejah zmožnosti – neratificiranega konkordata v praksi je potrebno popolnoma opustiti in je v nobeni obliki ne obnavljati. Za vzajemne odnose mora veljati do sedaj obstoječa zakonodaja in odloki.
2. Iz pogovora s papežem in kardinalom Pacellijem v času mojega nedavnega obiska v Rimu imam vtis, da tudi onadva razumeta, da je v sedanjih razmerah ratifikacija nemogoča. Največ je tekla beseda ravno o tem: zakaj se ni izpeljalo konkordata. O vsem so zelo dobro obveščeni, a jaz sem izpostavil štiri glavne trenutke: a) razburjenje pravoslavcev, b) hladni odnos večine katoličanov, zlasti tistih, katerih vodja je g. Maček, c) sovražna drža g. Jevtića, glavnega sodelavca pri pripravi konkordata, ter celotne njegove stranke JNS in d) odklonilen odnos nekaterih katoliških škofov /g. Šarić/.

872 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 25. 11. 1937.

3. Glede na te štiri elemente, ki ostajajo in se niso spremenili, se ne more pričakovati niti od kraljevske vlade nikakršna sprememba v odnosu do tega vprašanja v bližnji prihodnosti. Ne spodbujajte vprašanja ratifikacije konkordata niti v pogovorih ne dajajte nobenih upov, da bo v kratkem prišlo do spremembe. To izpostavljam, ker me je Pellegrinetti opomnil, da upa, da bom odprl vprašanje, ko bom imel v senatu zagotovljeno večino.⁸⁷³ Tudi če bom in ko bom imel to večino, ne bo tega vprašanja niti najmanj mogoče premakniti s točke, na kateri se nahaja.«⁸⁷⁴

Paolo Bertoli, ki je začasno vodil nunciature po Pellegrinettijevem imenovanju za kardinala, je komentiral Koroščevo izjavo o odpovedi konkordata z besedami, da je žalostno, da je ravno katoličan, še več, duhovnik zadal udarec ne le že podpisane konkordatu, ampak samemu načelu zakonov KC, kar na žalost sodi v mentaliteto Srbov in njihovih navad.⁸⁷⁵ Menil je, da je »to ponižanje KC na atavistični bizantinski fronti, ki se je manifestiralo na tako diabolichen način v zadnjih mesecih, še toliko bolj presenetljivo, ker so iz političnih razlogov k temu prispevali nekateri katoliški in sorodni krogi s svojim makiavelističnim vedenjem.«⁸⁷⁶

14. februarja 1938 je nadškof Stepinac zavrnil prošnjo hrvaških katoliških vernikov, da jim dovoli protestna zborovanja zoper odpoved konkordata, ter jih pozval k molitvi. Dejal je: »Zaradi zadnjih dogodkov v zvezi z vprašanjem konkordata, ki so javnosti dobro znani, so me naprosili odlični katoličani, da jim dovolim prirejanje protestnih zborovanj, na katerih naj bi se celotno vprašanje konkordata razmotrilo v pravi luči. Jaz razumem njihovo nezadovoljstvo, ki je bilo izpolnjeno z bremenom

873 Po navodilih kardinala Pacellija (glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Pacellija Pellegrinettiju, 27. 9. 1937.

874 AJ, 372, 14. Pismo Stojadinovića Mirošević-Sorgu, poslaniku pri Svetem sedežu, 25. 12. 1937.

875 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Bertolija Pacelliju, 20. 1. 1938.

876 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 66. Pismo Bertolija Pacelliju, 20. 1. 1938.

zadnjih 20 let, v katerih je katoliška Cerkev v kraljevini Jugoslaviji morala prenašati mnoge neprilike. Vem tudi to, da bi na teh protestnih zborovanjih hrvaški katoličani vsi kakor en mož še bolj dokazali svojo ljubezen in popolno privrženost katoliški Cerkvi in njenemu vrhovnemu poglavarju svetemu očetu. Vendar ne želim, da bi se prirejala protestna zborovanja. Vsemu svetu je namreč jasno, na kateri strani je krivda, da je prišlo do nezaslišanih hujskanj proti katoliški Cerkvi zaradi konkordata. Poleg tega je tudi ves katoliški episkopat izrekel misli o enakopravnosti katoličanov v kraljevini Jugoslaviji in o kritiki proti konkordatu. Zato sem mnenja, da ni čas za protestna zborovanja. Zahvaljujem se vsem svojim vernikom za izraze ljubezni in vdanosti za prvotne pravice Cerkve ter upravičeno ogorčenost proti onim, ki jih kršijo, ter prosim, da bodo vedno v vseh vprašanjih, ki se tičejo Cerkve, povezani s svojim cerkvenim poglavarjem v duhu, molitvi in disciplini. Tedaj se nam ne bo treba bati nobenih hujskanj, laži in sovraštva, ki se dviga proti katoliški Cerkvi. Tako pripravljene bomo izvojevali končno svobodo in enakopravnost katoliške Cerkve v Jugoslaviji.«⁸⁷⁷

S takšnim pristopom pa se državni tajnik Pacelli ni strinjal: »Če je g. Stepinac dejansko verjel, da bi s protesti hrvaški katoličani še bolj dokazali svojo ljubezen in popolno vdanost Katoliški cerkvi in svetemu očetu, se tako absolutna in splošna prepoved ne zdi primerna. Tudi pod predpostavko, da vlada ne bi dovolila protestov, ostaja nedotaknjena dolžnost in pravica katoliških Hrvatov do protesta proti storjenim krivicam.«⁸⁷⁸

Ta vidik, da tako nuncij Pellegrinetti in njegov tajnik Bertoli kot tudi kardinal Pacelli niso zagovarjali »politike mirne poti«, ki jo je izbral jugoslovanski katoliški episkopat v času protestov ter neposredno po odpovedi konkordata, je skoraj nepoznan.⁸⁷⁹

877 *Slovenec*, 15. 2. 1938, Pomirjevalen razglas nadškofa dr. Stepinca z ozirom na konkordat. 878 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Pacellija Bertoliju, 27. 2. 1938.

879 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 18. 11. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Pacellija Bertoliju, 27. 2. 1938; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 11. 3. 1938.

Ton jugoslovanskih škofov pa se je po odpovedi konkordata začel občutno spreminjati. Paolu Bertoliju je bilo v tolažbo, da je pri katoliških škofih opazil ogorčenje nad Koroščevo izjavo o odpovedi konkordata. Ti so se odločili, da bodo na bližajoči se škofovski konferenci napisali protestno noto vladi, posebno noto pa najverjetneje še za Korošca.⁸⁸⁰

Na škofovski konferenci med 3. in 6. majem 1938 so škofje pripravili izjavo za javnost, za duhovnike in poslanico vernikom.⁸⁸¹ Inicijativo škofov je pohvalil državni tajnik Pacelli in izrazil upanje, da če že ni bilo mogoče objaviti pisem, da vsaj njihovo branje ne bo povzročilo kakšnega incidenta.⁸⁸² V tej iniciativi so izrazili presenečenje in razočaranje nad pripadniki SPC in njihovimi politiki, obtožili vlado, da KC postavlja v podrejeni položaj, meneč, da so konkordat odpovedali proti vsem diplomatskim in mednarodnim običajem ter da zahteve KC do države še nikakor niso bile izčrpane.⁸⁸³ Posebno protestno pismo so poslali tudi Stojadinoviću.⁸⁸⁴

Glede na razmere v državi je bilo tako od katoliške kot od pravoslavne duhovščine nekoliko iluzorno pričakovati, da bosta dajali prednost »jugoslovanstvu«⁸⁸⁵ pred narodnim »partikularizmom«. Zlasti ker je zagovarjanje verskih pravic večinoma tudi sovpadalo z narodnimi (tj. srbskimi, hrvaškimi, slovenskimi, črnogorskimi itd.) pravicami in interesi, kar je seveda samo podžgalo na eni strani proteste in na drugi distanco do konkordatskega vprašanja. Recepcija konkordata oz. njegovega potrjevanja pri lokalni KC in SPC tako niti ni bila tako različna – oboji so se počutili nekoliko izvzeti iz odločanja, s to bistveno razliko, da se je predvsem hierarhija KC zavedala, da konkordat sklepada Sveti sedež in vlada.

880 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 11. 3. 1938.

881 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Izjava škofovske konference za javnost, 7. 5. 1938; Alexander, *The triple myth*, str. 37–38.

882 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Pacellija Bertoliju, 21. 5. 1938.

883 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Poslanica škofov vernikom, 4. 5. 1938.

884 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 198–199.

V – Anton Korošec in nekdanja Slovenska ljudska stranka

Korošec je bil v javnosti zelo zadržan do vprašanja konkordata med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem, zlasti ker obdobje od podpisa konkordatskega predloga leta 1935 do končnega preklica ratifikacije konkordata v senatu v začetku leta 1938 sovpada z njegovim vodenjem notranjega ministrstva v vladi JRZ. Že tako pa je za nasprotnike konkordata, med katerimi so močno izstopali pripadniki SPC, kot katoliški duhovnik in »policijski minister« veljal za najbolj osovraženega med ministri.⁸⁸⁵ Posledično se v času »gonje proti konkordatu« ni izrekel niti za konkordat niti proti njemu. Gotovo gre za dobro premišljeno potezo, saj bi najverjetneje še poslabšalo situacijo, če bi konkordat glasno zagovarjal ali celo pozival katoliške množice k njegovi obrambi. S pozicije vodje bivše SLS in zlasti duhovnika ni bilo utemeljenega razloga, da ne bi podpiral sprejema konkordata, kar potrjujeta tudi njegov »zagovor« pred mariborskim škofom Ivanom Jožefom Tomažičem februarja 1938 in njegovo delovanje v »vladnem zakulisju«.

Kljub temu so se pred podpisom konkordata pojavljale govornice, da le-temu dejansko nasprotuje. Da sta tako takratni pravosodni minister Božidar Maksimović⁸⁸⁶ kakor tudi tajnik jugoslovanske nunciature Paolo Bertoli⁸⁸⁷ trdila, da Korošec ni podpiral konkordata, gotovo ni naključje, četudi sta navajala deloma različne razloge. Maksimović je na sestanku z Nikolo Moscatellom in Jevtićem novembra 1933 izrazil mnenje, da bi z ureditvijo versko-političnih vprašanj SLS in Korošec izgubila veliko političnega kapitala. Moscatello je temu oporekal – a ga ni zavrnil – rekoč, da Korošec in drugi nasprotujejo sklenitvi konkordata zato, ker menijo, da vlada ne bo izpolnjevala v konkordatu prevzetih obvez. Slabo mnenje o vladi naj bi poleg Korošca in Svetega sedeža imela

885 Več glej: Salmič, *Al di là*; Manojlović Pintar, *Još jednom*; Pantić, *Srpska pravoslavna crkva; Ratej, Odtenci politizacije, Mithans, Sklepanje jugoslovanskega konkordata*; Mithans, *Urejanje odnosov*.

886 PANG 1133, Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3.

887 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 115, 79. Pismo Bertolija Pizzardu, 25. 6. 1935.

celotna katoliška javnost po svetu.⁸⁸⁸ Bolj kakor sama obtožba preseneča dejstvo, da Moscatello njegovega nasprotovanja konkordatu ni zanikal. Paolo Bertoli pa je po drugi strani izjavil, da je bil Korošec vedno proti konkordatu tako zaradi nasprotovanja politiki Svetega sedeža, ki naj bi bila fašistična in protislovanska, kot tudi zaradi nezaupanja Srbom.⁸⁸⁹

Korošec ni v tem času nikdar odkrito nastopil proti konkordatu, temveč je dal vedeti, da njegovo sklenitev zagovarja. Enega od redkih odzivov na namigovanja o povezavi Korošca s konkordatom navaja nuncij Pellegrinetti⁸⁹⁰ v začetku februarja 1937, ko so se protikonkordatske kritike že zaostrovale. Korošec je omenil, da ga obtožujejo, da je sestavljal konkordat, čeprav pri tem ni imel nobene vloge, kar je potrdil tudi nuncij. Korošec je nekoliko dvomil o izidu, saj je konkordat prešel v roke skupščine, na katero vlada JRZ ni imela polnega vpliva, poleg tega pa so bili poslanci skoraj vsi Srbi, »nezmožni spregledati atavistične bizantinske zarote proti papežu«.⁸⁹¹

Po – precej napihnjenih – besedah Ivana Ribarja pa naj bi se Korošec obnašal, kot da ga zadeva ne zanima, čeprav naj bi bil dejansko režiser celotne drame okoli konkordata, ki naj bi omogočila svobodno katoliško delovanje v Jugoslaviji, vse z blagoslovom kraljevega namestnika kneza Pavleta.⁸⁹² Ni dvoma, da je bil Korošec kot katoliški duhovnik na mestu notranjega ministra v fazi potrjevanja konkordata oseba, na katero se je Sveti sedež posebej zanašal. Vendar je imel nuncij Pellegrinetti zaradi osebnih konfliktov z njim tudi pri tem vprašanju, tj. Koroščevi podpori konkordatu, nekaj pomislekov. Dvomil je namreč, da bo zahteve in pričakovanja Katoliške cerkve postavil kot prioriteto pred državno politiko in osebnimi koristmi.⁸⁹³

888 PANG 1133, Besednjak Engelbert, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka; prim. Kolar, *Korošec*, 2006.

889 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 115, 79. Pismo Bertolija Pizzardu, 25. 6. 1935.

890 Ravno Korošec pa je Pellegrinettiju predstavil prvi osnutek konkordata iz leta 1922. Gl. ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 8, 24. 11. 1922.

891 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 65. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1937.

892 Ribar, *Politički zapisi II.*, str. 203.

893 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Pismo iz nunciature v Beogradu, februar 1937.

Nuncijeve slutnje so se v sklepni fazi izkazale za vsaj deloma pravilne. Korošec je osebno preklical ratifikacijo konkordata v senatu, kar tudi odpira ključno dilemo v njegovem odnosu do konkordata. Ta poteza je bolj kot dvome v njegovo (načelno) podporo konkordatu vzbudila očitke, s strani predstavnikov KC tudi zgražanja, da kot duhovnik daje prednost politični karieri in da tako ni dovolj storil za zaščito konkordata. Nuncij Pellegrinetti pa naj bi Korošca celo obtožil, da je glavni krivec za odpoved konkordata.⁸⁹⁴

Nasprotniki konkordata so Korošca kot vodjo represivnega aparata in katoliškega duhovnika označili za najodgovornejšega pri zaostitvi medverskih odnosov v državi. Očitki so se rapidno še zaostriili po »krvavi litiji«, ⁸⁹⁵ odgovornost za katerega so pripisovali Korošču. Menda naj bi Korošec po tem incidentu razmišljal o odstopu z mesta notranjega ministra.⁸⁹⁶

Korošec je vodil tudi državno cenzuro tiska in zaradi zmanjšanja konfliktov je prepovedal vsakršno objavljanje član-
kov o konkordatu brez posebnega dovoljenja.⁸⁹⁷ Isto je veljalo tudi za izjave škofovske konference.⁸⁹⁸ V pismu Korošču Velimirovič izpostavlja tudi cenzuro: »Iz službe se odpuščajo nižji uradniki, ki si upajo tudi osebno reči kaj proti Veliki Krivici, ki se jo s sladkim imenom imenuje ‚konkordat‘. Prepoveduje se izgovoriti to besedo. Rimska kurija uvršča knjige na indeks. Vi ste presegli rimsko kurijo: vi uvrščate na indeks tudi besede! Z zadužitvijo svobode govora in pisanja vi želite utišati ljudstvo; no, s tem se kažete slabši psiholog od nekega srbskega vaškega kneza, ki je rekel, da je ljudstvo najnevarnejše, ko se ga utiša.«⁸⁹⁹

894 Kolar, *Korošec*, str. 200; prim. ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 17, 21. 1. 1938.

895 Glej: Mithans, *Sklepanje jugoslovanskega konkordata*, str. 103; Manojlovič Pintar, *Još jednom*, str. 165–166; Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 441–468; govor predsednika odbora za preučitev vprašanja konkordata dr. Vojislava Janjića 23. 7. 1937 (Stenografske beleške, 23. 7. 1937); prim. Ribar, *Politički zapisi III.*, str. 100–101.

896 Ratej, *Odenki politizacije*, str. 46, po Golec, *Spomini*, str. 286.

897 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 199–200.

898 Glej: AJ, 37, 46. Pismo Korošca Stojadinoviću, Beograd, 8. 1. 1937; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 64. Prepis telegrama Korošca Stojadinoviću, 15. 1. 1937.

899 ARS, AS 641, a.e. 5623, š. 48. Pismo episkopa Nikolaja Antonu Korošču, 18. 8. 1937.

Vlada je bila še v drugi polovici avgusta 1937 odločena, da se potrditev konkordata izpelje in da se zatre odpor politične opozicije in SPC.⁹⁰⁰ Po sprejemu pri knezu namestniku Pavletu⁹⁰¹ je Korošec pisal Stojadinoviću, da se sporazuma s SPC ne sme doseči za vsako ceno (na račun konkordata). Sporazum pa se je vendarle kazal kot nujen. Zato je Korošec menil, da se v primeru negativnega odgovora s strani Svetega sinoda SPC ne sme takoj poseči po strožjih ukrepih, temveč se morajo izčrpati vsa sredstva, ki bi pripeljala do pomiritve s hkratno ratifikacijo konkordata. Korošec je predlagal, da Stojadinović zaprosi za pomoč njim naklonjene metropolitane, da bi le-ti poskušali vplivati na mnenje Svetega sinoda.⁹⁰²

9. oktobra 1937 je Stojadinović izjavil, da vztraja pri že objavljenem stališču, da dokler se situacija v državi ne bo umirila, konkordat še ne bo predložen v ratifikacijo senatu.⁹⁰³ Vendar ta izjava ni imela učinka. Zato je Korošec na seji finančnega odbora narodne skupščine 29. decembra 1937 zagotovil, da vlada ne bo sprejela ne starega ne novega konkordata.⁹⁰⁴

V najbolj kritičnih trenutkih konkordatske krize je Korošec torej trezno presodil, da bo knez namestnik Pavle – pred Stojadinovićem – klonil pod pritiskom SPC, pa tudi to, da so Stojadinoviću škodljivi dnevi, saj je predvsem zaradi svoje zunanjepolitične politike izgubljal knezovo podporo. To bi lahko pojasnilo, zakaj je Korošec konec decembra 1937 že pred Stojadinovićem podal izjavo o končni odpovedi konkordata in s tem poskušal pravočasno izstopiti iz potaplajoče se barke tudi za ceno papeževe graje. Nuncij Pellegrinetti se potemtakem sploh ni uštel, ko ga je označil za »politikanta«.⁹⁰⁵

900 Mužić, *Katoliška crkva*, str. 177; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 8. 1937.

901 S katerim naj bi se tudi sicer pogosto pogovarjal o konkordatu (Ribar, *Politički zapisi*, str. 190–191).

902 AJ, 37, 46. Pismo Korošca Stojadinoviću, 20. 8. 1937.

903 *Slovenec*, 10. 10. 1937; *Jutarnji list*, 1937, let. 26, št. 9234; S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 12. 10. 1937.

904 *Slovenec*, 29. 12. 1937.

905 »Tudi za Korošca velja ‚politique d'abord‘« (ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 16. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 10. 1935).

Stališče Svetega sedeža je bilo jasno že novembra 1935 – če konkordat ne bo ratificiran, se bo Korošec znašel v težavah,⁹⁰⁶ pojavljajo se tudi »priporočila«, da naj Sveti sedež v tem primeru od Korošca zahteva, da izstopi iz koalicije.⁹⁰⁷ Pri Svetem sedežu in v beograjski nunciatuuri so pričakovali, da bo kot »katoliški« minister najbolj aktivno podpiral ratifikacijo konkordata. Pohvaljen je bil za hiter podpis konkordata. Kljub temu je nuncij Pellegrinetti novembra 1935 pri podajanju mnenja v zvezi z imenovanjem Korošca za apostolskega protonotarja, kar je predlagal mariborski škof Tomažič, naziv pogojeval z ratifikacijo konkordata.⁹⁰⁸

Ob Koroščevem taktiziranju se mu je očitalo, da daje prednost političnim koristim, sodu pa je izbila dno njegova izjava 29. decembra 1937, da ratifikacija ni le odložena, ampak da konkordatski predlog sploh ne bo predložen v ratifikacijo senatu. Po tem se ni mogel izogniti niti kritikam jugoslovanskih škofov niti nunciature v Beogradu.

Paolo Bertoli, ki je po Pellegrinettijevem imenovanju za kardinala začasno vodil nunciature, je komentiral Koroščevo izjavo o odpovedi konkordata z besedami, da je žalostno, da je ravno katoličan, še več, duhovnik zadal udarec ne le že podpisnemu konkordatu, ampak tudi samemu načelu zakonov KC, kar na žalost sodi v mentaliteto Srbov in njihovih navad.⁹⁰⁹ Njegovo dejanje je označil za pilatsko gesto, saj naj bi »zavoljo ugoditi razjarjenim srbskim popom voljno sodeloval kot pogrebnik svete pravice KC in njene svobode,« za kar ni moč najti dovolj nujnih političnih razlogov.⁹¹⁰

V zvezi s Koroščevo izjavo je Paolo Bertoli pisal celo mariborskemu škofu Tomažiču, da naj Korošca obvesti, da je bil njegov govor vreden vsakršne obsodbe.⁹¹¹ Korošec je nadrejenemu

906 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pacellija Pellegrinettiju, 2. 12. 1935.

907 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pogovor med Pacelijem in Moscatellom, 12. 11. 1935.

908 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 8. 10. 1935.

909 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Bertolija Pacelliju, 20. 1. 1938.

910 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 27. 1. 1938.

911 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Bertolija Tomažiču, 5. 2. 1938.

škofu pojasnil, da besedilo govora o konkordatu pred finančnim odborom narodne skupščine ni izvirno ne v *Katoliškem listu* (z dne 27. januarja 1938) ne v *Slovenцу* (z dne 9. februarja 1938), da ne obstaja niti uradni niti njegov osebni zapis o tem. Govor tako lahko obnovi le po spominu. Pravoslavci, ki so nasprotovali konkordatu, naj ne bi verjeli, da je ta akt umaknjen z dnevnega reda in iz nadaljnje obravnave. Nekateri episkopi SPC naj bi z nestrpnostjo in nasprotovanjem režimu podžgali nezaupanje in »vojno psihozo« v delu pravoslavnega klera, tako da so jih prepričali, da bi bil večji del duhovščine in pravoslavnega prebivalstva s konkordatom za vedno postavljen v težji položaj. Ker so ga mnogi spraševali, kako se stvari odvijajo, in mu zaupali, je sklical finančni odbor, kjer je zatrdil, da za vlado ne bi bilo več politično primerno v katerikoli obliki izpeljati konkordat. S tem je Korošec predstavil svoje osebno mnenje – ki ni bilo v nasprotju s stališčem vlade. Prepričan je bil namreč, da bi vlada JRZ z vztrajanjem pri konkordatu povzročila še ostrejšo bitko med vsemi politikami in drugimi nestrpnimi nasprotniki.⁹¹² Pismo, ki ga lahko razumemo tudi kot »spokoritev« in zagovor kot odgovor na opomin ordinarija ob (morebitnem) kršenju svoje dolžnosti do rezidence,⁹¹³ je škofa Tomažiča zadovoljilo.⁹¹⁴

Podobno kot Bertoli je Koroščevo dejanje kot neprimerno za katoliškega duhovnika označil kardinal Pellegrinetti. V odpovedi je videl kapitulacijo vlade pred SPC in bil je srečen, da je pred tem dogodkom odšel iz Beograda, čeprav je zaradi takšnega razpleta trpel. Motila pa ga je tudi nedejavnost Svetega sedeža.⁹¹⁵

V februarju leta 1938 je bila Koroščeva izjava o preklicu konkordata še vedno predmet razprave v korespondenci nunciature in Svetega sedeža. S Koroščevo obrazložitvijo Bertoli ni bil povsem zadovoljen. Menil je namreč, da, tudi če so ga ča-

912 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Pismo Tomažiča apostolski nunciaturi v Beogradu, 16. 2. 1938.

913 Glej: Kušej, *Cerkveno pravo*, str. 192.

914 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavia, 96, 67. Pismo Tomažiča apostolski nunciaturi v Beogradu, 16. 2. 1938.

915 ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 17, 21. 1. 1938, 9. 2. 1938.

sopisi napačno navajali, vsa javnost misli drugače in da bi kot minister lahko, kot duhovnik pa moral preprečiti objavo napačnih informacij – njegov molk naj bi torej pomenil isto kot pritrditev. Korošec se je v pogovoru z Bertolijem opravičil, da v tistem delikatnem trenutku ni mogel zanikati avtentičnosti izjave. V nadaljevanju je ponovil razloge za svojo odločitev, ki jih je Bertoli komentiral kot zgolj dobre *politične* razloge, Korošec pa bi moral imeti kot duhovnik v mislih najprej svoje obveznosti do KC in katoličanov. Izpostavil je tudi, da če konkordata ni mogoče ratificirati, je to zato, ker je vlada prelomila svojo svečano obljubo, ki jo je dala ob podpisu sporazuma, saj je, ne da bi obvestila drugo stranko, tj. Sveti sedež, popustila pred SPC⁹¹⁶ – čeprav se KC ni vmešavala v sklepanje sporazumov z drugimi verskimi skupnostmi.⁹¹⁷ Korošec je odvrnil, da mu je zelo žal, da je užalostil svetega očeta, češ da je že star in da se ni zavedal, da ravna v nasprotju z vestjo duhovnika in nikakor ni želel okrniti pravic katoličanov. Poprosil je, da se papežu posreduje njegovo opravičilo. Obljubil je, da bo vlada, čeprav konkordata ni več mogoče ratificirati, našla način, da bo katoličanom zagotovila njihove pravice. Na to je Bertoli odgovoril, da Sveti sedež te obljube posluša že vsa leta, a se nanje ni odzval. Sedaj pa se je Sveti sedež znašel v situaciji, v kateri je obvezan, da prekine ta molk.⁹¹⁸ Poročilo je Bertoli sklenil z besedami: »Kljub argumentom, ki jih je podal, da bi pojasnil svojo izjavo, je vsaj priznal krivdo.«⁹¹⁹ Korošču naj bi posredovali, da papež ni le užaloščen, ampak tudi ponižan: »Imenovali smo vas za duhovnika: *ipsi autem spreverunt*.«⁹²⁰

Na škofovski konferenci med 3. in 6. majem 1938 so škofje v izjavi za duhovnike med drugim zapisali, da »obžalujejo, da je minister, katoliški duhovnik, dal zgoraj omenjeno izjavo«. ⁹²¹

916 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 23. 2. 1938.

917 Prim. AJ, 372, 14. Aide-Memoire Svetega sedeža vladi Kraljevine Jugoslavije, 15. 2. 1938.

918 Kar je bilo objavljeno že v *Osservatore Romano*, 19. 2. 1938.

919 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 23. 2. 1938.

920 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Državnega tajništva Bertoliju, 26. 2. 1938.

921 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 198–199.

Anton Korošec,
notranji minister
(MNZS, SL 67 4)

Krošlju naj bi Korošec priznal, da je bil to najhujši politični udarec, kar jih je sploh kdaj dobil v življenju.⁹²²

Lahko bi rekli, da Korošec, kljub dolgoletnim izkušnjam, politike večkrat ni mogel zadovoljivo povezovati z duhovništvom in v politiki enakovredno zastopati slovenskih in jugoslovanskih interesov. Kot zapriseženega monarhista ga je gotovo potrla politična konfinacija, v času katere pa je vendarle ohranil odnose s kraljem Aleksandrom.⁹²³ Mir in sidrišče zunaj razburkanosti političnih voda »beograjske čaršije« in slovenskega političnega provincializma je iskal v C(c)erkvi. Tako naj bi bil po Krošljevem mnenju najhujši osebni udarec za Korošca, da so ga jugoslovanski škofje obtožili krivde zaradi preklica ratifikacije

⁹²² Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 199.

⁹²³ Pelikan, *Tajno delovanje*, str. 575–607.

konkordata.⁹²⁴ Šlo je torej za epizodo v njegovem življenju, ki je presegala očitno občasno neusklajenost SLS s stališči KC.⁹²⁵

Opazka ministra Maksimovića o izgubi političnega kapitala SLS ob sklenitvi konkordata ni bila brez osnove. Tudi Mateja Ratej postavlja tezo, da je bil argument o zapostavljenosti KC politični konstrukt in eden od najuspešnejših elementov politizacije SLS in hkrati uradno stališče KC v prvi Jugoslaviji.⁹²⁶ Če je bilo Koroščevo javno distanciranje od konkordata v času njegovega potrjevanja politično razumljivo, bi rezerviranost nekdanje SLS oz. slovenskega dela JRZ lahko razložili z dveh vidikov: na Slovenskem – le tam bi lahko nekdanja SLS občutno vplivala na javno mnenje – ni bilo močnejše opozicije proti konkordatu (izstopajo nekateri liberalci in pravoslavci), tako da ni bilo potrebe po »mobilizaciji« slovenskih katoličanov, medtem ko se vidnejši slovenski politiki v JRZ glede na že tako napete odnose na verskem in nacionalnem polju najverjetneje niso želeli posebej izpostavljati še v konkordatskem boju.

Moscatello je bil razočaran nad SLS, prepričan, da bi lahko bolj podprla KC. Menil je, da je vodstvo stranke vse bolj pozabljalo duhovno in versko vsebino svojega programa ter tega podrejalo trenutnim strankarskim interesom.⁹²⁷

Največja slovenska stranka tudi ni imela zadostnega političnega vpliva, da bi omogočila sprejetje konkordata. Svoj vpliv pa je izvajala po drugih kanalih. Miha Krek, takrat minister brez listnice, je tako Stojadinovića zaprosil, naj se okoli ponudbe slovenskih opozicijskih poslancev, ki so bili v zameno za politične koncesije v Dravski banovini na račun nekdanje SLS pripravljene podpreti konkordat, sporazume s Koroščem. Hkrati ga je tudi opozoril, da ne bi rad, da se zaradi želje po čim večji poslanski podpori konkordatu ogrozi sloga v njihovem skupnem delu.⁹²⁸

924 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 181, 199.

925 Podobno se je tudi Narodna radikalna stranka razhajala s Srbsko pravoslavno cerkvijo; glej: Ratej, *Odenki politizacije*, 2008.

926 Ratej, *Odenki politizacije*, str. 37; prim. Gašparič, *SLS*, str. 273–281.

927 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 121.

928 AJ, 37, 47, 305. Pismo Kreka Stojadinoviću, 17. 7. 1937. Prim. Ratej, *Odenki politizacije*, str. 45–46.

Z drugimi besedami, naj tej ponudbi ne nasede. Iz tega je očitno razvidna preračunljivost SLS, ki je močno prisotna tudi pri Korošcu.

VI – Odzivi na Hrvaškem

Pomembno vlogo je odigralo konkordatu nenaklonjeno politično stališče nekdanje Hrvatske seljačke stranke. Poleg tega, da je imelo na Hrvaškem prednost (hrvaško) nacionalno vprašanje, je bilo močno zamajano zaupanje v vlado in obstoj same države, to vzdušje pa je vplivalo tudi na Katoliško cerkev in njene vernike.

Moscatello se je zavedal, da konkordat ne bi izboljšal hrvaško-srbskih odnosov, kar tudi ni bil namen Svetega sedeža, menil pa je, da bi morali Hrvati uvideti, da jim ta sporazum prinaša pomembne duhovne in kulturne pridobitve, poleg tega pa ne ogroža hrvaškega vprašanja.⁹²⁹

Načrti vlade, ki se je bala povezav med Katoliško cerkvijo in hrvaško »federalistično« politiko, so bili nekoliko drugačni. Korošec je izdal direktive za vodenje razgovorov med Besednjakom in nadškofom Stepincem o ustanovitvi katoliške stranke na Hrvaškem, ki bi se priključila JRZ. S tem bi se zmanjšala podpora hrvaškemu gibanju, pa tudi vpliv Mačkove stranke na Slovenskem.⁹³⁰

Tako hrvaško politično vodstvo kakor hrvaški katoliški škofje naj bi, po Krošljevem mnenju, zaradi »političnega sovraštva« do Korošca bolj zagovarjali Mačkovo politično stališče, da je konkordat »samo vprašanje srbske vlade v Beogradu«, kakor pa, da je sprejetje konkordata »državna potreba« in v prvi vrsti v korist katoličanom. Pri tem so nasprotniki konkordata dobili vtis, da konkordata nočejo niti katoličani, saj naj bi ga večina Hrvatov zavračala. Potemtakem naj bi ga vlada vsiljevala tudi

929 Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 119–120.

930 AJ, 37, fasc. 9, jed. 48. Poročilo poverjenika iz Zagreba, 11. 11. 1937.

njim, ki »zanj ne kažejo nobenega zanimanja«. ⁹³¹ Takšen vtis je poskušal popraviti *Slovenec*, ki je pisal, da so Mačku »lažnivo podtaknili« izjavo, da Hrvati konkordata ne potrebujejo in da bi ga v primeru koncentracijske vlade takoj umaknili z dnevnega reda. ⁹³² *Jutro* dan kasneje opozarja, da se je na *Slovenčevo* pisanje odzval že Mačkov časopis *Hrvatski list*, ki ne zanika avtentičnosti Mačkove izjave, ki je bila objavljena že v londonskem časopisu *Morning Post*. ⁹³³ Ta časopis je objavil edino Mačkovo javno izjavo v zvezi s konkordatom.

Vladko Maček, »hrvaški duče«, ⁹³⁴ je bil mnenja, da je konkordat sklenila srbska pravoslavna – ne jugoslovanska – vlada, brez posvetovanja s Hrvati. Pridružil se je stališču več opazovalcev, da je odgovornost za konkordat nosila samo Jevtičeva vlada, katere edini motiv v »gonji« proti konkordatu je bil ponoven prihod na oblast. ⁹³⁵ »Želeli so razvneti verski boj med Srbi in Hrvati, pri tem pa so ,v svojem cinizmu‘ poskušali odgovornost prenesti na Hrvate. Če bi res verjeli, da ta konkordat škodi srbskim interesom, bi ga morali preklicati, preden so ga sploh podpisali,« je dejal Maček. ⁹³⁶

»Hrvaško« stališče ali bolj izrazito stališče največje hrvaške politične stranke konkordatskega predloga sicer neposredno ni zavračalo, kakor ga je Stjepan Radić leta 1925. Hrvati se zaradi hrvaškega gibanja, ki so mu dajali prednost pred konkordatom, niso želeli zameriti srbski politični eliti, zato se v konkordatski »borbi« niso postavljali ne na eno ne na drugo stran. ⁹³⁷ Stojadinović naj bi s konkordatom želel rešiti tudi hrvaško vprašanje, vendar k izboljšanju položaja Hrvatov ni prispeval ničesar. Ni se zavedal, da je hrvaška KC tudi brez posebnih izjav priznala

931 Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 167.

932 *Slovenec*, 13. 8. 1937, 2, Dr. Maček in konkordat.

933 *Jutro*, 14. 8. 1937, 2, Podtaknjena izjava inž. Košutiča v »Slovencu«.

934 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1936.

935 Glej: *Slovenec*, 27. 7. 1937, 2, »Bogoljub Jevtić«.

936 Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 484; prim. Mousset, *La politique*, str. 338–339; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 92.

937 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 154.

Mačku politično vodstvo hrvaškega naroda in podporo.⁹³⁸ Njegovo prepričanje, da bo s konkordatom razdelil pripadnike nekdanje Hrvatske seljačke stranke, je bilo tako popolnoma zgrešeno.⁹³⁹ Ne smemo pa tudi prezreti siceršnjih odnosov med KC in to stranko, ki ji pri težnjah po federativni ureditvi države oziroma večji avtonomiji Hrvatov znotraj Jugoslavije pravna enotnost te »nacionalne« verske skupnosti na državni ravni in večje pristojnosti znotraj javnih institucij gotovo ne bi ustrezale, še manj pa (sicer malo verjeten) *modus vivendi* s SPC. »Nacionalna« dimenzija se tako kaže ravno v odsotnosti aktivnejše udeležbe Hrvatov v kampanji za sklenitev konkordata. Pri antagonizmu med KC in SPC na političnem parketu je namreč šlo zlasti za srbsko-hrvaški spor.⁹⁴⁰

V pogovoru s Stojadinovićevim odposlancem v marcu 1937 je beseda nanesla tudi na konkordat in odnose z verskimi skupnostmi. Premierja je namreč zanimalo, ali ima Maček kaj za dodati k svojem stališču. Vodja nekdanje HSS je izvedel, da ima v zadnjem času tudi Stojadinović težave s Cerkvijo in da meni, da bi bilo Cerkvama dobro preprečiti vmešavanje v politiko. Maček je o konkordatu rekel sledeče: »Mene se to konec koncev ne tiče; če bi bilo vsako vprašanje tako pomembno kot konkordat, bi bilo vse že zdavnaj urejeno.«⁹⁴¹

Veliko govoric je sprožila vest, ki so jo objavili tuji časopisi, da naj bi Maček v pismu Združeni opoziciji zatrdil, da nasprotuje konkordatu, ki si ga tudi Hrvati ne želijo, in da bo njegov prvi predlog, ko se bo oblikovala koncentracijska vlada, da se zakonski predlog konkordata umakne, saj naj bi bil to edini način za obnovev verskega miru v državi. To izjavo so Mačkovi sodelavci takoj zanikali in vztrajali pri indiferentnem stališču iz *Morning Posta*, po katerem Maček konkordata ne priznava, kot ne priznava nobenega drugega mednarodnega sporazuma

938 Mužić, *Katolička crkva*, str. 78; AJ, 37, 46, 299. Poročilo bana Savske banovine Korošcu, 31. 3. 1937.

939 Mužić, *Katolička crkva*, str. 7; Novak, *Magnum Crimen*, str. 445.

940 Ratej, *Odenki politizacije*, str. 44.

941 AJ, 37, 1, 5. Poročilo Stojadinoviću o pogovorih z Mačkom, 15. 3. 1937.

ali zakonov, oblikovanih brez sodelovanja Hrvatov. Za avtorja domnevne Mačkove izjave pa so označili »srbske šovinistične kroge«. Nuncij Pellegrinetti se je strinjal z vlado, da je Maček napisal pismo Združeni opoziciji, da pa njegova vsebina najverjetneje ni bila enaka objavljeni. Zagrebški časopis *Obzor*, ki je vodil propagando za konkordat, je objavil, da se je Mačka večkrat zaprosilo za intervju, v katerem bi podal končno stališče do konkordata. Vlada, piše *Obzor*, naj ne bi želela potrditi konkordata za vsako ceno, tudi z nasprotovanjem predsednikov hrvaških strank.⁹⁴²

Vlada je skušala septembra 1937 izkoristiti povezovanje Združene opozicije,⁹⁴³ katere program so imeli sicer za povsem nerealnega. Opazili so, da imajo dogovarjanja o sporazumu med Mačkom in Združeno opozicijo tudi pozitivne učinke – javno mnenje so nekoliko odmaknila od konkordata, prav tako pa so pričakovali, da se bo z nenadnim zasukom opozicije stran od »velikosrbskih idej« vneslo zmedo med ljudi iz srbskih regij države.⁹⁴⁴

Takšna drža večine katoličanov je začela vse bolj obremenjevati vlado. Konec decembra 1937 je premier v pismu poslaniku pri Svetem sedežu izpostavil nezainteresiranost katoličanov, zlasti nekdanje HSS, in nekaterih škofov, da bi se konkordat ratificiral.⁹⁴⁵ V tistem trenutku je premier verjetno že videl, da so možnosti za vpeljavo konkordata pičle, in je odgovornost za to »blamažo« pred Svetim sedežem in mednarodno javnostjo skušal preložiti tudi na Hrvate.

Indiferentnost hrvaških katoličanov do konkordata pa je razočarala tudi papeža. Po Pellegrinettijevih spominih naj bi oktobra 1937 izjavil: »Baski niso le v Španiji!«⁹⁴⁶

Podobno držo kot Mačkova stranka je že 24. in 25. februarja 1937 zavzela Pribičevićeva Samostalna demokratska stranka, ki

942 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 19. 8. 1937.

943 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 63. Pismo Pellegrinettija Pacelliju, 1. 2. 1936.

944 AJ, 797, rolna 014, 0035–0037. Pismo Cvetkovića knezu Pavletu, 20. 9. 1937.

945 AJ, 372, 14. Pismo Stojadinovića Mirošević-Sorgu, poslaniku pri Svetem sedežu, 25. 12. 1937.

946 ASV, Archivio di Prefettura, Diari del card. Pellegrinetti, št. 17, 27. 10. 1937; prim. Salmič, *Al di là*, str. 521–526.

je obsodila spodbujanje verskih nesoglasij in izjavila, da »kato-
liški narod« ni nič sodeloval pri sklepanju konkordata ter da bi
borbo morali voditi proti tistim, ki so ga sklenili.⁹⁴⁷

Zanimivo je, da hrvaški komunisti niso nasprotovali stali-
šču nekdanje HSS, niti niso podprli akcije srbskih komunistov,
saj na Hrvaškem z večinsko katoliškim prebivalstvom takšna ak-
cija ne bi naletela na dober odziv. Nestrinjanje so izrazili pred-
vsem ob »napadih« policije na demonstrante. Menili so, da je
bilo vmešavanje srbskih komunistov v verske spore nepotrebno,
zlasti ker je imela SPC več pravic kot druge vere. Tako je bila tudi
Komunistična partija Hrvaške s strani Komunistične partije Ju-
goslavije označena za »pasivno« v odnosu do »borbe v Srbiji«. ⁹⁴⁸

Pričakovano, glede na povezave s prostožidarstvom, se je
proti konkordatu postavila Hrvaška starokatoliška cerkev. Po
podpisu konkordata se je v starokatoliškem tisku poudarjalo, da
so povojni konkordati povzročili le trenja in konflikte. Na redni
seji Hrvaške starokatoliške cerkve v maju 1937 je bilo izposta-
vljeno mnenje, da bi s konkordatom KC postala privilegirana
verska skupnost v državi, papež pa bi dobil velike pristojnosti.
Po odpovedi konkordata pa je škof Marko Kalogjera maja 1938
izjavil, da ga veseli zmaga SPC.⁹⁴⁹

VII – Odjek konkordatske krize na Slovenskem

V času potrjevanja konkordata v Dravski banovini zaradi
razlogov, ki smo jih že omenjali – geografske oddaljenosti od
protestov, omejenih predvsem na Srbijo, delno tudi Bosno in
Hercegovino, politične prevlade nekdanje SLS in večinsko ka-
toliškega prebivalstva, ki v konkordatu očitno ni videlo dovolj
velike prednosti, da bi se zanj zavzelo z akcijami na domačem
terenu – ni prišlo do opaznejših nemirov niti do akcij v podporo
konkordatu. Izstopata zgolj angažiranje Narodne odbrane in

947 Mužić, *Katolička crkva*, str. 138; Salmič, *Al di là*, str. 508.

948 Mužić, *Katolička crkva*, str. 157.

949 Mužić, *Katolička crkva*, str. 40; *Starokatolik*, 14, 1938, št. 4–6, str. 1.

pravoslavnih cerkvenih občin⁹⁵⁰ ter delovanje nekaj posameznikov, predvsem Korošca, ki pa je bilo prav tako osredotočeno na Beograd. Dosti več od sumničenj o protikonkordatskem delovanju slovenskih prostozidarjev v virih, ki smo jih pregledali, ni zaslediti. Pomemben je tudi prispevek Rada Kušaja kot avtorja edine brošure o konkordatu v slovenskem jeziku, ki je konkordat pričakovano zagovarjala. O angažmaju s strani mariborskega in ljubljanskega škofa v času ratifikacije konkordata oz. odzivih na proteste proti konkordatu ni zaslediti podatkov.

Narodna odbrana, ki naj bi bila »nepolitična in nadstrankarska vsenarodna organizacija«,⁹⁵¹ je v več slovenskih krajih delila letake⁹⁵² proti režimu, knezu namestniku Pavletu in konkordatu. Nekateri člani Narodne odbrane so bili zaradi njihovega razširjanja tudi kazensko obsojeni. Opozorilo, da naj organizacija prekine s takšnimi in podobnimi akcijami, je oblastni odbor v Ljubljani prejel že 17. aprila 1937. Zaradi »protizakonitih« člankov, ki so vsebovali zlasti »kazniva dejanja po 4. členu zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi«, so bile prepovedane 25., 31., 32., 33. in 35. številka časopisa *Pohod*. Med članki tega lista Narodne odbrane, ki so izhajali v avgustu in septembru leta 1937, velja izpostaviti »Javno vprašanje g. dr. Korošču, notranjemu ministru kraljevine Jugoslavije« iz 31. številke. Članek se nanaša na dogodke ob »krvavi litiji« in z njimi povezane obtožbe, da je bila večina orožnikov, ki so sodelovali pri incidentu, Slovencev. Avtor piše: »V zvezi s tem pa je beograjska in za njo vsa srbska javnost dvignila strahotno obtožbo proti Slovincem. /.../ Ko so te vesti kljub vsem opreznostnim odredbam prodrle v Slovenijo, so vzbudile vihar ogorčenja. Prepričani smo, da bo najmanj 90 odstotkov tudi vaših lastnih pristašev najodločneje obsojalo ter z zgražanjem zavrnilo vsako

950 Predstavili bomo primer celjske pravoslavne cerkvene občine.

951 AJ, 37, 46. Odločba Kraljevske banske uprave dravske banovine o Narodni odbrani, 18. 12. 1937.

952 Na primer letaka z napisom »Slovenski javnosti« (tiskan v prostorih oblastnega odbora Narodne odbrane v Ljubljani) in »Dragi prijatelji« (AJ, 37, 46, 299. Odločba Kraljevske banske uprave dravske banovine o Narodni odbrani, 18. 12. 1937).

sumničenje s katerekoli strani, da bi bili naši slovenski orožniki sploh sposobni izvršiti tak posel na način kot se to danes v srbski javnosti predstavlja. Kljub temu in z ozirom na našo nacionalno čast smatramo za neobhodno potrebno, da čujemo iz Vaših ust odločno izjavo na vprašanje: Koliko je resnice na tem? /.../ Vse vaše dosedanje delo je šlo izključno na rovaš Vaše politične in osebne reputacije, obtožbe srbske javnosti pri teh incidentih pa gredo na rovaš naše celokupne slovenske javnosti, katere pa Vi, g. minister, v celoti niste upravičeni zastopati!«⁹⁵³

Ta pogled je seveda treba obravnavati s pridržki, a odpira novo vprašanje in nov problem: koliko je bila Slovenija tudi »zaprt« in neobveščena o dogodkih v Srbiji – očitno je bila državna cenzura učinkovita – ter izredno pomanjkanje virov o odzivih na konkordatsko krizo na Slovenskem, kar pa še ne pomeni, da odzivov ni bilo. V pregledanih arhivskih dokumentih ni informacij, na podlagi katerih bi se lahko natančneje analiziralo »slovenski pogled« na sprejemanje konkordata. Na primer: delno je mogoče razloge za »napade« na delegacijo JNS s strani Omladine JRZ v letu 1937 iskati tudi v strankarskem in ideološkem konfliktu, ki ga je v tistem času prejudicirala ratifikacija konkordata.⁹⁵⁴ Še najbolj vidno »obračunavanje« v zvezi s konkordatom na Slovenskem v času njegovega sprejemanja podajajo članki v *Slovenskem narodu*. Kar se tiče pisanja o konkordatu v slovenskih časopisih, so bile obširnejše le sprotne novice o konkordatski razpravi leta 1937 (na primer *Slovenec* in *Jutro*).

Enega redkih vpogledov na (nekoliko) širše dogajanje in odnos SPC na Slovenskem do konkordata je v kroniki Srbske pravoslavne parohije podal začasni celjski paroh Ilija Đ. Bulovan. Zapisal je, da je »Varnavin glas« – govor ob pravoslavnem novem letu 1937 – »prodril tudi v naše najbolj odročne kraje, tako da so se protesti na pristojne organe proti sprejetju konkordata

953 AJ, 37, 46. Odločba Kraljevske banske uprave dravske banovine o Narodni odbrani, 18. 12. 1937.

954 Glej: ARS, AS 641, a.e. 5530, š. 48. Junjski dogodki v Sloveniji. Ozadje, potek in posledice klerikalnih nasilstev proti jugoslovenskim naprednim in nacionalnim postojankam (avtor Albert Kramer).

vrstili z vseh strani«. Tudi celjska cerkvena občina je 22. januarja 1937 sprejela protestno resolucijo proti konkordatu, ki se je glasila: »V imenu pripadnikov pravoslavne cerkvene občine v Celju protestiramo proti nameravani uzakonitvi konkordata z Vatikanom, s katerim se izničuje načelo enakopravnosti veroizpovedi in žalijo naša verska čustva. Prosimo, da se naš protest upošteva.«⁹⁵⁵ Bulovan je menil je, da se s konkordatom »Rimskokatoliški Cerkvi daje /.../ superiorne pravice, ne le na versko-moralnem področju, pač pa tudi družbenem, lastniškem, sodno-pravnem, izobraževalnem, vojaškem področju, področju zakonske zveze itn. Rimskokatoliško Cerkev v pravem pomenu besede postavlja kot dominantno, vladajočo Cerkev v naši državi, medtem pa srbsko pravoslavno Cerkev z mnogo višjim številom vernikov, ki je ustvarjala državo, postavlja v podrejen in ponižujoč položaj. S tem konkordatom bi v našo državo prišla skoraj neomejena tuja oblast – papeška, ki bi se postavila nad državo in državno ustavo, ki bi pred kanonskim pravom rimskokatoliške Cerkve izgubila svojo pomembnost. Z njim bi se spodkopali temelji nemotenega, svobodnega in samostojnega razvoja, napredka in obstanka vseh naših izobraževalnih, kulturnih, humanitarnih, narodnih, viteških in drugih ustanov. Ogrozili bi mir in varnost v državi, uničili medsebojno složnost, ljubezen in zaupanje, konec koncev pa tudi sam obstanek države.«⁹⁵⁶

Takšno mnenje nedvomno ni nekaj novega, pravzaprav gre za znano propagando, ki se je širila po srbskih krajih in nepoučene ljudi (ter verjetno tudi nižjo duhovščino SPC) strašila pred skorajda neomejenim vplivom, ki naj bi ga KC pridobila s konkordatom. V tem primeru pa odraža tudi nelagodje te majhne cerkvene občine v tako dominantno katoliškem okolju. Kaže pa tudi na dokaj realen občutek narodne, verske, socialne, politične in drugih negotovosti v državi.

Po »divjaških napadih na procesijo za ozdravitev patriarha Varnave« je Bulovan zapisal: »Ta boleč dogodek, ki nima pri-

955 Bulovan, *Kronika*, str. 79.

956 Bulovan, *Kronika*, str. 78.

mere niti v najtežjih dneh suženjstva pod Turki in Avstrijci, je povzročil velik prepad med srbsko Cerkvijo, ki je od tedaj pristala pravzaprav izven zakonske zaščite, in kraljevsko vlado, ki se Cerkev za to nezaslišano ponižanje in nasilje niti opravičila ni.«⁹⁵⁷ Ob koncu leta 1937 je povzel: »Doživeli smo tako grozljive čase, kakršnih ni bilo niti pod tujo oblastjo. Tudi pri nas, v Celju, se pri svetih liturgijah redno pojavi detektiv – tako je po celi državi – da nadzoruje delo srbske duhovščine ter da državo brani pred srbsko cerkvijo, ki jo je pravzaprav ustvarila. Razdeljujejo letake, na katerih so zapisane največje laži in klevete o naših cerkvenih dostojanstvenikih, da bi jim tako izničili njihov ugled in avtoriteto med ljudstvom.«⁹⁵⁸

Kar se tiče takratne slovenske politične opozicije, smo že omenili, da je Korošec nasprotoval ponujeni podpori slovenskih poslancev JNS pri sprejemanju konkordata, ki tudi ne bi bila »zastonj«. ⁹⁵⁹ Ta »ambivalentnost« nasprotnikov konkordata (ob političnem oportunističnem) je povsem razumljiva in skladna z opažanjem, da je šlo pri »uporu« predvsem za »srbsko psihološko dramo«. ⁹⁶⁰ Morda so bila opozorila nuncijskega Pellegrinettijskega iz leta 1933, da se je protikatoliška naravnost prostozidarjev, združena z liberalizmom, najbolj izrazito razvila na Slovenskem, vsaj v odnosu do ratifikacije konkordata vendarle pretirana. ⁹⁶¹

Distanciranje od konkordatskega vprašanja, tudi indiferečnost, čeprav ne tako izrazita kot na Hrvaškem, saj je nekdanja SLS znotraj vlade podprla konkordat, ⁹⁶² sta omogočila tudi pluralizacija znotraj slovenskega katoliškega tabora predvsem v drugi polovici tridesetih let in zlasti za katoliško desnico »pomembnejši sovražnik« – komunisti. Edvard Kardelj je v *Proleterju* pod psevdonimom Ivan Ukmar sicer objavil članek z naslovom »Žig sramote«, v katerem obsoja dogodke ob

957 Bulovan, *Kronika*, str. 80.

958 Bulovan, *Kronika*, str. 83.

959 AJ, 37, 47, 305. Pismo Kreka Stojadinovića, 17. 7. 1937.

960 Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 92.

961 Salmič, *Al di là*, str. 510; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 14. Pellegrinetti Pacelliju, 17. 1. 1933.

962 Prim. Veraja, *Nikola Moscatello*, str. 118–121.

litiji in stališče vlade Stojadinović-Korošec do konkordata, saj naj bi vlada s privilegiranjem ene veroizpovedi »izzivala versko vojno«,⁹⁶³ a ni zaslediti, da bi to sprožilo kakšne vidnejše odzive s katoliške strani. Tudi narodno vprašanje se je razvijalo manj odvisno od verske identitete kot v preteklosti.

Še najboljši približek »idealnega« podpornika konkordata (poleg članov trenutne vladne stranke) bi namreč bil vnet katoličan – Jugoslovan. Nasprotniki konkordata so imeli več mobilizacijskih faktorjev tudi na nepravoslavnih območjih, kjer agitacija SPC sicer ni imela večjega vpliva. Protikonkordatsko stališče so predstavljali kot »upor« proti načelom verske neenakopravnosti, vdoru tuje oblasti (tudi fašizma), poudarjali so škodljivost konkordata tudi za katoličane, vendar ne na Slovenskem ne na Hrvaškem niso pridobili večjega števila podpornikov.

VIII – Islamska verska skupnost

Muslimani v Bosni in Hercegovini so pristali na združitev v skupno Kraljevino SHS, a ker je bila jugoslovanska ideja pred letom 1918 predvsem domena Srbov, Hrvatov in Slovencev, so bili v več pogledih spregledani. Tudi sicer se je njihovo avtonomistično gibanje neo-bošnjaštvo pričelo šele v tridesetih letih.⁹⁶⁴ Njihova strankarska politika pa se je pričela razvijati že ob zatonu Avstro-Ogrske in v dvajsetih letih kot Jugoslovanska muslimanska organizacija, tesno povezana z Islamsko versko skupnostjo.⁹⁶⁵

Položaj muslimanov je bil zelo specifičen. Islamski verski skupnosti so bile odvzete osnovne verske pravice z verskim zakonom in versko ustavo, uvedeno leta 1930. Reis-ul-ulema Čaušević v boju proti centralizmu ni uspel in je odstopil oziroma se upokojil leta 1930. Po sprejetem zakonu in ustavi naj bi vsi muslimani v Jugoslaviji tvorili eno versko skupnost s sedežem

963 *Proleter*, 9. 8. 1937.

964 Bougarel, *Bosnian Muslims*, str. 100–105.

965 Mužič, *Katolička crkva*, str. 33–36.

reis-ul-uleme v Beogradu. Reis-ul-ulema, člane Ulema-medlis in muftije je imenoval kralj po predlogu pravosodnega ministra in s pristankom ministrskega predsednika. Islamska verska skupnost je lahko upravljala s svojim premoženjem, a zgolj pod nadzorstvom države. Nezadovoljstvo muslimanov je tako naraslo, da je Stojadinović v poskusu pomiritve ponudil Jugoslovanski muslimanski organizaciji mesto v vladni koaliciji. Ko se je približeval podpis konkordata, se je konflikt med državo in muslimani poslabšal. Mehmed Spaho, voditelj nekdanje Jugoslovanske muslimanske organizacije, je sprejel položaj ministra za promet pod pogojem, da bodo uvedeni novi zakoni za islamsko skupnost.⁹⁶⁶

Nova verska ustava za islamsko skupnost je bila sprejeta leta 1936 z zagotovilom, da se muslimani ne bodo vmešavali v ratifikacijo konkordata. Obljubo so držali in ostali lojalni koalicijski partner. Fehim Spaho, brat Mehmeda Spaha, je postal novi reis-ul-ulema in sedež voditelja verske skupnosti je bil prestavljen nazaj v Sarajevo. Posebej pomemben je bil člen ustave, ki je zagovarjal enakopravnost vseh priznanih veroizpovedi, in obljubljal, da v kolikor bi se drugi verski skupnosti priznale še druge pravice, se bodo iste pravice priznale tudi islamski skupnosti. Ta člen je bil dodan, ker so začeli naraščati spori okoli konkordata in tako islamska verska skupnost ni imela razloga, da bi se vključila v konflikt.⁹⁶⁷ To določilo, sprejeto po podpisu konkordata, pa hkrati namiguje, da bi bile s konkordatom KC podeljene verske pravice, ki jih islamska verska skupnost ni uživala.⁹⁶⁸

Pragmatičnost islamske verske skupnosti je pričakovana že, če se ozremo na delovanje Jugoslovanske muslimanske organizacije, ki je podobno kot SLS v vladah predstavljala »jeziček na tehtnici«. V oči pa nekoliko bode dejstvo, da se zdi, da bi s potrditvijo konkordata izmed večjih verskih skupnosti praznih rok ostali le srbski pravoslavci – ali bi (so) v to vsaj lahko prepri-

966 Mužić, *Katolička crkva*, str. 33–36.

967 Mužić, *Katolička crkva*, str. 33–37; Radić, *Religion*, str. 199–200.

968 Mithans, *On the field*, str. 205.

čali vernike. Iz analize konkordatskih členov in zakonov o SPC je očitno, da so enake verske pravice, kot bi jih katoličani dobili s konkordatom, že uživali, želeli in zahtevali so pa večje.

IX – Posledice odpovedane ratifikacije konkordata in odzivi nanjo

Ratifikacija konkordata je bila dokončno odpovedana 1. februarja 1938, čemur so sledile »vzajemne« prijateljske geste državne oblasti in SPC z amnestijo zaprtih zaradi izgrediv v času konkordatske krize ter preklicem ekskomunikacije poslancev in ministrov. S tem so se konkordatski boji tudi končali, Stojadinović se je (vsaj za nekaj časa) obdržal na oblasti, vendar za KC vprašanje konkordata še ni bilo zaključeno.

Stojadinović je poslaniku Mirošević-Sorgu obrazložil, da vlada na podlagi druge točke izjave o odpovedi konkordata ne more predložiti skupščini istega konkordatskega predloga, zato je ta dokončno odpovedan in umaknjen z dnevnega reda. Ta del je bil formuliran tako: »/D/a bo kraljevska vlada pri vsakem prihodnjem urejanju odnosov z Vatikanom in urejanju položaja Rimskokatoliške cerkve v Kraljevini Jugoslaviji v polni meri spoštovala in upoštevala z državno ustavo zaščiteno načelo enakopravnosti vseh z zakonom priznanih ver v naši državi.«⁹⁶⁹ Vprašanje, ali bodo v prihodnosti potekala pogajanja o novem konkordatu, je ostalo odprto in odvisno od razvoja dogodkov, a vsekakor jih vlada ni nameravala izpeljati v bližnji prihodnosti. V tem smislu naj bi se tudi razumelo osebno⁹⁷⁰ mišljenje notranjega ministra, ki ga je podal 29. decembra 1937.⁹⁷¹

Sveti sedež je 15. februarja 1938 poslal jugoslovanski vladi *aide-mémoire*, ki v glavnem povzema protestno noto nunciija Pellegrinettija z dne 25. novembra 1937.⁹⁷² V njem je bila iro-

969 AJ, 372, 14. Pismo Stojadinovića Mirošević-Sorgu, 8. 2. 1938.

970 Četudi z ozirom na prejšnje in kasnejše Stojadinovićeve izjave ni mogoče trditi, da je šlo zgolj za Koroščevo »osebno« mnenje, temveč za splošno, vladno stališče.

971 AJ, 372, 14. Pismo Stojadinovića Mirošević-Sorgu, 8. 2. 1938.

972 Glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 66. Pismo Pellegrinettija Stojadinoviću, 25. 11. 1937.

nično ošvrknjena »nesposobnost« vlade, rekoč, da se le-ta ne more utemeljeno izgovarjati, da je bilo vprašanje konkordata obravnavano prehitro in da vlada ni imela časa, da sprejme svoje odločitve; konkordatska pogajanja z Jugoslavijo so namreč potekala več kot deset let, »kar je izjemen, če ne edinstven primer v analih diplomacije«. ⁹⁷³ Vlado se je opomnilo, da so vse dotedanje jugoslovanske vlade, vključno s kraljem Aleksandrom, podpirale sklenitev konkordata in da obsojajo, da »druga veroizpoved nadzoruje in se vmešava v urejanje odnosov med Katoliško cerkvijo in jugoslovansko državo. /.../ Zato je Vatikan dolžan po svoji vesti, da sproži uraden protest proti postopku, katerega predmet je, ter da opomni jugoslovansko vlado na: 1) svečan podpis konkordata, 2) nezastarljive pravice katoličanov v Jugoslaviji, da ne bodo postavljeni v položaj podrejenosti in izjeme v odnosu do drugih veroizpovedi.« ⁹⁷⁴

Mirošević-Sorga je že po dveh dneh odpisal Svetemu sedežu in zavrnil trditve, da je glavni vzrok za odpoved konkordata SPC. Odgovornost za konkordat naj bi po njegovem mnenju prvenstveno nosila Jevtić in njegova bivša vlada, ki ni odobrila dela, ki ga je sama opravila. Prav tako je bila večina katoličanov, z Mačkom na čelu, zadržana do konkordatskega predloga. Protestno pismo je označil za neobičajno in opozoril, da bi lahko imelo neželene posledice. ⁹⁷⁵

Ivo Andrić se je kot namestnik zunanjega ministra v pogovoru z Bertolijem v začetku marca opravičil, da zunanji minister v zvezi s preklicem konkordata ni stopil v kontakt s Svetim sedežem. To je označil kot »napako v postopku«, ki se je pripetila zaradi prezaposlenosti z notranjepolitičnimi konflikti. Bertoli takšnega opravičila ni sprejel. Menil je, da četudi je »boj« nosil interni značaj, se jugoslovanska diplomacija ne more izogniti dejstvu, da je bil v njem žrtvovan mednarodni sporazum. Takšno napako je vlada storila že v oktobru 1937 ter jo na način,

973 AJ, 372, 14. Aide-Memoire Svetega sedeža vladi Kraljevine Jugoslavije, 15. 2. 1938. Prim. Radić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 692–693.

974 AJ, 372, 14. Aide-Memoire Svetega sedeža vladi Kraljevine Jugoslavije, 15. 2. 1938.

975 AJ, 372, 14. Pismo Mirošević-Sorga Svetemu sedežu, 17. 2. 1938.

ki mu skoraj ni primere, ponovila. To dejstvo, pravi Bertoli, še povečuje presenečenje, bolečino in upravičeno ogorčenje Svetega sedeža. Andrić je priznal, da je bila nota, ki jo je objavil *Osservatore Romano*, popolnoma upravičena, a da se bo vlada odzvala s svojimi argumenti in morda tudi zavrnila določene trditve. Po Bertolijevem mnenju je bila napaka vlade v politični in parlamentarni taktiki: »V bolj ali manj parlamentarnem režimu, ko država ni imela več moža, ki bi lahko počel, kar bi hotel, je vlada želela ratificirati konkordat, ki je bil v tajnosti pripravljen v času diktatorske vlade.«⁹⁷⁶ Izrazil je še začudenje nad nerresničnimi govoricami, ki so se razširile znotraj vladnih krogov, da naj bi Sveti sedež razumel težave, v katerih se je znašla vlada, in da naj bi z dostojnim molkom v času krize čakal na ugodnejši čas. Prav tako se je v časopisih cenzuriralo objave članka iz *Osservatore Romano*.⁹⁷⁷

Novi vatikanski nuncij v Jugoslaviji Ettore Felici je julija bolj razumevajoče sprejel vladne obrazložitve. Stojadinović mu je dejal, da so po sprejemu konkordata, ko je bila najbolj potrebna pomoč katoličanov, ti izkazali indiferentnost, nekateri tudi sovražnost. Sedaj pa se bo počakalo, da se bo situacija umirila. Premier je še zagotovil, da bo v tem času KC od vlade dobila več, kot bi z ratifikacijo konkordata.⁹⁷⁸ Na podlagi tega pogovora je nuncij Felici delno spremenil svoje mnenje o dogajanju »preteklega julija«, tako da je odpoved konkordata videl kot žalostno, a nujno politično potezo. Sprejel je stališče, da je bila protikonkordatska kampanja v ozadju predvsem politična,⁹⁷⁹ čeprav je seveda šlo za politizacijo konkordatskega vprašanja s strani vseh akterjev, tudi SPC. Nuncij Felici ni videl razlogov za pesimizem, »saj katoličani v Jugoslaviji sestavljajo homogeno, kompaktno in nezanemarljivo silo, vlada, ki se ne zdi, da bi imela sovražne predsodke, jim bo končno zagotovila pravni status, do katerega

976 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 2. 3. 1938.

977 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 2. 3. 1938.

978 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Felicija Pacelliju, 14. 7. 1938.

979 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Felicija Pacelliju, 14. 7. 1938.

imajo pravico in ga potrebujejo, da ne obdržijo statusa očitne podrejenosti v primerjavi z drugimi veroizpovedmi.«⁹⁸⁰

Kritiki se zaradi odpovedi konkordata niso izognili niti jugoslovanski škofje, posebej nadškof Stepinac. Njegovo izjavo z dne 15. februarja 1938⁹⁸¹ je kardinal Pacelli komentiral: »Če je g. Stepinac dejansko verjel, da bi s protesti hrvaški katoličani še bolj dokazali svojo ljubezen in popolno vdanost Katoliški cerkvi in svetemu očetu, se tako absolutna in splošna prepoved ne zdi primerna. Tudi pod predpostavko, da vlada ne bi dovolila protestov, ostaja nedotaknjena dolžnost in pravica katoliških Hrvatov do protesta proti storjenim krivicam.«⁹⁸²

Katoliški škofje so od začetnih protestov proti vladi in molka med najhujšo konkordatsko krizo od oktobra 1937 stopnjevali svoje kritike, ki so bile pričakovano najostrejše po odpovedi konkordata. Na majski škofovski konferenci so naslovili note na »odgovorne« za diplomatski fiasco. V posebnem protestnem pismu premierju so izpostavili predvsem laž, ki jo je podarjala SPC, da je konkordat uperjen proti SPC. Stojadinovića so opomnili na zgodovino sklepanja konkordata, ki so ga ves čas vodili in nadzorovali pravoslavci, med njimi tudi sam kralj. Kako bi torej lahko takšen konkordat škodil pravoslavju, se sprašujejo. Odprto so protestirali proti takšnemu kršenju dogovora o sklenitvi konkordata, vsem napadom na KC in kršitvi pravic katoličanov. Stojadinoviću so se pritožili, da jih je SPC ponižala v manjvredne državljane, ter dodali: »Ali je bilo to v korist ali v škodo Kraljevine Jugoslavije, bo razsodila zgodovina.«⁹⁸³

Nadškof Stepinac je Bertoliju zaupal, da jih je nek vladni odposlanec poskušal prepričati, da se je vlada pripravljena sporazumeti s škofi in jim zagotoviti vse, kar je predvidel konkordat. A zagrebški nadškof je odločno odgovoril, da niso zadovoljni s takšnimi obljubami. »Če se razumeta Sveti sedež in

980 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Felicija Pacelliju, 14. 7. 1938.

981 Glej: *Slovenec*, 15. 2. 1938, Pomirjevalen razglas nadškofa dr. Stepinca z ozirom na konkordat.

982 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Pacellija Bertoliju, 27. 2. 1938.

983 ASV, Arch. Nunz. Jugoslavija, 1209, 9. Pismo Stepinca Stojadinoviću v imenu škofovske konference, maj 1938.

vlada, smo mi zadovoljni. Če pa potem vlada misli, da bo s staro bizantinsko taktiko pridobila škofo s ponudbami mimo Rima, se moti. Sporazumi se sklepajo med Svetim sedežem in vlado, ne med vladami in škofi,« je nadškof ponovil tudi Stojadinoviću.⁹⁸⁴

S strani politične opozicije po odpovedi konkordata ni bilo posebnih izjav, četudi so bili očitno nezadovoljni, da se je vlada obdržala na oblasti. Prevladalo je mnenje, da se je vlada vdala pred SPC, ter »čudenje«, kako da posledično ni sama podala odstopa.

Med SPC in vlado so se odnosi uredili, zlasti ko je bil za novega patriarha 22. februarja 1938 izvoljen Gavriilo Dožić. Ob tej priložnosti je Sveti arhierejski sabor izdal poslanico duhovnikom in vernikom. Poslanica je bila sestavljena kot utemeljitev sporazuma z vlado tako za srbsko duhovščino kot za laike, ki so bili nezadovoljni z načinom, kako se je boj končal, in predvsem z izvolitvijo novega patriarha. Večkratni poziv k harmoniji in enotnosti je izviral iz dejstva, da se je nekaj episkopov, kot poroča Bertoli, uprlo. Krožile so govornice, da naj bi Sveti sinod nadaljeval postopek ekskomunikacije episkopa Nikolaja Velimirovića, ki se pojavlja kot najbolj »antikatoliško ime« in ki poleg tega v svoji eparhiji ni razglasil novega patriarha, svojo duhovščino in vernike pa je pozval k shizmi.⁹⁸⁵

Če je torej vlada v času potrjevanja konkordata naletela na proteste SPC in opozicijskih strank, se je po njegovi odpovedi – pričakovano – morala soočiti s protesti KC, ki pa niso prešli okvirov diplomacije in nekaj dokaj ostrih izjav v časopisju.

»Dvorni puč« kneza Pavleta in Korošca v začetku leta 1939, ki je spodnesel Stojadinovića, verjetno ni bil neodvisen od dogajanja ob konkordatski krizi, četudi so bili za odstavitev precej pomembnejši drugi razlogi. Niti SPC, ki jo je vodil patriarh Dožić, ni imela več potrebe, da bi vztrajala pri Stojadinovićeви odstavitvi.⁹⁸⁶ Konkordat ne bi rešil težav v državi, njegov padec ter

984 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 11. 3. 1938.

985 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 14. 3. 1938.

986 Glej: Mužić, *Katolička crkva*, str. 195; prim. Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 163.

buren odziv proti njegovemu sprejetju pa so notranje- in zunanjepolitične konflikte le še poglobili. Odstavitev Stojadinovića na takšen način ni bila to, kar si je želela politična opozicija, saj je dejansko prišlo le do rekonstrukcije vlade, še več, Korošec je ponovno postal minister. Tudi Koroščevo sodelovanje pri puču gotovo ni bilo naključje – poleg zamere, da ga je Stojadinović odstavil ter njunih nasprotujočih si pogledov na zunanjo in notranjo politiko, bi lahko bilo to dejanje povezano tudi s konkordatom. Zdi se, da je bila edina stran, ki je iz konkordatske krize izšla zadovoljna, Srbska pravoslavna cerkev.

Sledilo je obdobje rekongiliacije, ki KC kljub trudu škofov, da bi posamezna vprašanja, ki jih je urejal konkordatski predlog, reševali v neposrednem dogovarjanju s posameznimi ministri, ni prineslo dosti uspeha.⁹⁸⁷ A konkordatska kriza je ostro zarezala v odnose med KC in SPC, ki sta prekinili vse stike in jih za časa kraljevine nista več obnovili.

X – Razlogi za odpoved konkordata

Razloge za preklic konkordata in vpletenost akterjev bomo primerjali z ovirami in dvomi, ki so se pojavljali v času konkordatskih pogajanj. Pričakovano je prišlo do razhajanj v situacijskih odzivih na nemire oz. spregledanje možnosti, da je stanje v državi tako negotovo, da je lahko sporazum s Svetim sedežem pripeljal do ene največjih kriz za časa prve Jugoslavije. Konkordatska kriza je temeljila predvsem na političnem in nacional(istič)nem konstrukt o nenadejanih negativnih posledicah konkordata za nekatoliško prebivalstvo.

1. Počasnost sklepanja konkordata

Celotno obdobje pogajanj in potrjevanja konkordata je zaznamovalo odlaganje in taktično zavlačenje predvsem s strani jugoslovanskih vlad. To se je nadaljevalo tudi po podpisu konkordata in po njegovem sprejemu v skupščini z odlaganjem ratifikacije v senatu. Po nekaterih mnenjih bi bila ratifikacija

⁹⁸⁷ Kolar, *Škof Rožman*, str. 122.

konkordata še možna, če bi se akt predložilo skupščini jeseni 1935.⁹⁸⁸ Po drugi strani pa si Stojadinović ni zagotovil podpore SPC, kljub temu da je sporazum predložil skupščini šele po slabem letu in pol. Četudi je kakor prejšnje vlade pred podpisom konkordata dobil patriarhov »blagoslov«, je ob kasnejšem neukrepanju in ob nasprotovanju SPC (že od avgusta 1935) politično nekoliko podcenil njeno moč in možnost povezave z opozicijskimi političnimi strankami.

2. Nezaupljivost srbskih pravoslavcev do tujega vmešavanja

V času konkordatske krize je bil eden glavnih mobilizacijskih faktorjev s strani opozicije »teorija zarote«, v kateri se je konkordat prikazovalo kot sredstvo Svetega sedeža in »njenege zaveznika – fašistične Italije« ne le kot vmešavanje v politiko Jugoslavije, ampak celo kot način za spreobračanje v katolicizem. Spet pa ne gre spregledati, da so o konkordatu – v vsej njegovi izjemno dolgi zgodovini – odločale vlade, ki so jih v veliki večini sestavljali Srbi, torej pravoslavci, in te politične elite so konkordat podpirale. Osebe, ki so dejansko imele vzvode oblasti, se torej na takšne insinuacije niso ozirale. Sicer pa so se morale kmalu spopasti s precej večjima tujima silama – Nemčijo in Italijo –, ki sta posegali v gospodarsko in kasneje tudi politično avtonomijo Jugoslavije.

3. Politični ugovori

Proti konkordatu so obstajali številni politični pridržki, od »nekompatibilnosti« s političnimi programi »protiklerikalnih« strank (npr. Komunistične partije Jugoslavije, deloma tudi HSS in liberalnih strank) do politično motiviranega nasprotovanja in nezaupljivosti s strani katoliškega tabora in celo škofov (nanašajoč se na narodne in politične pravice). Prevladovali pa so oportunistični politični interesi, ko se je s »tempirano bombo« poskušalo odstraniti takratno vlado.

988 Glej: Mužić, *Katolička crkva*, str. 127; ASV, Arch. Nunz. Jugoslavia, 1209, 9. Pismo Bertolija Pellegrinettiju, 22. 9. 1936.

4. »[K]atoliške množice nezadovoljstva ne prelagajo na Sveti sedež, ampak na svoje vlade«

Ta argument, ki ga je predložil Loiseau (1933) v času potrjevanja konkordata, ni toliko relevanten, saj v tej fazi Sveti sedež ni aktivneje posegel v dogajanje, četudi se je po njegovi odpovedi pritožil, da se vlada z njim o tem sploh ni posvetovala. Polno odgovornost je od teh dveh strani tako nosila vlada.

5. Vpliv tujih držav

Tuje države so bile v času konkordatske krize in končne odpovedi bolj opazovalke ter manj aktivno vpletene kakor v času pogajanj. Nejasna je sicer – obrnjena – vloga Italije, ki naj bi po neodobravanju konkordatskih pogajanj ratifikacijo jugoslovanskega konkordata celo spodbujala in vezala na sporazum med državama.⁹⁸⁹ Razlikovala so se namreč tudi pričakovanja o tem, kaj naj bi konkordat prinesel. Če se omejimo na hrvaško vprašanje, je najverjetneje tudi italijanska diplomacija s selitvijo iz Zagreba v Beograd od konkordata pričakovala utrditev beograjskega režima in narodno konsolidacijo vzhodne sosedu.

6. Vmešavanje katoliške hierarhije

Precej nepričakovana glede na zgodovino pritiska episkopata na vlade in Sveti sedež v času pogajanj je bila pasivnost jugoslovanske KC v ključnem času potrjevanja konkordata spomladi in poleti 1937. Državna cenzura, ki ji je uspešneje uspelo omejiti pisanje KC o konkordatu kot pa publikacije SPC, je situacijo precej poslabšala. Odločitev vrha jugoslovanske KC, da se katoličani na proteste pravoslavcev ne bodo odzvali z nemiri, je bila verjetno modra, saj takrat ne bi bilo dobro prilivati olja na ogenj, ko so že tako mnogi svarili pred državljansko vojno. Namesto na glavne krivce za odpoved konkordata so škofje po njegovi odpovedi večino kritik stresli na vlado.

989 Glej: Avramovski, *Britanci*, str. 573–575.

7. Strah katoličanov, da bi vlada izkoristila konkordat za okrepitev režima, ki bi bil nenaklonjen KC in katoličanom, oz. ne bi izpolnjevala svojih obveznosti, določenih v konkordatu

Ta argument bi eventualno lahko delno razložil zadržanost tako Slovencev in Hrvatov kot tudi katoliških škofov do konkordata. Glede na to, da je tudi Stojadinovičeva vlada konkordat nameravala izkoristiti (med drugim) za utrditev unitaristično-centralističnega režima z oslabitvijo hrvaškega gibanja, niti ne neupravičeno. Vendar gre za pesimistične predpostavke, kaj bi konkordat lahko povzročil, ki so brez trdnih osnov.

8. Nekdanja SLS in Anton Korošec

Špekulacije o tem, da bi lahko nekdanja SLS s svojim načelnikom skrivaj nasprotovala konkordatu, so se pojavljale tudi ob ratifikaciji. Vsekakor pa so – odprto – Korošec in njegovi sodelavci naredili več v podporo sprejemu konkordata kot pa proti. Incident ob »krvavi litiji« ni bil načrtovan, Koroščeva izjava o odpovedi konkordata, tj. da vlada ne bo predložila ne starega ne novega konkordatskega predloga v ratifikacijo senatu, pa se je skladala s stališčem vlade. Vprašanje, zakaj je Korošec z izjavo o dokončnem preklicu konkordata prehitel Stojadinovića in ali je bila to oportunistična poteza, ostaja odprto. Po Krošljevi interpretaciji naj bi Korošec podal izjavo, ker Stojadinovičeve niso zalegle.⁹⁹⁰ Kar se tiče očitkov, da bi konkordat zmanjšal »politični kapital SLS« (Maksimovičeva izjava),⁹⁹¹ bi lahko sklenili, da bi sprejem konkordata bivši SLS najverjetneje prinesel več političnih točk kot pa njegov padec in nadaljevanje politike »katoličanov kot drugorazrednih državljanov«. V državi je bilo že tako več kot preveč drugih narodnih problemov, vprašanje pa je tudi, koliko vidnih sprememb bi konkordat sploh prinesel v življenje katoliških Slovencev.

⁹⁹⁰ Krošelj, *Borba za konkordat*.

⁹⁹¹ PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka.

9. Nasprotovanje/nesprejemanje konkordata s strani HSS

Stališče Hrvatske seljačke stranke do konkordatskega vprašanja se praktično ni spreminjalo, s to razliko, da ga je Stjepan Radić leta 1925 odkrito zavrnil, a iz istih razlogov, kot je Maček zavzel indiferentno držo. Konkordat je v takšni obliki za HSS ostajal zadeva, ki jo je izpeljala »srbska vlada«, in tako do njega niso zavzeli mnenja. Imel je tudi manjši efekt na vlado kakor leta 1925, kljub temu pa je močno zamajal integriteto vlade, ki ni imela podpore (niti) politične predstavnice največjega katoliškega naroda v državi. Povsem nedvoumno je HSS izrazilo prednost pred ureditvijo verskega vprašanja dala »hrvaškemu gibanju« in povezovanju z Združeno opozicijo, kar pomeni, da je tudi sama želela izkoristiti priložnost sodelovanja v morebitni bodoči vladi. Slednje je kmalu, sicer v drugi zasedbi, tudi uresničila.

10. Tajnost pogajanj

Že omenjena taktična napaka, ki je bila očitna ob menjavi vlade, je bila tajnost pogajanj⁹⁹² oz. odnos SPC do tega vprašanja. Vlada JRZ namreč niti ni poskušala razbiti te fame, ki so jo nasprotniki konkordata učinkovito izkoristili, celo s tem, da so prvi objavili vsebino konkordata. Vsaj slednje bi vlada lahko storila že v času iskanja parlamentarnih glasov, namesto da je še povečevala njegovo misterioznost in s tem podprla namige o dvomljivi vsebini konkordatskega predloga. Poleg tega je storila morda ključno napako, da je konkordatski predlog pokazala le patriarhu SPC, povsem pa izključila nekdanji HSS in tudi SLS.⁹⁹³

11. Srbska pravoslavna cerkev

V času pogajanj se je z vodstvom SPC ravnalo previdno in tako se je patriarhu Varnavi v nasprotju z običajno proceduro pokazalo celo predlog konkordata. Kljub temu je SPC postala

992 Med drugim je to napako opazil tudi Bertoli (glej: S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 2. 3. 1938).

993 Z izjemo Besednjaka, ki se je o konkordatu skoraj zagotovo pogovarjal tudi s kakšnim od predstavnikov nekdanje SLS, a o tem ni virov.

glavni faktor pri organizaciji protikonkordatske borbe in tudi razlog za vladno odločitev, da konkordat odpove. Njena mobilizacijska in propagandna zmožnost se je za vlado oz. podpornike konkordata izkazala kot zelo neugodna. Kot kažejo pričevanja, se je še pred Stojadinovićem pod pritiskom SPC vdal knez namestnik in tako zapečatil usodo konkordata. Skorajšnja obsedenost nekaterih predstavnikov SPC z »nevarnostjo«, ki naj bi jo prinesel konkordat, je bila osnovana na vse močnejših nacionalističnih (in verskih) konfliktih ter na strahu, kaj bodo prinesle spremenljive mednarodne politične razmere, ki so jih narekivale politike totalitarnih režimov. Vendar brez podpore političnih strank kljub širokemu »človeškemu resursu« tudi SPC ne bi uspelo tako zamajati režima, predvsem pa najverjetneje ne bi prišlo do politizacije konkordata niti do zahtev po odstopu vlade.

12. Opozicijske politične stranke, društva in gibanja

Odnosu opozicije, tj. JNS, demokratov, komunistov, Ljotičevega Zbora idr., raznih društev, gibanj in prostozidarjev do konkordata v času pogajanj nismo posvetili večje pozornosti, ker tudi ni bilo izrazitega, odprtega nasprotovanja. V času konkordatske krize pa so ta združenja odigrala eno ključnih vlog. Njihova usmeritev nezadovoljstva s konkordatom tudi na nezadovoljstvo z aktualno vlado – ter posledično potrebo po njeni zamenjavi – je še toliko bolj prizadela državni vrh. Vlada ni zmogla dobiti bitke tako na političnem kot na verskem polju. Tako bi lahko rekli, da je konkordat »žrtvovala«, saj bi bil, če od njega ne bi odstopila ali če bi celo poskusila z ratifikacijo v senatu in glasovanje izgubila, njen odstop neizbežen. Tudi v obrazložitvah Svetemu sedežu, zakaj je odpovedala konkordat, je vlada navajala predvsem opozicijo političnih strank (kar je bilo za Sveti sedež bolj sprejemljivo, kot da bi podlegli pritisku verske skupnosti), četudi je politična opozicija po umiku SPC izgubila večino moči in ni uspela izpeljati svojega primarnega cilja – padca vlade. Eden največjih uspehov politične opozicije

je bil, da so v senatu obdržali večino oz. vsaj dovolj nasprotnikov konkordata.

Pri konkordatski krizi je šlo za politizacijo verskih vprašanj, ki so se prenesla na polje nacionalnega. Pomemben dejavnik, da konkordat ni bil sprejet, je bila tudi smrt kralja Aleksandra. Kralj si je prizadeval urediti odnose z vsemi verskimi skupnostmi in tudi konkordatu je bil naklonjen⁹⁹⁴ oz. se je bil pripravljen ukloniti zahtevam Svetega sedeža v zameno za prorežimsko orientacijo Katoliške cerkve.⁹⁹⁵ Zagovorniki so tudi v času konkordatske krize večkrat poskušali predstaviti konkordat kot del zapuščine pokojnega kralja.⁹⁹⁶

Konkordat, katerega eden izmed ciljev je bil tudi solidalizacija v državi, je dosegel nasproten učinek z diferenciacijo pravoslavnih Srbov od Katoliške cerkve. V okviru konkordatskega boja se namreč ni napadalo neposredno katoličanov, temveč Katoliško cerkev kot institucijo in vlado, ki je bila pripravljena s Svetim sedežem skleniti takšno pogodbo. Neslutena posledica je bila, da je konkordat, namesto da bi okreplil »protikomunistično fronto«, komuniste celo povezal z nasprotniki konkordata. Zaradi političnih povezav, ki so se širile z nemiri, demonstracijami in zborovanji ljudskih množic, je vlada resno vzela tudi strah pred možnostjo državljanske vojne kot oblike »verskega boja«. Prav tako je postalo jasno, da konkordat ne bo prinesel konsolidacije med narodi v Jugoslaviji – pravzaprav je v času svoje priprave dosegel ravno obratno – in da lahko vsaj kratkoročno več škode vladi stori SPC kot KC (in Sveti sedež). V notranjepolitičnem pogledu je bilo namreč lažje sprejeti vtis, da se je vlada vdala pred SPC kot pa pred Svetim sedežem.

994 PANG 1133, t. e. 16, a. e. 4/3. Dokumentacija o konkordatu: poročilo Engelberta Besednjaka.

995 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 130.

996 Manojlović Pintar, *Još jednom*, str. 161. Glej tudi: *Slovenec*, 14. 8. 1937, 2, Pokojni kralj Aleksander o konkordatu.

OBDOBJE »REKONCILIACIJE« (1938–1941)

Po Pantiću je Stojadinovićevo odstavitev 4. februarja 1939 označevala tudi popoln zlom državne konkordatske politike,⁹⁹⁷ kar je mogoče podkrepiti s Stojadinovićevo obljubo o podpori urejanju pravnega položaja KC iz julija 1938.⁹⁹⁸ Najverjetneje je šlo ponovno za prazne obljube, ki jim je nasedel nuncij Ettore Felici. Nedvoumno pa je, da so se odnosi med največjima verskima skupnostma v državi izrazito poslabšali.

Iz Državnega tajništva so v januarju leta 1939 opozorili, da življenje katoličanov v Kraljevini Jugoslaviji poteka v težkih pogojih zaradi štirih razlogov: 1) šolske zakonodaje, 2) izobraževanja in vzgoje katoliške mladine, 3) gospodarskih razmer KC v Jugoslaviji ter 4) položaja katoliških javnih uslužbencev. Veljavni šolski zakoni naj bi namreč ovirali delovanje katoliških šol. Ponovno je bila izpostavljena problematika, da učence in dijake katoliške vere poučujejo učitelji drugih veroizpovedi in da se v šolskih učbenikih pojavljajo netočni, za katoliško vero »ponižujoči« podatki, vključno s »teorijami o razvoju človeka«, ki nasprotujejo krščanskemu konceptu.⁹⁹⁹ Katoličani so nasprotovali tudi »spolno mešanemu« izobraževanju v državnih šolah.

997 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 163.

998 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Felicija Pacelliju, 14. 7. 1938.

999 Prim. Mithans, *Rimskokatoliška cerkev*.

Obstajale naj bi birokratske težave pri imenovanju katehetov. Izpostavljalo pa se je tudi onemogočanje ustanavljanja mladinskih katoliških društev. KC v Jugoslaviji naj bi bil odvzet večji del premoženja, zaradi česar naj ne bi bila zmožna pokriti najbolj nujnih potreb duhovščine. Financiranje KC namreč ni bilo po proporcionalnem sistemu. Mučen naj bi bil tudi položaj samostanskih bolnišnic. Katoliški javni uslužbenci naj bi bili praktično izključeni iz vodstvenih položajev in za tiste, ki so odprto izkazovali katoliško pripadnost, je bilo napredovanje oteženo. Druga težava naj bi bila v tem, da po kanonskih zakonih, ki jih jugoslovanski episkopat ni hotel spremeniti, žena državnega uradnika, ki se po njegovi krivdi od njega loči, ni upravičena do pokojnine. Zaradi tega naj bi več javnih uslužbencev tudi izstopilo iz katoliške vere.¹⁰⁰⁰

Po padcu konkordata se je nuncij Felici zavzemal za to, da so škofje posamezna vprašanja, ki jih je urejal konkordatski predlog, reševali v neposrednem dogovarjanju s posameznimi ministri. Kolar sklepa, da so bili ti pogovori neuspešni, saj je bila vrsta vprašanj predmet diskusije na vseh sejah Jugoslovanske škofovske konference do začetka druge svetovne vojne.¹⁰⁰¹

Katoliški škofje v Jugoslaviji so tako spremenili svoje stališče iz marca 1938, ko so zavrnila »vladne ponudbe«, ¹⁰⁰² in se angažirali predvsem na področju urejanja zakonske zveze, financiranja KC z ureditvijo plač duhovnikov in drugih zaposlenih v KC, pri urejanju verskih skladov, na šolskem področju in glede pastore v vojski.

V zvezi s premoženjem verskih skladov je nadškof Stepinac pisal pravosodnemu ministru Milanu Simonoviću že istega meseca. Zahteval je, da se izvedejo koraki, da pristojna ministrstva predajo vse premoženje verskih skladov pristojnim škofijam.¹⁰⁰³ Mnenje cerkvenih krogov je bilo očitno, da bi bili dohodki premoženja verskih skladov v cerkveni upravi večji, in so zato zah-

1000 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Osnutek pisma državnega tajništva, 15. 1. 1939.

1001 Kolar, *Škof Rožman*, str. 122; prim. NŠAL, sp. V., 269.

1002 S.RR.SS., AA.EE.SS., Jugoslavija, 96, 67. Pismo Bertolija Pacelliju, 11. 3. 1938.

1003 Glej: NŠAL, sp. V., 269. Pismo Stepinca Simonoviću, pravosodnemu ministru, 5. 3. 1938.

tevali, da se jim premoženje vrne ali pa se poveča delež države pri kritju cerkvenih stroškov.¹⁰⁰⁴ Zagrebški nadškof je po usklajevanju s strokovnjaki in škofom Rožmanom na zahtevo pravosodnega ministra z dne 30. marca 1938 ministrstvu 15. decembra 1938 poslal utemeljitev in predloge za prenos premoženja verskih skladov v posest in uporabo KC. Zahtevalo se je tudi vrnitev premoženja šolskih skladov, ki so bili prav tako obravnavani kot cerkvena lastnina. Škofovska konferenca je za ugotavljanje dejanskega stanja obeh skladov predlagala ustanovitev posebne komisije, ki jo je sporazumno s predsednikom škofovske konference imenoval pravosodni minister. 1. maja 1939¹⁰⁰⁵ je pravosodni minister Viktor Ružić izdal uredbo o prenosu lastnine verskih skladov KC v lastništvo in upravo KC.¹⁰⁰⁶ Ostal pa je očitek, da se prenos ni uredil s posebnim, temveč s finančnim zakonom.¹⁰⁰⁷ To je bilo tudi edino takrat aktualno vprašanje, ki je bilo rešeno v korist KC.

Leta 1938 so priprave novega državnega zakonika spodbudile škofe, da so obravnavali vprašanje zakonske zveze. Pravosodnemu ministru so poslali spomenico, v kateri so opozarjali, da je predvidena zakonska odločba v nasprotju s konkordatskim predlogom (1935).¹⁰⁰⁸ Na škofovski konferenci konec januarja 1939, prvi, ki se je udeležil nuncij Felici, je bilo sestavljeno pastirsko pismo o krščanskem zakonu, v katerem so škofje poudarili nerazvezljivost zakonske zveze in dolžnost katoličanov, da v tej zvezi spoštujejo nauk KC.¹⁰⁰⁹ Predlagani zakon naj bi bil namreč oblikovan na podlagi zakonskega prava iz Občega državnega zakonika, s tem da je bil opuščen konfesionalni značaj.

1004 Simić, *Pravna ureditev*, str. 119; Kolar, *Delna izvedba*, str. 154–159; Kolar, *Škof Rožman*, str. 123–125; Rajšp, *Verski skladi*.

1005 Uredba je bila v *Službenih novinah Kraljevine Jugoslavije* objavljena 4. 5. 1939, v *Službenem listu kraljevske banske uprave Dravske banovine* pa 17. 5. 1939.

1006 Kolar, *Škof Rožman*, str. 124.

1007 Simić, *Pravna ureditev*, str. 119; Kolar, *Delna izvedba*, str. 154–159; Kolar, *Škof Rožman*, str. 123–125.

1008 Glej: NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka poslovnega odbora škofovske konference, 15. 12. 1938; NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, 24.–28. 1. 1939; Kolar, *Delna izvedba*, str. 119.

1009 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, Zagreb, 24.–28. 1. 1939.

V predlogu zakonika se je ohranila obvezna cerkvena poroka, a je bila uvedena možnost razveze.¹⁰¹⁰

Na škofovski konferenci v maju 1938 je bil sprejet sklep o ustanovitvi šolskega odbora, ki bo spremljal vse pojave na področju šolstva in vzgoje, ki bi kršili pravice staršev in KC ter bi bili škodljivi za versko-moralno življenje otrok in mladine.¹⁰¹¹ Na konferenci je na to temo poročal referent škof Srebrnič, ki je opozoril na »napake« v šolskih učbenikih. Sklenili so, da se ministru za prosveto pošlje dve pritožbi: v prvi bi se zahtevalo, da se učbenike, ki žalijo katoliško vero in čustva katoličanov, izloči iz šolskega kurikuluma, v drugi pa bi bilo zahtevano, da se v komisije za oceno učbenikov za zgodovino, etnologijo, prirodoslovje, pedagogiko in filozofijo kot cenzorje vključi tudi predstavnike KC. Obe pritožbi naj bi se poslalo tudi knezu namestniku Pavletu in ministrskemu svetu. Škof Srebrnič je poročal, da o statistiki nekataloških učiteljev v šolah z večinsko katoliškimi učenci še ni dobil podatkov od vseh škofov. Odločili so, da bodo po zbrani statistiki o tem za javnost izdali brošuro.¹⁰¹²

Pereče vprašanje je bila tudi ureditev plač duhovnikov in drugih uslužbencev KC. V tej zadevi je pobudo prevzel škof Rožman – tudi kot referent o tem vprašanju –, ki je za škofovsko konferenco pripravil lastne predloge, med katerimi je bila tudi uvedba cerkvenih kolekov.¹⁰¹³ KC se je pred drugo svetovno vojno znašla v težkih finančnih razmerah, ki se do razpada države niso izboljšale.¹⁰¹⁴

Na konferenci v januarju 1939 je bilo izpostavljeno tudi vprašanje o položaju vojaških kuratov v Jugoslaviji. Govorilo se je o tem, da je v pripravi nov zakon o vojski, po katerem naj

1010 NŠAL, sp. V., 269. Zapiski o zakonskem pravu v načrtu jugoslovanskega državnega zakonika.

1011 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference iz leta 1938; Kolar, *Delna izvedba*, str. 120.

1012 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, 24.–28. 1. 1939.

1013 Glej: NŠAL, sp. V., 269. Škofijski ordinariat v Ljubljani predsedstvu škofovskih konferenc, 28. 11. 1938.

1014 Glej: NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, 24.–28. 1. 1939; NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, 24. 10.–27. 10. 1939; NŠAL, sp. V., 269. Pismo Škulja Rožmanu v zvezi z duhovniškimi plačami, 2. 5. 1938.

Podpisnik jugoslovanskega konkordata kardinal
Eugenio Pacelli, kasnejši papež Pij XII.
(MNZS, SL 14052)

bi služenje vojske za bogoslovce trajalo eno leto. Proti temu je predsedstvo škofovske konference protestiralo pri ministru za vojsko in mornarico ter zahtevalo, da se vojaškega roka ne podaljšuje. Nadškof Ujčić se je tudi pritožil nad nediscipliniranostjo nekaterih duhovnikov, ki služijo vojaški rok.¹⁰¹⁵ Škof Rožman je kot referent o tem vprašanju na škofovski konferenci v oktobru istega leta ugotavljal pomanjkljivosti pastorage v vojski, pri čemer je izpostavil nizko versko in moralno stanje med vojaki in starešinami.¹⁰¹⁶

Na nizki ravni so bili ves ta čas tudi odnosi med jugoslovansko vlado in Svetim sedežem. Dva meseca po umestitvi papeža Pija XII. (Eugenia Pacellija) je maja 1939 prišlo do prvega srečanja predstavnikov Kraljevine Jugoslavije in Vatikana, ki pa ni imelo dosti efekta. Konec leta 1939 pa je prišlo do ponovnega

1015 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, 24.–28. 1. 1939.

1016 NŠAL, sp. V., 269. Zapisnik sestanka škofovske konference, 24. 10.–27. 10. 1939.

spora okoli imenovanja škofa brez predhodnega posvetovanja z jugoslovansko vlado.¹⁰¹⁷

Politika urejanja odnosov med Srbi in Hrvati je kmalu po sporazumu izgubila svoj zagon, zlasti na medverskem področju. V Beogradu so zato organizirali konferenco med predstavniki KC in SPC, na kateri se je razpravljalo o reševanju vprašanja kolizije zakonodaj o verskih skupnostih. Pravosodni minister Lazar Marković je želel v duhu sporazuma Cvetković-Maček urediti tudi verske in medverske odnose. Vendar so se že okoli vprašanja združitve zakonodaj o sklepanju zakonske zveze rušile širše ideološke in politične predstave. Cerkvi sta tako prekinili stike in medsebojno nezaupanje je onemogočalo kakršenkoli dialog.¹⁰¹⁸ Sprejetje novega načrta medverskega zakona, ki je bil pripravljen leta 1940, je bilo tako povsem nemogoče.

1017 Radić, *Jugoslavija i Vatikan*, str. 693.

1018 Pantić, *Srpska pravoslavna crkva*, str. 205; prim. Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 805–806.

SKLEP

Od študije Igorja Salmiča¹⁰¹⁹ se ta monografija razlikuje po nekoliko drugačni strukturi in pristopu. Kontekst, podprt s teoretičnim zgodovinsko-antropološkim aparatom, je predstavljen v uvodnem delu monografije. Večji je poudarek na mednarodnem dogajanju, tj. oceni vpliva tujih držav na sklenitev in ratifikacijo jugoslovanskega konkordata. Če se Salmič koncentrira bolj na analizo posameznih predlogov konkordata, sta v pričujočem delu predstavljeni geneza nastajanja vseh členov konkordata in njihova primerjava z drugimi v tistem času sklenjenimi konkordati, zakoni in ustavami druge verske skupnosti (SPC) ter določenimi državnimi zakoni. To omogoča poleg prikaza, kako se je ta pravni akt skozi trinajstletno obdobje pogajanj spreminjal, tudi zavrnitev očitka o spornosti njegove vsebine, kar so očitali kritiki. Dodano vrednost pa predstavlja poudarek na slovenski situaciji z analizo spremljanja, recepcije in vključenosti v dogajanje okoli konkordata na severu prve Jugoslavije, ki je bil politično in ideološko izrazito katoliški. Pri analizi notranjepolitičnih sporov Salmič izrazito poudari pogled vatikanske diplomacije, predvsem papeškega nuncija v Jugoslaviji Ermenegilda Pellegrinettija. Njegovo izhodišče, da se razišče, ali so nekateri očitki v zgodovinopisju o odgovornosti katoličanov oziroma katoliškega episkopata za diplomatski neuspeh upravičeni, bi se lahko izkazalo za problematično zaradi avtorjevega predhodnega nestrinjanja s temi predpostavkami. Že naslov monografije – »preko vseh predsodkov« –, ki izhaja iz citata nuncija Pellegrinettija, da Sveti sedež »objektivno« sklepa konkordate z vsemi državami,¹⁰²⁰ namreč aludira na obrambo (vsaj vrha) Katoliške cerkve pri tem neuspelem poskusu vpeljave konkordata. Vendar se strinjam, da se obe monografiji niti ne podvajata niti nista ekvivalentni,¹⁰²¹ čeprav podajata nekaj zelo podobnih zaključkov glede motivov za sklenitev konkordata, kaj bi konkordat prinesel jugoslovanski vladi in kaj Svetemu sedežu,

1019 Prim. Salmič, *Al di là*, str. 17–20.

1020 Salmič, *Al di là*, str. 1.

1021 Salmič, *Al di là*, str. 17.

glede faktorjev, ki so podaljšali pogajanja, ter določenih razlogov za neratificiranje sporazuma in njegovo odpoved. Nekaj manjših razhajanj pa je glede (proaktivne) vloge katoliških škofov v konkordatski krizi, čeprav tudi Salmič priznava, da so ti v prvem polletju leta 1937 molčali. Da je bila kasnejša odločitev, da se ne izzove še hujših nemirov, modra, je skupen zaključek. Vendarle pa bi škofje lahko izrabili še druge kanale, preko katerih bi lahko podprli vlado in tudi poskrbeli za to, da bi katoličani po državi konkordat bolje sprejemali.

Nerešena nacionalna, verska, zunanje- in notranjepolitična vprašanja so v Kraljevini Jugoslaviji slabšala odnose med KC in državnim vrhom ter med verskimi skupnostmi v državi. To se kaže skozi nenehne konflikte med KC in vladami ter v pritožbah KC nad novo državo in vladami, zlasti od leta 1929 dalje. Organizacijska struktura Katoliške cerkve je pri vladah vzbujala – vzporedno z zunanjepolitičnimi konflikti z Italijo in Avstrijo – nezaupanje in zato si je KC pri njih prislužila naziv »proti-državne« institucije. Predstavniki »nacionalne« KC so namreč občasno idejno posegali tudi na področje vprašanja avtonomnosti narodov v Jugoslaviji, kar so vlade interpretirale kot »separatistične« težnje »avstrijakantov«. Že z zagovarjanjem pravic katoličanov je to lahko pomenilo »plemensko« delitev, saj so veliko večino katoličanov v državi predstavljali Slovenci in Hrvati, kar je ostalo, pa predvsem nacionalne manjšine. Kritike pa je bila državna oblast deležna tudi s strani Srbske pravoslavne cerkve, ki je v času konkordatske krize opisovala razmere kot hujše od tistih iz obdobja, ko so bili Srbi pod otomansko oblastjo. Dejstvo je bilo, da je nova država prinesla veliko sprememb, s katerimi se niso znali spopasti ne državni sistem ne verske skupnosti, prej vajene (z izjemo Bosne in Hercegovine) na versko homogenost, ne različni narodi z bolj ali manj močno razvito narodno zavestjo. Kljub heterogenosti sta bili izraziti nacionalna in verska ekskluzivnost.

Politične, nacionalne in (med)verske razmere so bile predmet spora skozi celotno obdobje obstoja prve Jugoslavije.

Že samo za Katoliško cerkev je bilo pred nastankom države v veljavi šest različnih državnih zakonodaj, zato se je kmalu po združitvi začelo usklajevanje interesov in iskanje najboljše rešitve za ureditev pravnih odnosov med KC in državo. Konkordat bi sicer imel večplastne posledice, ki pa so vzbujale dvome tudi med katoliškim prebivalstvom in strah, da bi Vatikan nanje po sprejemu konkordata pozabil.

Priprave na sklenitev konkordata med Kraljevino SHS/Jugoslavijo in Svetim sedežem so se pričele leta 1922, ko je bila imenovana Komisija za sklenitev konkordata in kmalu pripravljen prvi konkordatski osnutek. Pogajanja so se pričela leta 1925. Na strani jugoslovanske delegacije jih je vodil Vojislav Janjić, na strani Svetega sedeža pa Francesco Borgongini-Duca. Kljub razmeroma uspešnemu usklajevanju, ki je sicer pokazalo na velika odstopanja v stališčih, se po poletnem »odmoru« pogajanja jeseni niso nadaljevala. V prvi vrsti zaradi spora okoli Zavoda Sv. Hieronima, Radićeve zavrnitve konkordata, kot razlog pa sta se omenjala tudi poseg katoliških škofov v pogajanja in spor glede glagolice. Kasneje pa so odnose med Jugoslavijo in Svetim sedežem oteževala tudi razhajanja okoli zakona o agrarni reformi in šolskih zakonov. Do naslednjega vladnega konkordatskega predloga je preteklo šest let. Na pobudo kralja Aleksandra je bil sestavljen novi predlog, ki pa ga je Sveti sedež v dveh promemorijah obravnaval precej kritično. Tajna pogajanja, ki jih je na jugoslovanski strani vodil Nikola Moscatello neposredno z državnim tajnikom Eugeniem Pacellijem in Giuseppejem Pizzardom, so se pričela leta 1933. Osnovno podobo je osnutek dobil še v istem letu, a pogajanja so se zavlekla še v leto 1935: minister Auer je sporazum podpisal 25. julija 1935.

Pregled modifikacij predlogov in osnutkov konkordata in samih pogajanj jasno kaže sestavo konkordata iz »koncesij in protikoncesij«. Zgodnejši osnutki in jugoslovanski konkordatski predlogi so predvideli manj pravic za KC in več pristojnosti države na »skupnih interesnih področjih«. Nenazadnje so bili to enostranski načrti; če pa podpisani konkordat (1935) primer-

jamo z zahtevami Svetega sedeža iz pogajanj leta 1925, zlasti pa s promemorijama Svetega sedeža na jugoslovanska vladna predloga iz let 1931 in 1933, katerih večina pripomb je bila sprejeta, so razhajanja precej manjša. Treba je upoštevati tudi zunanjepolitične razmere v času sprejemanja konkordata (zlasti posledice konfliktov okoli italijanskega in nemškega konkordata), takratne odnose med katoliškimi in državnimi oblastmi ter diplomatske odnose med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem in tudi pravice, ki so bile priznane drugim verskim skupnostim. Tajnemu kraljevemu pogajalcu Moscatellu je uspelo, da so bile upoštevane nekatere vladne zahteve, ki so bile esencialnega pomena: škofovska prisega kralju, ustanovitev mešane komisije, člen o manjšinah, možnost ugovora vlade (iz političnih razlogov) na kandidata za škofa ali nadškofa, depolitizacija aktivne duhovščine in rešitev vprašanja o glagolici in stari cerkvenoslovanščini v liturgiji.

Primerjava jugoslovanskega konkordata z ostalimi konkordati, sklenjenimi v času papeža Pija XI., in z zakonodajo SPC, nam na eni strani razkriva, da so v konkordatu z Jugoslavijo KC priznane pravice, ki jih v drugih konkordatih ni bilo ali pa so bile zelo redke. Po drugi strani pa gre pri konkordatu kot zadnjem »verskem zakonu«, sklenjenem s priznanimi veroizpovedmi v kraljevini,¹⁰²² v glavnem za izenačitev pravic, ki jih je imela Srbska pravoslavna cerkev, kar zavrača očitke o posebnih privilegijih KC. Govorili bi lahko kvečjemu o privilegijih KC in SPC, korektiv temu pa je bil konkordatu dodani člen, po katerem naj bi se vsako ekskluzivno pravico, ki jo je pridobila KC, priznalo tudi drugim priznanim verskim skupnostim v prvi Jugoslaviji.

Sklenemo lahko, da z vsebinskega vidika o jugoslovanskem konkordatu ni mogoče govoriti kot o unikumu (imel je sicer nekaj posebnosti), predvsem pa ni bilo utemeljenega razloga za to, da bi določila, priznana KC, upravičeno izzvala proteste drugih verskih skupnosti v državi.

1022 Z izjemo manjših baptistične in starokatoliške cerkve.

Razlogi za sklenitev konkordata – z vladne strani – so bili poenotenje zakonov o KC in ureditev njenega pravnega položaja, povečanje mednarodnega ugleda, izpolnitev zahtev Francije ter ob zadnjem konkordatskem predlogu tudi Italije in okrepitev KC v »skupnem boju proti komunizmu«. Glavni cilj je bil izboljšanje odnosov med državo in KC, v čemer pa so videli tudi neposreden pozitiven vpliv na rešitev nacionalnega, predvsem hrvaškega vprašanja s cepitvijo hrvaškega gibanja in konsolidacijo med »jugoslovanskimi plemeni«. Prav tako bi sklenjen konkordat lahko demantiral morebitne nadaljnje pritožbe katoličanov o kršitvi njihovih verskih pravic v mednarodni javnosti. Na podlagi nekaterih točk konkordatskega predloga pa se je vlada nadejala tudi večje neodvisnosti od vpliva nuncija (torej Svetega sedeža). Nuncij Pellegrinetti je v konkordatu videl predvsem priložnost za zaščito verske manjšine z zagotovitvijo svobodnega delovanja KC, hkrati pa tudi temelj za izboljšanje odnosov med narodi v Jugoslaviji (predvsem Srbi in Hrvati), ureditev zakonodaje in zaježitev vpliva prostožidarstva in starokatoliške cerkve.

Interference oz. ovire, ki so se pojavljale v času pogajanj in potrjevanja konkordata, se skladajo z odlaganjem in »taktičnim« zavlačevanjem pogajanj ter ratifikacije konkordata predvsem s strani jugoslovanskih vlad. Skozi celotno obdobje reševanja konkordatskega vprašanja so bili na strani katoličanov in katoliških cerkvenih dostojanstvenikov prisotni tudi dvomi glede iskrenosti vlad, predvsem morebitnega izkoriščanja konkordata v njihovo škodo oziroma bodočega neizpolnjevanja obveznosti, določenih v konkordatu. Hkrati so se vlade pritoževale nad vmešavanjem škofov v konkordatska pogajanja, kar je bil poleg zatrtja vmešavanja politike in javnosti na splošno najverjetnejše tudi glavni razlog za odločitev kralja Aleksandra za tajna pogajanja s Svetim sedežem. Ta so obrodile sad – podpisani konkordat –, imela pa so slab učinek na sprejem konkordata v javnosti, pri različnih političnih strankah in pri SPC, čeprav je bila ta o pogajanjih in s končnim predlogom seznanjena. Takrat si je Stojadinovičeva vlada želela podpore vrha KC, ki pa se v ključnih tre-

nutkih konkordatske krize ni izpostavljajal. Kakor je Francija ves čas spodbujala sklenitev konkordata, je Italija v času njegovega sklepanja temu domnevno nasprotovala in indirektno vplivala na zavlačevanje pogajanj na strani Svetega sedeža, ki se je raje izognil morebitnim konfliktom z Italijo, zlasti v času urejanja rimskega vprašanja. Pomembno je bilo tudi stališče Hrvatske seljačke stranke, ki konkordata, pri katerem niso sodelovali, ni sprejemala ne v času pogajanj leta 1925 niti ob ratifikaciji. Veliko pomembnejša je bila zanjo ureditev hrvaškega vprašanja. Manj podpore, kot bi bilo pričakovati, so konkordatu posvetile tako nekdanja Slovenska ljudska stranka kakor tudi druge slovenske stranke in slovenska javnost na splošno.

Poleg omenjenih razlogov, ki so tudi vplivali na izbruh protestov proti konkordatu, sta bila glavna: 1) nezadovoljstvo opozicijskih strank z notranjo in zunanjo politiko premierja Stojadinovića in priložnost za prevzem oblasti ter 2) občutek zapostavljenosti Srbske pravoslavne cerkve oz. ogroženosti s strani Katoliške cerkve. Kritiki so se predstavljali kot »zaščitniki ustave in državnih interesov« pred »oportunističnimi težnjami Svetega sedeža ter njegove naveze z Italijo« po čim večjem vplivu v jugoslovanski politiki.

Pri analizi vzrokov za propadlo ratifikacijo konkordata je tako treba upoštevati številne kompleksne probleme in dejavnike, od katerih nekateri nastopajo kot vzrok in posledica, protagonist in zaviralec. Srbska pravoslavna cerkev se je obrnila na politične stranke in tako sprožila množičen odpor, prav tako pa je tudi politična opozicija izkoristila zavračanje konkordata s strani SPC s poskusom povzročitve padca vlade. Politizacije konkordata si SPC naj ne bi želela, a je kljub temu ekskomunicirala ministre in pravoslavne poslance, ki so glasovali za konkordat, kar je bilo povsem politično motivirano dejanje. Najglasnejša opozicijska stranka je bila ravno nekdanja vladna stranka JNS, ki je zaključila konkordatska pogajanja, kar kaže na politični kapital, ki ga je imel konkordat. Anton Korošec se je kot notranji minister znašel v »pat poziciji«, saj je bil kot duhovnik

in odgovorni za delo policije glavna tarča podpihovanih množic in se zato ni želel javno izpostavljati ne za konkordat ne proti njemu. Da se katoličani – upoštevajoč nasvet nadškofa Stepinca – na proteste nasprotnikov konkordata skoraj niso odzvali, je bilo po eni strani modro, če pomislimo na številne omembe možnosti, da bi konkordatska kriza lahko pripeljala do državljanske vojne, po drugi strani pa se je morala vlada, ki so jo sestavljali večinoma Srbi, (skoraj) sama – brez podpore katoličanov – boriti proti SPC in večinoma srbskim političnim strankam, društvom in gibanjem. Da so večina jugoslovanskih vlad in kraljevi dvor težili k sklenitvi konkordata, a so klonili pod pritiskom različnih populističnih in političnih faktorjev, kaže tudi na nezmožnost ločitve diplomacije in prava od »nacionalistične« politike. Za vlade pa je bilo še težje vzdrževati vsaj delno distanco do verskih institucij zaradi nizke stopnje sekularizacije države (še toliko bolj pa družbe). Politizacija tega pravno-diplomatskega sporazuma med versko in posvetno oblastjo je bila tako del konkordatske zgodbe vse od njenega začetka.

V državi, v kateri bi ena stran sprejetje konkordata lahko interpretirala kot popolno »klerikalizacijo« države s strani KC in je druga stran v zavrnitvi ratifikacije konkordata videla kapitulacijo države pred SPC, tretja stran pa niti ni kazala interesa za usodo konkordata, upoštevajoč še številne druge notranje- in zunanjepolitične probleme, takšen razplet konkordatskega vprašanja ni bil nepričakovan.

Poskus jugoslovanskega povezovanja na temelju državnega unitarizma in (srbskega) centralizma se je torej izkazal za polom, ki je povečal politično in ideološko moč verskih idej na eni strani ter – ob določenih napačnih potezah državnih oblasti ob okupaciji države – spodbudil vzpon partizanskega gibanja in dominacijo komunistične partije. Ratificirani konkordat v tistih okoliščinah, ko sporazuma večina katoličanov v državi naj ne bi sprejemala, zlasti ob koncu tridesetih let, tik pred pričetkom druge svetovne vojne, stanja najverjetneje ne bi bistveno spremenil. Najbrž bi doprinesel k nekoliko večjemu zadovoljstvu

katoliškega dela prebivalstva, temu pa bi morala jugoslovanski episkopat in državni vrh izpogajani konkordat ob izbruhu konkordatske krize primerneje predstaviti. Nikakor pa ne gre zanihati, da bi konkordat prinesel kar nekaj novosti, predvsem v zakonskem pravu, na šolskem področju in pri upravljanju verskih skladov, slednje se je sicer zakonsko uredilo izven konkordata leta 1939. Predvidevanja o tem, ali bi vlada te pridobitve za KC upoštevala, pa niti niso na mestu, saj so zgolj spekulacije.

Okoliščine tako konkordatskih pogajanj kot potrjevanja konkordata torej kažejo na posebnosti v primerjavi z drugimi državami.

Z ozirom na proteste ob potrjevanju konkordata je bila odločitev vlade o preklicu konkordata najverjetneje neizbežna. Konkordat je pokazal na veliko napako jugoslovanskih vlad, ki so se izogibale reševanju mednacionalnih sporov v državi, predvsem srbsko-hrvaških odnosov. Morda so se tega zavedeli ob konkordatski krizi, a sporazum Cvetković-Maček je še vedno prišel precej prepozno. Četudi bi uspeli ratificirati konkordat še v senatu in bi se protesti sčasoma pomirili, bi bilo v tistih razmerah za katerokoli vlado težko izpeljati spremembe zakonodaj, ki jih je zahteval konkordat, kaj šele sprejeti medverski zakon, ki bi premostil izključljivosti že sprejetih zakonov o verskih skupnostih. To pa bi bil tudi nujen predpogoj za rešitev konfliktov med največjima verskima skupnostma v državi.

POVZETEK

**JUGOSLOVANSKI
KONKORDAT**

**PACEM IN *DISCORDIA*
ALI JUGOSLOVANSKI
»KULTURKAMPF«**

V monografiji so obravnavani socialni, pravni, verski, nacionalni in politični vidiki odnosov med Katoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji v časovnem obdobju med svetovnima vojnama. Ključni pravni akt na tem področju je bil konkordat, sporazum med Svetim sedežem in državo, ki v jugoslovanskem kontekstu nosi posebne specifikke, ki zaobjemajo in eksplicitno prikazujejo vse najbolj pereče probleme, s katerimi se je soočala kraljevina na notranjdržavni in zunanjepolitični ravni. Relacije med predstavniki Katoliške cerkve (KC) in Srbske pravoslavne cerkve (SPC) v Jugoslaviji, Svetim sedežem, političnimi strankami in državnim vrhom so prikazane skozi pogajanja, podpis in potrditev konkordata v skupščini ter njegovo odpoved. Pri tem so bili pregledani dostopni relevantni arhivski viri v Vatikanskem arhivu, Zgodovinskem arhivu drugega oddelka državnega tajništva, Arhivu Jugoslavije, Arhivu SANU, Nadškofijskem arhivu v Ljubljani, Pokrajinskem arhivu Nova Gorica, Arhivu Republike Slovenije, Nadškofijskem arhivu v Mariboru in Zgodovinskem arhivu Celje.

Prvi del monografije predstavlja analiza štirih osnovnih tematik, ki se tičejo odnosov med KC in državo, ter njihovih korelacij: 1) političnega delovanja katoliškega tabora, 2) odnosa med religijo in narodnim vprašanjem, 3) medverskih odnosov (na primeru odnosa med KC in SPC) ter 4) pravne regulacije odnosov med verskimi skupnostmi in državo (na primeru Katoliške cerkve s poudarkom na konkordatu). Medtem ko lahko na Slovenskem do razpada Avstro-Ogrske ter do neke mere tudi kasneje predvsem na temelju še naprej veljavne avstrijske zakonodaje o verskih skupnostih sledimo podobnemu trendu kot v državah v Srednji in deloma tudi v Zahodni Evropi, je Jugoslavija s tremi močnimi verskimi skupnostmi, med katerimi je dominirala SPC, funkcionirala na povsem drugačen način. Nova država je prinesla veliko sprememb na področje medverskih in mednacionalnih odnosov, katerim se niso znali primerno prilagoditi ne državni sistem ne verske skupnosti, niti predstavniki

različnih narodov. Večplastnost ter konfliktnost odnosov med cerkvenimi in državnimi oblastmi se izraža skozi pogoste »disfunkcionalnosti« države, ki je pri konkordatskih pogajanjih in potrjevanju konkordata nastopala, manj pa delovala, kot celota. Kljub heterogenosti sta namreč prevladali nacionalna in verska ekskluzivnost.

V drugem delu knjige so predstavljeni vladni razlogi za sklenitev konkordata in ovire, ki so se pri tem pojavljale. Ti se niso bistveno spremenili v celotnem obdobju pogajanj in ratifikacije konkordata. Izpostaviti velja nujno po poenotenju in ureditvi zakonodaje o KC, želje vlad po povečanju mednarodnega ugleda Jugoslavije, pritisk Francije ter ob zadnjem konkordatskem predlogu tudi Italije, in okrepitev KC v boju proti komunizmu. Glavni cilj je bil izboljšanje odnosov med državo in KC, vključno z neposrednim pozitivnim vplivom na rešitev nacionalnega, predvsem hrvaškega vprašanja. Sklenjen konkordat bi lahko tudi zavrnil morebitne nadaljnje pritožbe katoličanov o kršitvi njihovih verskih pravic v mednarodni javnosti. Na podlagi nekaterih točk konkordatskega predloga pa se je vlada nadejala tudi večje neodvisnosti od vpliva nuncija oziroma Svetega sedeža.

V času pogajanj za sklenitev konkordata se je pri iskanju interferenc treba osredotočiti na vzroke za dolgotrajnost pogajanj kot takih. Skozi to se kažejo taktično zavlačevanje jugoslovanskih vlad, posledice vmešavanja in pritožb jugoslovanskega episkopata, domnevno nasprotovanje Italije, nespregemanje oz. indiferentnost do konkordata s strani Hrvatske seljačke stranke in majhna angažiranost Slovenske ljudske stranke. Rezultat pritiska javnosti na vlado je bila odločitev kralja Aleksandra za tajna pogajanja s Svetim sedežem. Ta so dosegla svoj osnovni cilj, tajnost pogajanj pa je imela slab učinek na sprejem konkordata v javnosti, pri različnih političnih strankah in pri SPC, čeprav je bila ta o pogajanjih in s končnim predlogom seznanjena. Priprave na sklenitev konkordata med Svetim sedežem in Jugoslavijo so stekle leta 1922, medtem ko so se pogajanja

pričela tri leta kasneje. Kljub očitnim razhajanjem je prišlo do določenega napredka na pogajanjih po tem, ko je jugoslovanska diplomacija neuspešno poizkusila zмести nasprotno stran s pozno predložitvijo predloga sporazuma. Vendar se pogajanja po poletnem odmoru niso nadaljevala. Razloge gre iskati v svetohieronimski aferi, Radićevi zavrnitvi konkordata ter sporihi glede glagolice, zakona o agrarni reformi in kasneje šolskih zakonov. Novi vladni predlog konkordata, ki ga je Sveti sedež v promemoriji komentiral precej kritično, je bil sestavljen leta 1931. Jugoslovanski predlog iz leta 1933 ni imel posebne dodane vrednosti. Nekoliko presenetljivo se je kralj Aleksander odločil za neustaljeno prakso, tajna pogajanja prek posrednika, ki ni bil uveljavljen diplomat. Na jugoslovanski strani je tako pogovore vodil Nikola Moscatello, svetovalec na poslaništvu Kraljevine Jugoslavije pri Svetem sedežu, in pogajanja so potekala neposredno z državnim tajnikom Eugeniem Pacellijem, sprva pa z Giuseppejem Pizzardom. Pomembno vlogo pri pripravi tega akta je kot svetovalec opravil nuncij Ermenegildo Pellegrinetti, četudi je v zvezi s konkordatom deloval brez vednosti jugoslovanske vlade. Po približno dveletnem usklajevanju je bil sporazum podpisan 25. julija 1935.

S primerjavo izbranih vladnih predlogov (1925, 1931, 1935) in osnutkov (1922, 1933/1, 1933/2, 1934) jugoslovanskega konkordata, promemorij (1931, 1933) Svetega sedeža na vladna predloga iz leta 1931 in 1933 ter pogajanj (1925, 1933–1935) sledimo spremembam in pogajalski spretnosti ter moči obeh strani, ki se je – v trinajstletnem obdobju – nekoliko prevesila na stran Svetega sedeža. Da je jugoslovanska stran morala popustiti je očitno, če primerjamo podpisani konkordat z jugoslovanskimi konkordatskimi osnutki ter predlogi, tj. enostranskimi načrti, ki so predvideli predvsem več pristojnosti države na »skupnih interesnih področjih«. Precej manjša pa so odstopanja od zahtev Svetega sedeža predstavljenih v času pogajanj leta 1925, zlasti pa v promemorijah Svetega sedeža na jugoslovanska vladna predloga iz leta 1931 in 1933, katerih večina pripomb

je bila nato sprejeta. Vzroke za to gre iskati tudi v zunanjepolitičnih razmerah v tridesetih letih 20. stoletja in usklajevanju konkordata z zakonodajo Srbske pravoslavne cerkve, po drugi strani pa nikakor ne gre prezreti nekaterih dosežkov v prid države, ki jih je dosegel Nikola Moscatello. Vladne zahteve so bile upoštevane v primeru škofovske prisege kralju, ustanovitve mešane komisije, člena o manjšinah, možnosti ugovora vlade (iz političnih razlogov) na kandidata za škofa ali nadškofa, depolitizaciji aktivne duhovščine in rešitvi vprašanja o glagolici in stari cerkvenoslovanščini v liturgiji.

Analiza členov drugih konkordatov, sklenjenih v istem obdobju, kaže na določene specifikke jugoslovanskega predloga (1935). Konkordat pa Katoliški cerkvi v Jugoslaviji ne daje več pravic, kot jih je že imela Srbska pravoslavna cerkev – s to ugotovitvijo se relativizira večji del očitkov kritikov tega sporazuma v času njegove ratifikacije. Z vsebinskega vidika o jugoslovanskem konkordatu torej ni mogoče govoriti kot o unikumu, četudi je imel nekaj posebnosti, niti o privilegijih, ki jih ne bi uživala nobena druga priznana verska skupnost v prvi Jugoslaviji. Ugotovimo lahko, da z vsebinskega vidika ni bilo utemeljenega razloga za to, da bi določila jugoslovanskega konkordata, priznana KC, upravičeno izzvala proteste drugih verskih skupnosti ali drugih akterjev v državi.

V tretjem delu je problematiziran odziv javnosti, vlade in dvora, jugoslovanske škofovske konference, Svetega sedeža, Srbske pravoslavne cerkve, srbskih opozicijskih strank, nekdanjih HSS in SLS ter Islamske verske skupnosti na sklenjen konkordat. Očitno je bilo, da je tudi Stojadinovićeve vlada bolj ali manj sledila političnim smernicam prejšnjih vlad, ki so v konkordatu videle sredstvo za utrditev notranje in zunanje politike.

Do izbruha protestov proti konkordatu, ki se niso poglobili vse do jugoslovanske odpovedi konkordata, je prišlo predvsem zaradi nezadovoljstva opozicijskih strank z notranjo in zunanjo politiko premierja Stojadinovića in priložnosti, ki so jo videli za prevzem oblasti ter občutka zapostavljenosti Srbske

pravoslavne cerkve oziroma ogroženosti s strani Katoliške cerkve. SPC je bila glavni faktor pri organizaciji protikonkordatske borbe (december 1936 – februar 1938) in tudi glavni razlog za vladno odločitev, da konkordat odpove. Njena mobilizacijska in propagandna zmožnost se je za oblasti izkazala kot zelo neugodna, ne bi pa imela takšnega učinka brez povezave z ostalimi političnimi nasprotniki konkordata. Kritiki so se predstavljali kot zaščitniki državnih interesov in verske enakopravnosti, ki naj bi jo zrušil na novo sklenjen sporazum s Svetim sedežem. Vzroke za neuspeh vladne strani gre iskati v zavlačevanju s procesom ratifikacije in že prej s konkordatskimi pogajanjmi, nezaupljivosti srbskih pravoslavcev do tujega vmešavanja, zlasti Vatikana, ki jo je še podžgala tajnost pogajanj, in na drugi strani prisotnem strahu katoličanov, da bi vlada izkoristila konkordat za okrepitev režima, ki bi bil nenaklonjen KC in katoličanom, oz. ne bi izpolnjevala svojih obveznosti, določenih v konkordatu, kar je prispevalo k njihovi mlačni podpori ali celo nasprotovanju konkordatu. Večjega vpliva tujih držav ni bilo zaznati, saj so v fazi ratifikacije tega akta nastopale bolj kot opazovalke. Po smrti »botra« konkordata, kralja Aleksandra, je umanjala močna osebnost, ki bi pomirila strasti in jamčila, da bo sporazum v korist vseh državljanov. Nadalje je za razplet dogodkov pomemben relativen molk škofovske konference v ključnih trenutkih, Stepinčev poziv katoličanom, naj se v konflikt ne vpletajo, nezainteresiranost nekdanje HSS in zmerna distanca nekdanje SLS do konkordata, ki so vlado postavili še v težji položaj. Protesti so se namreč po potrditvi konkordatskega predloga v skupščini 23. julija 1937 in smrti srbskega patriarha Varnave le še zaostriili, zato je bila ratifikacija v senatu po nekajkratnih preložitvah 1. februarja 1938 odpovedana.

SPC je dosegla svoje, medtem ko je bila politična opozicija precej manj zadovoljna z iztekom konkordatske krize, saj se je Stojadinović, vsaj za nekaj mesecev, še obdržal na premierskem stolčku. Sveti sedež in predstavniki Katoliške cerkve v Jugoslaviji so se burno odzvali, zlasti ker je jugoslovanska stran odločitev o

odpovedi konkordata sprejela samovoljno in ker je »pokleknila« pred drugo versko skupnostjo. Slednje vlada sicer ni eksplicitno priznala, raje je kot razlog navedla skrb zbujujoče politične razmere v državi, ki bi lahko eskalirale v državljansko vojno. Vlada namreč ni zmogla dobiti bitke tako na političnem kot na verskem polju. Lahko bi rekli, da je konkordat »žrtvovala«, da bi obdržala svoj položaj. Tako se je zgodba o »verjetno najdaljših konkordatskih pogajanjih v analih diplomacije« in prav tako dolgotrajnem poskusu ratifikacije, končala. Kasnejša prizadevanja, da bi se določene določbe iz konkordatskega predloga vendarle uzakonile, so bila v glavnem neuspešna. Prav tako ni prišlo do izboljšanja medverskih odnosov med največjima Cerkvama v državi, ki je bila v času prihajajoče vojne vse bolj obremenjena z notranje- in zunanjepolitičnimi problemi. Konkordat je pokazal na veliko napako jugoslovanskih vlad, ki so se izogibale reševanju mednacionalnih sporov v državi, predvsem izboljšanju srbsko-hrvaških odnosov. Konkordat je tako, namesto da bi prinesel verski mir, spore le še poglobil.

SUMMARY

**THE YUGOSLAV
CONCORDAT**

**PACEM IN *DISCORDIA*
OR THE YUGOSLAV
"KULTURKAMPF"**

The monograph analyses the social, legal, religious, national, and political aspects of the relations between the Catholic Church and the state authorities in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia in the interwar period. The Concordat – the agreement between the Holy See and the state – was the key legal act in this field. In the Yugoslav context this agreement involves certain specifics that encompass and explicitly demonstrate all of the most pressing problems that the Kingdom faced at the level of domestic and foreign policy. The relations between the representatives of the Catholic and Serbian Orthodox Church in Yugoslavia, the Holy See, the political parties, and the state leadership are described through the negotiations, signing, and confirmation of the Concordat in the Assembly as well as its renouncement. In this context the accessible relevant archive sources have been examined in the Vatican Archives, the Historical Archives of the Secretariat of State (Second Section), the Archives of Yugoslavia, the Archives of the Serbian Academy of Science and Arts, the Archdiocesan Archives in Ljubljana, the Regional Archives in Nova Gorica, the Archives of the Republic of Slovenia, the Archdiocesan Archives in Maribor, and the Historical Archives in Celje.

The first part of the monograph contains an analysis of the four basic issues regarding the relations between the Catholic Church and the state and their correlations: 1) political activities of the Catholic movement; 2) relations between religion and the national question; 3) interreligious relations (the case of the relations between the Catholic Church and the Serbian Orthodox Church); and 4) the legal regulation of the relations between the religious communities and the state (the case of the Catholic Church with the emphasis on the Concordat). In Slovenia, until the dissolution of Austro-Hungary and to a certain degree also later – especially on the basis of the still applicable Austrian legislation on religious communities – we can follow a similar trend as in the Central European and partly also the West European countries. On the other hand, Yugoslavia with its three

strong religious communities, dominated by the Serbian Orthodox Church, functioned in a completely different manner. The new state brought about many changes in the field of the relations between religions and nations, to which neither the state system nor the religious communities or representatives of the various nations were able to adapt properly. The multi-layered and conflicting nature of the relations between the ecclesiastical and state authorities was reflected in the frequent “dysfunctionalities” of the state that may have appeared as a single entity during the Concordat negotiations and ratification, though it did not quite operate as such. Namely, despite the heterogeneity, the national and religious exclusivity prevailed.

In its second part, the book presents the government's reasons for agreeing to the Concordat and the obstacles that it encountered in this regard. These reasons did not change significantly throughout the period of the negotiations and the ratification of the Concordat. We should underline the necessity to unify and consolidate the legislation on the Catholic Church, the wishes of the governments to increase the international reputation of Yugoslavia, the pressure of France and during the signed Concordat Italy as well, and the strengthening of the Catholic Church in the struggle against communism. The main goal was to improve the relations between the state and the Catholic Church, including the immediate positive influence on the resolution of the national question (especially with regard to Croatia). The adoption of the Concordat could also preclude the potential further complaints of the Catholics with regard to the breaches of their religious rights in the international public. Furthermore, based on certain points contained in the Concordat proposal, the government also hoped for a greater independence from the influence of the Apostolic nuncio or the Holy See.

The search for the interference during the Concordat negotiations should focus on the reasons for the long duration of the negotiations as such, characterised by the tactical delays of

the Yugoslav governments; the consequences of the interference and complaints from the Yugoslav episcopate; the supposed opposition of Italy; the Croatian Peasant Party's non-acceptance or indifference towards the Concordat; and the minimal engagement of the Slovenian People's Party. The pressure of the public against the government resulted in the decision of King Alexander to enter into secret negotiations with the Holy See. These negotiations may have fulfilled their primary goal, but the secrecy had a poor effect on the acceptance of the Concordat in the public, with the various political parties, as well as with the Serbian Orthodox Church, even though the latter was informed of the negotiations and the final proposal. The preparations for the conclusion of the Concordat between the Holy See and Yugoslavia began in 1922, while the negotiations started three years later. Despite the obvious differences of opinions, some progress at the negotiations was achieved after the Yugoslav diplomacy had been unsuccessful in its attempts to confuse the other party by delaying the submission of its agreement proposal. However, after the summer break the negotiations failed to continue. The reasons for this should be sought in the Saint Jerome scandal, Radić's rejection of the Concordat and the dispute regarding the Glagolitic script, as well as disagreements over the agrarian reform legislation and later the school legislation. The new governmental Concordat proposal, criticised by the Holy See in its aide-mémoire, was drawn up in 1931. The Yugoslav proposal of 1933 did not exhibit any added value. Somewhat surprisingly, King Alexander opted for a non-standard practice of secretly negotiating through an intermediary who was not an established diplomat. Thus the Yugoslav side of the negotiations was represented by Nikola Moscatello, an advisor at the Kingdom of Yugoslavia's embassy to the Holy See, and the negotiations took place directly with the Cardinal Secretary of State Eugenio Pacelli (and initially with Mons. Giuseppe Pizzardo). As an advisor, Nuncio Ermenegildo Pellegrinetti played an important role in the preparation of this act, even though his

involvement in the Concordat was not known to the Yugoslav government. After approximately two years of negotiations, the agreement was signed on 25 July 1935.

By comparing the selected governmental proposals (1925, 1931, 1935) and drafts of the Yugoslav Concordat (1922, 1933/1, 1933/2, 1934), aide-mémoires of the Holy See (1931, 1933) regarding the governmental proposals of 1931 and 1933, and negotiations (1925, 1933–1935), we can follow the changes, negotiation skills, and strength of both sides, which started leaning – in the thirteen years of negotiations – towards the Holy See. If we compare the signed Concordat with the Yugoslav Concordat drafts and proposals – i.e. the unilateral plans that involved, above all, more powers of the state regarding the “areas of common interest” – it becomes obvious that the Yugoslav side had to give in. The deviations from the demands of the Holy See, presented during the negotiations in 1925 and especially in the aide-mémoires of the Holy See regarding the Yugoslav government’s proposals of 1931 and 1933, were far less noticeable, and most of the remarks contained therein were subsequently accepted. The reasons for this should also be sought in the foreign-political circumstances in the 1930s and in the harmonisation of the Concordat with the legislation of the Serbian Orthodox Church; while on the other hand we should by no means overlook certain accomplishments in favour of the Yugoslav state, achieved by Nikola Moscatello. The governmental demands were taken into account with regard to the episcopal oath of allegiance to the King, the establishment of a mixed commission, an article on the minorities, the possibility of the government’s objection (for political reasons) to the candidates for bishops or archbishops, the depoliticisation of the active clergy, and the resolution of the question of the Glagolitic script and Old Church Slavonic language in liturgy.

The analysis of the articles of other Concordats, concluded in the same period, reveals certain specifics of the Yugoslav proposal (1935). On the other hand, the Concordat did not en-

sure more rights to the Catholic Church in Yugoslavia than the Serbian Orthodox Church had already enjoyed, and due to this finding, the majority of the reproaches voiced by the critics of this agreement in the time of its ratification is relativised. In light of its contents, it is not possible to describe the Yugoslav Concordat as unique, even though it did possess certain peculiarities, nor did it involve any privileges that no other recognised religious communities enjoyed in the First Yugoslavia. We can ascertain that as far as the contents were concerned, there were no well-founded reasons for the Yugoslav Concordat's provisions in favour of the Catholic Church to legitimately provoke any protests of the other religious communities or other actors in the state.

The third part of the monograph focuses on the response from the public, government and Royal Court, Yugoslav Episcopal Conference, Holy See, Serbian Orthodox Church, Serbian opposition parties, former Croatian Peasant Party and Slovenian People's Party, and Islamic religious community to the concluded Concordat. Stojadinović's government more or less followed the political guidelines of the previous governments that had seen the Concordat as a means of strengthening the domestic and foreign policy.

The protests against the Concordat, which were not appeased until Yugoslavia renounced it, took place especially due to the dissatisfaction of the opposition parties with the domestic and foreign policy of Prime Minister Stojadinović and the opportunity they saw for the takeover of power; as well as because of the feelings of neglect on the part of the Serbian Orthodox Church or its endangerment by the Catholic Church. The Serbian Orthodox Church was the main factor in the organisation of the anti-Concordat struggle (December 1936 – February 1938) as well as the main reason for the government's decision to renounce the Concordat. Its mobilisation and propaganda capabilities turned out as very inconvenient for the authorities, but it would not have had such an effect without the coopera-

tion of the other political opponents of the Concordat. The critics presented themselves as protectors of the state interests and religious equality, which was supposedly undermined by the newly-concluded agreement with the Holy See. The reasons for the failure of the government should be sought in the delayed process of ratification as well as in the earlier Concordat negotiations, and in the distrust that the members of the Serbian Orthodox Church felt towards foreign involvement, especially the Vatican. This distrust was fuelled even further by the secrecy of the negotiations. On the other hand, the Catholics were concerned that the government could take advantage of the Concordat in order to strengthen the regime unfavourably inclined towards the Catholic Church and its members, or that the government would fail to fulfil its obligations provided for in the Concordat, which contributed to their hesitant support or even opposition to the Concordat. The influence of foreign countries could not be ascertained, as they were mostly observers at this stage of the Concordat's ratification. After the death of King Alexander, the "godfather" of the Concordat, the strong personality who could appease the passions and guarantee that the agreement would benefit all citizens no longer existed. Furthermore, the developments were influenced by the relative silence of the Episcopal Conference in the key moments, Stepinac's appeal to the Catholics to not get involved in the conflict, and the indifference of the former Croatian Peasant Party as well as the moderate distance of the former Slovenian People's Party towards the Concordat. All of this put the government in an even tougher position. As it happened, a night after the Concordat proposal was confirmed in the Assembly on 23 July 1937 the Serbian Patriarch Varnava died, and therefore the protests only intensified. Consequently the ratification in the senate was renounced on 1 February 1938, after several delays.

The Serbian Orthodox Church achieved its goal. Meanwhile, the political opposition was far less content with the outcome of the Concordat crisis, as Stojadinović remained Prime

Minister, at least for a few months. The reaction of the Holy See and the representatives of the Catholic Church in Yugoslavia was harsh, especially as the Yugoslav side adopted the decision on the renouncement of the Concordat arbitrarily as well as subordinated to (another) religious authority. The government did not explicitly admit to the latter: instead it stated that it was concerned that the political circumstances in the state could escalate into a civil war. As it was, the government was unable to win the battle in the political as well as religious field. We could say that it “sacrificed” the Concordat in order to preserve its position. Hence the story of the “probably longest Concordat negotiations in the history of diplomacy” ended after an equally prolonged attempt at the Concordat’s ratification. The subsequent efforts to nevertheless enact certain provisions of the unratified Concordat were mostly unsuccessful. Accordingly, the relations between the different religions and the two largest churches in the state did not improve. On the contrary, in the time of the looming war they became increasingly strained due to the domestic and foreign-political problems. The Concordat revealed a major flaw of the Yugoslav governments that hesitated to address the disputes between the nations in the state and failed, in particular, to improve the Serbian-Croatian relations. Thus the Concordat only deepened the conflicts instead of contributing to religious peace.

SEZNAM KRATIC

- AA.EE.SS. – Affari ecclesiastici straordinari
AJ – Arhiv Jugoslavije
ARS – Arhiv Republike Slovenije
ASV – Archivio Segreto Vaticano
HSS – Hrvatska seljačka stranka
HPS – Hrvatska pučka stranka
JRZ – Jugoslovanska radikalna zajednica
KA – Katoliška akcija
KC – Katoliška cerkev
MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
S.RR.SS. – Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio storico
SANU – Srpska akademija nauka i umetnosti
SLS – Slovenska ljudska stranka
SPC – Srbska pravoslavna cerkev
ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

AJ – Arhiv Jugoslavije

AJ 37 – Milan Stojadinović

AJ 38 – Centralni presburo predsedništva ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije

AJ 63 – Ministarstvo pravde – versko odeljenje

AJ 69 – Ministarstvo vera

AJ 72 – Narodna skupština

AJ 74 – Kraljev dvor

AJ 102 – Krakov Stanislav

AJ 334 – Ministarstvo inostranih poslova

AJ 372 – Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu

AJ 797 – Knez Pavle

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 641 – Ljubljanski Sokol, 1863–1941

Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti

ASV – Archivio Segreto Vaticano

fond Archivio Nunziatura Jugoslavia

fond Archivio di Prefettura

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije

fototeka

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

fond NŠAL, sp. V., 156, Ordinariatna pisarna

fond NŠAL, sp. V., 268, Škofovska konferenca 1909–1921

fond NŠAL, sp. V., 269, Škofovska konferenca 1922–1942

fond NŠAL, sp. V., Škofijski ordinariat 1901–1956

fond NŠAL, sp. V., 292, Versko-nravne zadeve 1860–1940

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

fond Škofijski ordinariat Maribor, Zbirke zapuščine škofov: Tomažič Ivan Jožef

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica

fond 1133 – Besednjak Engelbert

S.RR.SS. – Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati,
Archivio storico¹⁰²³
fond Affari ecclesiastici straordinari, Austria – Ungheria, periodo III
fond Affari ecclesiastici straordinari, Jugoslavia, periodo III
fond Affari ecclesiastici straordinari, Jugoslavia, periodo IV

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

SI ZAC 995 – Pravoslavna župnija svetega Save v Celju (1919–1941)

Periodični tisk

Brošura

Čas: revija Leonove družbe

Danas

Dejanje

Dom in svet

Glasilo Srpske pravoslavne crkve

Extrait du Monde Slave

Jutarnji list

Jutro

Republikanec

Osservatore Romano

Slovenec

Slovenija

Slovenski narod

Straža v viharju

Službene novine Kraljevine Jugoslavije

Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine

Starokatolik

Literatura

Alexander, Stella. Croatia: the Catholic Church. V: Wolff, Richard J., Hoensch, Jorg K. (ur.). *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987, str. 31–66.

1023 Zgodovinski arhiv drugega oddelka državnega tajništva.

- Anderson, Benedict. *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Aubert, Roger. L'Église Catholique et le problème de la guerre [Bilan des travaux et état des problèmes]. *Publications de l'École française de Rome*, 95, 1987, str. 107–113.
- Avramovski, Živko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. II. knjiga*. Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1986.
- Balibar, Étienne. *Strah pred množicami: politika in filozofija pred Marxom in po njem*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004.
- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux, 1995.
- Barth, Fredrik. *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Boston: Little, Brown and Company, 1969.
- Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Boban, Ljubo. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1987.
- Boeckh, Katrin. Christian Churches and the State in the First Yugoslavia (1918–1939). Massimiliano Valente (ur.): *Santa Sede ed Europa centro-orientale tra le due guerre mondiali*. Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 2011, str. 145–168.
- Bonutti, Karl. »Neratificirani« konkordat med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem. V: Šelih, Alenka, Pleterški, Janko (ur.). *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 131–149.
- Bougarel, Xavier. Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea. V: Djokić, Dejan (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed idea*. London: Hurst & Company, 2003, str. 100–105.
- Bourdieu, Pierre. Political Representation: Elements for a Theory of the Political Field. V: Thompson, John B. (ur.). *Language and Symbolic Power*. Cambridge, USA: Harvard University, 1991, str. 171–202.
- Bourdieu, Pierre. Legitimation and Structured Interests in Weber's Sociology of Religion. Whimster, Sam, Lash, Scott (ur.). *Max Weber: Rationality and Modernity*. London: Allen and Unwin, 1987, str. 119–136.

- Bourdieu, Pierre. Genesis and structure of the religious field. *Comparative Social Research*, 13, 1991, str. 1–44.
- Bulovan, Ilija Đ. *Kronika Srbske pravoslavne parohije v Celju*. Celje: Zgodovinski arhiv, Beograd: Arhiv Srbije, 2010.
- Cemović, Marko P. *Konkordat između Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije*. Beograd, 1937.
- Chadwick, Owen. *The secularization of the european mind in 19th century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Charles-Roux, François. *Huit ans au Vatican 1932–1940*. Paris: Flammarion, 1947.
- Conway, Michael. *Catholic Politics in Europe: 1918–1945*. London, New York: Routledge, 1997.
- Coppa, Frank J. The Vatican and the dictators between diplomacy and morality. V: Wolff, Richard J., Hoensch, Jorg K. (ur.). *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987, str. 199–223.
- Coppa, Frank J. *Controversial Concordats: The Vatican's Relations with Napoleon, Mussolini, and Hitler*. Washington: Catholic University Press, 1999.
- Cvirn, Janez. *Boj za sveti zakon*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.
- Čepič, Zdenko et al. (ur.). *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955: znanstveno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1995.
- Čolaković, Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju. Knj. 3*. Sarajevo: Svjetlost, Beograd: Prosveta, 1972.
- De Certeau, Michel. *Iznajdba vsakdanjosti. 1, Umetnost delovanja*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2007.
- Dedijer, Vladimir. Jugoslavija između centralizma i federalizma. V: Božić, Ivan et al. (ur.) *Istorija Jugoslavije*. Beograd, Prosveta, 1973, str. 427–444.
- Dedijer, Vladimir. Nova država u međunarodnim odnosima. V: Božić, Ivan et al. (ur.) *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1973, str. 402–412.
- Dianteill, Erwan. Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern. *Theory and Society*, 32, 2003, str. 529–549.
- Dolenc, Ervin. *Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

- Dolenc, Metod. *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*. Ljubljana: Akademsko založba, 1935.
- Dolinar, France M. Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918. V: Škulj, Edo (ur.). *Jegličev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 303–331.
- Dožić, Gavriilo. *Memoari patriarha srpskog Gavrila*. Beograd: Sfaivos, 1990.
- Dragoš, Srečo. Kam vodi zakon o verski svobodi. V: *Poročilo št. 5: Cerkev-država*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2006, str. 8–34.
- Dragoš, Srečo. *Katolicizem na Slovenskem*. Ljubljana: Krtina, 1998.
- Dragoš, Srečo. Socialne posledice političnih konfliktov (katoliške cerkve z državo). *Socialno delo*, 39, 2000, št. 2, str. 71–91.
- Dvorniković, Vladimir. *Karakterologija jugoslovena*. Beograd: Kosmos, 1939.
- Ekmečić, Milorad. *Stvarjanje Jugoslavije 1790–1918*. Beograd: Prosveta, 1989.
- Falina, Maria. Between »Clerical Fascism« and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia. V: Feldman, Matthew, Turda, Marius, Georgescu, Tudor (ur.). *»Clerical Fascism« in Interwar Europe*. London, New York: Routledge, 2008, str. 35–46.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Gellner, Ernest. *Nations and nationalism*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1983.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev: Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Godeša, Bojan, Dolenc, Ervin. *Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Golec, Januš. Spomini. V: *Zbornik Svobodne Slovenije 1971–1972*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1972, str. 280–287.
- Govori i članci o konkordatu: govori na zborovima i konferencijama Jugoslovenske Radikalne Zajednice i članci Samouprave*. Beograd: Izd. „Samouprave“, 1937.
- Grivec, Franc. *Pravoslavje*. Ljubljana: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, 1918.
- Gross, Karl. *Udžbenik crkvenoga prava katoličke crkve*. Zagreb: Hrvatska tiskara, 1930.

- Grujić, Radoslav M. *Pravoslavna srpska crkva*. Kragujevac: Svetlost-Kalenić, 1989.
- Hastings, Andrew. *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Himmelreich, Bojan. Celjska pravoslavna cerkvena občina in pravoslavje v Sloveniji pred drugo svetovno vojno. V: Bulovan, Ilija Đ. *Kronika Srbske pravoslavne parohije v Celju*. Celje: Zgodovinski arhiv, Beograd: Arhiv Srbije, 2010, str. 13–20.
- Hobsbawm, Eric J. *Nacije in nacionalizem po letu 1780*. Ljubljana: Založba/*cf., 2007.
- Jakulj, Ivan. Mednarodni ugovori Svete Stolice i Crne Gore: povijesno-pravni vid. *Crkva u svijetu*, 48, 2013, št. 2, str. 236–261.
- Janežič, Stanko. Prispevek profesorja Grivca k poznavanju sv. Cirila in Metoda. *Bogoslovni vestnik*, 45, 1985, št. 3, str. 206–210.
- Jovanović, Milivoje [episkop Platon]. *I opet o konkordatu: pravoslavno gledišče na ovo pitanje*. Sremski Karlovci, 1937.
- Jovanović Stoimirović, Milan. *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 2000.
- Jurčec, Ruda. *Skozi luči in sence*. Buenos Aires: Edittorial Baraga S.R.L., 1964.
- Kent, Peter C. *The Pope and the Duce. The International Impact of the Lateran Agreements*. New York: St. Martin's Press, 1981.
- Kerševan, Marko. Nacionalna identiteta in religija v Jugoslaviji. *Teorija in praksa*, 24, 1987, št. 3, str. 810–820.
- Kljajić, Stipe. Nikola Moscatello u vrtlogu crkveno-državnih sporova i novih ideologija ustaštva i komunizma (1922. – 1946.). *Croatica Christiana Periodica*, 77, 2016, str. 159–180.
- Kolar, Bogdan. Delna izvedba konkordata (1935) glede na verske sklade. V: Šelih, Alenka, Pleterski, Janko (ur.). *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 149–161.
- Kolar, Bogdan. Korošec in osrednja cerkveno-politična vprašanja v jugoslovanski državi. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 77, 2006, št. 2-3, str. 192–208.
- Kolar, Bogdan. Škof Rožman – član jugoslovanske škofovske konference. V: Škulj, Edo (ur.). *Rožmanov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 2001, str. 117–133.
- Kolarić, Juraj. *Ekumenska trilogija: istočni kršćani : pravoslavni : protestanti*. Zagreb: Prometej, 2005.

- Kolstø, Pål. Procjena uloge historijskih mitova u modernim društvima. V: Kamberović, Hamdija (ur.). *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo: Institut za historiju, 2002, str. 11–38.
- Kostić, Pavle. Delovanje verskih zajednica u jugoslovenskoj državi u periodu 1918–1945. V: Vulović, Dobrica (ur.). *Religija i savremeni svet*. Beograd: Centar za marksizam univerziteta, 1987.
- Košir, Borut. Cerkev in njen odnos do političnih ureditev. V: Benedik, Metod et al. (ur.). *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Družina d. o. o., 2002, str. 255–270.
- Košir, Borut. Cerkvenopolitične razmere in konkordat. V: Škulj, Edo (ur.). *Wolfov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1994, str. 35–50.
- Košir, Borut. *Il concordato tra la Santa Sede e il regno di Jugoslavia del 1935: esercitazione per la licenza in Utroque Iure*. Roma, [B. Košir], 1986.
- Košir, Matevž. *Zgodovina prostozidarstva na Slovenskem*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Krek, Janez E. Ločitev Cerkve in države. *Čas*, 2, 1908, št. 6, str. 277–279.
- Krošelj, Joško. Borba za konkordat in dr. Korošec. V: Stare, Miloš et al. (ur.). *Zbornik Svobodne Slovenije 1966*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1966, str. 181–202.
- Kupisch, Karl. *Das Jahrhundert des Sozialismus und die Kirche*. Berlin: Käthe Vogt Verlag, 1958.
- Kušej, Gorazd. *O razmerju med državo in veroizpovedmi po jugoslovanski verski zakonodaji*. Ljubljana: T. Slovenija, 1937.
- Kušej, Rado. *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev: dodatek, Pregled virov, ustavnih in upravnih načel cerkvenega prava pravoslavne cerkve*. Ljubljana: Založba juridične fakultete, 1927.
- Kušej, Rado. *Verska anketa u Beogradu i njeni zaključci / s kritičnim primedbama i praktičnim predlozima za popravljanje materijalnoga položaja svećenstva saopćio Rado Kušej*. Ljubljana: [samozal.], 1922.
- Kušej, Rado. *Konkordat: ustava in verska ravnopravnost*. Ljubljana: J. Blasnika nasl., 1937.
- Laurent, Bernard. Catholicism and liberalism: two ideologies in confrontation. *Theological Studies*, 68, 2007, str. 808–838.
- Lacroix-Riz, Annie. *Vatikan, Evropa i rajh: od Prvog svetskog rata do hladnog rata*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- Leander, Anna. *Habitus and Field: working paper*, presented at the “Business In Global Governance Cluster” research meeting at CBS (11 December 2008).

- Le Fur, Louis. *Le Saint-Siège et le Droit des Gens*. Paris: Librairie du Recueil Sirey, 1930.
- Loiseau, Charles. Deux conversations avec le roi Alexandre sur le Concordat yougoslave. *L'Europe nouvelle*, 1935, 903, str. 767–770.
- Loome, Thomas M. »Die Trümer des liberalen Katholizismus« in Großbritannien und Deutschland am Ende des 19. Jahrhunderts (1893–1903): Die kirchenpolitische Grundlage der Modernismuskontroverse (1903–1914). V: Schmidt, Martin (ur.). *Kirchen und Liberalismus im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandhoek & Ruprecht, 1976, str. 197–214.
- Lüchau, Peter. Toward a Contextualized Concept of Civil Religion. *Social compass*, 56, 2009, št. 3, str. 371–386.
- Manojlović Pintar, Olga. Još jednom o konkordatskoj krizi. *Tokovi istorije*, 2006, št. 1–2, str. 157–171.
- Marx, Karl. Kritika Heglove pravne filozofije: uvod. V: Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Izbrana dela: v petih zvezkih. 1. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, str. 189–208.
- Marx, Karl. Nemška ideologija; V: Marx, Karl, Engels, Friedrich. *Izbrana dela: v petih zvezkih. 1. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, str. 5–352.
- Matijević, Zlatko. Pokušaj razrješenja pravnog položaja Katoličke crkve u Kraljevini SHS 1918–1921. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, 17, 1985, št. 2, str. 51–67.
- Matković, Hrvoje. Stjepan Radić i konkordat. *Hrvatska revija*, 48, 1998, št. 1-2, str. 290–298.
- Maver, Aleš. V (ne)znanem novem svetu: paberki iz verskega življenja v Celju med svetovnjima vojnoma. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije*, 14, 2014, št. 2-3, str. 505–518.
- Mercati, Angelo (ur.). *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. Vol. I, 1098–1914*. Vatican: Tipografia Poliglota, 1919.
- Mercati, Angelo (ur.). *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. Vol. II, 1915–1954*. Vatican: Tipografia Poliglota, 1954.
- Minnerath, Roland. *L'Église et les Etats concordataires (1846–1981). La souveraineté spirituelle*. Paris: Cerf, 1983.
- Minnerath, Roland. Modeli odnosov med cerkvijo in državo. V: Šelih, Alenka, Pleterski, Janko (ur.). *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*.

- Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 33–51.
- Mišović, Miloš. *Srpska crkva i konkordatska kriza*. Beograd: Sloboda, 1983.
- Mišović, Miloš. *Zatamnjena istorija: tajna testamenta kralja Aleksandra i smrt patrijarha Varnave*. Beograd: Službeni list SRJ, 1994.
- Mithans, Gašper. Anton Korošec in jugoslovanski konkordat. *Zgodovinski časopis*, 69, 2015, št. 3-4, str. 402–424.
- Mithans, Gašper. Ključni akterji jugoslovanskega konkordata in problematika virov. V: Bajc, Gorazd, Klabjan, Borut (ur.). *Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011, str. 427–443.
- Mithans, Gašper. Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom: primer obmejnega področja Julijske krajine. *Acta Histriae*, 24, 2016, št. 4, str. 745–766.
- Mithans, Gašper. On the field of conflict: power relations among Catholics, Serbian Orthodox Christians, Muslims and state authorities in the Kingdom of Yugoslavia. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, Serija B, Bažnyčios istorijos studijos*, 37, 2013, št. 6, str. 189–206.
- Mithans, Gašper. Reprezentacije obmejnega področja Julijske krajine v diskurzu nunciija Ermenegilda Pellegrinettija. *Acta Histriae*, 23, 2015, št. 3, str. 333–356.
- Mithans, Gašper. Rimskokatoliška cerkev in poskusi „očiščenja“ škodljivih vplivov znanosti, verske pluralizacije in „nemoralne“ filmske produkcije ter tiska na Slovenskem med svetovnimi vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 54, 2014, št. 1, str. 130–143.
- Mithans, Gašper. Sklepanje jugoslovanskega konkordata in konkordatska kriza leta 1937. *Zgodovinski časopis*, 65, 2011, št. 1-2, str. 120–151.
- Mithans, Gašper. The Slovenian Catholic right in relation to the totalitarian and authoritarian movements in the interwar period: the case of Slovenian Catholic Action. *Südost-Forschungen*, 69-70, 2010/2011, str. 128–151.
- Mithans, Gašper. *Urejanje odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941) in jugoslovanski konkordat: doktorska disertacija*. Koper: [G. Mithans], 2012.

- Mithans, Gašper. Vloga tajnega pogajalca pri sklepanju jugoslovankega konkordata. *Acta Histriae*, 21, 2013, št. 4, str. 809–824.
- Močnik, Rastko. *3 teorije: ideologija, nacija, država*. Ljubljana: Založba/*cf., 1999.
- Mojzes, Paul. *Yugoslavian inferno: ethnoreligious warfare in the Balkans*. New York: The Continuum Publishing Company, 1994.
- Moscattello, Nikola. *Konkordat i kritika konkordata*.¹⁰²⁴ Beograd: Privredni pregled, 1937.
- Mousset, Albert. La politique extérieure de la Yougoslavie. *Politique étrangère*, 2, 1937, št. 4, str. 322–341.
- Mužić, Ivan. *Katolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji*. Split: Crkva u svijetu, 1978.
- Mužić, Ivan. *Masonstvo u Hrvata: (masoni i Jugoslavija)*. Split: Crkva u svijetu, 1983.
- Nenezić, Zoran D. Masoni u Jugoslaviji (1764–1980). *Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i građa*. Beograd: Zodne, 1988.
- Novak, Viktor. *Magnum crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga, 1986 [1948].
- Otrin, Blaž, Čipić Rehar, Marija (ur.). *Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2015.
- Pantić, Dragan. *Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1929–1941 s obzirom na pravni položaj, političku ulogu i međjuverske odnose: doktorska disertacija*. Beograd: samozaložba, 1987.
- Pelikan, Egon. Biografske podobe v političnih spremembah in invenciji tradicije – strategije ustvarjanja zgodovinskega spomina. *Acta Histriae*, 19, 2011, št. 3, str. 541–560.
- Pelikan, Egon. Cerkev in obmejni fašizem v luči vatikanskih arhivov. *Acta Histriae*, 20, 2012, št. 4, str. 563–576.
- Pelikan, Egon. *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pelikan, Egon. Vizitacije v Julijski krajini v času med obema vojnama. *Acta Histriae*, 21, 2013, št. 3, str. 313–328.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan idols: religion and nationalism in Yugoslav states*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2002.

1024 Izšla je sicer anonimno.

- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi. V: Balkovec, Bojan (ur.). *Jugoslavija v času: devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009, str. 105–118.
- Petrovich, Michael B. *A History of Modern Serbia: 1804–1918*. New York, London: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
- Petrović, Mirko. Konkordat kao osnov za regulisanje položaja Rimokatoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. V: Fleck, Hans Georg, Graovac, Igor (ur.). *Dijalog povjesničara – istoričara 4 (Pečuh/Pečuj, 20.–22. listopada/oktobra 2000.)*. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000, str. 433–448.
- Petrović, Mirko. Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi. V: Fleck, Hans Georg, Graovac, Igor (ur.). *Dijalog povjesničara – istoričara 2 (Pečuh/Pečuj, 19.–21. studenoga/novembra 1999)*. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 1999, str. 485–502.
- Petrović, Mirko. Redovi i kongregacije u konkordatskim pregovorima Kraljevine Jugoslavije i Svete stolice. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 86, 2000, 1-2, str. 125–136.
- Petrović, Mirko. Versko obrazovanje u konkordatskim pregovorima Kraljevine Jugoslavije i Svete Stolice. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 85, 1999, št. 1-2, str. 95–112.
- Pichon, Charles. *The Vatican and its role in world affairs*. New York: E. P. Dutton & Co, Inc., 1950.
- Pirc, Joško. *Aleš Ušeničnik in znamenja časov: katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*. Ljubljana: Družina, 1986.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pirjevec, Jože. Vatikanski arhivi. V: Pirjevec, Jože, Pleterski, Janko (ur.). *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*. Ljubljana: SAZU, 2007, str. 305–317.
- Pitamic, Leonid. *Država*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1927.
- Pleterski, Janko. Katoliška ali nacionalna, narodna ali ljudska stranka? V: Dolinar, France M., Mahnič, Joža in Vodopivec, Peter (ur.).

- Cerkev, kultura in politika 1890–1941*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1993, str. 21–33.
- Pribičević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra*. Zagreb: Globus, 1990.
- Primedbe i prigovori na projekat Konkordata između naše države i Vatikana: parafiranog 25. VII. 1935 god.*¹⁰²⁵ Sremski Karlovci, 1936.
- Projekat jugoslavenskog konkordata i važeći konkordati*. Beograd: Srpska pravoslavna patrijaršija, 1937.
- Prunk, Janko. Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji. *Pripravki za zgodovino delavskega gibanja*, 22, 1982, št. 1–2, str. 117–134.
- Radić, Radmila. Religion in the multinational state: the case study of Yugoslavia. V: Djokić, Dejan (ur.). *Yugoslavism: Histories of a Failed idea, 1918–1922*. London: Hurst&Company, 2003, str. 196–207.
- Radić, Radmila. Jugoslavija i Vatikan, *Annales: ser. hist. sociol.*, 24, 2014, št. 4, str. 691–702.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2002.
- Rajšp, Vincenc. Verski skladi na področju Slovenije in gozdovi na Gorenjskem, ki jih je kupil Kranjski verski sklad. V: Šelih, Alenka, Pleterski, Janko (ur.). *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 105–112.
- Ramet, Sabrina P. *Nihil obstat: Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia*. Durham, London: Duke University Press, 1998.
- Ramet, Sabrina P. *The three Yugoslavias: state-building and legitimation, 1918–2005*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2006.
- Ranković, Ljubomir et al. *Vladika Nikolaj*. Valjevo: Glas crkve, 1996.
- Ratej, Mateja. Odtenci politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni stranki med svetovnjima vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 48, 2008, št. 2, str. 35–52.
- Rhodes, Anthony. *The Vatican in the Age of the Dictators 1922–1945*. London, Sydney, Auckland, Toronto: Hodder and Stoughton, 1973.
- Ribar, Ivan. *Politički zapisi II*. Beograd: Prosveta, 1949.

1025 Domnevni avtor je Milivoje Jovanović (episkop Platon).

- Ribar, Ivan. *Politički zapisi III*. Beograd: Prosveta, 1951.
- Rieffer, Barbara-Ann J. Religion and Nationalism: understanding the Consequences of a Complex Relationship. *Ethnicities*, 3, 2003, št. 2, str. 215–242.
- Sala, Teodoro. Priprave na sporazum Ciano-Stojadinović: vpliv na Ju-lijsko krajino. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 2000, št. 1, str. 135–140.
- Salmič, Igor. *Al di là di ogni pregiudizio: le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922–1938)*. Rim: Pontificio Istituto Biblico: Gregorian & Biblical Press, 2015.
- Salmič, Igor. Kralj Aleksander (1888–1934) in Katoliška Cerkev: pogled na kraljevo osebnost v luči zapisov nunciija Ermenegilda Pellegrinettija. *Acta Ecclesiastica Sloveniae 38: Miscellanea*, 2016, str. 271–306.
- Salmič, Igor. *Le trattative per il concordato tra la Santa Sede et il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia (1922–1935) e la mancata ratifica (1937–1938). Estratto della disertazione per il dottorato nella Facoltà di Storia e Beni Culturali della Chiesa della Pontificia Università Gregoriana*. Rim: Pontificia Università Gregoriana, 2013.
- Salmič, Igor. Oriente e Occidente si toccano ancora, ma non si confondono. Relazioni diplomatiche tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia alla luce delle trattative concordatarie (1918–1939) in *Il Papato e le Chiese locali*. V: Tusor, Péter, Sanfilippo, Matteo (ur.). *The Papacy and the Local Churches. Studies*. Viterbo: Sette Città, 2014, str. 421–453.
- Sapiro, Gisèle. Le champ est-il national? *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2013, 200, str. 70–85.
- Schatz, Klaus. *Zwischen Säkularisation und Zweitem Vatikanum. Der Weg des deutschen Katholizismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt: Knecht, 1986.
- Schöppe, Lothar (ur.). *Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate*. Frankfurt am Main, Berlin, [s. n.], 1964.
- Schulze, Hagen. *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba / *cf., 2003.
- Simić, Sima. *Jugoslavija i Vatikan*. Zagreb: Stamparija Grafika, 1937.
- Simić, Sima. *Vatikan protiv Jugoslavije*. Titograd: Grafički zavod, 1958.

- Simić, Vladimir. Pravna ureditev cerkvenega premoženja na ozemlju današnje Slovenije. V: Šelih, Alenka, Pleterski, Janko (ur.). *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 113–120.
- Smith, Anthony. *The ethnic origins of nations*. Oxford, New York: Basil Blackwell, 1988.
- Splošni pregled Dravske banovine: glavni statistični podatki, upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma*. Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine, 1939.
- Sredojević, Milorad D. *Konkordat u skupštini Kraljevine Jugoslavije*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2016.
- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*.
- Stojadinović, Milan M. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1970.
- Stojkov, Todor. *Vlada Milana Stojadinovića*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- Stowers, Stanley. The Concepts of »Religion«, »Political Religion« and the Study of Nazism. *Journal of Contemporary History*, 42, 2007, št. 1, str. 9–24.
- Strecha, Mario. »Za krst častni i hrvatstvo slavno«. Politični katolicizem v banski Hrvaški v začetku 20. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 62, 2008, št. 1–2, str. 63–90.
- Stres, Anton. *Cerkev in država*. Ljubljana: Družina, 1998.
- Šimunić, Petar. »Načertanije« – tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Zagreb: Globus, 1992.
- Tekstovi projekta zakona o konkordatu i odgovarajućih stavova iz zakonodavstva srpske pravoslavne crkve*. Beograd: Skerlić, 1937.
- Troicki, Sergije. *Neuspela zaštita konkordata*. Beograd: Srpska pravoslavna patrijaršija, 1937.
- Valente, Massimiliano. Pio XI e le conseguenze pastorali dei trattati di pace nell'area balcanica: il caso del Regno dei serbi, croati e sloveni. V: Semeraro, Cosimo (ur.). *La sollecitudine ecclesiale di Pio XI. Alla luce delle nuove fonti archivistiche*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2010, str. 396–413.
- Valente, Massimiliano. *Diplomazia Pontificia e Regno dei Serbi, Croati e Sloveni (1918–1929)*. Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, 2012.

- Valente, Massimiliano (ur.). *Santa Sede ed Europa centro-orientale tra le due guerre mondiali: la questione cattolica in Jugoslavia e in Cecoslovacchia*. Soveria Mannelli: Rubbettino, 2011.
- Veraja, Fabijan. *Nikola Moscatello: savjetnik jugoslavenskog poslanstva pri Svetoj stolici: „Uspomene“ u svjetlu dokumenata: doprinos povijesti katolicizma u Jugoslaviji (1922. – 1946.)*. Rim: Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima, Split: Crkva u svijetu, 2014.
- Verter, Bradford. Theorizing Religion with Bourdieu against Bourdieu. *Sociological Theory*, 21, 2003, št. 2, str. 150–174.
- Vilfan, Sergij. Državno versko pravo. V: Dolinar, France M., Mahnič, Joža in Vodopivec, Peter (ur.). *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1993, str. 9–20.
- Voje, Ignacij. Gradnja pravoslavne cerkve sv. Cirila in Metoda v Ljubljani. *Kronika*, 29, 2009, št. 4, str. 513–520.
- Wörsdörfer, Rolf. »Slawischer« und »lateinischer« Katholizismus im Nationalitätenkonflikt. Der Streit um die Liturgie- und Unterrichtssprache in den adriatischen Diözesen Österreich-Ungarns, Italiens und Jugoslawiens. *Archiv für Sozialgeschichte*, 40, 2000, str. 171–201.
- Zbirka konkordata*. Beograd, 1934.
- Zečević, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje (1917–1921)*. Maribor: Založba Obzorja, 1977.
- Živojinović, Dragoljub, Lučić, Dejan. *Varvarstvo u ime Hristovo: prilozi za Magnum Crimen*. Beograd: Nova knjiga, 1988.
- Žutić, Nikola. *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1994.
- Žutić, Nikola, Dimić, Ljubodrag, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

IMENSKO KAZALO

A

Ačimović, Jordan 265
Ačimović, Milan 274, 275
Ahčin, Ivan 19, 87, 362
Akšamović, Antun 80, 101, 105,
122, 133
Alaupović, Tugomir 122
Alexander, Stella 22, 37, 89, 289,
359
Alfirević, Ante 35
Anderson, Benedict 27, 28, 360
Andrić, Ivo 311, 312
Angelinović, Grga 122
Anić, Antun 122, 131
Antić, Milan 268, 269
Arandelović, Živojin 265
Aubert, Roger 16, 360
Auer, Ljudevit 54, 114, 115, 165,
166, 167, 171, 186, 213, 219, 220,
226, 244, 245, 247, 260, 264, 266,
272, 332
Avramovski, Živko 93, 232, 317, 360

B

Bačić, Ambroz 134
Bajc, Gorazd 366
Bakotić, Lujo 56, 80, 100, 104,
121, 126, 133, 140, 141, 278
Balibar, Étienne 28, 29, 30, 360
Balkovec, Bojan 368
Banac, Ivo 26, 28, 31, 32, 360
Banić, Milan 265
Banjanin, Jovan 278
Barbetta, Giulio 153
Baričević, Janko 264
Barth, Fredrik 26, 360
Barthou, Louis 65
Bartulović, Niko 278
Bastien, Pierre 78, 79, 135

Bauer, Antun 79, 101, 102, 105,
109, 110, 112, 114, 115, 119, 122,
133, 139, 141, 144, 160, 161, 212,
213, 215, 222, 224, 225, 279, 281
Benedik, Metod 364
Benedikt XV. (papež) 56, 100,
105, 106, 119, 121
Bergant, Zvonko 23, 24, 360
Bertoli, Paolo 64, 65, 66, 75, 109,
115, 225, 226, 256, 258, 259, 270,
287, 288, 289, 290, 291, 294, 295,
296, 311, 312, 313, 314, 316, 319,
323
Besednjak, Engelbert 11, 20, 89,
91, 93, 94, 112, 118, 143, 144,
147, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 157, 158, 159, 161, 191,
208, 209, 215, 238, 256, 267, 290,
291, 299, 318, 319, 321, 359
Biasiotti, Giovanni 134
Birke, Adolf M. 27
Bitežnik, Janko 20
Boban, Ljubo 64, 262, 360
Boeckh, Katrin 74, 360
Bonafačić, Kvirin K. 133, 284
Bonutti, Karl 11, 49, 51, 52, 248, 360
Borgongini-Duca, Francesco
121, 127, 128, 332
Bougarel, Xavier 308, 360
Bourdieu, Pierre 14, 15, 31, 360,
361, 372
Božić, Ivan 361
Božić, Milan 265
Briand, Aristide 65
Bricon, Edith 280
Bubić, Stevan 264
Bulovan, Ilija Đ. 41, 42, 43, 229,
258, 305, 306, 307, 361, 363
Butković, Ivan 134

C

Caccia–Dominioni, Camillo 134
Campbell, Ronald I. 93
Carević, Josip 160
Cemović, Filip 276
Cemović, Marko P. 192, 235, 361
Cerretti, Bonaventura 134
Chadwick, Owen 23, 24, 361
Chamberlain, Neville 71
Charles–Roux, François 89, 92,
112, 361
Cherubini, Francesco 120, 121
Ciano, Galeazzo 68, 70, 76, 93,
370
Conway, Martin 17, 18, 23, 361
Coppa, Frank J. 90, 91, 92, 109,
203, 361
Cvetić, Josip 264
Cvetković, Dragiša 66, 70, 76,
136, 255, 264, 267, 284, 302, 327,
337
Cvijović, Josif 251
Cvirn, Janez 44, 103, 206, 361

Č

Čaušević, Džemaludin (reis-ul-
ulema) 308
Čepič, Zdenko 72, 361
Čipić Rehar, Marija 105, 109,
122, 215, 367
Čolaković, Rodoljub 93, 274, 361
Čuka, Jakov 122, 126, 131, 135

Ć

Ćirić, Irinej 246, 251
Ćirić, Stevan 226, 227, 235, 237,
255, 259, 262, 265, 266

D

Davidović, Ljubomir 75, 273, 274
De Certeau, Michel 31, 361
Dedijer, Vladimir 66, 74, 75, 76,
361
Dianteill, Erwan 15, 361
Dimić, Ljubodrag 11, 22, 372
Dimitrijević, Mita 265
Djokić, Dejan 360, 369
Djuričić, Marko 122
Dobrosavljević, Branko 264
Dolenc, Ervin 19, 21, 87, 361,
362
Dolenc, Metod 85, 362
Dolfuss, Engelbert 67
Dolinar, France M. 11, 12, 79,
103, 108, 123, 124, 125, 208, 209,
210, 211, 362, 368, 372
Dositej, metropolit → Vasić,
Dragutin
Došen, Vojislav 265
Dožić, Gavriilo 114, 162, 167,
234, 245, 246, 247, 248, 250, 251,
259, 266, 268, 269, 314, 362
Dragoš, Srečo 17, 19, 31, 47, 362
Dragutinović, Dragoslav 134
Dvorniković, Vladimir 40, 362

Đ

Đorđević, Dragoslav 262
Đorđević, Milan 277
Đorđević, Vojislav 265

E

Ehrlich, Lambert 19, 110
Ekmečić, Milorad 28, 32, 362
Engels, Friedrich 365

F

Fajfar, Tone 20
Falina, Maria 37, 252, 362
Feldman, Matthew 362
Felici, Ettore 312, 313, 322, 323,
324
Finžgar, Fran Saleški 20
Fleck, Hans G. 368
Franco, Francisco 88
Fruhwith, Andreas 69

G

Gabrič, Ajda 12
Gabrič, Aleš 12
Gaćinović Vojislav 254, 264
Gajšek, Karlo 260, 264
Garašanin, Ilija 38
Garić, Josip Stjepan
Gasparri, Pietro 56, 62, 65, 69,
70, 73, 74, 79, 80, 87, 88, 100,
101, 104, 105, 109, 110, 119, 121,
122, 124, 127, 129, 131, 132, 134,
135, 136, 137, 139, 211
Gašparič, Jure 19, 73, 75, 298, 362
Gavrilović, Milan 277
Gellner, Ernest 26, 362
Georgescu, Tudor 362
Glišić, Milenko 265
Godeša, Bojan 12, 21, 66, 71, 87,
362
Golec, Januš 292, 362
Gömbös, Gyula 67
Gosar, Andrej 20
Grabić, Petar 122
Graovac, Igor 368
Grba, Milovan 264
Grdić, Risto 265
Grivec, Franc 35, 362, 363
Gross, Karl 190, 362

Grujić, Radoslav M. 32, 362

H

Habsburžani – dinastija 63, 64,
69, 97
Hasanbegović, Avdo 164
Hastings, Andrew 26, 30, 363
Henrik V. 49
Himmelreich, Bojan 42, 363
Hitler, Adolf 63, 66, 67, 71, 161,
361
Hobsbawm, Eric J. 26, 33, 88,
363
Hoensch, Jorg K. 359, 361
Hohnjec, Josip 101, 122
Horthy, Miklós 88
Horvat, Franjo 272
Hussarek von Heinlein, Max 46

I

Ilić, Mihailo 235
Irinej, episkop → Đorđević,
Milan
Ivančević, Dušan 265

J

Jakulj, Ivan 53, 363
Janežič, Stanko 35, 363
Janjić, Vojislav 126, 127, 167,
210, 237, 253, 254, 260, 263, 265,
266, 277, 292, 332
Janković, Dragutin 164
Janković, Đura 265
Janžeković, Janez 20
Jeglič, Anton B. 11, 35, 79, 87,
102, 103, 105, 108, 109, 122, 123,
124, 125, 208, 209, 210, 211, 212,
215, 362, 367
Jevtić, Bogoljub 63, 64, 65, 75,

114, 138, 142, 143, 144, 145, 148,
149, 154, 157, 160, 161, 162, 163,
164, 165, 167, 221, 263, 272, 274,
283, 286, 290, 300, 310

Jovanović Stoimirović, Milan
261, 262, 363

Jovanović, Jovan 75, 265, 273

Jovanović, Ljubomir 122, 130, 264

Jovanović, Milan 108, 109, 130, 134

Jovanović, Milivoje (episkop
Platon) 192, 227, 235, 239, 240,
242, 243, 363, 369

Jovanović, Slobodan 38, 76

Jovanović, Vasilije 263

Jurčec, Ruda 74, 363

K

Kalist II. (papež) 49

Kalogjera, Marko 303

Kamberović, Hamdija 363

Karadjordjević – dinastija 38,
95, 368

Karadjordjević, Aleksander 11,
19, 39, 59, 65, 66, 67, 73, 74, 82,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 98, 99,
113, 114, 115, 118, 138, 139, 140,
142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 153, 154, 155, 157, 162,
167, 169, 181, 191, 210, 215, 222,
231, 245, 251, 268, 269, 278, 285,
297, 311, 313, 321, 332, 334, 341,
342, 344, 350, 353, 362, 366, 368,
370

Karadjordjević, Pavle 70, 71, 75,
76, 219, 221, 222, 227, 231, 244,
256, 259, 268, 269, 273, 277, 278,
279, 284, 291, 293, 302, 304, 314,
320, 325, 358

Karadjordjević, Peter II. 71, 165

Kardelj, Edvard [psevdonim
Ivan Ukmar] 307

Karlin, Andrej 209, 211, 214

Kašanin, Joca 264

Kent, Peter C. 35, 92, 363

Kerševan, Marko 39, 363

Klabjan, Borut 366

Kljajić, Stipe 11, 130, 132, 135,
143, 363

Knežević, Radoje 276, 277

Kocbek, Edvard 20

Köhler, Walter 38

Kojić, Dragutin 114, 161, 162,
164, 167

Kolar, Bogdan 11, 12, 79, 109,
136, 162, 207, 208, 209, 215, 291,
292, 315, 323, 324, 325, 363

Kolarić, Juraj 11, 22, 30, 34, 37,
38, 39, 72, 83, 89, 103, 107, 124,
128, 254, 327, 363

Kolstø, Pål 29, 30, 364

Kommenović, Mirko 265

Korenić, Stjepan 21, 122

Korošec, Anton 11, 19, 20, 66,
74, 75, 77, 86, 87, 89, 94, 101,
109, 120, 124, 136, 139, 208, 215,
223, 224, 226, 231, 233, 244, 245,
247, 253, 256, 260, 262, 265, 268,
270, 277, 279, 280, 287, 289, 290,
291, 292, 293, 294, 295, 296, 297,
298, 299, 301, 304, 307, 308, 310,
314, 315, 318, 336, 362, 363, 364,
366

Kosić, Mirko 254

Kostić, Pavle 39, 364

Kostrenčić, Marko 278

Košir, Borut 11, 49, 50, 51, 249,
364

Košir, Matevž 278, 364

Kralj, Janko 20
Kramer, Albert 262, 305
Krek, Janez E. 19, 47, 364
Krek, Miha 279, 298, 307
Krošelj, Joško 11, 83, 101, 107,
122, 253, 254, 260, 267, 268, 292,
289, 292, 296, 297, 298, 299, 300,
318, 364
Kumanudi, Kosta 264
Kupisch, Karl 24, 364
Kuret, Niko 20
Kušej, Gorazd 45, 46, 82, 83, 85,
364
Kušej, Rado 43, 46, 49, 83, 84,
100, 102, 106, 126, 170, 188, 189,
190, 200, 204, 205, 206, 207, 212,
235, 237, 240, 295, 304, 364

L

Lacroix-Riz, Annie 35, 364
Lanović, Mihajlo 101, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 131, 140, 141,
149, 154, 155, 156
Lash, Scott 360
Laurent, Bernard 17, 364
Lazarević, Milovan 265
Lazarević, Nikon 265
Lazić, Vojislav 265
Le Fur, Louis 50, 365
Leander, Anna 14, 364
Leon XIII. (papež) 185
Ljotić, Dimitrije 38, 231, 274, 320
Loiseau, Charles 90, 98, 99, 100,
110, 111, 112, 114, 139, 317, 365
Loome, Thomas M. 24, 365
Lüchau, Peter 27, 365
Lučić, Dejan 11, 12, 86, 93, 144,
253, 274, 292, 300, 372

M

Maček, Vladko 74, 75, 76, 166,
224, 232, 262, 283, 285, 286, 299,
300, 301, 302, 311, 319, 327, 337
Madjerec, Juraj 134
Mahnič, Anton 21, 22, 31, 35, 37
Mahnič, Joža 368, 372
Mahnik, Artur 260, 264
Maksimović, Božidar 89, 142,
149, 154, 155, 156, 158, 161, 162,
174, 278, 290, 298, 318
Mannerheim, Carl G. E. 88
Manojlović Pintar, Olga 11, 37,
38, 82, 85, 131, 238, 248, 249,
252, 253, 254, 267, 290, 292, 321,
365
Marčelić, Josip 102
Marić, Ljubomir 276
Marija Francesca Savojska 70
Marinković, Vojislav 69, 70, 110,
111, 126, 128, 138, 140
Marković, Brana 70
Marković, Lazar 327
Markušić, Joza 122
Marx, Karl 24, 360, 365
Maštrović, Ante 272
Maštrović, Ljubomir 235
Matica, Pavao 264
Matijević, Zlatko 51, 83, 102, 365
Matković, Hrvoje 132, 365
Maver, Aleš 41, 365
Mažuranić, Želimir 226, 283
Mercati, Angelo 50, 54, 55, 162,
171, 189, 190, 201, 365
Merry del Val, Rafael 69, 100
Meštrović, Ivan 276
Mihajlović, Draža 21
Mileta, Girolamo Maria 128
Miletić, Krsta 197
Milojević, M. 69, 70

Milošević, Bogoljub 270
Milutinović, Milinko 265
Minnerath, Roland 48, 52, 365
Mirković, Borivoje 71, 276
Mirošević-Sorgo, Nikola 271,
286, 287, 302, 310, 311
Miškulin, Mile 220, 260, 264, 265
Mišović, Miloš 11, 12, 87, 93, 366
Mithans, Gašper 11, 19, 44, 88,
103, 157, 208, 278, 290, 292, 309,
322, 366, 367
Močnik, Rastko 28, 367
Mojzes, Paul 29, 36, 367
Molotov, Vjačeslav 71
Moscatello, Nikola 11, 59, 77,
92, 102, 111, 113, 114, 118, 127,
130, 132, 134, 135, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159,
160, 161, 163, 164, 165, 167, 168,
169, 173, 176, 178, 179, 180, 181,
186, 199, 209, 215, 220, 222, 223,
225, 234, 235, 238, 239, 240, 241,
242, 244, 266, 278, 281, 290, 291,
294, 298, 299, 307, 332, 333, 342,
343, 350, 351, 363, 367, 372
Mousset, Albert 65, 300, 367
Mulalić, Mustafa 265
Mussolini, Benito 62, 63, 65, 67,
69, 70, 94, 97, 103, 111, 112, 142,
361, 363
Mužić, Ivan 11, 49, 50, 53, 83,
107, 115, 119, 120, 124, 126, 127,
132, 143, 161, 166, 220, 226, 227,
245, 246, 247, 250, 252, 253, 255,
258, 259, 260, 262, 263, 266, 267,
268, 269, 270, 271, 272, 274, 276,
277, 278, 293, 301, 303, 308, 309,
314, 316, 367

N

Nadbantić 250, 256
Nardone, Beniamino 134
Nenadić, Vojislav 265
Nenezic, Zoran D. 278, 367
Nešić, Ljuba 122
Nikić, Fedor 38
Nikitović, Časlav 260, 265
Nikitović, Fedor 269
Nikolić, Radivoje 265
Nikolić, Vladimir 122
Ninčić, Momčilo 69, 70, 100, 101,
103, 107, 109, 121, 126, 128, 130
Njaradi, Dionizij 160, 284
Novačan, Anton 266
Novak, Viktor 11, 12, 35, 38, 82,
84, 107, 119, 120, 121, 124, 126,
132, 227, 278, 301, 367

O

Oton Habsburški 70
Otrin, Blaž 105, 109, 122, 215,
367
Ottaviani, Alfredo 127, 153

P

Pacelli, Eugenio 59, 64, 65, 66,
67, 68, 70, 74, 75, 87, 92, 94, 107,
113, 114, 116, 117, 118, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 145, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 155, 156, 157,
158, 160, 162, 163, 164, 165, 166,
168, 170, 173, 212, 213, 214, 219,
220, 221, 222, 223, 224, 226, 227,
235, 236, 237, 247, 248, 249, 250,
251, 253, 254, 255, 256, 258, 259,
260, 261, 263, 264, 266, 267, 268,
269, 270, 272, 274, 277, 280, 281,
284, 285, 286, 287, 288, 289, 291,

- 293, 294, 296, 300, 302, 307, 312, 313, 314, 319, 322, 323, 326, 332, 342, 350
- Pantić, Dragan 11, 26, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 231, 245, 246, 248, 251, 252, 255, 258, 261, 267, 271, 274, 275, 276, 290, 300, 314, 321, 322, 327, 367
- Paštrović, Manfred 225, 266, 272,
- Pečanac, Milan 122
- Pelikan, Josip 249
- Pellegrinetti, Ermenegildo 63, 64, 65, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 77, 80, 87, 88, 91, 94, 95, 96, 101, 104, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 170, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 203, 210, 211, 212, 213, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 231, 235, 236, 237, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 260, 261, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 272, 274, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 300, 302, 307, 310, 316, 330, 334, 342, 350, 366, 370
- Perica, Vjekoslav 26, 28, 32, 36, 367
- Perić, Milivoje 265
- Perovšek, Jurij 23, 82, 368
- Petković, Đorđe 265
- Petković, Milan 265
- Pelikan, Egon 12, 17, 18, 19, 21, 103, 297, 367
- Petrovich, Michael B. 32, 368
- Petrović, Mirko 11, 12, 46, 102, 120, 154, 186, 368
- Pichon, Charles 89, 90, 91, 368
- Pij IX. (papež) 49
- Pij X. (papež) 21, 100, 185
- Pij XI. (papež) 11, 16, 35, 49, 51, 69, 70, 91, 97, 100, 104, 107, 112, 113, 133, 148, 150, 152, 153, 158, 160, 165, 166, 169, 187, 202, 203, 211, 213, 286, 293, 296, 302, 333, 371
- Pij XII. (papež) → Pacelli, Eugenio
- Pilsudski, Józef K. 88
- Pirc, Joško 19, 368
- Pirjevec, Jože 11, 12, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 76, 93, 94, 244, 253, 300, 307, 366, 368
- Pitamic, Leonid 47, 368
- Pizzardo, Giuseppe 65, 75, 109, 115, 118, 147, 148, 151, 153, 165, 173, 290, 291, 332, 342, 350
- Platon, episkop → Jovanović, Milivoje
- Pleterski, Janko 17, 360, 363, 365, 368, 369, 370
- Popović, Daka 38
- Popović, Vasilij 136
- Preka, Nikola 264
- Pribičević, Svetozar 73, 126, 302, 369
- Prodanov, Vikentije 245
- Protić, Stojan 119
- Prunk, Janko 19, 369

R

- Račić, Puniša 73
- Radić, Pavle 130, 132
- Radić, Radmila 11, 78, 309, 311, 327, 369

- Radić, Stjepan 22, 73, 89, 94, 107, 109, 131, 132, 133, 300, 319, 332, 342, 350, 365
- Rahten, Andrej 62, 64, 65, 74, 369
- Rajšp, Vincenc 324, 369
- Ramet, Sabrina P. 35, 37, 40, 66, 72, 254, 369
- Ranković, Ljubomir 30, 33, 369
- Rašić, Svetozar 63, 67
- Rašović, Miloš 265
- Ratej, Mateja 11, 28, 37, 86, 93, 227, 290, 292, 298, 301, 369
- Ratti, Achile → Pij XI. 100
- Rhodes, Anthony 35, 369
- Ribar, Ivan 126, 278, 291, 292, 293, 369
- Ribač, Otokar 122
- Ribbentrop, Joachim 71
- Rafter, Barbara-Ann J. 26, 27, 28, 29, 370
- Ritig, Svetozar 100, 104, 119
- Rosić, Petar → Varnava (partiarh)
- Rožman, Gregorij 11, 79, 141, 160, 161, 208, 209, 212, 213, 214, 226, 304, 315, 323, 324, 325, 326, 363
- Ružičić, Marko 264, 267
- Ružić, Viktor 324
- S**
- Sala, Teodoro 68, 370
- Salandra, Antonio 68
- Salmić, Igor 9, 11, 12, 53, 56, 59, 78, 79, 80, 82, 105, 115, 124, 125, 126, 130, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 157, 159, 160, 167, 208, 221, 222, 225, 228, 234, 272, 278, 279, 281, 290, 302, 303, 307, 330, 331, 370
- Samper y Campuzano, Ricardo Sanz 69
- Sanfilippo, Matteo 370
- Sapiro, Gisèle 16, 370
- Sbaretta, Donato R. 157
- Schatz, Klaus 51, 370
- Schilling, Karl 38
- Schioppa, Paolo 69
- Schmidt, Martin 365
- Schöppe, Lothar 49, 50, 51, 52, 55, 170, 370
- Schulze, Hagen 23, 28, 30, 370
- Semeraro, Cosimo 371
- Sforza, Carlo 62
- Simić, Jevrem 63, 64, 65, 69, 70, 110, 111, 113, 128, 134, 140, 141, 142, 143, 144, 165, 222, 224
- Simić, Sima 11, 94, 114, 220, 227, 246, 247, 370
- Simić, Vladimir 324, 371
- Simonović, Milan 323
- Simović, Dušan 71, 277
- Slamić, Antun 109
- Smiljanić, Dragoslav 276
- Smith, Anthony 26, 371
- Smith-Pavelić, Ante 269
- Smodlaka, Josip 68, 69, 101, 107, 126, 127, 128, 130, 134, 210
- Sofrenić, Mitar 256
- Sokić, Miloje 265
- Spaho, Fehim (reis-ul-ulema) 309
- Spaho, Mehmed 75, 114, 165, 245, 262, 309
- Srebrnić, Josip 221, 325
- Sredojević, Milorad D. 11, 371

Srškić, Milan 139, 141, 149, 154,
156, 278
Stanojević, Aca 75, 273
Stare, Miloš 364
Stefanović, Ignjat 265
Stepinac, Alojzije 22, 162, 163,
221, 222, 223, 280, 281, 282, 283,
284, 285, 287, 288, 299, 313, 323,
324, 336, 344, 353
Steska, Henrik 209, 213, 214
Stojadinović, Milan M. 9, 67, 68,
70, 75, 76, 88, 93, 114, 115, 165,
218, 220, 221, 222, 224, 225, 226,
230, 231, 232, 233, 235, 236, 237,
244, 245, 246, 247, 250, 251, 252,
254, 255, 256, 258, 259, 260, 261,
262, 263, 266, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 274, 275, 277, 278, 279,
280, 281, 282, 283, 284, 285, 286,
287, 289, 292, 293, 298, 300, 301,
302, 307, 308, 309, 310, 312, 313,
314, 315, 316, 318, 320, 322, 334,
335, 343, 344, 352, 353, 358, 370,
371
Stojkov, Todor 75, 76, 371
Stowers, Stanley 27, 371
Stražičić, Branko 76
Strecha, Mario 21, 22, 371
Stres, Anton 50, 53, 371
Strossmayer, Juraj J. 35
Subotić, Nikola 255, 264, 265

Š

Šarić, Ivan 109, 116, 133, 210,
211, 228, 279, 281, 282, 286
Šček, Virgil 20
Šelih, Alenka 360, 362, 365, 369,
370
Šimunić, Petar 38, 371

Škulj, Edo 362, 363, 364
Škulj, Karel 325
Šolar, Jakob 20

T

Tardini, Domenico 153
Terseglav, Franc 20
Thompson, John B. 360
Tomašić, Ljubomir 278
Tomažič, Ivan J. 209, 213, 290,
294, 295, 304, 358
Tomec, Ernest 19
Tomić, Vojislav 276
Tominec, Angelik 20
Topalović, Živko 274
Trifunović Birčanin, Ilija 277
Trifunović, Miloš 126, 130
Troicki, Sergije 192, 235, 371
Trumbić, Ante 283
Turda, Marius 362
Tusor, Péter 370

U

Uccellini, Franjo 101, 122
Ujčić, Josip 281, 326
Ukmar, Ivan → Kardelj, Edvard
307
Ušeničnik, Aleš 19, 35, 368
Ušeničnik, France 19
Uzunović, Nikola 114, 161

V

Valente, Massimiliano 11, 78, 94,
128, 135, 141, 360, 371, 372
Valfre di Bonzo, Teodoro 79
Van Rossum, Willem M. 69
Vanutelli, Vincenzo 112, 134
Varnava (partiarh) 114, 162, 167,
201, 225, 230, 244, 245, 246, 247,

248, 249, 250, 251, 253, 254, 260,
162, 263, 266, 267, 282, 305, 306,
319, 344, 353, 366

Vasić, Dragutin 251, 252, 267,
269, 277

Velimirović, Nikolaj 30, 33, 37,
38, 114, 131, 246, 251, 267, 275,
277, 292, 314, 369

Veraja, Fabijan 113, 118, 135,
143, 144, 149, 156, 209, 215, 278,
281, 298, 299, 307, 372

Verter, Bradford 15, 372

Vešović, Dragiša 250, 256

Vilfan, Sergij 46, 84, 206, 207,
372

Vodopivec, Peter 368, 372

Voje, Ignacij 41, 372

Vomačka, Milan 282, 283

W

Whimster, Sam 360

Wolff, Richard J. 359, 361

Wörsdörfer, Rolf 10, 372

Z

Zdravković, Jovan 265

Zečević, Momčilo 42, 73, 74,
372

Zita Burbonsko-Parmska 70

Ž

Žebot, Ciril 19

Živković, Petar 272

Živojinović, Dragoljub 11, 12,
86, 93, 144, 253, 274, 292, 300,
372

Žutić, Nikola 11, 22, 35, 37, 56,
67, 83, 101, 104, 113, 119, 122,
124, 125, 127, 128, 131, 132, 186,
372

BESEDA O AVTORJU

Gašper Mithans (rojen leta 1982) je znanstveni sodelavec v Znanstveno-raziskovalnem središču Koper. Leta 2007 je diplomiral iz kulturnih študijev in antropologije na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem in za diplomsko delo prejel Bartolovo nagrado. Na programu Zgodovina Evrope in Sredozemlja je na isti fakulteti leta 2012 doktoriral z disertacijo o jugoslovanskem konkordatu. Kot zunanji sodelavec je v letu 2013 predaval na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, v letu 2014 pa je bil tam zaposlen raziskovalno. Pri ZRS Koper je sprva delal kot mladi raziskovalec (2007–2012), od leta 2014 dalje pa kot podoktorski raziskovalec. Je avtor več znanstvenih člankov, izdanih v slovenskih in tujih revijah, zlasti s področja zgodovine religij in zgodovine prve Jugoslavije. Raziskuje po arhivih in knjižnicah v Vatikanu, Beogradu, Chicagu, Berlinu, Sloveniji, Italiji in drugod. Vodil je mednarodni projekt programa Evropa za državljane *Burnt in memories*. Sodeluje pri več nacionalnih in evropskih raziskovalnih projektih, trenutno izvaja podoktorski projekt ARRS.

V ZBIRKI ŽE IZŠLO

1. Jurij Perovšek. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005.
2. Bojan Godeša. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2006.
3. Aleš Gabrič. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana 2006.
4. Damijan Guštin. *Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana 2006.
5. Peter Vodopivec. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2006.
6. Mojca Šorn. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.
7. Vida Deželak-Barič. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana 2007.
8. Žarko Lazarevič, Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana 2009.
9. Jurij Perovšek. »V zaželeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009.
10. Žarko Lazarevič. *Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana 2009.
11. Ervin Dolenc. *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama*. Ljubljana 2010.
12. Jurij Hadalin. *Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan*. Ljubljana 2011.
13. Maja Gombač. »Modni pêle mêle« slovenske družbe med svetovnima vojnama. Ljubljana 2011.

14. Eva Mally. *Slovenski odpor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana 2011.
15. Aleksander Lorenčič. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana 2012.
16. Jurij Perovšek. *Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana 2012.
17. Jure Gašparič. *Državni zbor 1992–2012 : o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana 2012.
18. Peter Vodopivec. *Francoski inštitut v Ljubljani 1921–1947 / L'institut français de Ljubljana 1921–1947*. Ljubljana 2013.
19. Jože Princič. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana 2013.
20. Jurij Perovšek. *O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana 2012.
21. Vlasta Stavbar. *Politik Vekoslav Kukovec : politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana 2014.
22. Alenka Kačičnik Gabrič. *To smemo že tako dolgo : kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana 2014.
23. Andrej Studen. *Neprilagojeni in nevarni : podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana 2015.
24. Meta Remec. *Podrgni, očedi, živali otrebi : higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana 2015.
25. Žarko Lazarevič. *Spremembe in razmišljanja : gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana 2015.
26. Žiga Koncilija. *Politično sodstvo : sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana 2015.
27. Marjetka Rangus. *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije : v iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom*. Ljubljana 2016.
28. Meta Remec. *Bakh, tobak in Venera : grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju*. Ljubljana 2016.
29. Filip Čuček. *Svoji k svojim : na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2016.

Več o publikacijah Inštituta za novejšo zgodovino na: <http://www.inz.si/razpoznavanja.php>

Cena: 25 EUR

917896161386784

Inštitut za novejšo zgodovino